Iljas Hadžibegović

Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća

HISTORIJSKE MONOGRAFIJE
Knjiga 1

Izdavač:
Institut za istoriju, Sarajevo

Za izdavača
Dr. Husnija Kamberović

Glavni i odgovorni urednik
Dr. Husnija Kamberović

Recenzenti:
Dr. Husnija Kamberović
Mr. Muhidin Pelesić

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine

908 (497.15-21) "18/19"

HADŽIBEGOVIĆ, Iljas
Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i
20. stoljeća / Iljas Hadžibegović. - Sarajevo :
Institut za istoriju, 2004. - 354 str. : ilustr. ;
24 cm. - (Historijske monografije ; knj. 1)

Bibliografija: str. [333] - 338 ; bibliografske i
druge bilješke uz tekst

ISBN 9958-9642-2-8

COBISS.BH-ID 12895494

Mišljenjem Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke broj 04-15-951/04 od 12. 03. 2004. godine na osnovu člana 18. tačka 10. Zakona o porezu na promet proizvoda i usluga ("Službene novine Federacije BiH", br. 49/02 i 37/03), knjiga "Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20 stoljeća" autora Iljasa Hadžibegovića je oslobođena poreza na promet.

ILJAS HADŽIBEGOVIĆ

BOSANSKOHERCEGOVAČKI GRADOVI NA RAZMEĐU 19. I 20. STOLJEĆA

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU
Sarajevo, 2004.

Majci Behidži i ocu Sulejmanu

SADRŽAJ

UVODNE NAPOMENE

Knjiga *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu XIX i XX stoljeća* bavi se značajnim, a nedovoljno istraživanim fenomenima u Bosni i Hercegovini u vrijeme kada je u njoj okončana četvorovjekovna epoha orijentalno-balkanske i orijentalno-islamske urbanizacije i započela era modernizacije i oblikovanja evropskih urbanih modela. Taj proces je tekao srazmjerno razvoju novog načina proizvodnje, izgradnji modernog saobraćaja i rezultatima migracionih kretanja.

Istraživanja saobraćaja, privredne aktivnosti, socijalne, vjerske i etničke strukture, administrativne, vojne i kulturno-prosvjetne funkcije bosansko-hercegovačkih gradova na razmeđu XIX i XX stoljeća pokazala su da su se u svim tim oblastima dogodile značajne promjene, jer su, uz tradicionalne oblike saobraćaja, proizvodnje i trgovine, pored naslijeđenih društvenih struktura (klasa i slojeva) stvorene nove, domaćeg i stranog porijekla, s drukčijim načinom proizvodnje, mišljenja i života. U osnovi svih tih promjena ležala je okolnost da je u Bosni i Hercegovini nesređenu, reformama zaokupljenu Osmansku carevinu zamijenila Austro-Ugarska monarhija, evropska birokratska pravna država, koja smišljeno i uporno gradi novi sistem vlasti, s ciljem da u svoj državni organizam ekonomski, politički i kulturno integrira svoju novu pokrajinu. Te namjere počela je ostvarivati još za vrijeme vojnog zaposjedanja Bosne i Hercegovine, a naročito poslije definitivno uspostavljenog mira i pravnog poretka. S obzirom na to da domaći tradicionalni privredni i društveni razvoj nije nudio pretpostavke za modernizacijske promjene, prije svega zbog toga što nije stvarao domaću akumulaciju kapitala, odnosno, što eventualnog vlasnika nije motivirao da kapital stavi na raspolaganje domaćoj industrijalizaciji, ovdje se modernizacija proizvodnje i društva ne odvija unutrašnjim, domaćim razvojem nego podsticanjem s vana, inicijativom države i stranog privatnog kapitala. Otuda su se na razmeđu XIX i XX stoljeća, gradovi u Bosni i Hercegovini

razvijali neravnomjerno, s dosta lokalnih i regionalnih obilježja, bilo da se radi o njihovim vanjskim, vidljivim, ili unutrašnjim, manje vidljivim elementima. Neki od njih postali su važna industrijska središta i postepeno su dobijali oblike evropskog industrijskog grada (i po socijalnoj strukturi i po vanjskom izgledu – Tuzla, Zenica), dok je većina ostala na zanatstvu, sitnom preduzetništvu (s modernim zanatima) i pojačanoj trgovini i saobraćaju. Specifične i vidljive promjene doživjeli su i oni gradovi koji su postali vojni centri i strateška uporišta Monarhije prema jugoistoku, a nisu ostali netaknuti ni gradovi koji su svoj značaj dobijali kao agrarna središta. Promjene su se događale u svim gradovima bez obzira na to da li su ostali u zapećku novih saobraćajnih i privrednih tokova, ili su igrali prvorazrednu ulogu u modernizacijskim procesima. U svakom slučaju, promjene nisu bile spektakularne kao u zapadnoevropskim razvijenim industrijskim zemljama, pa čak ni u odnosu na razvoj jugoslovenskih sjevernih pokrajina. Iz svega proizilazi da je historija bosanskohercegovačkih gradova na razmeđu XIX i XX stoljeća, u stvari, historija sukobljavanja tradicije i modernizacije. Bez obzira na sve teškoće, gradovi su se učvrstili kao vitalna središta kulture i civilizacije Bosne i Hercegovine.

Osim uvodne studije, koja sadrži analizu 66 naselja koja su do 1910. godine stekla status gradova, odnosno gradske općine, knjiga sadrži nekoliko primjera gradova s različitim funkcijama, bez pretenzija da se uspostavlja čvršća tipologija gradova. Tuzla je primjer industrijskog grada, Foča je za osmanske vladavine, izvjesno vrijeme bila centar pašaluka, a nakon austrougarske okupacije ostala je udaljena od glavnih saobraćajnih puteva, ali s istaknutom vojnostrateškom funkcijom prema Crnoj Gori. Fojnica je ranije bila jedan od istaknutih centara proizvodnje bosanskog željeza, a krajem XIX i početkom XX stoljeća, zbog konkurencije modernih željezara (Vareš i Zenica), ekonomski stagnira. Banjaluka je primjer grada koji demografski raste znatno ispod prosjeka gradova u pokrajini i bez značajnije privredne ekspanzije postaje važno središte u kome izrastaju moderne socijalne i nacionalno-političke ideje. Modriča je mali posavski grad u čijoj blizini je osnovana poljoprivredna stanica kao ogledno dobro i poljoprivredna škola za cijelu Posavinu i, na kraju, tu je Bugojno, koje nije izraslo na osmanskoj urbanoj tradiciji, nego fizionomiju i značaj stiče nakon 1878. godine.

Do sada nije napisana nijedna monografija o bosanskohercegovačkim gradovima na razmeđu XIX i XX stoljeća, ali su, s različitim pristupima, napisane brojne monografije o pojedinim gradovima koje, u svakom sluča-

ju, proširuju naša znanja o njihovom razvoju krajem XIX i početkom XX stoljeća. Među njima ističemo monografije o Sarajevu, Travniku i Konjicu.[*] Za temu ove knjige interesantne su brojne monografije gradova koje su pisali pojedinci ili grupe autora, s namjerom da obrade učešće i ulogu pojedinih gradova u revolucionarnom radničkom pokretu, u narodnooslobodilačkoj borbi i izgradnji socijalizma. Pri tome su primjenjivana dva pristupa: prvi, kada historija grada obuhvata period od njegovog osnivanja do savremenosti, i drugi, kada se ona usredsređuje samo na stotinu ili pedeset godina najnovije historije (Tuzla, Banja Luka, Zenica, Bihać, Fojnica, Brčko, Modriča, Rogatica, Jajce, Gračanica itd.)[**] Svakako, time se ne želi reći da će ta praznina u historiografiji biti ispunjena sadržajem ove knjige. Naprotiv, njenu pojavu valja razumijevati samo kao pokušaj da se historiografska istraživanja ove vrste pokrenu s mrtve tačke, uz želju da se u dogledno vrijeme pojavi još koja monografija sličnog sadržaja i historijske problematike, čime bi bio započet i proces sistematskog rada na pisanju cjelovitog historijata bosanskohercegovačkih gradova.

Za pomoć koju su mi pružili prilikom rada na ovoj knjizi zahvaljujem se asistentu Edinu Radušiću te recenzentima dr. Husniji Kamberoviću i mr. Muhidinu Pelesiću, na temelju čijih recenzija je Naučno vijeće Instituta za istoriju u Sarajevu prihvatilo da štampa ovu knjigu u okviru svoga izdavačkoga programa.

---

[*] Todor Kruševac, *Sarajevo pod austrougarskom upravom 1878*-1918. Sarajevo, 1960; Hamdija Kreševljaković, *Sarajevo za vrijeme austrougarske up*rave. Sarajevo, 1969; Martin Udovičić, *Travnik u vrijeme Austro-Ugarske 1878*-1918. Travnik, 1981; Grupa autora, *Konjic i njegova okolina u vrijeme austrougarske vladavine 1878-1918*. III, Konjic, 1990;

[**] Grupe autora napisale su sljedeće monografije: *Banjaluka u novijoj istoriji (18*78-1945). Sarajevo, *1978; Brčko i okolina u radničkom pokret*u i NOB. Tuzla, *1985; Fojnica kroz vijekove*. Fojnica – Sarajevo, *1987; Modriča sa okolinom u prošlosti*. Modriča, *1986; Rogatica*. Sarajevo, 1966. Tu je i nekoliko autorskih monografija, među kojima izdvajamo: Radoslav Lopašić, *Bihać i Bihaćka krajina*. Zagreb, 1943; Esad Tihić, Omer Hamzić, *Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji*. Gračanica, 1988; Božo Jokanović, *Radnički pokret Zenice* do 1941. Zenica, 1986; Hazim Eminefendić, *Radnički pokret i KPJ u Jajcu od osnivanja do kapitulacije stare Jugoslavije (18*78-1941). Jajce, 1980.

PROBLEMSKI OKVIRI IZUČAVANJA BOSANSKOHERCEGOVAČKIH GRADOVA NA RAZMEĐU XIX I XX STOLJEĆA

Osnovno pitanje koje se nameće prilikom istraživanja bosanskohercegovačkog grada na razmeđu XIX i XX stoljeća jeste da li je on na pragu novog doba prerastao iz orijentalno-balkanskog u evropski grad, odnosno, kakav je odnos bosanskohercegovačke urbane tradicije, duboko ukorijenjene u osmansko nasljeđe i modernizacije, koja uzima maha nakon austrougarske okupacije 1878. godine?

Osmanskim osvajanjem u Bosni i Hercegovini prekinuta je srednjovjekovna urbana tradicija. Turci su donijeli nov tip grada, po postanku i karakteru različit od onog koji su zatekli. Ukoliko se neki gradovi i nastavljaju na srednjovjekovnu tradiciju, u pitanju je često samo kontinuitet naziva mjesta, a ne načina života,[1] što znači da su gradska naselja koja je Austro-Ugarska zatekla u Bosni i Hercegovini imala, uglavnom, osmansku urbanu tradiciju i jače ili slabije naglašene karakteristike orijentalno-balkanskog grada. Ta obilježja nisu se održala samo u arhitekturi i vanjskom izgledu gradova, nego i u vjerskoj, etničkoj i socijalnoj strukturi njihovog stanovništva. Većina bosanskohercegovačkih gradova nastala je u vrijeme osmanskih osvajanja ili nakon turskog prelaska u defanzivu poslije Karlovačkog mira 1699. godine, pa neminovno nose pečat svoje namjene i svog vremena. U svakom slučaju, funkcije su im raznovrsne, bilo da su igrali značajnu ulogu kao središta zanatstva, trgovine i razgranatog unutrašnjeg i međunarodnog saobraćaja između Istoka, odnosno Mediterana i srednje

[1] Desanka Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države.* Sarajevo, 1978, str. 7.

Evrope i obratno, bilo da se radilo o političkim, administrativnim, vojnim, vjerskim, kulturno-prosvjetnim i drugim funkcijama.

Osmanska klasifikacija gradova razlikovala je utvrđena mjesta (palanka, hisar i kale) i otvorena gradska naselja (varoš, kasaba i šeher). Za istraživanje ove teme interesantna je druga grupa gradova. Varoš je predstavljala gradsko naselje (ili dio naselja) koje je bilo isključivo ili pretežno naseljeno hrišćanskim stanovništvom. Kasabom je nazivano muslimansko naselje čije se stanovništvo isključivo ili pretežno bavilo gradskom privredom – zanatstvom i trgovinom. Za dobijanje statusa kasabe bilo je potrebno steći određene urbane, privredne i kulturne pretpostavke: 1. stalno nastanjeno muslimansko stanovništvo (najmanje jedan džemat); 2. džamija u kojoj se obavljaju molitve i petkom i na Bajram i 3. da ima čaršiju i sedmični pazarni dan. Šeher je bio veći grad koji se na našim prostorima gotovo redovno razvijao iz kasabe. Naseljavan je pretežno muslimanskim stanovništvom i imao je raznovrsne vjerske, privredne i kulturno-prosvjetne ustanove: džamije, medrese, mektebe, tekije, hamame, bezistane, karavan-saraje i sl.[2]

Veći bosanskohercegovački gradovi nastali na osmanskoj urbanoj tradiciji sastojali su se iz dva dijela: čaršije – poslovnog dijela grada i mahala – stambenih dijelova grada. Čaršija je imala karakterističan prostran trg oko koga su se nalazile ulice sa zanatskim i trgovačkim radnjama (dućanima). U jednoj ulici bile su koncentrirane zanatlije jednog ili više srodnih zanata i dobijale su imena po glavnom zanatu (kujundžiluk, kazandžiluk, bravadžiluk, sarači, tabaci itd.). Na području čaršije podizane su najznačajnije javne građevine i institucije: džamije, medrese, bezistani, hamami, hanovi i

---

[2] Behija Zlatar, *Tipologija gradskih naselja na Balkanu u XVI vijeku*. Gradska kultura na Balkanu (XV-XIX vek), 2, Zbornik radova, SANU, Balkanološki institut. Posebna izdanja 36. Beograd 1988. str. 63-71. Seriju članaka o formiranju gradova u Bosni i Hercegovini napisao je Adem Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću, Uloga države i vakufa*. POF, XXV/1975, Sarajevo, 1977. Isti, *O ulozi derviša u formiranju gradskih naselja u Bosni u XV stoljeću*. POF, XXX/1981. Isti, *Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku*. Jugoslavenski historijski časopis 1-2, Beograd 1974 (takođe je obradio gradove Tuzlu, Zvornik i Derventu u 16. vijeku). U našoj literaturi o pitanju razvoja gradova mnogo je citirano djelo bugarskog istoričara Nikolaja Todorova, *Balkanskijot grad XVI-XIX vek*. Sofija 1972. Sintezu ove tematike dao je Radovan Samardžić u radu *O gradskoj civilizaciji na Balkanu XV-XIX veka*, u zborniku radova Gradska kultura na Balkanu (XV-XIX vek). Balkanološki institut SANU. Posebna izdanja knj. 20. Beograd 1984.

karavan-saraji. Oko čaršije prema periferiji razvijale su se stambene četvrti – džemati i mahale – posebno za svaku vjersku zajednicu. Tu su bile džamije, pravoslavne i katoličke crkve, jevrejske sinagoge i vjerske škole. Svaka etnička grupa govorila je svojim jezikom, a službeni jezik bio je turski. Čaršija je bila mjesto gdje se govorilo više jezika, zavisno od prisustva pripadnika raznih naroda. S obzirom na to da je islam u Bosni i Hercegovini, kao i u drugim osvojenim zemljama nastupao kao religija, "politička ideologija, kultura i civilizacija", njegovim širenjem i prihvatanjem stvarana su uporišta osmanske vlasti, što je neposredno doprinosilo brzom razvoju gradova. Islamizacija je odigrala prvorazrednu ulogu u širenju islamsko-orijentalne kulture i civilizacije u bosanskohercegovačkim gradovima. Time je dio islamiziranog bosansko-hercegovačkog stanovništva uključen u tokove islamsko-orijentalne kulture, čije je usvajanje vodilo velikim promjenama u njegovom svakodnevnom životu. Ni dijelovi stanovništva (pravoslavni, katolici) koji nisu primili islam nisu ostajali van uticaja ove kulture i civilizacije, što je bilo izraženo u jeziku, književnosti, pjesmi, muzici itd. Hrišćani nastanjeni u gradovima prihvatili su islamski stil života, što se ogledalo u unutrašnjem opremanju kuća, načinu odijevanja, pripremanja hrane, porodičnom i društvenom životu, običajima i sl. Prihvatana je odjeća turskog kroja, a mnoge hrišćanske žene skrivale su lice, po ugledu na muslimanke.[3] "Zajedničko življenje i usvojeni uticaj hrišćana i muslimana slivali su se često u lijepu uzajamnu harmoniju što se osjeća u: muzici, vezu, melosu i u mnogim drugim oblicima duhovne, materijalne i socijalne kulture".[4]

Dalekosežne su bile i etničke posljedice islamizacije, jer je ona unosila novu podjelu unutar svakog etnosa i jer je prelazak na islam značio odvajanje od vlastitog etnosa, mada su "muslimani balkanskih naroda (…) u većini očuvali svoj jezik, dobrim dijelom čak i stare narodne običaje, kultne predmete i dr. U okviru islamske kulture i civilizacije oni su izgrađivali svoju posebnost".[5]

---

[3] Milan Vasić, *Islamizacija na Balkanskom poluostrvu*. Pristupno predavanje u ANUBiH, održao 8. maja 1990. godine str. 13-14. Isti, *Socijalno-ekonomske prilike u balkanskim zemljama pod turskom vlašću*. Zbornik Matice srpske za istoriju, br. 34/1986. str. 7-41.

[4] M. Vasić, *Islamizacija*, str. 13.

[5] M. Vasić, *Islamizacija*, str. 13. U ovom smislu ilustrativan je sljedeći zaključak R. Samardžića: "Balkan je, odista, u mnogočemu postao područje jedne civilizacije zajedno sa zemljama istočnog Mediterana. Zapadnih uticaja nesumnjivo je bilo, posebno usljed ❯

Stambena kultura bila je različita, zavisno od vjerske i etničke tradicije i ekonomsko-socijalnog statusa u društvu. U osmanskoj tradiciji najcjenjenije su bile zadužbinske građevine u čijoj su sjeni nicali gradovi. Namijenjene opštem dobru i koristi (džamije, imareti, medrese, javni hamami, mostovi, česme, itd.) i podizane od čvrstog materijala, ove građevine isticale su se ljepotom oblika. Ostali objekti, kao što su kuće za stanovanje, dućani, pa čak i kuće uglednih i bogatih ljudi bile su trošne građe, "bar prema sokaku skromni, podignuti u znaku prolaznosti svega što neposredno nije stavljeno pod božije okrilje".[6]

Vlasti su propisale razlike u nošnji za muslimane i nemuslimane, a siromašni građani nisu smjeli nositi skupocjenu nošnju, piti, niti jahati dobrog konja. Posljedice stava osmanske države prema gradovima kao političkim, privrednim, vojnim i kulturnim središtima došle su do punog izraza i na bosanskohercegovačkom prostoru. Posljednji osmanski i prvi austrougarski popisi stanovništva potvrđivali su osmansku fizionomiju grada, koji je po vjerskoj strukturi ostao s apsolutnom muslimanskom većinom, dok su u socijalnom sastavu većinu činili nosioci gradske privrede – zanatlije, trgovci i radnici, s tim što je u većini gradova, u drugoj polovini XIX vijeka, zabilježeno i prisustvo velikog broja lica koja su živjela od poljoprivrede kao glavnog zanimanja ili izvora egzistencije.

* * *

Od osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini iz XIX vijeka nisu naslijeđeni pouzdaniji statistički podaci o stanovnišvu uopšte, pa ni o gradskom jer su svi njeni popisi bili usmjereni na utvrđivanje poreskih i vojnih obaveza podanika. Zbog toga je Austro-Ugarska, godinu dana nakon okupacije, nastojala utvrditi statističku sliku svoje novostečene provincije – Bosne i Hercegovine – u čemu je, zbog niza nepovoljnih okolnosti, samo djelimično uspjela.

› unošenja pojedinih elemenata materijalne kulture, ali i zbog političke i verske vezanosti pojedinih naroda Turske za taj deo sveta. Ali, sve to nije moglo osporiti u suštini levantski karakter gradske civilizacije na Balkanu. Ni složeniji prodor tih uticaja u XIX veku kad su sa strane unošene političke ideje i knjige jednako kao namještaj i odeća, nije narušio levantsku atmosferu po kućama i u porodičnim sredinama Balkana". R. Samardžić, *O gradskoj civilizaciji*, str. 5.

[6] R. Samardžić, *O gradskoj civilizaciji.*

Prvim popisom stanovništva, iz 1879, kao i drugim, iz 1885. godine, utvrđen je broj naselja i njihov status, broj kuća, prisutnih stanovnika i njihova vjerska struktura, dok je statistička slika ekonomsko-socijalnog stanja bila ograničena na važnija zanimanja i popis odraslih muških osoba.

Prije pristupanja trećem popisu stanovništva Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu osnovala je, početkom 1894. godine, Statističko odjeljenje koje je imalo zadatak da pripremi i provede popis stanovništva 1895. godine. Mada su u ovom, trećem popisu bili primijenjeni najnoviji propisi koji su važili u Austro-Ugarskoj i uvažavani specifični bosankohercegovački odnosi, ni tada nije dobiven potpuni statistički materijal. Uspostavljanje skupne rubrike za sva nepoljoprivredna zanimanja predstavlja gotovo nesavladivu prepreku za analizu socijalne strukture gradskog stanovništva.

Posljednji austrougarski popis stanovništva u Bosni i Hercegovini obavljen je 1910. godine i nudi bogat i raznovrstan statistički materijal koji se, nažalost, samo djelimično može upoređivati s ranije prikupljenim podacima.[7]

Različiti popisni princip u sva četiri popisa čine osnovnu teškoću za proučavanje promjena u sastavu stanovništva uopšte, a posebno za utvrđivanje promjena u vjerskom, etničkom i ekonomsko-socijalnom sastavu gradskog stanovništva u pokrajini na razmeđu XIX i XX stoljeća. U izučavanju gradova dodatnu teškoću predstavljaju njihove teritorijalne promjene koje se teško mogu pratiti i ukalkulirati u analize pojedinih pitanja. Zbog toga se podaci o gradovima moraju, i nakon kritičkog ispitivanja, uzimati s izvjesnom rezervom, naročito kada je riječ o broju kuća i stanova, broju stanovnika i njihovoj socijalnoj strukturi.

Izvjesne slabosti koje sadrže popisi stanovništva za proučavanje gradova ublažavaju podaci o privrednim aktivnostima u zemlji (1904, 1907. i

[7] *Ortschafts und Bevölkerung – Statistik von Bosnien und der Hercegovina*. Sarajevo, 1880 (*Statistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine*. Sarajevo, 1880); *Ortschafts-und Bevölkesungs-Statistik von Bosnien und der Hercegovina nach dem Volkszählung-Ergebnisse vom 1. Mai 1885 (Statistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885)*. Sarajevo, 1886; *Hauptresultate Vokkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 22. April 1895 (Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895)*. Sarajevo, 1896; *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*. Sarajevo, 1912. Na osnovu ovih popisa izrađene su sve tabele o demografskim kretanjima, socijalnoj, vjerskoj i etničkoj strukturi u ovoj studiji.

1913. godine) koje su Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu i Trgovačka i obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu povremeno prikupljale i publikovale u zvaničnim Izvještajima o upravi Bosne i Hercegovine za godine od 1906. do 1916, zatim izvještaji Trgovačke i obrtničke komore od 1910. do 1914, te sumarni izvještaj Trgovačke i obrtničke komore za BiH o stanju obrta, trgovine i prometa njezinog područja u godinama 1911. i 1912.

Za proučavanje gradova posebnu vrijednost imaju onovremeni časopisi, među kojima se, svojevrsnim podacima, ističu *Bosnischer Bote* (Bosanski glasnik) i *Bošnjak*, koji je izlazio od 1898. do 1918. godine, te kalendari i spomenice društava "Prosvjeta", "Gajret" i "Napredak".

O ovom periodu bosanskohercegovačke historije postoje brojna vrijedna naučna historiografska i druga djela, dragocjena i nezaobilazna za izučavanje gradova na razmeđu XIX i XX stoljeća, jer sva ona, u širim aspektima ovog stanovništva, potenciraju odnos tradicije i modernizacije.[8] Ovdje ćemo pomenuti samo neke autore: F. Schmida, H. Kapidžića, F. Hauptmana, M. Ekmečića, Dž. Juzbašića, N. Šehića, K. Hrelju, H. Kreševljakovića, T. Kruševca, V. Bogičevića, I. Hadžibegovića, M. Imamovića, P. Sugar-a, T. Kraljačića, N. Šarca, B. Begovića, M. Gerbel, E. Redžića, R. Besarovića, Đ. Pejanovića, M. Papića itd.

Mada se nijedan autor nije neposredno bavio historijatom bosanskohercegovačkih gradova na razmeđu XIX i XX stoljeća, veliki doprinos ovoj temi dao je Ferdo Hauptmann u studiji *Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878-1918)*.[9] U tematskoj cjelini *Gradovi i gradsko stanovništvo* (str. 188-202) on je analizirao razvoj gradova sa stanovišta moderne urbanizacije i produbljavanje diferencijacije između

[8] Fedinand Schmid, *Bosnien und die Herzegowina untver der Verwaltung Osterreich-Ungarns*. Leipzig, 1914. Dževad Juzbašić – Nusret Šehić, *Bosna i Hercegovina 1875-1914. u radovima jugoslovenskih istoričara u posljednih deset godina*. Prilozi Instituta za istoriju, br. 11-12, Sarajevo, 1976; Iljas Hadžibegović, *Poslijeratna istoriografija o Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine 1878-1918. godine*. Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982). ANUBiH, Posebna izdanja, knj. LXV, Odjeljenje društvenih nauka knj. 12. Sarajevo 1983; Dušan Berić, *Bosna i Hercegovina od kraja XVIII veka do 1914. u najnovijoj jugoslovenskoj istoriografiji*. Zbornik Matice srpske za istoriju broj 37/ 1988, str. 183-200; *Bibliographia historico-oeceonomica Jugoslavie*. Zagreb 1978 (Dijelove koji se odnose na BiH uradio je mr Dušan Berić).

[9] Ferdo Hauptmann, *Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878-1918)*, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, ANUBiH, Posebna izdanja, knj. LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 18. Sarajevo 1987, str. 99-211.

sela i grada. To se ne održava samo u opštem i neujednačenom porastu gradskog stanovništva, nego, prije svega, u promjenama njihove socijalne strukture i narušavanju tradicionalnih okvira gradova, vidljivih i spolja. Mada se pojavljuju novi socijalni slojevi, u gradovima ne dolazi do brze i radikalne promjene u socijalnoj strukturi, jer je sve do 1918. u njima ostala agrarna većina. Analizirajući ovaj razvoj Hauptmann konstatira da je "urbanizacija i prodor kapitalističke privrede nailazila na teško savladive prepreke u zaostaloj agrarnoj strukturi zemlje i da se prema tome građanska klasa – za razliku od stanovnika u gradovima u BiH – formira iz domaće podloge ne baš neznatnim dijelom na bazi poljoprivredne djelatnosti" (str. 193). Industrijalizacija u Bosni i Hercegovini ne odvija se brzo, nema ni urbanizacije većih razmjera, koja bi ubrzala promjene u naslijeđenoj socijalnoj strukturi gradova, jer u njima nije napravljeno mjesto za migracije sa sela i stvaranje seljačkog temelja za razvoj nacionalnog građanstva, kao što je to bio slučaj u Srbiji nakon protjerivanja muslimanskog stanovništva iz gradova. Priliv novca poslije okupacije unosi promjene u kojima su se najbolje snašli jevrejski doseljenici (aškenazi) i srpski trgovci, koji preuzimaju razne poslove, posebno u vanjskoj trgovini. Bošnjaci, najbrojnije gradsko stanovništvo, sporo se snalaze, pa njihove zanatlije i trgovci drže lokalnu trgovinu i domaću zanatsku proizvodnju ugroženu konkurencijom jeftinije industrijske robe i sputanu konzervativnim esnafskim mentalitetom. Zbog toga znatan dio muslimanskog esnafskog građanstva razvojno počinje da stagnira, što se, takođe, odnosi na cjelokupnu trgovačko-zanatlijsku strukturu domaćeg građanstva. Ovakav razvoj je otežavao i usporavao izrastanje domaće građanske klase na osnovama domaće zanatske i trgovačke djelatnosti.

Hauptmann je ovdje ukazao na "dva glavna nosioca tradicionalizma u gradskoj privredi – agrarni i sitnozanatlijsko-trgovački elemenat – koji su još uvijek brojčano jaki i prisutni u gradovima da udaraju pečat svom gradu. Socijalno, unutar gradskog stanovništva, oni su najjača grupa i, prirodno, podvrgavaju pojedinca normama svoje zajednice, bila ta u jednom slučaju muslimanska, u drugom srpska ili hrvatska, ili svima utoliko zajednička, što u procjepu između naslijeđenog i modernog – ´evropskog´ - ´švapskog´, traži očuvanje svog identiteta. No, već materijalno im za ovakvu vodeću ulogu nedostaju sva sredstva" (str. 196-197). Pored njih i mimo njih raste moderno građansko društvo, "evropski" grad, koji potiskuje čaršiju i kao mjesto informacija i komunikacija s njenog dotadašnjeg privilegiranog po-

ložaja. Nosilac i reprezentant tog novog društva (pored daljeg postojanja brojčano jakog tradicionalnog sitnograđanskog sloja) "mogu biti samo homines novi – pojedinci, koje su nova vlast i privreda izbacili na površinu ili doveli u BiH" (str. 197). Tu se, prema Hauptmannovom mišljenju, javljaju četiri kategorije: vojnik – oficir, činovnik, preduzetnik i radnik. Među njima najviše je došljaka. Za uspon novog građanstva nedostajala je privredna osnova, pa je njegova osobenost to da ono živi od države, ona ga formira i podiže, a ne privredni uspon zemlje. Među novim građanstvom najjači su činovnici, među kojima domaći ljudi ne dostižu polovinu njihovog broja. Od domaćih, najbrojniji su Srbi i ima ih gotovo kao Hrvata i Bošnjaka zajedno. Što se tiče preduzetničkog građanstva i tu je izostao domaći sloj aga i, zaključuje Hauptmann, "nema gotovo primjera da bi se bh aga pretvorio u industrijalca". Zbog toga je mjesto prepustio stranom preduzetniku koji svojom firmom upravlja iz Trsta, Beča, Minhena i sl. On nije prisutan u Bosni i Hercegovini i ne doprinosi formiranju domaće industrijske buržoazije, ali omogućuje zaradu i diferencijaciju bosanskohercegovačkog društva, zaključuje F. Hauptmann. Rezultatima svojih dugogodišnjih istraživanja bosanskohercegovačke historije za vrijeme austrougarske vladavine, ovaj ugledni historičar udario je temelje i za izučavanje bosanskohercegovačkih gradova na razmeđu XIX i XX stoljeća. Drugačijim pristupima, značajan doprinos izučavanju ove naučne oblasti dali su u svojim radovima Hamdija Kreševljaković,[10] Milorad Ekmečić,[11] i Đorđe Pejanović.[12]

---

[10] Hamdija Kreševljaković napisao je 147 historiografskih radova i većina ih se odnosi na razne aspekte izučavanja bosanskohercegovačkih gradova, pa zbog toga čitaoca upućujem na *Bibliografiju istorijskih radova H. Kreševljakovića* koju je objavio Hamdija Kapidžić u: Godišnjaku Istorijskog društva Bosne i Hercegovine, godine X, 1959, str. 419-424.

[11] Milorad Ekmečić, *Društvo, privreda i socijalni nemiri u Bosni i Hercegovini. Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini.* Historija srpskog naroda VI-1, Beograd, 1983; Isti, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918,* 2. str. 83-104, Beograd, 1989; Isti, *Malo preduzeće u uslovima industrijalizacije u jugoslovenskim zemljama od kraja XVIII vijeka do 1941.* Godišnjak Društva istoričara BiH, god. XXVIII-XXX, 1977-1979. Sarajevo, 1979; Isti, *Internacionalni interkontinentalni migracioni pokreti iz jugoslovenskih zemalja od kraja XVIII vijeka do 1941. godine*. Godišnjak Društva istoričara BiH, god. XX, 1972-1973. Sarajevo, 1974. godine.

[12] Đorđe Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*. Beograd, 1955. (Posebna izdanja, SANU, knj. CCXXIX – Odelenje društvenih nauka – nova serija, 12); Isti, *Stanovništvo, školstvo i pismenost u krajevima bivše Bosne i Hercegovine*. Sarajevo, 1939; Isto, *Kulturno-prosvetna, humana i socijalna društva u Bosni i Hercegovini za vreme austrijske vladavine*. Sarajevo, 1930; Isti, *Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini od početka do 1941*. Sarajevo, 1953. godine; Isti, *Štampa u Bosni i Hercegovini 1850-1941.* Sarajevo, 1948.

* * *

Na demografske promjene u Bosni i Hercegovini poslije 1878. godine uticalo je više faktora, među kojima treba posebno istaknuti slijedeće: promjena vladajuće sile znatno drukčije od prethodne, uspostavljanje mira i pravnog poretka, razvoj saobraćaja, pojačana privredna aktivnost i, posebno, migracije stanovništva koje su najbolje odražavale nove društvene promjene.

Sudeći prema rezultatima popisa stanovništva najsnažnija demografska ekspanzija zabilježena je u razdoblju između prvog i drugog popisa (1879-1885), što je bilo uslovljeno nepotpunim prvim popisom stanovništva, povratkom izbjeglica iz protekla dva ustanka (1875-1878. i 1882. godine), doseljavanjem stranaca i povećanim prirodnim priraštajem kao biološkom reakcijom na raniji period ustanaka i nesigurnosti. Već u narednom desetogodišnjem razdoblju dolazi do mirnijeg priraštaja, ali s nejednakim intenzitetom u svim dijelovima Bosne i Hercegovine. Priraštaj iznad prosječnog za cijelu zemlju zabilježen je u sarajevskom gradskom srezu i u svim srezovima koji su se nalazili u graničnom pojasu prema Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, odnosno, Austro-Ugarskoj. Unutrašnjost zemlje, a posebno srezovi uz granicu prema Srbiji, Crnoj Gori i Osmanskom carstvu (Novopazarski sandžak), imali su priraštaj ispod prosječnog. Tome su doprinosili politički razlozi, uključivanje Bosne i Hercegovine u austrougarsko carinsko područje (1879. godine) i naglo presijecanje trgovačkih veza s balkanskim tržištem.

U trećem periodu, od 1895. do 1910. godine, priraštaj stanovništva tekao je normalno i bio je veći od prosjeka u obje polovice Monarhije (u prvoj deceniji XX stoljeća Austrija i Mađarska imale su godišnji prirodni priraštaj po 0,9%, a BiH 1,34%). Izgradnja saobraćaja i učvršćivanje pravnog poretka u zemlji uslovili su ravnomjerniji priraštaj koji više nije zavisio od blizine austrijske granice nego od prirodnog priraštaja, ekonomskih, društvenih i političkih uslova koji su vodili jačim ili slabijim migracijama stanovništva.

Austrougarska vladavina u Bosni i Hercegovini nije jednako uticala na demografska kretanja kod pojedinih vjerskih i etničkih zajednica, što će se posebno odraziti na strukturu gradova. Od 1879. do 1910. godine pravoslavno stanovništvo zabilježilo je priraštaj od 328.933 (66%), musli-

mansko bošnjačko 163.524 (36%) katoličko (domaći i hrvatski doseljenici) 224.670 (107%) i jevrejsko 8.442 lica (246%). Normalan priraštaj imalo je samo pravoslavno (srpsko) stanovništvo, dok su muslimani, zbog brojnog iseljavanja i nižeg prirodnog priraštaja, znatno zaostajali iza normalnog priraštaja, a katolici (Hrvati i pripadnici drugih nacija) ga gotovo dvostruko premašivali. Ipak, najveći priraštaj imalo je jevrejsko stanovništvo, koje se, usljed useljavanja aškeneza (poljskih ili njemačkih Židova), umnožilo za oko dva i po puta. Velike razlike u priraštaju muslimanskog i katoličkog stanovništva bile su uslovljene odlaskom osmanskog i dolaskom Habzburškog Carstva u Bosnu i Hercegovinu, što je bilo praćeno iseljavanjem Bošnjaka u Osmansko carstvo (oko 140.000) i useljavanjem isto toliko katolika raznih nacionalnosti iz Austro-Ugarske i drugih država. Iako su bile naglašene razlike u demografskim kretanjima kod pojedinih vjerskih i etničkih grupacija, u ovom razdoblju nijedna nije stekla apsolutnu većinu, niti je živjela na kompaktno naseljenom teritoriju. Pripadnici svih religija i nacija živjeli su izmiješani na cijeloj teritoriji pokrajine, čineći pravi mozaik religija i naroda. Ova karakteristika Bosne i Hercegovine posebno je naglašena u njenim gradovima na razmeđu XIX i XX stoljeća.

* * *

Ekonomsko-socijalna struktura ove pokrajine nije bila manje mozaična i heterogena od njenog vjerskog i etničkog sastava. U vrijeme okupacije, Bosna i Hercegovina bila je izrazito agrarna zemlja u kojoj je oko 90% stanovništva živjelo od poljoprivrede kao glavnog zanimanja ili izvora za izdržavanje. U zatečenoj agrarnoj strukturi, koja će potrajati sve do raspada Austro-Ugarske krajem Prvog svjetskog rata, razlikuje se više socijalnih skupina: zemljoposjednici sa kmetovima, zemljoposjednici bez kmetova, slobodni seljaci, kmetovi, kmetovi koji su slobodni seljaci i ostalo agarno stanovništvo – bezemljaši. Na početku okupacije, među poljoprivrednim stanovništvom bili su najbrojniji kmetovi (oko 85.000 domaćinstava), zatim slobodni seljaci (oko 77.000) i zemljoposjednici (6.000-7.000). Otkupom 42.500 kmetskih selišta, do Prvog svjetskog rata odnos slobodnih seljaka i kmetova bio je 2 : 1, ali se još uvijek 79.777 seljačkih domaćinstava nalazilo u potpunom kmetskom odnosu i 34.416 domaćinstava koja su, osim kmetske, imali i koju parcelu vlastite zemlje. Svi su oni zavisili od 10.743 zemljoposjednika koji su ubirali prihode sa zemljišnih parcela. Ovaj

društveni sloj više nije bio sastavljen isključivo od Bošnjaka kao prije 1878. godine, nego u njega ulaze srpski, hrvatski i drugi vlasnici koji do selišta dolaze kupovinom i raznim špekulacijama. Sloj slobodnih seljaka umnožio se do 1910. godine na 136.845 domaćinstva, zahvaljujući otkupu kmetskih selišta, raspadanju patrijarhalne zadruge i doseljavanju stranih seljaka kolonista (oko 30.000). Stvaranjem ovako brojnog sloja slobodnih seljaka zemlja je sve više postajala predmetom trgovine i raznih špekulacija, što je ubrzalo ekonomsko-socijalno raslojavanje poljoprivrednog stanovništva. Broj seoskih bezemljaša dostigao je iznos od 20.450 domaćinstava, koja čine 7,23% ukupnog agrarnog stanovništva. Bosna i Hercegovina postaje zemlja sitnog seljačkog posjeda u kojoj, pred Prvi svjetski rat, 70% seljaka i 30% kmetova obrađuje posjed ili selište do 3,5 ha i tavori na rubu agrarnog minimuma.

Osim nepovoljne ekonomske strukture i vjerski i nacionalni sastav agrarnog stanovništva spadao je u okolnosti koje su stalno vodile socijalnim i nacionalno-političkim suprotnostima. Bošnjaci su imali apsolutnu većinu u svim socijalnim kategorijama koje su slobodno raspolagale zemljom, a srpski seljaci u onim koje su bile vezane za kmetske i slične odnose. Otuda se zaoštravanje suprotnosti između kmetova i zemljoposjednika prenosilo na sve sfere društvenog života i pogoršavalo ukupne odnose između Srba i Bošnjaka.[13] Ova okolnost znatno će uticati i na ekonomski i urbani razvoj i

[13] Vjerska i socijalna struktura agrarnog stanovništva:

Socijalna grupacija:	Muslimani	Pravoslavni	Katolici	Ostali
Zemljoposjednici s kmetovima	91,15%	6,05%	2,55%	0,25
Zemljopososjednici bez kmetova	70,62	17,75	10,70	0,93
Slobodni seljaci	56,65	25,87	22,90	1,06
Kmetovi	4,58	73,92	21,49	0,01
Slobodni seljaci Ujedno kmetovi	10,09	51,63	38,28	-
Kmetovi ujedno Slobodni seljaci	7,21	54,96	37,83	-
Bezemljaši	45,12	30,64	20,48	3,76

Iljas Hadžibegović, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*. Sarajevo, 1980. str. 101-109.

jedne i druge vjerske i etničke zajednice. Kod Bošnjaka će slobodno raspolaganje zemljom voditi bržem raslojavanju, proletariziranju dijela seoskog stanovništva, što će ubrzati njegovu pokretljivost, ne samo na slobodnom tržištu rada nego i u iseljeništvu. S druge strane, pravoslavno stanovništvo u kmetskom odnosu, iako lično slobodno, vezano je za selište jer, ukoliko želi da ga zadrži, mora ga obrađivati i redovno davati vlasniku zakupninu i državi porez. Zbog toga kmet nije mobilan i teško napušta selište. Iz toga su proizišle dvije posljedice: kmet konzervira patrijarhalnu zadrugu i nije mobilan u smislu prelaska iz poljoprivrede u industriju, odnosno iz sela u gradove. Otuda do Prvog svjetskog rata srpsko stanovništvo neće dostići 7% svoje populacije nastanjene u gradovima.

* * *

Nakon okupacije 1878. godine, kapitalistički društveni odnosi u Bosni i Hercegovini razvijali su se u uslovima naglašene uloge države kao prvorazrednog političkog i ekonomskog faktora u podizanju saobraćaja, industrije i drugih privrednih grana izvan agrara. Država raspolaže najvećim dijelom šuma i ukupnim rudnim blagom pokrajine. Za iskorištavanje ovih bogatstava država nema vlastitih finansijskih sredstava, pa je prinuđena da sama traži kapital za početne investicije. Dodatne teškoće činila je okolnost da domaći privatni kapital gotovo i ne postoji, a strani se, zbog nepostojanja infrastrukture, neriješenog državnopravnog položaja okupiranog područja i nedostatka odgovarajuće radne snage, sporo angažirao. Kapital je namican na austrougarskom i evropskom novčanom tržištu, a vraćao ga je domaći poreski obveznik, koji je u većini seljak, s prihodima iz agrara. Prvi prikupljeni kapital država koristi za podizanje željezničkog i drugog saobraćaja koji omogućava iskorištavanje šuma i ruda i dalje podizanje industrije.

Saobraćajna modernizacija u Bosni i Hercegovini počela je sredinom 19. stoljeća, kada je povećanim značajem puta Sarajevo – Konjic – Mostar – Metković proradila magistralna saobraćajna linija dolinom rijeke Bosne i Neretve (Bos. Brod – Sarajevo – Metković), koja je dobila primat u bosanskohercegovačkoj trgovini s inostranstvom i postala odlučujući faktor u integraciji domaće trgovine i, posebno, u austrijskoj i ugarskoj privrednoj i tržišnoj ekspanziji u Bosni i Hercegovini. Savremenici su zabilježili da je tada u ovoj pokrajini bilo svega 900 km kolskih puteva koji su povezivali

putnu osovinu Sarajevo s Metkovićem i Bos. Brodom i neka mjesta u Hercegovini i Posavini.

Za vrijeme najpreduzimljivijeg bosanskog valije Topal Osman-paše rađeno je na opravci glavnih putnih linija, a 1869. izrađen je Zakon o putevima kojim je izvršena kategorizacija cesta i uspostavljeni moderni saobraćajno-tehnički normativi po ugledu na francuski zakon. Uvedena je obaveza kuluka za sve muške osobe od 16 do 60 godina starosti da u toku pet godina besplatno rade na cestama 20 do 30 dana i pri tome stave na raspolaganje vučnu i tovarnu stoku. Time je glavni teret eventualne izgradnje modernih cesta, njihove rekonstrukcije i održavanja bio prebačen na stanovništvo, ali nisu bili stvoreni i drugi uslovi za izgradnju puteva, pa je na kraju osmanske vladavine samo oko pet posto kopnene putne mreže bilo osposobljeno za kolski saobraćaj. Kola koja su vozila robu od Sarajeva do Bos. Broda tovarila su 10 mc i bilo im je potrebno 44 sata da prevale ovaj put. Sporost tradicionalnog prenosa robe, stalna nesigurnost i uticaj klimatskih uslova bili su praćeni visokim cijenama i drugim efektima negativnim za razvoj privrednog života, posebno trgovine u pokrajini.

U suštini, ništa se nije promijenilo u bosanskohercegovačkom saobraćaju ni nakon izgradnje 104 km normalnotračne pruge koja je, u okviru Hiršovog plana, izgrađena od Dobrljina do Banje Luke (1871-1872), s ciljem da, zaobilazeći Beograd, poveže austrougarske pruge s Carigradom.[14] Ipak, ovom prugom bio je probijen led u smislu nagovještaja modernog doba u Bosni i Hercegovini, jer je njome na ovom tlu otpočeta era željeznice i parne mašine, koje će nakon desetak godina postati bitan faktor u razvoju industrijskih i rudarskih pogona i trgovine. Ako je prva željeznička pruga najavila revoluciju u prenosu ljudi i roba, uspostavljanje telegrafske linije između Metkovića i Mostara 1858. godine i dvije godine kasnije između Sarajeva i Carigrada označilo je novu eru u prenošenju vijesti i poruka, jer od tada vijest od Sarajeva do Carigrada putuje nekoliko minuta, umjesto ranijih 10-12 dana, zavisno od meteoroloških uslova. Do kraja osmanske vladavine, u ovu mrežu uključeno je 30 bosanskohercegovačkih gradova, a na nekoliko punktova bila je uspostavljena veza s međunaro-

[14] I. Hadžibegović, *Postanak radničke klase*, str. 24; O ovoj pruzi vidi opširnije: Dževad Juzbašić, *Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kallayeve ere*. Sarajevo, 1974, str. 9-13.

dnim telegrafskim saobraćajem. Prva vijest o telefonu objavljena je u Bosni i Hercegovini 1877, dakle, samo godinu dana nakon epohalnog otkrića A.G. Bela, a prva primjena ovog otkrića na našem tlu pripisuje se vojnim jedinicama prilikom gušenja hercegovačkog ustanka 1882.[15] Od tada se dosta intenzivno radilo na pripremi uvođenja telefonske mreže za potrebe vojnih jedinica i državnih organa, pa je 1889. godine donesena instrukcija o uvođenju telefonskog saobraćaja, prvo u važnijim vojnim garnizonima, posebno na granici prema Srbiji i Crnoj Gori, a onda u ostalim vojnim jedinicama i organima vlasti. Tek 1895. godine Ratno ministarstvo odobrilo je da se za organe vlasti i privatna lica uvede telefonska mreža u Sarajevu i Tuzli, ukoliko se prijavi dovoljan broj interesenata. Nakon izvršenih priprema, na 50-godišnjicu vladavine cara Franje Josipa, 16. novembra 1898. godine, u Sarajevu je svečano pušten u pogon javni telefonski saobraćaj.[16] Nekoliko godina Sarajevo je bilo jedini grad sa telefonskom mrežom i do 1904. su mu se pridružili: Banja Luka, Bos. Brod, Dobrljin, Tuzla, Jajce, Brčko i Zenica. Do 1913. godine, u telefonsku mrežu uključeno je 30 gradova, od kojih je u 11 postojala samo javna govornica, a u ostalim je bilo više pretplatnika.[17]

Potrebe vojnih i civilnih vlasti i razvoja nove privredne aktivnosti, posebno trgovine i industrijskog preduzetništva širom su otvarale vrata civilizacijskim tekovinama bržeg komuniciranja. Prvo je unaprijeđeno prenošenje vijesti (telegraf), zatim ljudi i roba (željeznica) i, na kraju, neposredni razgovor na daljinu (telefon). Napredak je naročito učinjen u razvoju poštanskog saobraćaja. Ukinuta je tatarska pošta, jer su izgradnja i opravka putne mreže i izgradnja željeznica omogućile razvoj modernog saobraćaja i poštanskog transporta. Ovo je bila i jedna od najvećih kulturnih i civilizacijskih tekovina austrougarske vladavine, jer je moderan način komunikacije imao dalekosežne pozitivne posljedice. Poslove tatara i kolskog poštanskog saobraćaja na svim glavnim putnim pravcima preuzela je željeznica, a gdje nije bilo željeznice modernizovane su poštanske kočije. S poštanskim saobraćajem razvile su se i poštanske štedionice. Domovina im je bila Engleska (1861. godine), u Austriji su prihvaćene od 1882. godine,

---

[15] Milan Ljiljak, *Pošta, telegraf i telefon u Bosni i Hercegovini*. II. Sarajevo, 1981, str. 181-182.

[16] M. Ljiljak, *Pošta, telegraf i telefon*, str. 184-185.

[17] M. Ljiljak, *Pošta, telegraf i telefon*, str. 194-203.

a 11. juna 1911. godine stupio je na snagu Zakon o Uredu bosanskohercegovačke poštanske štedionice u Sarajevu, koji je, ujedno, bio i prvi na jugoslavenskom prostoru.[18]

Pošta, telegraf i telefon u Bosni i Hercegovini bili su, prvenstveno, vojne institucije koje kasnije, jednim dijelom, postaju i civilne. U njima je 1879. bilo zaposleno 376 lica, 1911. – 921 lice i 1914. godine 1.358 lica (godine 1898. bilo je 186 civilnih i 287 vojnih službenika, a 1914. taj broj je iznosio 868 civilnih i 490 vojnih lica).[19]

U prve dvije godine austro-ugarske uprave izvršena je prava mobilizacija naroda na izgradnji i opravci puteva, a 1880. godine počela je primjena modificiranog turskog zakona o putevima prema kojem je rukovođenje izgradnjom i rekonstrukcijom putne mreže preneseno s vojne na civilnu upravu. U tom dvogodišnjem razdoblju 2.000 km puteva bilo je obuhvaćeno izgradnjom i rekonstrukcijom, a do 1886. godine još 1.000 km. Tada je Zemaljska vlada dozvolila fakultativni otkup robote ljudi i njihove tegleće i tovarne stoke, a 19. juna 1892. ukinuta je robota za životinje i ublažene obaveze za ljude. Kada je izgradnja i rekonstrukcija puteva dostigla zadovoljavajuće stanje, napušten je tradicionalni način njihove izgradnje, pa je 20. juna 1908. robota pretvorena u novčani porez-cestarinu. Iz sredstava tog poreza, koji je bio fiksno utvrđen na 1,5 miliona kruna godišnje, zemaljska uprava imala je da održava 6.896 km puteva (1.962 km glavnih cesta, 2.018 km kotarskih cesta i 2.016 km kolskih i jahaćih puteva). Preostali putevi lokalnog značaja održavani su sreskom ili opštinskom robotom koja je trajala tri dana godišnje.[20]

Izgradnja i rekonstrukcija putne mreže nije osiguravala brzu integraciju zemlje i ostvarivanje političkih, ekonomskih i strateških ciljeva Monarhije. Izgradnja željeznica nametala se kao neodložan zadatak svih faktora u Monarhiji – od inženjerijskih jedinica do političkih i vojnih vrhova.

Angažiranjem znatnih sredstava iz vojnih okupacionih kredita aktivirana je normalnotračna pruga Dobrljin-Banjaluka (izgrađena (1871/72. u dužini od 104,3 km) i spojena s prugama u Monarhiji, a od septembra 1878. do jula 1879. godine izgrađeno je, iz istih sredstava, 190 km uskotra-

---

[18] M. Ljiljak, *Pošta, telegraf i telefon*, str. 224.
[19] M. Ljiljak, *Pošta, telegraf i telefon*, str. 225.
[20] I. Hadžibegović, *Postanak radničke klase*, str. 77-78.

čne pruge od Bos. Broda do Zenice.[21] Dalja izgradnja željezničkih pruga bila je skopčana s nedostatkom finansijskih sredstava i stalnim traženjem zajmova na austrougarskom i evropskom novčanom tržištu. Iako je bosansko-hercegovački poreski obveznik otplaćivao zajmove za izgradnju pruga, velike zasluge za njihovu izgradnju imao je ministar Benjamin Kalaj (upravlja BiH 1882-1903), za čijeg je upravljanja Bosnom i Hercegovinom započeta i izgrađena većina pruga koje su se nalazile pod upravom Direkcije bosanskohercegovačkih željeznica. Njihova dužina 1906. godine iznosila je 999,9 km, krajem 1910. godine 1.002 km, a isto toliko i 1914. godine. Pod upravom ove direkcije nalazila se samo jedna trećina uskotračne željezničke mreže izgrađene do Prvog svjetskog rata. Dužina šumsko-industrijskih pruga koje su gradile strane privatne firme iznosila je, krajem 1910. godine, 2.040,96 km.

Izgradnja željezničkih pruga u Bosni i Hercegovini imala je veliki privredni, politički, vojni, kulturni i opštecivilizacijski značaj. U odnosu na tradicionalni karavanski i kolski saobraćaj mnogostruko je ubrzan promet roba, ljudi i ideja. Okrenute na jugu prema moru i na sjeveru prema ugarskoj polovici Carstva, željeznice su imale zadatak da ubrzaju investiciona ulaganja u eksploataciju prirodnih bogatstava i da ožive cjelokupnu privrednu aktivnost okupiranog područja. S političkog aspekta željeznici je bilo namijenjeno da ovu pokrajinu integrira u politički i privredni sistem Monarhije, stvaranjem uslova za zapošljavanje viška agrarnog stanovništva i da postepenim poboljšavanjem njegovog ekonomskog i društvenog položaja

[21] Vidi opširno: Dž. Juzbašić, *Izgradnja željeznica*, str. 7-18 i 49-50.
Željeznička pruga Bosanski Brod – Sarajevo išla je dolinom rijeke Bosne u dužini 265 km i predstavljala je glavnu saobraćajnu vezu sa Monarhijom. Na ovu bilo je priključeno više pruga koje su vodile u bogata šumska i rudna područja: Doboj – Simin-Han (67 km), Zavidovići – Han-Pijesak (116 km), Lašva – Jajce – Bugojno 104 km), Podlugovi – Vareš (24,6 km), Semizovac – Ivančići (22,2 km), Kakanj – Zgošća (2,8 km).
Druga glavna pruga koja je išla od Sarajeva do Metkovića (177 km) imala je prvorazredni privredni značaj, jer je povezivala s morem bogata šumska i rudna područja Bosne. Na nju su bile priključene pruge Gabela – Dubrovnik (106,3 km), Hum – Trebinje (17 km) i Uskoplje – Zelenika (66 km).
Treća glavna željeznička pruga Sarajevo – Vardište (228 km) imala je veliki strateški značaj za Monarhiju. Najvećim dijelom išla je dolinom rijeka Prače i Drine do Višegrada, a zatim dolinom rijeke Rzava do Vardišta. Ivan Orvić, Željezničke pruge u Bosni i Hercegovini, Bosna i Hercegovina kao privredno područje. Sarajevo, 1938. str. 332-334; Dž. Juzbašić, *Izgradnja željeznica*, str. 103.

smanji u njoj socijalne napetosti. Ministar Kalaj se nadao da će na taj način ovu pokrajinu ekonomski i politički vezati za Monarhiju i pri tome se rado služio primjerom francuskih željeznica u Alžiru i Tunisu, koje su odigrale značajnu ulogu u smirivanju i političkom pridobijanju stanovništva, jer dokle je dopirala željeznica narod je brže izlazio iz siromaštva, pa su iščezavali i motivi za ustanke.[22]

Od početka industrijalizacije država se pojavljuje kao najkrupniji vlasnik koji, 1907. godine, raspolaže sa 64 od ukupno 231 velikog preduzeća u Bosni i Hercegovini. Uz prethodno osigurane privilegije i garancije u podizanju industrije, državnom sektoru pridružuje se strani privatni kapital. Uz angažiranje banaka i poduzetničkog kapitala broj vlasnika radnji i preduzeća porijeklom izvan Bosne i Hercegovine narastao je 1907. godine na 3.957 ili 9%, a 1913. godine na 4.924 ili 9,8% svih radnji i preduzeća. Državni i strani privatni kapital činio je preko 90% investiranih sredstava u privredi izvan agrara. Gotovo sva velika preduzeća nalazila su se u rukama države, austrijskih, mađarskih, njemačkih, italijanskih, švedskih i dr. kapitalista. Zadržavanjem tradicionalne privredne strukture i pod pritiskom nadmoćne strane konkurencije domaći kapital se sporo akumulirao. Tamo gdje je postojao ulagan je pretežno u trgovinu, ugostiteljstvo i razne nekretnine, a samo u malom obimu u industrijsku proizvodnju i novčane institucije. Od 1907. do 1913. godine broj domaćih radnji i preduzeća porastao je od 40.077 na 45.326. Gledano u cjelini, najviše se povećao broj radnji u ugostiteljstvu (143%), industriji hrane i predmeta uživanja (83%) i trgovini (16%), što je činilo 83% povećanja svih preduzeća i radnji u pokrajini. Temelji industrije koji su udareni za vrijeme Kalajeve uprave nisu se bitno mijenjali do Prvog svjetskog rata. Za razliku od industrijskog preduzeća, koje nakon Kalaja teško prodire u Bosnu i Hercegovinu, mali gostioničar

[22] I. Hadžibegović, *Postanak radničke klase*, str. 123, napomena 18. Stenografski zapisnik sa sjednice Budžetskog odbora ugarske delegacije održane u Beču 6. novembra 1883. godine.

i bakal doživljavaju veliku ekspanziju. Ugostiteljstvo i trgovina činili su 1907. godine 40,5% svih preduzeća i radnji, a 1913. godine 47,3%.[23]

Iz navedenih podataka vidi se da je i u novim uslovima domaći vlasnik kapitala podržavao već tradicionalni rentijerski mentalitet, koji postaje bitna osobina znatnog dijela domaćeg građanstva i, posebno, zemljoposjedničkog sloja čijih gotovo 60% pripadnika do 1910. godine postaju stanovnici gradova. Zbog toga, razvoj industrije i ukupne modernizacije u Bosni i Hercegovini nije bio zasnovan na domaćoj privrednoj aktivnosti i organskom prerastanju manufakture u fabričku industriju, kao u klasičnim kapitalističkim zemljama, nego, prvenstveno, na angažiranju državnog i stranog privatnog kapitala. Te ekonomske i društvene okolnosti imale su dalekosežne posljedice na ukupan razvitak Bosne i Hercegovine, a posebno njenih gradova.

Ovakav put privrednog razvoja, posebno industrije, u Bosni i Hercegovini odrazio se i na koncentraciju kapitala u novčanim zavodima. U davanje zamašnih privilegija, prvi novčani zavod, Privilegovano odjeljenje Unionbanke za Bosnu i Hercegovinu, osnovano je 1883. godine, a šest godina kasnije (1889) u Brčkom je osnovan prvi novčani zavod s domaćim kapitalom. Koncentracija domaćeg kapitala nosila je obilježje vjerske i nacionalne

[23] *Odnos domaćih i stranih vlasnika radnji i preduzeća 1907. i 1913. godine*

P r i p a d n i c i

Godina	**BiH**	**Austrija**	**Mađarska**	**Druge države**
1907.	40.077	1.406	2.079	472
u %	91%	3,2%	4,7%	1,1%
1913.	45.326	2.203	2.127	594
u %	90,2%	4,4%	4,2%	1,2%

Vjerska struktura vlasnika preduzeća i radnji 1907. i 1913. godine

Godina	**Muslimani**	**Pravoslavni**	**Katolici**	**Jevreji**	**Ostali**
1907.	20,178	13.129	9.159	1.262	306
u %	45,0%	30,0%	21,0%	3,0%	1,0%
1913	23.506	15.733	11.684	1.923	403
u %	44,5%	29,5%	21,7%	3,6%	0,7%

Za 1907. godinu nisu uračunata državna preduzeća, kućne radnje i pravna lica, u 1913. isključena su državna preduzeća i 32 akcionarska društva.
Vidi opširnije: I. Hadžibegović, *Postanak radničke klase*, str. 94-100 i napomenu 102 uz II glavu.

podvojenosti i time nemoći u konkurentskoj borbi sa stranim kapitalom. Pred prvi svjetski rat, 50 domaćih novčanih zavoda (26 srpskih, 10 hrvatskih, 8 muslimanskih i 6 mješovitih) raspolagalo je s 41,3 miliona kruna, dok su 4 bečko-peštanske banke imale 88 miliona kruna.[24]

* * *

Razvoj saobraćaja i kapitalističkih društvenih odnosa, prvenstveno fabričke industrije i novčanih zavoda, bio je najznačajniji faktor modernizacije života u bosanskohercegovačkim gradovima na razmeđu XIX i XX stoljeća, ali su najkompletniji urbani napredak imali oni centri koji su, osim saobraćajne i privredne posjedovali i istaknutu političku, administrativnu, vojno-strategijsku i kulturno-prosvjetnu funkciju.

Pojam i funkcija grada historijski su promjenjljive kategorije, pa otuda postoje različite definicije pojmovne predodžbe grada, tako da nema jedne opšteprihvaćene, koja bi obuhvatila grad sa svim njegovim različitim funkcijama u pojedinim historijskim epohama. Grad je veće naselje ljudi organizirano u više ili manje povezanu, diferenciranu zajednicu – u gradsku opštinu koju čine stanovnici tog grada. Broj stanovnika za pojam grada nije odlučujući i kroz historiju on se kreće od nekoliko stotina do nekoliko miliona. Gradovi su postojali u robovlasničkom, feudalnom, buržoaskom i socijalističkom društvenom uređenju, ali u svakom od njih u posebnim uslovima i s posebnim funkcijama. Uglavnom su to bila naselja zanatlija i trgovaca i nicali su iz različitih historijskih korijena.[25] Za razliku od modernih shvatanja da brojnost populacije nije mjerilo da li se neko naselje može smatrati gradom, ranija statistika prilikom utvrđivanja kategorije

---

[24] Vidi opširnije: Ferdo Hauptmann, *Bosanske finansije i Kallayeva industrijska politika*. Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika BiH, 1972/73, XII-XIII, str. 79-81; Dž. Juzbašić, *Izgradnja željeznica*, str. 102-121; Marko Marković, *Bankarstvo u Bosni i Hercegovini*. Bosna i Hercegovina kao privredno područje. Sarajevo, 1938; Gojko Krulj, *Gradska privreda*. Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje. Sarajevo, 1919; I. Hadžibegović, *Postanak radničke klase*, str. 86-87.

[25] Vidi: *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, br. 3, str. 221; *Mala enciklopedija Prosveta*, br. 1, na str. 316, grad ovako definira: "Grad, uređeno ljudsko naselje politički (upravni), ekonomski i kulturni centar nekog područja; ponikao je s razvitkom klasnog društva i države".

grada uzimala je u obzir i broj stanovnika. U tom slučaju, sva naselja u kojima živi više od 2.000 stanovnika svrstavana su u gradove.[26] Austrougarska administracija nije se posebno trudila definirati gradsko naselje. Status grada u prvim popisima stanovništva određen je prema naslijeđenoj urbanoj tradiciji i ukupnim potrebama okupacione uprave. Iako je u dva navrata, 1880. i 1893. godine, donosila propise o organizaciji gradskih opština, ona nije striktno propisala niti odredila fizionomiju gradskog naselja. Pojedinačna istraživanja pokazuju da je za austrougarsku administraciju pojam gradskog naselja bio rastegljiva, labava kategorija koja najviše zavisi od realnih životnih potreba: upravnih, vojnih, političkih, ekonomskih i drugih. Otuda u bosanskohercegovačkim gradovima postoje velike razlike u broju kuća i stanovnika, ekonomskoj i društvenoj strukturi, u funkcijama grada i u dostignutom stepenu urbanog razvoja. Na ove procese znatno su uticale migracije koje su iseljavanjem, pretežno domaćeg muslimanskog i srpskog stanovništva iz sela i gradova stvarale nove prostore za naseljavanje stranih seljaka-kolonista i novog stanovništva u industrijske gradove i trgovačka središta. Sela su prerastala u gradove, a kasabe dobijale lik novih gradova. Broj novih urbanih središta je stalno rastao, mada brojke nisu spektakularne kao u razvijenim evropskim i prekomorskim zemljama.

Prema popisu stanovništva iz 1879. godine, status grada imalo je 46 mjesta u Bosni i Hercegovini, a još 27 su upisana kao trgovišta ili trgovišne opštine koje su, u stvari, bile male bosanskohercegovačke kasabe, od kojih je čak u deset bilo smješteno sjedište sreza (kotara).[27] S druge strane, ima naselja koja su imala status grada, ali su gubila atribute grada i upravnu funkciju (Izačić-grad, Gornja Tuzla, Počitelj). U narednom popisu, 1885. godine, status grada imalo je 49 mjesta, a 27 naselja status trgovišta, među kojim je bilo 8 sreskih središta.[28] Prema trećem popisu, od 1895. godine, status grada imalo je 58 naselja. Do 1910. godine, s daljih osam naselja definitivno je zaokružen austrougarski bilans formiranja gradova u Bosni i Hercegovini, prema kome su od 1879. do 1910. godine (u stvari, do Prvog

[26] Vidi: Mijo Mirković, *Industrijska politika*. Beograd, 1936, str. 20.
[27] Goražde, Rogatica, Kostajnica, Krupa, Sanski Most, Županjac (Duvno), Maglaj, Srebrenica, Gacko i Ljubinje.
[28] Bos. Kostajnica, Prnjavor, Ključ, Krupa, Sanski Most, Srebrenica, Bugojno i Ljubinje.

svjetskog rata) status grada stekla 23 naselja, a tri ga izgubila (Izačić-grad, Gornja Tuzla i Počitelj).[29]

U ovoj studiji istraživano je 66 bosanskohercegovačkih naselja koja su 1910. godine imala status grada, odnosno, organizirane gradske opštine. Time su obuhvaćeni svi gradovi od 1879. i ona naselja koja će to postati do 1910. godine. Ova mjesta su bila glavna središta političkog (upravnog), privrednog, saobraćajnog, vojnog, vjerskog i kulturno-prosvjetnog života čitave pokrajine, kroz čiji su se razvoj prelamali svi drijemeži tradicije i drame modernizacijskih promjena. U ovih 66 naselja živjelo je 1879. godine 166.619 ili 14,4% ukupnog stanovništva pokrajine, 1885. godine 194.788 (14,6%), 1895. godine 241.390 (15,4%) i 1910. godine 278.158 (14,7%) stanovnika. Prema tome, od 1879. do 1910. u ovim naseljima uvećao se broj stanovnika za 111.539 lica ili 67%.[30] Priraštaj cijelog stanovništva u ovom razdoblju iznosio je 739.880 osoba ili 64%, tako da je porast u naznačenim gradovima bio za 3% veći od prosjeka za cijelu zemlju. Broj kuća u gradovima porastao je u ovom razdoblju s 37.092 na 51.422 ili za 14.330 (38%), a broj stanova s 39.268 na 58.541, ili za 19.273 (49%). Porast broja kuća i stanova u gradovima znatno je zaostajao iza prosjeka cijele pokrajine. Procent porasta kuća u gradovima i cijeloj pokrajini stoji u odnosu 38% : 67%.[31] (Vidi tabelu br. 1).

---

[29] Goražde, Rogatica, Vareš, Bos. Krupa, Drvar, Kulen-Vakuf, Sanski Most, Modriča, Maglaj, Srebrenica, Bugojno, Gornji Vakuf, Županjac (Duvno), Bos. Dubica, Bos. Kostajnica, Doboj, Kotor-Varoš, Prnjavor, Bileća, Gacko, Čapljina i Ljubinje.

[30] Ako bi se uzeo oštriji kriterij grada i računalo s 50 gradskih naselja od 1879. do 1910. godine, stanovništvo bi u njima raslo sa 148.780 lica na 244.891, što čini povećanje za 96.111 lica ili za 64%, što u potpunosti odgovara prosječnom priraštaju cjelokupnog stanovništva u ovom razdoblju.

[31] Ovo se objašnjava izgradnjom velikog broja gospodarskih zgrada koja se računaju u nenastanjene kuće, a u gradovima u takve se ubrajaju zanatske i trgovačke radnje, ukoliko se u istoj zgradi nije stanovalo. Razlika je i u porastu stanova koji u gradu bilježe 49% a u cijeloj zemlji 61%.

Pregled broja stanara u jednom stanu u gradovima i Bosni i Hercegovini

Godina	**1879.**	**1885.**	**1895.**	**1910.**
U gradovima	4,24	4,28	4,70	4,75
U BiH	5,95	5,89	6,09	6,12

S obzirom na prosjek stanovništva gradskih naselja, na jedan stan otpada između 4 i 5 stanara, a u cijeloj zemlji oko 6 osoba. U oba slučaja

tendencija je blagog povećanja broja članova domaćinstva, što ne održava pravo stanje izgradnje stanova, neprimjerene porastu stanovništva, naročito u gradovima gdje stanovništvo raste za 67%, a broj stanova za 49%. Takvo stanje odražavalo se na pojedina naselja i na cijelu zemlju. Na primjer, u Sarajevu je u ovom razdoblju broj stanovništva rastao za 143%, a stanova za 119%, s tim što je po jednom stanu porast iznosio od 4,03 na 5,19 osoba. U Tuzli je taj omjer iznosio 121 : 115 (4,86 – 5,0), u Mostaru 51 : 35,3 (4,28 – 4,78), u Travniku 13 : 8,5 (4,48 – 4,67), u Zenici 391 : 235 (4,93 – 5,05), u Banjoj Luci 55 : 35 (4,12 – 4,72) itd. (Vidi tabelu br. 1). Gotovo da nema primjera da je u nekom bosanskohercegovačkom gradu prirast stanovništva bio praćen odgovarajućom stambenom izgradnjom, na šta evidentno ukazuju i opšti prosjeci porasta. Ova okolnost podsticala je građevinsku aktivnost i špekulacije sa gradskim zemljištima.

Interesantne omjere nudi poređenje rezultata posljednja dva popisa stanovništva, održanih 1895. i 1910. godine. U tom razdoblju, broj gradskog stanovništva porastao je za 36.768 lica ili 15,23%, što predstavlja godišnji prirast od oko 1,01, što je ispod prosjeka za cijelu zemlju, koji iznosi 1,40% godišnje (vidi tabelu br. 2). S obzirom na to da se u ovom 15-godišnjem razdoblju najintenzivnije razvijala industrija, trebalo bi očekivati ubrzaniji razvoj gradova i veći priliv ljudi sa sela i sa strane. Očigledno je da proces industrijalizacije i privrednog uspona u Bosni i Hercegovini nije bio praćen odgovarajućim porastom gradova. Ova pojava, inače karakteristična i za neke druge balkanske zemlje, proizilazi prvenstveno iz hroničnog nedostatka domaćeg kapitala i stalne ovisnosti od evropskog novčanog tržišta, iz čega je proizilazio i karakter industrijalizacije i ukupne modernizacije u Bosni i Hercegovini. Ovdje je još nepovoljna i okolnost da se ovi procesi odvijaju u uslovima okupacionog sistema i nemogućnosti domaćeg stanovništva da ekonomski i politički značajnije utiče na ove procese. Privredna aktivnost usmjerena je na proizvodnju sirovina i poluprerađevina. Rudarska i drvno-industrijska preduzeća bila su rasuta po cijeloj zemlji i daleko od većih gradskih središta. Veću koncentraciju kapitala i radne snage, u odnosu na druge gradove, imali su Sarajevo, Tuzla i Zenica. U ova tri grada bila su smještena najznačajnija preduzeća prerađivačke industrije. Mada su nova privredna aktivnost i izgradnja saobraćaja bili značajni faktori u razvoju gradova, najkompletniju urbanizaciju imali su okružni gradovi koji su, osim privredne, imali i istaknutu upravnu, vojnu, saobraćajnu, kulturno-

prosvjetnu i vjersku funkciju. U njima je bilo smješteno dvije do tri petine ukupnog gradskog stanovništva u pokrajini.[32]

Priraštaj u njima, od 1879. do 1910. godine, iznosio je 51.116 stanovnika ili 91%, što je za 24% više od prosječnog priraštaja gradskog i za 27% od ukupnog priraštaja stanovništva pokrajine. Sarajevo i Tuzla, zahvaljujući brzom privrednom razvoju, imali su dvostruko veći priraštaj od prosječnog. Veliki priraštaj u Bihaću bio je posljedica proširenja gradskog područja, Banja Luka i Mostar imali su priraštaj ispod prosječnog za cijelu zemlju, a Travnik je pokazivao znatnu stagnaciju.

Od 66 gradova uspoređenih kroz sva četiri popisa od 1879. do 1910. godine (vidi tabelu br. 2), samo je u 24 priraštaj bio veći od prosječnog za cijelu zemlju[33], a u 8 je zabilježeno opadanje broja stanovnika. Od svih navedenih gradova s natprosječnim priraštajem, samo su Sarajevo, Tuzla i Brčko bili i prije okupacije 1878. godine značajni gradski centri. Veliki priraštaj stanovništva u hercegovačkim gradovima – Trebinju, Bileći, Gacku i Nevesinju – bio je uslovljen porastom njihovog vojnostrateškog značaja i proširenjem gradskog područja. Po broju kuća i stanovnika, ova hercegovačka mjesta na početku austrougarske okupacije nisu mnogo odudarala od sela. Stacioniranjem značajnih vojnih snaga ova mjesta su uobličavala svoju urbanu fizionomiju s neophodnim državnim-upravnim i vojnim institucijama i privrednim objektima, prvenstveno trgovačkim

[32] *Broj stanovnika u okružnim gradovima kretao se ovako*:

Okružni grad	**1879.**	**1885.**	**1895**	**1910**	**Priraštaj od 1879 – 1910**
Sarajevo	12.377	26.268	38.083	51.919	+ 30.254 143%
Banjaluka	9.560	11.357	13.560	14.800	+ 5.240 55%
Bihać	3.097	3.506	3.943	6.201	+ 3.104 100%
Travnik	5.887	7.189	6.261	6.647	+ 760 13%
Tuzla	5.119	5.933	10.227	11.333	+ 6.214 121%
Mostar	10.848	12.665	14.370	16.392	+ 5.544 51%
Svega:	55.888	66.918	86.450	107.292	+ 51.116 91%

[33] Priraštaj veći od prosječnog imali su gradovi: Ključ 914%, Bileća 611%, Trebinje 484%, Zenica 391%, Bos. Brod 375%, Bugojno 200%, Sanski Most 185%, Glamoč 160%, Nevesinje 157%, Gacko 156%, Sarajevo 143%, Brčko 125%, Konjic 125%, Višegrad 122%, Tuzla 121%, Goražde 122%, Rogatica 84%, Bihać 100%, Bos. Šamac 117%, Donji Vakuf 183%, Doboj 150%, Prnjavor 69%, Čapljina 111%.

i zanatskim radnjama koje su podmirivale potrebe lokalnog stanovništva i vojske. Ostali gradovi, osim Glamoča, u kome je zabilježen visok prirodni priraštaj, prosperitet su zasnivali na pojačanoj privrednoj aktivnosti i upravnoj i saobraćajnoj funkciji. Neki gradovi, kao Drvar, Čapljina i Ključ, bili su 1879. godine sela. Drvar se podigao na drvnoj, a Ključ i Čapljina na upravnoj funkciji što vrijedi i za Bugojno, dok su Bos. Brod, Konjic i Doboj imali istaknutu saobraćajnu i stratešku funkciju.

Mnogi gradovi koji su za vrijeme osmanske vladavine cvjetali zbog svog izuzetnog privrednog, saobraćajnog i upravnog značaja, nakon okupacije stagniraju i propadaju. Ovo se, prvenstveno, odnosi na ranije istaknute centre proizvodnje i obrade željeza, kao što su Kreševo (-21%), Fojnica (-10%) i Visoko (-2,3%), u kojima je 1910. godine živjelo 534 stanovnika manje nego 1879. Stari Majdan je opao za 14%, a Prijedor, koji je izrastao na trgovini krajiškim željezom, za 31 godinu zabilježio je priraštaj od 503 lica (10,7%), s napomenom da je slična sudbina zadesila i Bos. Kostajnicu. Izgradnjom željezničke veze Bos. Brod – Sarajevo i aktiviranjem normalnotračne pruge Dobrljin – Banjaluka došlo je do stagnacije u razvoju Bos. Gradiške, koja je 1879. godine imala 128 (3%) stanovnika više nego 1910. godine. Neznatno povećanje broja gradskog stanovništva zabilježeno je u svim gradovima u kojima su dominirala tradicionalna gradska privreda – sitno zanatstvo i trgovina, odnosno, u onim gradovima u koje je sporo

prodirala kapitalistička privreda, a posebno industrijska proizvodnja. U takve gradove spadali su ranije veoma značajni upravni privredni i politički centri: Travnik (+13%), Livno (+3%), Tešanj (-43%), Maglaj (-19%), Zvornik (+27%), Srebrenica (+32%), Stolac (+13%), Varcar-Vakuf (+4%) i sl.

U skladu s raznim faktorima koji su uticali na priraštaj stanovništva u bosanskohercegovačkim gradovima, došlo je i do promjena u njihovoj klasifikaciji po broju stanovnika. Od 66 analiziranih naselja bilo je:

	Broj stanovnika				
Godina	**Do 1.000**	**1.001-2.000**	**2.001-5.000**	**5.001-10.000**	**Preko 10.000**
1879.	17	21	21	4	2
1885.	11	25	22	4	3
1895.	6	23	25	7	4
1910.	0	24	31	6	5

To znači da je na početku austrougarske okupacije preko četvrtine od 66 analiziranih naselja imalo do 1.000 stanovnika (sela, trgovišta i gradovi), da je 90,9% naselja imalo do 5.000 stanovnika i da je samo 6 gradova premašilo taj broj. Do Prvog svjetskog rata, sva ova naselja premašila su brojku od 1.000 stanovnika, a najveći njihov broj zaustavio se u rasponu od 1.000 do 5.000 stanovnika. Ti gradovi čine preko 83% svih gradova, dok oni između 5.000 i 10.000 čine manjinu od 6, zajedno s onih 5 preko 10.000. Sarajevo ima preko 50.000, a nijedan drugi nije uspio da dostigne broj od 20.000 stanovnika.

* * *

Promjene u ekonomsko-socijalnoj strukturi gradskog stanovništva na razmeđu XIX i XX stoljeća najbolji su indikator sučeljavanja tradicije i modernizacije na ovom tlu. Početnu, mada manjkavu, statističku sliku za ova razmatranja dao je popis iz 1885. godine (vidi tabelu br. 3). Tada je u navedenim naseljima živjelo 194.788 stanovnika, od kojih je bilo 58.354 kućnih domaćina i muških osoba koje privređuju. Iako ovaj popis ne nudi sasvim precizne podatke, on jasno pokazuje da u socijalnoj strukturi gradova prevlađuju nosioci gradske privrede: zanatlije, trgovci, preduzetnici i najamni radnici koji su činili oko 55% svih koji privređuju. Socijalne

skupine agrarnog stanovništva: zemljoposjednici, slobodni seljaci i kmetovi činili su oko 30%, zatim slijede rentijeri s preko 10% i manje brojne skupine – činovnici, sveštenici, učitelji i medicinsko osoblje – koje zajedno jedva dostižu 5% gradskog stanovništva koje privređuje. U odnosu na cijelu Bosnu i Hercegovinu, u istraživanim naseljima živjelo je 44,5% sveštenika, 87,3% činovnika, 57,2% učitelja, 94,3% ukupnog medicinskog osoblja koje je smješteno u 31 gradu (35 nema medicinskog osoblja), a samo 5 lica ove profesije nije bilo smješteno u gradu, 57% zemljoposjednika, 9,3% slobodnih seljaka, 1% kmetova, 79,3% rentijera, 78,6% preduzetnika, zanatlija i trgovaca i 57,7% pomoćnih radnika, nadničara i slugu (vidi tabelu br. 3).

Ukupna ekonomsko-socijalna struktura bosanskohercegovačkog društva sporo se mijenjala, što se neminovno odražavalo i na gradove. U njima se nalazi pravi mozaik socijalnih skupina u kojim su još uvijek neizdiferencirane seoska i gradska privreda, a unutar gradske zanatstvo i trgovina, pa će do Prvog svjetskog rata, bez obzira na svu modernizaciju, u bosanskohercegovačkim gradovima biti naglašena agrarna komponenta, kojoj su popisi od 1895. i 1910. godine posvetili posebnu pažnju (vidi tabelu br. 5). Agrarno stanovništvo u ispitivanim gradovima 1895. godine dostizalo je 38,2%, a petnaest godina kasnije, 1910, ono se u njima uvećalo za 8.218 lica (9%), ali je njegovo učešće u ukupnom gradskom stanovništvu u odnosu na prethodni popis opalo i činilo 37%. Kretanje agrarnog stanovništva u gradovima nije bilo ravnomjerno. U 29 gradova agrarno stanovništvo bilježilo je opadanje od 1% do 81%[34] dok je, s druge strane, u 37 naselja rastao procent agrarnog stanovništva.[35]

---

[34] Na primjer Bos. Šamac – 81%, Kladanj – 41%, Brčko – 53%, Goražde – 45%, Kreševo – 37%, Vareš – 46%, Bos. Gradiška – 68%, Tešanj – 67%, Bos. Brod – 61%, Maglaj – 45%, Bos. Dubica 32%, Prnjavor – 37%, Ključ – 79%, Županjac (Duvno) – 36%, Ljubuški – 45% itd.

[35] Bihaću za 73%, Cazinu 277%, Travniku 169%, Glamoču 696%, Bugojnu 162%, Žepču 112%, Gornjem Vakufu 123%, Bileći 397%, Gacku 334%, Ljubinju 167%, Nevesinju 113%, Rogatici 188%, Trebinju 2.312%, Zvorniku 96%.

Pregled 25 gradova u kojima je 1910. godine agrarno stanovništvo činilo manje od polovine ukupnog gradskog stanovništva

Sarajevo	6,4%	Zvornik	31,5%	Zenica	21,6%
Visoko	25,4%	Banjaluka	36,0%	Zavidovići	0,8%
Višegrad	28,2%	Bos. Gradiška	21,8%	Var. Vakuf	42,0%
Vareš	8,9%	Bos. Brod	14,0%	Konjic	34,3%
Čajniče	36,8%	Doboj	35,0%	Mostar	31,3%
Goražde	40,7%	Livno	26,7%	Stolac	37,6%
Brčko	13,5%	Travnik	21,7%	Bugojno	41,3%
Bos. Šamac	8,0%	Prnjavor	42,2%	Drvar	13,8%
Tuzla	22,5%	(vidi tabelu br. 5)			

U šest okružnih gradova 1910. godine živjelo je 21.866 osoba u 5.781 domaćinstvu, kojim je poljoprivreda bila glavni izvor egzistencije. To znači da je još uvijek više od jedne petine stanovništva okružnih gradova, kao glavnih urbanih centara zemlje, zavisilo od agrarne privrede. U njima je tada živjelo preko 23% svih zemljoposjednika s kmetovima i 19,3% zemljoposjednika bez kmetova.

Veliki udio agrarnog stanovništva u gradskim naseljima pokazuje se naročito u onim mjestima u koja je sporo prodirala kapitalistička privreda, ili koja su ostala izvan domašaja glavnih saobraćajnih linija. Nekada značajni zanatsko-trgovački centri utapali su se u agrarnoj strukturi. Sljedeći pregled pokazuje procent agrarnog stanovništva u 20 gradskih centara 1910. godine:

Foča	57,7%	Prijedor	57,9%	Cazin	76,9%
Rogatica	61,1%	Bos. Novi	55,8%	Jajce	50,8%
Bijeljina	55,4%	Derventa	54,4%	Žepče	54,3%
Gračanica	61,0%	Tešanj	50,1%	Trebinje	54,3%
Gradačac	62,3%	Bihać	65,6%	Bileća	69,5%
Maglaj	67,7%	Bos. Krupa	68,1%	Gacko	71,4%
Bos. Dubica	56,9%	Bos. Petrovac	75,6%	(vidi tabelu br. 5)	

Povećanje agrarnog stanovništva u bosanskohercegovačkim gradovima od 1895-1910. godine bilo je uslovljeno novom organizacijom gradskih opština 1897. godine, kada su više proširivane nego sužavane gradske teritorije, pa su u nekim slučajevima prigradska sela čak nekoliko puta

povećavala agrarno stanovništvo (vidi tabelu br. 5.). Drugi faktor koji je uticao na povećanje agrarnog stanovništva u gradovima bio je prelazak zemljoposjednika sa i bez kmetova sa sela u urbana središta (vidi tabelu br. 6). Od ukupno 5.833 domaćinstva zemljoposjednika sa i bez kmetova 1895. godine, u gradovima je živjelo 3.438 domaćinstva s 14.899 članova porodice. To znači da je 1895. godine u gradovima živjelo ukupno 58,94% zemljoposjedničkih domaćinstava i 53,89% članova domaćinstva. Zemljoposjednički sloj s ukupno 18.377 lica činio je jednu petinu (19,90%) ukupnog agrarnog stanovništva u gradovima. Petnaest godina kasnije, broj zemljoposjednika sa i bez kmetova se uvećao na 14.744 domaćinstva (+252,55%), a broj članova njihovih domaćinstava na 56.642 lica. Od ovog broja, u gradovima je živjelo 9.542 domaćinstava s 40.844 člana porodice, što čini 64,71% svih zemljoposjedničkih domaćinstava i 54,45% svih članova porodice. Zemljoposjednički sloj je u ukupnom agrarnom stanovništvu u bosanskohercegovačkim gradovima činio 39,72%. Smanjuju se druge kategorije agrarnog stanovništva, a povećava sloj zemljoposjednika.[36] Tome su doprinosili ne samo ekonomsko nazadovanje zemljoposjednika, nego i šerijatsko nasljedno pravo i diobe porodica, koje se znatno umnožavaju. Ovaj proces imao je dalekosežne posljedice za cijelo bosanskohercegovačko društvo, kako za sela i gradove, tako i za same zemljoposjednike, koji su bili predstavnici sela i uopšte poljoprivrednog stanovništva (vidi tabelu br. 7). Njihovim prelaskom u gradove sela su ostala bez najimućnijeg sloja koji je imao vodeću društvenu i političku ulogu. S druge strane, zemljoposjednici kao reprezentanti sela gube svoj raniji ugled i uporišta, a u novoj gradskoj sredini moraju počinjati ispočetka. U susretu s tradicionalnim domaćim građanstvom – zanatlijama, trgovcima i rentijerima – i doseljenim modernim građanstvom mnogi od njih nisu se snalazili, pa su uskoro ekonomski, društveno i politički propadali. Na njihova mjesta uskakao je poduzimljivi stranac ili domaći skorojević koji će uskoro zakucati na vrata društvenog

---

[36] Od svih zemljoposjedničkih porodica s kmetovima, u gradovima je 1910. godine bilo smješteno 54,35%, a zajedno s ukućanima oni su činili 50,24% ove socijalne skupine u zemlji dok je u isto vrijeme 75% porodica zemljoposjednika bez kmetova živjelo u gradovima (vidi tabelu br. 7). To znači da je tradicionalni predstavnik sela i poljoprivrednog stanovništva, zemljoposjednik s kmetovima, u većini postao stanovnik grada. Uporedo s njegovim napuštanjem sela teče proces osiromašenja ovog društvenog sloja, jer je od 1895. do 1910. godine prosječni broj kmetskih selišta po jednom zemljoposjedniku opao sa 17,2 na 9,1. F. Hauptmann, *Privreda i društvo*, str. 148.

sloja zemljoposjednika s kmetovima i bez kmetova,[37] s već poznatim posljedicama i u drugim balkanskim zemljama, kada se u društvenom i ekonomskom životu susreću osiromašeni aristokratski sloj s obogaćenim skorojevićima.

Podaci koje nude popisi stanovništva i drugi slični izvori ne dopuštaju da se utvrdi tačna socijalna struktura onog dijela gradskog stanovništva koji je osnovne izvore svoje egzistencije nalazio izvan poljoprivrede.

Prema službenim podacima iz 1876. godine, u Bosni i Hercegovini, s novopazarskim sandžakom bilo je 13.571 dućana.[38] V. Klaić smatra da se isto toliko osoba bavilo trgovinom. S obzirom na to da je veliki broj zanatlija bio istovremeno i trgovac koji je svoje proizvode prodavao neposredno kupcu, nije moguće utvrditi koliko je bilo takvih zanatlija – trgovaca, a koliko trgovaca koji su samo prodavali kupljenu robu. Moguće je da su ovim brojem bile obuhvaćene gotovo sve zanatlijske i trgovačke radnje. Ni prva dva austrougarska popisa ne prave razliku između ove dvije kategorije gradskog stanovništva. Prema popisu iz 1879. godine, u Bosni i Hercegovini bilo je 10.927 “fabrikanata”, trgovaca i zanatlija, a 1885. godine njihov broj je narastao na 15.454.[39] U sva tri navedena primjera podaci su nepotpuni i nije poznato kakvim su se kriterijima služili popisivači.

Nakon objavljivanja Trgovačkog zakona za Bosnu i Hercegovinu, 1883. godine, uspostavljen je sudski trgovački registar u koji su se bile obavezne upisati sve trgovačke firme koje u Sarajevu plaćaju 30 kruna godišnjeg poreza na čistu dobit, a u ostalim mjestima 12 kruna. Na osnovu ove zakonske obaveze, od novembra 1883. do oktobra 1885. godine, u sudski trgovački registar upisano je 1.656 trgovačkih firmi, što ni približno ne odgovara broju trgovačkih radnji koje su spadale pod ovu obavezu.[40] Najveći broj upisanih firmi imalo je Sarajevo – 158, a zatim slijede: Mostar 95, Bijeljina 84, Brčko 82, Tuzla 68, Banja Luka 67, Zvornik 56, Travnik 45, Prijedor 45, Bos. Novi 41, Bos. Gradiška 39, Bihać 35, Livno 33, Visoko

[37] Vidi: F. Hauptmann, *Privreda i društvo*, str. 147-161.

[38] Vjekoslav Klaić, *Bosna. Podaci o zemljopisu i poviesti*. Zagreb, 1878, str. 126.

[39] *Štatistika miesta i pučanstva 1879. Statistika po zanimanju*, str. 3-4. *Štatistika miesta i žiteljstva… 1885. Zemaljski pregled domaćeg pučanstva.*

[40] *Sammlung der Gesetze und Verordnungen für Bosnien und die Hercegovina, 1883. – Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu 1883.* Sarajevo, 1883. str. 308-439. i Naredba o osnivanju i vođenju trgovačkih registara, str. 439-447.

32, Tešanj 30, Gračanica 29, Bos. Šamac 27, Trebinje 26, Bos. Dubica 26, Derventa 23, Bos. Kostajnica 21, Bugojno 21, Zenica 21, Žepče 20 itd.[41] Mada navedeni broj firmi i njihov razmještaj ne odražavaju potpuno vjerno sliku trgovačke aktivnosti u zemlji, karakteristično je da je u prvim godinama okupacije najveći broj firmi protokoliran u gradovima uz rijeku Savu, odnosno uz austrougarsku granicu. Pri tome izuzetak čine samo Sarajevo, Tuzla, Zvornik i, donekle, Travnik.

S obzirom na to da je u popisu iz 1895. godine za čitavo nepoljoprivredno stanovništvo ustanovljena zajednička rubrika, nije moguće izdvojiti broj zanatlija i trgovaca. Tek nakon Kalajeve smrti socijalno-politički razlozi naveli su bosanskohercegovačku upravu da pristupi utvrđivanju broja zanatskih, trgovačkih i drugih radnji i preduzeća. Jedan takav popis je urađen 1904, ali nije sasvim uspio, jer mu je sam pristup dopuštao netačnosti. Ipak, koristan je za stvaranje opšte predstave o broju i razmještaju zanatskih, trgovačkih i drugih radnji u Bosni i Hercegovini. Popisom su bili obuhvaćeni zanatstvo, trgovina, ugostiteljstvo, saobraćaj i novčani, kreditni i osiguravajući zavodi. Tada je u Bosni i Hercegovini bilo upisano 32.675 samostalnih obrtnika, od kojih su 28.022 bili pripadnici Bosne i Hercegovine, a 3.653 ili 11% doseljenici (2.000 iz austrijske, 1.349 iz ugarske polovice Monarhije i 304 iz drugih država).[42] Najveći broj samostalnih obrtnika bio je smješten u sljedećim srezovima: Sarajevo (grad) 2.631, Travnik 1.196, Brčko 1.102, Bijeljina 1.035, Derventa 999, Mostar (grad) 977, Bugojno 969, Banja Luka (grad) 905, Visoko 892, Zvornik 851, Tešanj 789, Fojnica 696, Srebrenica 681, Prijedor 680, Tuzla (seoski srez) 680, Jajce 647, Bos. Gradiška 675, Tuzla (grad) 565, Zenica 478, Bos. Dubica 424, Ključ 329, Banja Luka (seoski srez) 315, Žepče 283 itd. Ogromna većina popisanih samostalnih obrtnika bila je smještena u gradskim naseljima. Samo u četiri grada – Sarajevu, Mostaru, Banjoj Luci i Tuzli – bilo ih je 5.078 ili 15,5% svih upisanih.

S obzirom na to da popis iz 1904. godine nije odgovorio svojoj namjeni, 1907. godine pristupilo se detaljnom prebrojavanju kojim su bila

[41] Vidi: *Verzeichniss sämmtlicher in Bosnien und der Hercegovina handelsgerichtlich protokollirten Handelsfirmen zasummengestelt auf Grund der gerichtlihen Handeisregister*. Sarajevo, im Oktober 1886. Ovaj popis nalazi se u Biblioteci Arhiva Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

[42] *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906*, str. 314-315.

obuhvaćena sva preduzeća, radnje i ustanove izvan poljoprivrede. Tada je u Bosni i Hercegovini upisano 46.593 preduzeća i radnji u državnom i privatnom vlasništvu, od čega je bilo 37.558 (84,7%) radionica u kojima su privređivali samo njihovi vlasnici. Među preostalih 6.833 (15,3%) radnji i preduzeća s pomoćnim radnicima bilo je svega 231 ili 0,5% preduzeća koja su zapošljavala više od 20 radnika.[43]

Najveći broj preduzeća i radnji bio je smješten u sarajevskom, tuzlanskom i travničkom, dok je broj zaposlenih lica na 10.000 stanovnika bio najveći u sarajevskom i travničkom okrugu.

---

[43] Slijedeći pregled pokazuje broj preduzeća i radnji i broj zaposlenih osoba 1907. godine:

Okruzi			**na 10.000 stanovnika**	
	Br. preduzeća i radnji	**Br. zaposlenih**	**Radnji**	**Zap. lica**
Sarajevski	10.264	29.470	401	1.152
Banjalučki	7.925	18.347	218	504
Bihaćki	4.161	10.220	189	465
Tuzlanski	9.780	16.457	247	416
Travnički	8.447	17.529	312	648
Mostarski	6.016	9.641	227	364
Svega u BiH	46.593	101.664	263	574

Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1908, str. 120-121.

Razvoj privredne aktivnosti (osim poljoprivrede) u Bosni i Hercegovini od 1907. godine do Prvog svjetskog rata ne pokazuje nikakve bitne kvalitativne promjene. Usitnjenost i ekspanzija sitnih trgovaca i gostioničara osnovna je karakteristika razvoja nepoljoprivredne djelatnosti. Slijedeća tabela pokazuje broj preduzeća i radnji u Bosni i Hercegovini 1907. i 1913. godine, razvrstanih u 24 grupe:[44]

	Grupa djelatnosti	**1907.**	**1913.**	**Razlika + -**
1.	Prvobitna proizvodnja	479	455	- 24
2.	Topioničarstvo	4	4	_
3.	Ind. kamena, zemlje, gline…	1.090	1.192	102
4.	Obrada metala	3.191	3.659	468
5.	Proizvodnja mašina, instrumenata i vozila	1.181	1.042	-138
6.	Ind. drvene robe, košaričarstvo, rezbarstvo	2.231	1.883	-348
7.	Ind. kože, kostrijeti, perja	261	317	56
8.	Tekstilna industrija	1.416	604	-812
9.	Tapetarski zanat	39	69	30
10.	Ind. odijevanja i čišćenja	4.752	5.431	679
11.	Industrija papira	21	70	49
12.	Ind. hrane i predmeta uživanja	4.420	8.063	3.643
13.	Ugostiteljstvo	5.409	13.390	7.981
14.	Hemijska industrija	303	194	- 109
15.	Građevinarstvo	6.616	5.438	-1.178
16.	Grafička industrija	46	109	63
17.	Centralni zavodi za davanje energije, grijanja i rasvjete	10	8	- 2
18.	Obavljanje industr. poslova hodajući, sabiranje prir. plodova	31	20	- 11
19.	Trgovina sa stalnim nastanom	12.002	14.008	2.006
20.	Trgovina bez stal. nastana	593	981	388
21.	Novčani i osiguravajući zavodi	98	104	6
22.	Pomoćni trgovački poslovi	154	243	89
23.	Saobraćaj	2.231	2.664	433
24.	Njega tijela	15	14	- 1
Ukupno u Bosni i Hercegovini		**46.593**	**59.962**	**13.369**

[44] *Izvještaj o upravi BiH 1908*, str. 140-143; *Sumarni izvještaj*, str. 122. U broj poduhvata 1907. godine nisu uračunate kućne radnje (2.202), a 1913. nisu uračunata akcionarska društva kojih je bilo 32.

U odnosu na 1907. godinu, broj preduzeća i radnji povećao se 1913. godine za 13.369 ili za 29%. Broj radnji naročito se povećao u ugostiteljstvu za 7.981 (147%), industriji hrane i predmeta uživanja za 3.643 (83%) i trgovini za 2.006 (16%). Samo ove tri grupe bilježe porast od 13.630, a sve ostale 2.361 preduzeća i radnji, što znači da u ukupnom povećanju ugostiteljstvo, trgovina i proizvodnja hrane i predmeta uživanja učestvuje s 83%. Međutim, u nekim privrednim granama zabilježeno je opadanje broja radnji u odnosu na 1907. godinu, što je naročito naglašeno u građevinarstvu (-1.178), tekstilnoj industriji (-812), industriji drvene robe, rezbarstva i košaričarstva (-348), proizvodnja mašina, instrumenata i vozila (-139), hemijskoj industriji (-109) itd., što ni u kom slučaju nije bilo na liniji modernizacije proizvodnje, nego upornog insistiranja na tradicionalnoj gradskoj privredi. To je odgovaralo konzervativnim shvatanjima najbrojnijih nosilaca gradske privrede, Bošnjacima, koji su 1911. godine čak zahtijevali povratak esnafa, a srpsko građanstvo planiralo je da preko srpskih zanatlijskih društava povlači sa sela i iz poljoprivrede u zanatstvo višak agrarnog stanovništva i da jača srpski elemenat u gradovima, koji je bio u manjini[45] (vidi tabelu br. 4). Ukupno smanjenje broja radnji u ovim i još nekim granama iznosi 2.624, tako da stvarno povećanje broja radnji od 1907. do 1913. godine iznosi 13.369.

Iz podataka prikupljenih 1907. godine vidi se da su u Bosni i Hercegovini dominirale male zanatske, trgovačke i ugostiteljske radnje u kojima su privređivali samo njihovi vlasnici. One su činile 84,60% svih upisanih radnji, a ostatak od 6.833 radnji i preduzeća s pomoćnim radnicima sačinjavali su svega 15,40% upisanih. Samo 0,52% upisanih firmi otpadalo je na velika preduzeća koja zapošljavaju više od 20 radnika. Ovakva struktura privredne aktivnosti sigurno nije obećavala brzu modernizaciju, bez obzira

---

[45] M. Ekmečić, *Društvo, privreda i socijalni nemiri u Bosni i Hercegovini*, str. 576. Ekmečić navodi da su srpski trgovci vodeći sloj novog društva koji historijski nastaje na ruševinama osmanskog feudalizma, ali oni nisu u stanju da sami nose proces društvene modernizacije, jer "ono nije u stanju da samo izgradi koncept stvaranja nove industrije". Ekmečić dalje konstatira: "Iako najjača gradska klasa, ona (srpska buržoazija, prim. I. H.) nije osvojila gradove i prije se ponaša kao društveno vođstvo seljaka. Oba ova navoda potvrđuje čitava historija bosanskohercegovačkih gradova na razmeđu XIX i XX stoljeća. Vlasnik kapitala je još uvijek nejak i nespreman da postane važniji industrijski i finansijski faktor u društvu, odnosno, da se uključi u konkurentsku borbu s nadmoćnim stranim i državnim kapitalom na ekonomskom i političkom planu. M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije*, 2, str. 93.

na to koliko je domaćih ljudi počelo nositi evropsku odjeću, odlaziti u činovničku kasinu ili posjećivati koncerte i pozorišne predstave.

Osim velike usitnjenosti, značajnu karakteristiku bosanskohercegovačke privredne aktivnosti (izvan agrara) pokazuje odnos između proizvodnih i neproizvodnih djelatnosti. U proizvodnim djelatnostima – rudarstvu, industriji i zanatstvu – upisano je 25.105 (56%) preduzeća i radnji, a u neproizvodnim – trgovina, ugostiteljstvo, saobraćaj, novčani zavodi i osiguravajuća društva – 20.482 (44%).[46]

Među proizvodnim djelatnostima, po broju upisanih preduzeća i radnji ističu se građevinska 6.616, industrija odijevanja 4.506, industrija hrane i sredstava uživanja 4.400 i obrade metala 3.097. Ove četiri grane proizvodne djelatnosti obuhvatale su 18.619 ili 71,3% svih privrednih preduzeća i radnji. U građevinarstvu dunđeri čine 67%, u industriji odijevanja najbrojnije su radnje za izradu muških i dječijih odijela (1.364), obuće (1.067) i opanaka (785), u prehrambenoj industriji najbrojniji su mlinovi na vodeni pogon (2.450), pekare (867) i mesare (717), dok je u obradi metala od ukupno 3.097 radnji 2.238 (72%) otpadalo na kovače, potkivače konja i proizvođače oruđa. U ove četiri najrasprostranjenije grane proizvodnih djelatnosti (18.619 – 74,16%) bile su dominantne male radionice bez pomoćnih radnika (15.683 – 62,47%), a svega 34 preduzeća zapošljavala su više od 20 radnika.[47] Ako način proizvodnje predstavlja osnovu društvene modernizacije, navedena struktura nije je nagovještavala.

U oblasti neproizvodnih djelatnosti po broju upisanih preduzeća i radnji na prvo mjesto dolazi trgovina s 12.446 radnji (uključujući 593 putujuća trgovca), od kojih je 11.118 (89%) bez pomoćnih radnika. Ogromnu većinu činili su sitni trgovci životnim namirnicama i mješovitom robom (6.261) i trgovci stokom (2.299). Ugostiteljstvo pokazuje veliku sličnost trgovini. Od 5.409 ugostiteljskih firmi 4.438 (82%) nisu zapošljavali pomoćne radnike. Trgovina i ugostiteljstvo sa 17.855 radnji činili su 40,22% svih upisanih u Bosni i Hercegovini, a zapošljavali su svega oko 10% najamnih radnika.

U navedenih 6 grupa djelatnosti obuhvaćeni su 36.474 radnje i preduzeća, što predstavlja 78% svih upisanih radnji i preduzeća u pokrajini,

---

[46] Prema tadašnjoj statistici, ugostiteljstvo je uračunato u proizvodne zanate. Mi smo ugostiteljstvo uvrstili u neproizvodne, tako da se odnosi nešto razlikuju od onih koje daje statistika. Uporedi: F. Schmid, *Bosnien und die Herzegowina,* str. 543-544.

a zapošljavali su 11.980 ili 22% najamne radne snage. U svim grupama bile su naglašene ranije forme privređivanja, što ukazuje na to da se sitni zanatlija i trgovac u bosanskohercegovačkim gradovima sporo uklapao u nove tehničko-tehnološke promjene i novi način komercijalnog poslovanja. Analizom 28 vrsta starih orijentalno-balkanskih zanata, na osnovu prikupljenih podataka iz 1907. godine, jasno se vidi da su neki bili zastupljeni malim brojem radionica, kao na primjer bičakčije, kazandžije, zlatari, tabaci, suknari, ćebedžije i kazazi, dok su se relativno dobro držali kovači, opančari, kujundžije, sarači, mutapčije, dunđeri, kafedžije i handžije. Mada nisu obuhvaćeni svi stari zanati, analiziranih 28 činili su 26% svih upisanih radnji i preduzeća u Bosni i Hercegovini. Tradicionalne forme privređivanja zadržalo je, uglavnom, domaće stanovništvo i to Bošnjaci 5.739 (49%), Srbi 3.661 (31%) i Hrvati 2.153 (18%), dok su doseljenici bili zastupljeni sa svega 3%.[48]

Da su se teško i sporo probijale tehničko-tehnološke novine i da su mjere austrougarske vlasti u tom pogledu bile nedovoljne govore podaci o primjeni mašina u privredi Bosne i Hercegovine. Od ukupnog broja privatnih preduzeća i radnji samo u 2.641 korištene su mašine, a u 41.686 radnji nisu korištene nikakve mašine. To znači da je 6% svih privatnih radnji i preduzeća koristilo mašine u proizvodnom procesu i drugim radnim operacijama. Nepovoljno stanje u tom pogledu pokazuju i državni pogoni. Mada su svi odreda ubrajani u velika preduzeća, samo su u 24 (37,5%) korištene mašine, dok je 40 (62,5%) pogona radilo bez upotrebe mašina. Ovakvu situaciju ne ublažava podatak da je u deceniji pred Prvi svjetski rat u Bosnu i Hercegovinu uvezeno mašina u vrijednosti od 25 miliona kruna, od kojih po 3 miliona otpada na poljoprivredne mašine i lokomotive, 1 milion na šivaće mašine, a 18 miliona na parne mašine, lokomotive, motore i sl. Mala upotreba mašina i nizak opšti tehničko-tehnološki nivo u bosanskohercegovačkoj privredi bili su odraz različitih faktora, prvenstveno jeftine radne snage i nedostatka kapitala za nabavku modernih mašina i druge opreme. Kao važan faktor često se navodila nepoželjna redukcija radne snage koja prati svako uvođenje mašina u proces proizvodnje. Uvođenje tehnike koja bi racionalnije trošila vodenu paru i ugalj zahtijevalo je velike investicije za koje se stalno tvrdilo da su u Bosni i Hercegovini nerentabilne, s obzirom

[47] I. Hadžibegović, *Postanak radničke klase*, str. 95-96.

na jeftini ugalj i radnu snagu, a električna energija bila je dva puta skuplja nego u Monarhiji.[49]

Za potpunije sagledavanje nosilaca privredne aktivnosti u bosanskohercegovačkim gradovima, njihovim prethodno istraženim karakteristikama treba dodati još dvije: vjersku strukturu i državnu pripadnost vlasnika preduzeća i radnji 1907. godine i razmještaj protokoliranih trgovačkih i drugih radnji 1912. godine.

Od ukupno 44.034 privatna vlasnika (isključena su državna preduzeća, pravna lica i kućne radnje) bili su:[50]

Vrste djelatnosti	**Muslimani**	**Pravoslavni**	**Katolici**	**Jevreji**	**Drugi**
Proizvodni	12.145	9.155	7.191	505	247
Neproizvodni	8.033	7.974	1.968	757	59
Ukupno	20.178	13.129	9.159	1.262	306

Izraženo u procentima:

U proizvodnim	41,53	31,31	24,59	1,73	0,84
U neproizvodnim	54,31	26,87	13,30	5,12	0,50

Od ukupnog broja svih privatnih vlasnika muslimani su činili 45%, pravoslavni 30%, katolici 21%, Jevreji 3% i pripadnici drugih konfesija 1%.

---

48 I. Hadžibegović, *Postanak radničke klase*, str. 96-97.

49 M. Gerber, *Die Entwicklung der Industrie Bosnien und der Herzegovina in der letzten zehn Jahren*. Berlin, 1914, str. 26; *Sumarni izvještaj*, str. 99. U svom izvještaju Trg i obrt. komora za BiH navodi teškoće bosanskohercegovačke industrije, pa konstatuje da je u Sarajevu tek krajem 1910. godine osnovana prva bosanskohercegovačka mehanička tkaonica Salom i drug. Radila je s 20 ručnih i 4 mehanička stana. Fabrika je plaćala 40 helera za 1 kč električne energije, dok je ista količina električne energije u Monarhiji plaćena najviše 20 helera. Fabrika je bila prisiljena da primjenjuje ručno tkanje, što ju je stavljalo u podređen položaj u odnosu na englesku, njemačku i češku tekstilnu industriju, gdje je jedan tkač, bez teškoća, proizvodio kao 6-8 bosanskih.

50 *Izvještaj o upravi BiH 1908*, str. 133; F. Schmid, *Bosnien und die Herzegowina,* str. 543. I. Hadžibegović, *Postanak radničke klase*, str. 98.

Prema državnoj pripadnosti, struktura vlasnika 1907. godine izgledala je ovako.

Vrsta djelatnosti	**Pripadnici: BiH**	**Austrije**	**Ugarske**	**Druge države**
proizvodni	26.243	1.142	1.630	228
neproizvodni	13.834	264	449	244
U k u p n o:	40.077	1.406	2.079	472
U procentima:	91%	3,2%	4,7%	1,1%

U proizvodnim djelatnostima zabilježen je veći broj stranaca nego u neproizvodnim. U prvim, odnos je bio 89,74% domaćih i 10,25% stranih, a u drugim 93,53% domaćih i 6,7% stranih vlasnika. U ukupnom zbiru privatnih vlasnika na strance otpada 9%.

Iz sudskog registra trgovačkih firmi od 1886. godine vidi se da su one mahom bile smještene u gradovima, dok podaci za 1912. godinu o broju protokoliranih trgovačkih, zanatskih i drugih radnji (osim dioničkih društava), pokazuju da je relativno visok procent upisanih radnji bio smješten u selima. Slijedeća tabela pokazuje broj protokoliranih firmi po okruzima, srezovima, varošima i selima prema stanju iz 1912. godine:

Sarajevski okrug:			**Banjalučki okrug:**		
Sreska mjesta	Varoši	Sela	Sreska mjesta	Varoši	Sela
698	87	144	514	69	314

Bihaćki okrug:			**Travnički okrug:**		
Sreska mjesta	Varoši	Sela	Sreska mjesta	Varoši	Sela
214	45	205	401	34	88

Tuzlanski okrug:			**Mostarski okrug:**		
Sreska mjesta	Varoši	Sela	Sreska mjesta	Varoši	Sela
467	68	237	519	-	105[51]

[51] *Financijalni ljetopis bo.-herc. kompas 1912/1913*, III godište, Sarajevo, 1912, str. 325-403. Mada se, uglavnom, radi o trgovačkim firmama, među njima se nalazi i izvjestan broj zanatskih i saobraćajnih firmi.

U sreskim mjestima bilo je protokolirano 2.811 radnji, što je činilo 67% svih u Bosni i Hercegovini, u varošima 303 (7%) i u selima 1.093 ili 26%. Najveća koncentracija protokoliranih radnji bila je u šest okružnih gradova. U njima je bilo smješteno 1.093 (26%) svih radnji, što je identično broju protokoliranih u svim selima zemlje. Broj protokoliranih seoskih radnji bio je različit u pojedinim okruzima. U sarajevskom okrugu seoske radnje činile su 15,5%, u banjalučkom 35%, bihaćkom 44%, travničkom 16,5%, tuzlanskom 30,7% i mostarskom 16,8%. Karakteristično je da je visok procent seoskih radnji zabilježen u bihaćkom, banjalučkom i tuzlanskom okrugu, koji obuhvataju ravničarske, poljoprivredne oblasti Pounja, Posavine i Semberije. U ovim oblastima sela su znatno veća, kompaktnija i pristupačnija nego u preostala tri okruga, pa je i akumulacija kapitala u njima tekla brže nego u planinskim selima sarajevskog, travničkog i mostarskog okruga, koja su bila teško pristupačna i upućena, pretežno, na bavljenje stočarstvom. Moguće je da je blizina austrougarske granice uticala na brži prodor kapitala u sela navedenih oblasti.

Iako austrougarska okupacija nije prekinula tradicionalnu strukturu bosanskohercegovačkih gradova u njima se, pored starog, stvarao sloj novog, većinom doseljeničkog građanstva heterogene socijalne, vjerske i etničke strukture. Tu su, u prvom redu, pripadnici okupacione vojske, činovnici, privredni preduzetnici, inteligencija različitih zanimanja (ljekari, veterinari, apotekari, tehnički i komercijalni stručnjaci, profesori, učitelji, advokati i sl.), te radnici modernih zanatskih struka. Zajedničko im je bilo da se svi oni naseljavaju i društveno uspinju uz državnu podršku, kao neophodni dio novog sistema vlasti, novih oblika proizvodnje i opšte privredne, kulturno-prosvjetne i duhovne aktivnosti.

Od konca XVII stoljeća do 1878. godine Bosna i Hercegovina bila je pogranična provincija Osmanskog carstva, a od 1878. Habsburške monarhije. Otuda je ona u vrijeme ratova i ustanaka uvijek bila prenaseljena vojskom i prisiljena da se s njom saživljava. I austrougarska okupacija 1878. godine dovela je u Bosnu i Hercegovinu veliki broj vojnika koji će biti jedino premašen u toku Prvog svjetskog rata. Strateška važnost okupiranog područja uslovljavala je da i u mirnodopskim uslovima u ovoj pokrajini bude stacionirana relativno brojna okupaciona vojska. Šef Zemaljske vlade bio je komandant 15, a kasnije i 16. vojnog korpusa raspoređenog u Bosni

i Hercegovini i Dalmaciji, čije je sjedište bilo u Sarajevu, koje se u narednim decenijama pretvara u najveći vojni centar u ovom dijelu Monarhije. U mirnodopskim uslovima u njemu je 1895. godine bilo smješteno 3.460 vojnika, a 1910. godine 5.120. Posljednjih decenija osmanske vlasti u mirnodopskom sastavu osmanske vojske bilo je predviđeno 28.000 vojnika, a stvarno je ta popunjenost bila manja od 50%, jer se broj vojnika kretao od 9 – 12.500 vojnika i 3.000 zaptija u nadležnosti civilnih vlasti.[52]

U mirnodopskom sastavu, za vrijeme austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini bilo je raspoređeno 1895. godine 22.944 vojnika, od kojih je 17.777 ili 77,5% bilo smješteno u gradovima, a petnaest godina kasnije, 1910. godine broj vojnika u pokrajini je narastao na 33.758, što čini povećanje od 10.215 vojnika ili 57%. U gradovima se nalazilo 27.992 vojnika ili 83% ukupne vojske u pokrajini (vidi tabelu br. 8). Austro-Ugarska je, slično Osmanskom carstvu u posljednjim decenijama njene vladavine, koncentrirala svoju vojsku na granicama prema Crnoj Gori i Srbiji, istočno od tokova rijeka Bosne i Neretve. Iz tabele se vidi da je u odnosu na 1895. godinu, 1910. došlo ne samo do znatnog povećanja bosanskohercegovačkih okupacionih trupa, nego je u vrijeme aneksione krize i poslije nje promijenjen njihov raspored. Gradovi na granici prema Crnoj Gori i Srbiji dobili su znatno povećane vojne kontingente, naročito Foča, Goražde, Višegrad, Rogatica, zatim Bileća, Trebinje, Nevesinje i Gacko i postali toliko prenaseljeni vojskom da je, na primjer, u Bileći bilo više vojnika nego civilnih lica. Sarajevo s 5.120 i Mostar s 4.731 vojnika (1910. godine) uvrstili su se među najznačajnije vojne centre Austro-Ugarske. Njima je, zajedno s pomenutim istočnobosanskim i istočnohercegovačkim gradovima, bila namijenjena posebna strateška funkcija. To pokazuje skupa mreža strateških željezničkih pruga Sarajevo-Višegrad-Vardište, kao i pruge Gabela-Hum-Trebinje, s krakovima prema Dubrovniku, Bileći i Zelenici. Oni su imali da služe brzom prebacivanju trupa iz istočne Hercegovine i Mostara u jadranske luke i obratno.

Vojska je u bosanskohercegovačkim gradovima bila važan ne samo ekonomski nego i društveni faktor koji je, zajedno s činovnicima, predu-

---

[52] Ibrahim Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima (1856-1878)*. Sarajevo, 1989, str. 239.

zetnicima, intelektualcima i radnicima, postao nosilac novog, drugačijeg načina života.[53] Preko oficirskih kasina, vojnih orkestara i brojnih društvenih manifestacija dobro plaćeni oficiri sa svojim porodicama čine važan dio novog doseljeničkog građanstva. Neki bosanskohercegovački gradovi su najneposrednije vezivali svoj ekonomski prosperitet za prisustvo vojske u njima, tako da su neki preko svojih opštinskih vijeća podnosili zahtjeve za povećanje vojnih garnizona. Takve zahtjeve podnijela su zastupstva u Bihaću i Travniku direktno šefu Zemaljske vlade i komandantu bosanskohercegovačke vojske baronu Apelu, s motivacijom da se poveća promet životnim namirnicama.[54] Vojne liferacije i svakodnevno podmirivanje vojnih potreba donosilo je zaradu mnogim domaćim trgovcima i zanatlijama. Početkom XX stoljeća, preko 10% bosanskohercegovačkih budžetskih sredstava trošeno je na vojsku, što je štetilo privrednom razvoju zemlje, pogotovu kada su ta sredstva, stvarana u Bosni i Hercegovini, trošena na vojsku dislociranu u Monarhiji, van bosanskohercegovačkih granica. I s tog stanovišta je građanin bio zainteresiran za sredstva vojnog budžeta, odnosno za njihovo trošenje u zemlji.

Osim vojske važan faktor u gradovima bila je žandarmerija u čijim redovima je 1902. godine služilo 2.284 žandarma i 52 oficira. Među oficirima nije bilo nijednog pripadnika Bosne i Hercegovine, dok je među žandarmima bilo 273 ili 11,95%. Troškovi za njeno izdržavanje činili su jednu od najvećih stavki u zemaljskom budžetu. Za 1903. godinu iznosili su 3,418.919 kruna što je činilo 7,5% svih izdataka zemaljskog budžeta za ovu godinu.

Drugi predstavnik novog, u većini doseljeničkog građanstva bilo je činovništvo, koje nema kontinuiteta s osmanskom administracijom. Bivši osmanski činovnici najvećim dijelom su napustili službu i odselili u Tursku. U to doba bilo je malo domaćih pismenih i sposobnih ljudi za vođenje nove administracije, a još manje je onih sa znanjem njemačkog jezika, koji uživaju povjerenje nove vlasti. Zbog toga je od početka bila prisutna orijentacija na činovništvo dovedeno iz drugih zemalja Austro-Ugarske. U početku je vojska vršila i civilnu vlast, da bi se u prvim godinama okupacije činovnička

[53] "Svojim prisustvom među građanstvom Trebinja, Nevesinja, Rogatice i Foče, Dervente i Tuzle, jednako kao i Maglaja, Jajca, Livna i Bileće unio je oficir u tu, često zatvorenu, sredinu u najmanju ruku drugačiji način života". F. Hauptmann, *Privreda i društvo*, str. 150.
[54] T. Kraljačić, *Kalajev režim*, str. 488-489.

mjesta popunjavala ljudima iz Monarhije. Činovnici su 1885. godine bili malobrojni, jer ih je bilo svega 2.084 (1.239 zemaljskih činovnika, 347 opštinskih i 498 učitelja i s 88 pripadnika zdravstvenog osoblja činili su 2.172, a među njima bilo je svega 70 domaćih).[55] Dalja izgradnja administrativne uprave u Bosni i Hercegovini bila je nužno orijentirana na doseljenike, "kuferaše", tako da će borba domaćeg građanstva za unosnija i uticajnija činovnička mjesta biti teško osvojiva tvrđava.

Pregled porijekla činovnika u bosanskohercegovačkoj zemaljskoj upravi, službama ili ustanovama 1902. godine

Naziv vlasti ili službe	Pripadnost				
	Austrijska polovina države	Ugarska polovina države	BiH	Strane države	Svega
Centralna uprava Zem. vlade	3	2	-	-	5
Politički viši činov. prvog odjelj. Zem. vlade, okr. oblasti i srez. ur.	91	75	21	-	187
Pravosudni činov. III odje. Zem. vlade (Vrh. sud, okr. i srez. sud šerija. sudije i vrh. držav. pravobranilaštvo)	218	96	78	-	392
Fina. činovnici drugog odjelj. Zem. vlade (rač. deparmenta, zemaljske kase, ekonomata, zem. Štamparije, finan. inspektorata, pores. i carin. službe, direkcije duvan. režije i otkupa)	235	144	16	-	485
Građevinski čin. četvrtog odj. Zem. vlade i okružnih oblasti	61	13	5	-	79
Nadzornici cesta	41	25	1	-	67
Rudarski činovnici	38	7	-	-	45
Šumarski činovnici	124	33	11	-	168

[55] F. Hauptmann, *Privreda i društvo*, str. 198.

Naziv vlasti ili službe	**Pripadnost**				
	Austrijska polovina države	**Ugarska polovina države**	**BiH**	**Strane države**	**Svega**
Zemaljska vakuf. direkcija	-	-	8	-	8
Zem. muzej, atelje za umjet. zanate	10	5	1	2	18
Manipulativni činovnici	75	103	47	-	225
Upravnici katastra	21	26	4	-	51
Učitelji srednjih škola (gim. sred. teh. škola, učit. škola, šer. sudačka škola pravos. bogoslov. u Reljevu, trgovačke škole)	30	86	56	1	173
Učitelji zanatskih škola	12	1	-	-	13
Učitelji viših djevoj. škola	4	32	3	-	39
Učitelji osnovnih škola	34	229	262	4	529
Državne željeznice: Činovnici	151	58	5	-	214
Niži službenici	224	77	13	-	314
Kandidati za niže služb. i kancelarijski pomoć.	55	51	6	1	113
Namještenici kategorije poslužitelja	178	156	74	-	408
Poslužitelji	35	70	244	-	349
Šumari i pomoćnici u šumarskoj službi	41	57	255	2	355
Žandarmerija: oficiri	21	31	-	-	52
ljudstvo	781	1.230	273	-	2.284
Državna ergela: oficiri	1	1	-	-	2
ljudstvo	4	18	104	-	126
Finansijska straža	101	414	118	-	633
Ostale ugovorno namještene osobe	192	196	488	13	889
Ukupno	2.874	3.253	2.191	25	8.343[56]

Iz navedene tabele vidi se da su u ukupnom zbiru najbrojniji činovnici iz ugarske polovice Monarhije i da oni čine 38,99% činovnika, iz austrijske polovice dolazilo je nešto manje, 34,45%, ali hijerarhijski značajnijih čino-

[56] T. Kraljačić, *Kalajev režim*, str. 438-439.

vnika (većinom Nijemaca, Čeha i Poljaka), domaćih je bilo 26,26% a iz drugih država svega 0,30%. Učešće domaćih ljudi u činovničkim službama iznad Ľ nije obezbjeđivalo njihov odgovarajući uticaj u upravi, jer su u činovničkoj hijerarhiji u pokrajini zauzimali najniže položaje. Oni su, najčešće, manipulativni činovnici i niži poreski službenici, podvornici u ustanovama, šumari, dijelom učitelji i sl. Samo vrlo rijetki domaći ljudi dospijevali su do višeg činovničkog ranga i prema navedenoj tabeli bilo ih je svega 21 (11,23% u pokrajini), ali ni oni nisu dobijali važne položaje u administraciji. Najviši domet im je bio položaj sekretara u Zemaljskoj vladi ili sreskog predstojnika. U 1903. godini samo 2 Bošnjaka bili su sreski predstojnici, a u Bosanskom birou nalazio se tada samo jedan predstavnik Bosne i Hercegovine.[57] Iako su se brzo množila nova činovnička mjesta, a domaći ljudi sve više završavali srednje škole i fakultete, na državnu činovničku službu mogli su računati samo novoj upravi odani ili, u najmanju ruku, lojalni građani. "Od 80-ih godina do Prvog svjetskog rata broj činovnika porastao je od 2.000 na preko 14.000 dakle, za 700%".[58] Mada je rastao broj domaćih činovnika, oni do Prvog svjetskog rata nisu uspjeli zaposjesti polovinu činovničkih radnih mjesta, bez obzira na to što su u statistiku domaćih činovnika uvršteni podvornici, čistači ulica i sl.

Odnos domaćih i doseljenih činovnika u Bosni i Hercegovini 1905-1914. godine izgledao je ovako:[59]

Godina	Ukupno	Iz BiH	Iz Austrije	Iz Ugarske
1905.	9.016	2.493 = 27,6%	3.389 = 37,59%	3.111 = 34,51%
1906.	9.361	1.791 = 29,8%	3.462 = 37,00%	3.089 = 33,00%
1907.	9.533	3.072 = 32.22%	3.471 = 36,41%	2.076 = 31,22%
1908.	9.733	3.033 = 31,16%	3.619 = 17,18%	3.065 = 31,49%
1909.	10.944	4.024 = 36,77%	3.846 = 35,14%	3.057 = 27,93%
1910.	10.370	4.385 = 38,56%	3.920 = 34,48%	3.043 = 26,76%
1912.	13.266	5.559 = 41,90%	4.248 = 32,02%	3.445 = 25,97%
1914.	14.330	6.045 = 42,19%	- = 31,09%	- = 26,59%

[57] T. Kraljačić, *Kalajev režim*, str. 439. U Bosanskom birou nalazio se Teodor Zurunić, Srbin po nacionalnosti.
[58] F. Hauptmann, *Privreda i društvo*, str. 199.
[59] F. Hauptmann, *Privreda i društvo*, str. 199.

Mada su činovnici bili većinom doseljenici, među njima su prevladavali oni sa srpskohrvatskog jezičkog područja i pripadnici drugih slavenskih naroda. Oni su 1905. godine činili 82,41%, 1908. godine 83,47%, a 1912. godine 85,84%. Od ukupno 13.206 činovnika, 1912. godine bilo je 11.387 Slavena, a "maternji jezik 8.643 službenika, tj. 65,08% bio je srpskohrvatski", dok je glavninu višeg činovništva činio njemački elemenat.[60] Učešće domaćih Srba, Hrvata i Bošnjaka u činovništvu zemlje bilo je različito. Od 1905. do 1914. godine, broj domaćih činovnika povećao se od 2.493 na 6.045 ili za 3.552 (142,5%). Od toga bili su 1905. i 1910. godine:

	Hrvati	**Bošnjaci**	**Srbi**
1905.	29 (1,16%)	728 (29,20%)	1.736 (69,64%)
1910.	641 (17,87%)	1.155 (32,19%)	1.792 (49,94%)

Očigledno je da među domaćim činovnicima dominiraju Srbi koji su činili dvije trećine domaćih činovnika, jer su brojem prednjačili u gotovo svim srednjim školama i na fakultetima. Učešće Bošnjaka i domaćih Hrvata u činovništvu statistički se naglo povećava, ali ne intenzivnijim zapošljavanjem, nego uvođenjem u statistiku činovništva nekih zanimanja koja su obavljali, uglavnom, domaći ljudi (npr. čistači ulica).[61] Ovakvih primjera

[60] Vidi opširnije: Dževad Juzbašić, *Jezičko pitanje u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred prvi svjetski rat*. Sarajevo, 1973, str. 19.

[61] "Među svim namještenicima, službenicima raznih vrsta, od civilnih činovnika i pomoćnog osoblja do učitelja, pripadnika žandarmerijskog korpusa, carinske i finansijske straže, procent domaćih, koji je prema statističkim podacima iznosio krajem 1905. godine samo 27,65% povećao se do kraja 1912. godine na 41,90%. Ovo povećanje od 14,25% u roku od 7 godina potiče znatnim dijelom od toga što su bile uzete u obzir neke niže kategorije zaposlenih koje nisu ranije tretirane kao činovnici i namještenici. Tako povećanje ukupnog broja službenika u 1909. godini za 1.211 u odnosu na 1908, uz istovremeni porast domaćih od 31,16% na 36,77%, bilo je u prvom redu rezultat okolnosti što u ranije izvještaje nisu bili uključeni čistači ulica". (*Isto*, str. 19). I drugi primjer koji Dž. Juzbašić navodi pokazuje položaj domaćih ljudi u državnim službama: "Pretežna većina namještenika na željeznici nije uopšte poznavala srpskohrvatski jezik. Prema podacima Zemaljske vlade iz 1910. godine na bh. zemaljskim željeznicama od 399 tehničkih činovnika 44 su bili pripadnici Bosne i Hercegovine, od 476 podčinovnika 32, a od 1446 nižih 11%. bh. pripadnika, među podčinovnicima 6,7%, a među nižim osobljem 45%. Ispada da je tada od ukupno 2.321 namještenika na zemaljskim željeznicama bilo 733 zemaljska pripadnika tj. 31,58%, a od toga odpadalo je 657 na niže osoblje (služitelje) ili 89,63%. Ni u najnižim zvanjima domaći nemaju većinu. U kojoj je mjeri jezik bio prepreka za domaće ljude govori podatak ❯

moglo bi se navesti za gotovo sve struke u Bosni i Hercegovini, ali primjer zapošljavanja u državnoj upravi i na željeznicama ima specifičan status.

Nacionalna struktura činovnika 1905. i 1910. u Bosni i Hercegovini[62]

		Nijemci	**Mađari**	**Poljaci**	**Rusini**	**Česi**	**Bosanci domaći**	**Srbi**	**Hrvati**	**Slovenci**	**Italijani**	**Ostali**
1905.	br. %	1162 12,89	331 3,77	482 5,35	214 2,37	1049 11,63	2493 27,65	316 3,51	2437 27,03	405 4,49	47 0,52	71 0,79
1910.	br %.	1277 11,23	347 3,05	588 5,17	295 2,59	1247 10,97	3588 31,56	855 7,50	2671 23,49	399 3.51	31 0,27	74 0,66

Nacionalna struktura činovnika koji s porodicama u bosanskohercegovačkim gradovima čine značajan društveni sloj pokazuje koliko je austrougarska uprava uticala na socijalne, vjerske i etničke promjene u bosanskohercegovačkim gradovima. Otuda treba podržati one autore koji kažu da Bosna i Hercegovina nije otkrivala Evropu, nego je Evropa otkrivala ovu pokrajinu.

Dok su u činovničkim službama među doseljenicima najznačajnija mjesta dobijali austrijski Nijemci i Mađari, među preduzetnicima i trgovcima prednjačili su Jevreji aškenezi koji su od same okupacije postali važan, a kasnije prvorazredni ekonomski faktor u Bosni i Hercegovini, bilo da se javljaju kao vlasnici kapitala koji osnivaju industrijska preduzeća, ili kao trgovci različitog formata – od sitnog bakala do grosiste. Time se njihovo prisustvo u Bosni i Hercegovini nije iscrpljivalo, jer su, takođe, uz pripadnike drugih naroda, posebno Čeha i Poljaka, bili zastupljeni među ljekarima, apotekarima i drugim intelektualnim zanimanjima. Prije njih, dobar ugled poslovnih ljudi stekli su i Jevreji (sefardi) koji su u ovoj pokrajini imali dugu tradiciju. Posebno mjesto među doseljenim preduzetnicima imali su najkrupniji industrijalci koji su ovdje plasirali kapital pretežno u drvnu,

› da je na primjer vlakovođa, koji je inače spadao u podčinovnike, morao da potpuno vlada njemačkim jezikom. Svi nalozi, formulari i izvještaji bili su na njemačkom jeziku. Poznavanje njemačkog jezika postavljalo se čak kao uslov i za prijem u željezničku radionicu u Sarajevu gdje su svi glavni majstori bili Nijemci. Inače, u željezničkim radionicama od 790 zanatlija i radnika bilo je 1910. godine 310 domaćih, tj. 44% (*Isto*, str. 30-31).

[62] Dž. Juzbašić, *Jezičko pitanje*, str. 24-25.

hemijsku, prehrambenu i druge grane industrije i svojim preduzećima upravljali iz Beča, Trsta, Minhena itd. Investirani kapital pomagao je da se zaposli dio domaćeg stanovništva, ali kapital stvoren u Bosni i Hercegovini vlasnici velikih firmi trošili su u svojim gradovima i zemljama, a ne u Bosni i Hercegovini. Na taj način vlasnici ovih preduzeća nisu izvršili onaj uticaj koji vrši krupna industrijska i finansijska buržoazija na ukupni društveni razvoj u evropskim zemljama i gradovima. Prije bi se reklo da je ta vrsta preduzetnika usporavala razvoj domaće buržoazije, jer je iz vlastitog egoizma preuzimala snabdijevanje radnika preko konzumnih magacina i na taj način uticala na sporiju akumulaciju domaćeg trgovačkog kapitala. Takvi primjeri zabilježeni su kod firmi Ajzler i Ortlib u Zavidovićima, Oto Štambajs u Drvaru i niza drugih, s kojima lokalni trgovci imaju stalne sporove oko snabdijevanja radnika.[63]

S obzirom na karakter industrijskog i opšteg privrednog razvoja Bosne i Hercegovine, u ovom razdoblju radništvo nije postalo snažan društveni sloj u bosanskohercegovačkim gradovima. Velika preduzeća drvne industrije i rudnici smješteni su izvan gradova, a i brojna preduzeća locirana u gradovima zapošljavala su veći dio radne snage sa sela, s bliže i dalje gradske periferije, koja se samo djelimično nastanjivala u gradovima. Takve primjere nudi privreda Tuzle, Zenice, Banje Luke i sl., dok samo Sarajevo početkom XX stoljeća okuplja veći broj radnika, koji se kreće od 4.000-5.000 (1906. godine).

Iz izloženog se jasno vidi da su bosanskohercegovački gradovi na razmeđu XIX i XX stoljeća u ekonomskoj i socijalnoj strukturi, još uvijek, u većini zadržali svoje tradicionalne odnose. U socijalnoj strukturi prevlađuju zanatlije, trgovci, rentijeri, najamni radnici i razne kategorije doseljenika – vojnici, činovnici, preduzetnici, intelektualci i radnici. Oni su činili oko 1/3 ukupnog građanstva koje se po mnogo čemu razlikovalo od domaćeg tradicionalnog građanstva i bilo je nosilac procesa evropeizacije i modernizacije u bosanskohercegovačkim gradovima.

* * *

[63] I. Hadžibegović, *Postanak radničke klase*, str. 246-250.

Promjene koje su se dogodile na razmeđu XIX i XX stoljeća bitno su uticale na formiranje drukčije vjerske i etničke strukture u bosanskohercegovačkim gradovima. U tradicionalni vjerski i etnički mozaik (pravoslavni, katolici, muslimani i jevreji, odnosno, Srbi Hrvati, Bošnjaci i Jevreji) ulaze pripadnici protestantske (augzburške i helvetske) vjeroispovijesti i grkokatolici (unijati) u malom broju nazareni, a etnički mozaik proširuju pripadnici brojnih naroda – Nijemci, Mađari, Česi, Poljaci, Rusini, Slovenci, Italijani itd.

Vjerska struktura u bosanskohercegovačkim gradovima na razmeđu XIX i XX stoljeća [64]

Konfesija	1879	1885	1895	1910	1879-1910.	
Muslimani	115.936	138.731	139.816	139.816	+23.880	20,60%
Pravoslavni	32.330	38.018	43.800	56.284	+23.854	71,78%
Katolici	16.604	27.831	48.959	68.438	+51.834	312,17%
Jevreji	3.399	5.588	7.871	11.115	+ 7.716	227%

Procent u ukupnom gradskom stanovništvu

Muslimani	69,6	64,6	57,5	50,3
Pravoslavni	19,4	19,5	18,1	20,2
Katolici	10,0	14,3	20,3	24,6
Jevreji	2,0	2,9	3,3	4,0[64]

(Vidi tabele 9, 10, 11 i 12)

Iz pregleda se vidi da su bosanskohercegovački gradovi dosta brzo gubili muslimansku većinu, iako su 1910. godine oni još uvijek imali neznatnu natpolovičnu većinu. Nakon 1878. godine pokazalo se da nije bilo dovoljno međunarodnim pravom zaštititi muslimansku manjinu izvan Osmanskog Carstva, ako se istovremeno ne učvrsti i njihov ekonomski

[64] Ovom tabelom nisu obuhvaćeni grko-katolici (unijati), evangelici augzburške i helvetske konfesije i drugih. Grko-katolika bilo je 8.136 lica, evangelika ukupno 6.342, od kojih 5.854 augzburške i 488 helvetske konfesije. Među "ostalih" 82, bilo je 19 bez vjere, 39 nazarena itd. *Rezultati popisa stanovništva 1910. godine*, str. 387.

i društveni položaj. U svim osmanskim provincijama koje su formirale nezavisne nacionalne države muslimansko stanovništvo došlo je pod udar novog sistema vlasti i, posebno, novih socijalnih odnosa u agraru, pa su bili prinuđeni na masovna iseljavanja. Iz Bosne i Hercegovine muslimani su počeli seliti u Tursku godinu dana prije okupacije (1877), ali se nakon uspostavljanja austrougarske vlasti i zadržavanja starih socijalnih odnosa, a posebno zasnivanja agrarnih odnosa na osmanskom zakonodavstvu ogromna većina muslimana opredjelila da ostane u Bosni i Hercegovini. Ipak se u okupiranoj provinciji stvaralo iseljeništvo podstaknuto vjerskom ili drugom propagandom, ali je u pravilu pretežno formirano od sitnih seljaka, bezemljaša i sitnih gradskih zanatlija koje njihova mala imanja, škrta nadnica i zastarjela zanatska radionica nisu mogli prehraniti. To je vodilo demografskom nazadovanju Bošnjaka u pokrajini, a posebno u gradovima. Izvjesna ravnoteža unutar ove vjerske i etničke zajednice ipak se održava u omjeru gradskog i seoskog stanovništva 1 : 3. Iseljavanjem i nešto manjim prirodnim priraštajem, te novom organizacijom gradskih i seoskih opština, broj Bošnjaka u gradovima rastao je u ovom razdoblju za 23.880 ili za 20,60%, ali je u ukupnim odnosima gradskog stanovništva u ovom razdoblju procent muslimana opao sa 69,6% na 50,3% ili za 19,3%. (vidi tabelu br. 9).

U odnosu na 1879. godinu, u trinaest bosanskohercegovačkih gradova došlo je 1910. godine do opadanja muslimana za 5.058 osoba,[65] dok je u isto vrijeme oko 25 gradova[66] bilježilo znatno veći priraštaj od prosječnog za sve gradove. Ova pojava prisutna je u svim graničnim oblastima Bosne i Hercegovine. To su gradovi uz crnogorsku i srpsku granicu (istočna Bosna, istočna Hercegovina), većina gradova duž Save, u Bihaćkoj krajini i samo pojedini u srednjoj Bosni.

Ovakvo kretanje bilo je uslovljeno i useljavanjem velikog broja stranaca koji su kao nosioci administracije i nove privredne aktivnosti bili vezani pretežno za gradske centre. Ova pojava naglašena je naročito u većim gradskim središtima, kao što su, npr. Sarajevo i Tuzla. Stranci su u Sarajevu 1895. godine brojali 10.787 osoba ili 28,32% ukupnog stanovništva, a 1910. godine, osim Hrvata, Srba, Bošnjaka i Jevreja, u njemu je živjelo 10,11% Nijemaca, 3,28% Čeha, 2,69% Mađara itd. U gradu Tuzli 1910. godine Nijemci su činili 10%, Česi 3,37%, Mađari 2,22%, itd. (vidi tabelu br. 15). Osim oko 30.000 stranih koloniziranih seljaka i nekoliko hiljada stranih radnika koji su privremeno ili trajno boravili u Bosni i Hercegovini, svi drugi doseljenici pretežno su smješteni u gradskim naseljima.

Pravoslavno stanovništvo (tabela 10) bilo je nastanjeno u svim gradovima Bosne i Hercegovine i imalo je u ovom razdoblju priraštaj prosječno 73,78% i 1910. godine premašivalo je 1/5 ukupnog gradskog stanovništva. Opadanje pravoslavnog stanovništva zabilježeno je u šest gradova: Visoko 481, Bos. Gradiška 79, Tešanj 530, Kostajnica 32, Varcar-Vakuf 814, Stari Majdan 259. Ova pojava može se objasniti time što su navedena mjesta izgubila raniji privredni i saobraćajni značaj, pa se stanovništvo selilo u druge krajeve, ili je izvršena nova organizacija gradskih opština, pri čemu su otpali neki dijelovi (sela) naseljeni pravoslavnim stanovništvom. U istom razdoblju, znatno iznad prosjeka raslo je pravoslavno stanovništvo u Sa-

[65] Opadanje broja muslimana zabilježeno je u sljedećim gradovima: Fojnica 103, Kladanj 90, Bos. Gradiška 315, Tešanj 1.567, Doboj 825, Prijedor 419, Travnik 732, Jajce 3, Županjac 45, Gornji Vakuf 77, Maglaj 771, Ljubinje 23, Ljubuški 88 (vidi tabelu br. 9).

[66] Porast iznad prosjeka priraštaja svih gradova u pokrajini imali su: Foča 902, Goražde 501, Rogatica 642, Višegrad 369, Derventa 798, Bos. Brod 270, Bihać 1.183, Cazin 618, Ključ 961, Krupa 634, Sanski Most 695, Bos. Novi 524, Glamoč 64, Zenica 1.223, Bugojno 377, Varcar-Vakuf 828, Tuzla 1.914, Bijeljina 1.336, Brčko 1.301, Gračanica 581, Gradačac 833, Bileća 632, Gacko 440, Nevesinje 401 i Trebinje 1522. (vidi tabelu br. 9).

rajevu za 126%, Goraždu 197%, Rogatici 550%, Višegradu 232%, Varešu 131%, Derventi 137%, Bos. Brodu 272%, Doboju 815%, Ključu 156%, Bos. Krupi 164%, Sanskom Mostu 103%, Zenici 394%, Bihaću 716%, Čapljini 183%, Gacku 420%, Konjicu 717%, Ljubinju 112%, Nevesinju 450%, Trebinju 781% i Drvaru 291%. Izuzetno visok procent porasta pravoslavnog stanovništva u nekim gradovima za 5-10 puta nije bio uslovljen samo razvojem nego i posebnim uslovima u kojima su se našli pojedini gradovi. Izgradnja saobraćaja i nova privredna aktivnost, kao i potrebe nove vlasti uslovili su i novi raspored stanovništva. Pravoslavno stanovništvo uvećavalo se najčešće proširenjem gradskih opština i novim privrednim, saobraćajnim i vojnim značajem pojedinih gradova. Do najvećeg priraštaja došlo je u gradovima istočne Hercegovine, Bosanske krajine i duž rijeke Save. Pod uticajem razvoja, značajan priraštaj zabilježen je u Sarajevu, Bos. Brodu, Zenici, Tuzli, Brčkom, Bijeljini, Derventi, Šamcu itd. (vidi tabelu br. 10). To su bili glavni trgovački i saobraćajni punktovi u pokrajini, gdje se razvija trgovina žitom, stokom, šljivama i drugim poljoprivrednim proizvodima.

Katoličko stanovništvo u bosanskohercegovačkim gradovima poraslo je preko 3 puta i doživjelo je pravu demografsku eksploziju u razdoblju 1879-1910. godine (vidi tabelu br. 11). Ova pojava uslijedila je nakon austrougarske okupacije, kada je došlo do masovnog useljavanja stranaca raznih nacija katoličke vjeroispovijesti, prije svih Hrvata iz hrvatskih zemalja, Nijemaca, Mađara, Čeha, Poljaka, Slovenaca, Italijana itd., tako da su gotovo iz temelja uzdrmali tradicionalnu vjersku i etničku strukturu bosanskohercegovačkih gradova. Prilikom popisa stanovništva 1879. godine, katoličko stanovništvo nije bilo prisutno u jedanaest gradova, a u četiri grada bio je upisan samo po jedan, da bi već u slijedećem (1885. godine) bili prisutni u svim gradovima pokrajine.[67] Broj katolika naročito je porastao u Sarajevu, gdje je 1910. godine u odnosu na 1879. godinu priraštaj iznosio 17.224 osobe (2.468%), Banjoj Luci 2.924 (291%), Bihaću 1.536 (88,8%), Prijedoru 555 (1.681%), Tuzli 3.000 (1.266%), Zenici 2.729 (2.132%), Mostaru 2.941 (215%), Brčkom 1.279 (1.375%), Bijeljini 1.191 (1.191%) itd. Broj katolika povećao se u Bileći za gotovo 10 puta, Konjicu preko 31 put, Ljubuškom preko 11 puta, Nevesinju 24 puta, Trebinju gotovo 7 puta

[67] Godine 1879. katolici nisu zabilježeni u Čajniču, Goraždu, Višegradu, Cazinu, Ključu, Drvaru, Srebrenici, Vlasenici, Starom Majdanu i Kotor-Varošu, a samo po jedan zabilježen je u Foči, Rogatici, Visokom i Bijeljini.

itd. Iako je u više gradova broj katolika rastao za 10-20 puta, u ovom razdoblju u četiri grada je zabilježeno opadanje: Fojnica 80 osoba (10%), Kreševo 459 (35%), Tešanj 262 (63%) i Donji Vakuf 16 (13%). Priraštaj domaćih katolika – Hrvata u bosanskohercegovačkim gradovima teško se može utvrditi čak i pri pokušaju analize strukture doseljenika, što donekle vrijedi i za Jevreje, jer se od 1878. sefardima pridodaju aškenazi.

Prema popisima stanovništva, Jevreji (uglavnom sefardi, a zatim i sve brojniji aškenazi) 1879. godine bili su nastanjeni u 30, 1885. u 50, 1895. u 58 i 1910. godine u 62 bosanskohercegovačka grada. Dakle, nije ih bilo samo u 4 od ukupno 66 gradskih opština u 1910. godini (Gornji Vakuf, Glamoč, Čapljina i Kreševo). Jevreji su bili, uglavnom, gradski elemenat i više od polovine svih (6.397 osoba ili 57,55%) bilo je nastanjeno u Sarajevu, glavnom gradu pokrajine i činili su 12,32% njegovog ukupnog stanovništva (vidi tabelu br. 12). U ovom razdoblju (1879-1910) njihov broj u gradovima porastao je za 227%, a osim Sarajeva posebno su bili prisutni u slijedećim gradovima: Travniku 472, Tuzli 348, Bijeljini 429, Mostaru 254, Brčkom 182, Višegradu 265, Visokom 186, Zenici 294, Derventi 136, Bosanskom Brodu 163, Doboju 101, Žepču 101, Bihaću 165, Zvorniku 148. U svim ostalim gradovima broj Jevreja nigdje nije dostigao 100 osoba.

Vjerska i etnička struktura bosanskohercegovačkih gradova u istraživanom razdoblju u mnogome je zavisila od migracija stanovništva, odnosno od useljavanja i iseljavanja. Upravo ova kretanja nisu jednako zahvatala sve vjerske i etničke zajednice. Muslimani su bili najviše zahvaćeni iseljavanjem i demografskim nazadovanjem, jer se kod njih ne događa useljavanje, ukoliko se ne računaju povratnici iz Osmanskog carstva. Pravoslavno stanovništvo se iseljavalo, ali i useljavalo iz drugih južnoslavenskih zemalja, tako da je ono imalo normalna demografska kretanja u pokrajini, a kad je riječ o gradovima za blizu desetak procenata premašivali su opšti prosjek. Utvrđivanje etničke strukture katolika predstavlja posebnu teškoću s obzirom na to da popisi stanovništva i statistika općenito ne dopuštaju potpuno razjašnjenje ovog fenomena. Osim opšte kategorije o vjerskoj pripadnosti, koja se obuhvata svim popisima i, takođe, globalne raspodjele stanovništva po porijeklu, sve je drugo prepušteno proračunima istraživača i navođenju parcijalnih primjera koji često ne odražavaju suštinu promjena. Podaci o maternjem jeziku stanovništva, prikupljeni popisom iz 1910. godine, jedino su uporište koje omogućava utvrđivanje etničkog mozaika u Bosni i Hercegovini, a što se tiče gradova to je moguće učiniti samo za četiri gradska sreza (sarajevski, mostarski, banjalučki i tuzlanski – vidi tabelu br. 15), s tim što se i tada javljaju teškoće u slučajevima kada različite nacionalne skupine govore istim jezikom (npr. Srbi, Hrvati i Bošnjaci, Jevreji aškenazi). Prema podacima iz 1885. i 1895. godine (vidi tabelu br. 13) doseljenici ili stranci, koji su činili veoma šaroliku socijalnu, vjersku i nacionalnu skupinu, u visokom procentu od 42%, odnosno 46% žive u bosanskohercegovačkim gradovima.[68] Njihov priraštaj u toj deceniji iznosio je 19.985 osoba

[68] U austrougarskim popisima stanovništva svi statistički podaci dati su prema vjerskoj podjeli stanovništva, što je, zbog tačnosti podataka, i ovdje moralo biti primijenjeno. Religija i nacija se ne podudaraju u broju pa bi upotreba nacionalnog imena bila netačna. Npr., pod oznakom katolici upisani su pripadnici raznih nacija: Hrvati, Nijemci, Mađari, Italijani itd.
Doseljeno stanovništvo u Bosni i Hercegovini u historiografskoj literaturi naziva se doseljenicima i "strancima", obuhvatajući pod oba izraza ljude koji su porijeklom izvan granica ove pokrajine. Pojam stranac počeo se pravno tretirati kada su se organizirale gradske opštine, donošeni njihovi statuti i regulirana izborna prava. Ovdje navodimo primjer *Općinskog reda sa izbornim redom za grad Mostar* u kojem stoji: "Općinu sačinjavaju: općinari i stranci. Općinari su: 1. općinari prinadležnici i 2. općinari – drugari. Općinari prinadležnici su ona lica koja su nadležna u gradu Mostaru i u ovoj općini imaju zavičajno pravo" (čl. 4).
›

iz Austro-Ugarske ili za 189%, a iz drugih država za 1.297 lica ili 136%. Ova useljavanja vodila su značajnoj promjeni strukture stanovništva bosanskohercegovačkih gradova, u kojim su katolici raznih nacija, koji su 1879. godine činili oko 8% građana, 1910. godine dostigli blizu 16% urbanog stanovništva pokrajine. Ovako veliko useljavanje stranaca bilo je uslovljeno potrebama koje su ih znatnim dijelom vezivale za gradove, tako da u nekim od njih, kao što su Sarajevo, Tuzla, Mostar i Banja Luka stranci čine od 1/5 do preko 1/3 stanovništva (vidi tabelu br. 14). Koliko je doseljenika živjelo u ostalim gradovima 1910. godine nije moguće utvrditi, ali se na osnovu ukupnih podataka o broju stranaca po srezovima vidi da je nastavljen veliki priliv doseljenika, s tendencijom povećanja njihovog broja u gradovima.

Priraštaj svih doseljenika u četiri gradska sreza 1885-1910. godine nudi slijedeći primjer:

Grad	**1885.**	**1895.**	**1910.**	**1885-1910.**
Sarajevo	2.146	10.787	18.346	483%
Banja Luka	817	1.989	3.234	296%
Tuzla	653	2.425	4.049	520%
Mostar	588	1.715	2.713	361%

“Općinsko vijeće može odobriti zavičajno pravo u gradu Mostaru samo pripadnicima ovih zemalja”, a takođe može i druge primiti u zavičajnu zajednicu “ako mu zemaljska vlada podijeli bosanskohercegovačko pripadništvo” (čl. 5). “Općinari-drugari su oni bosanskohercegovački zemaljski pripadnici, za tijem austrijski i ugarski državljani, koji stanuju u mostarskom gradskom području i tu plaćaju izravan porez od svojeg nepokretnog posjeda, zarade ili prihoda, a nemaju zavičajnog prava u ovoj općini” (čl. 7).
“Stranci su ona lica, koja borave u općini, a nijesu ni općinari prinadležnici ni općinari-drugari” (čl. 8).
Općinsko vijeće ovlašćeno je da bosanskohercegovačkim zemaljskim pripadnicima, austrijskim ili ugarskim državljanima, koji su osobito zaslužni za ove zemlje, a naročito za grad Mostar, podijeli počasno građansko pravo bez obzira na njihovu postojbinu.
“Počasni građanin ima sva prava općinara prinadležnika a nikakvije dužnosti” (čl. 9).
Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu god. 1907, str. 46.

Procent doseljenika u ukupnom gradskom stanovništvu u navedenim gradovima:

	1885.	1895.	1910.
Sarajevo	12%	28,3%	35,3%
Banja Luka	7,2%	14,7%	21,8%
Tuzla	9%	23,7%	35,7%
Mostar	4,6%	12%	16,6%

Iz tabele se vidi da su gradovi sa bržim industrijskim razvojem (Sarajevo i Tuzla) bili naseljeniji strancima dok su agrarna središta, kao što su Banja Luka i Mostar nudili manje mjesta za doseljenike.[69]

Rezultati urbanizacije i promjene ukupne strukture bosanskohercegovačkih gradova odrazili su se i na ukupne odnose seoskog i gradskog stanovništva unutar svake pojedine vjerske zajednice. Sljedeći pregled pokazuje odnose gradskog i seoskog stanovništva unutar najbrojnijih konfesija u Bosni i Hercegovini.[70]

[69] Odnos srpskohrvaskog-hrvatskosrpskog jezika i drugih jezika u Sarajevu, Tuzli, Banjaluci i Mostaru 1910. godine (u procentima)

	SH - HS	drugi jezici	
Sarajevo	70,10	29,90	(15.519)
Tuzla	78,15	21,85	(2.698)
Banja Luka	87,00	13,00	(1.928)
Mostar	91,80	8,20	(1.343)

U ova 4 okružna grada govorili su:

Njemački	7.707 lica	(27,19%)
Španski	5.244 lica	(24,4%)
Češki	2.775 lica	(9,80%)
Mađarski	2.032 lica	(7,17%)
Slovenački	1.181 lica	(4,16%)

Od ukupno 28.342 doseljenika, u ove gradove za 21.488 sh-hs nije bio materni jezik, dok je 6.854 (24,8%), bilo sa sh-hs jezičkog područja (vidi tabelu br. 15).

[70] Ova tabela izrađena je na osnovu austrougarskih popisa stanovništva.

	1879		1885		1895		1910	
	Grad	Selo	Grad	Selo	Grad	Selo	Grad	Selo
Muslimani	115.936	332.577	125.992	366.778	138.731	409.901	139.816	472.321
Pravoslavni	32.636	463.849	38.018	533.232	43.800	629.446	56.184	769.234
Katolici	16.604	192.787	27.831	237.957	48.959	285.183	68.438	365.623
Jevreji	3.399	27	5.588	217	7.810	342	11.115	753

U procentima

Muslimani	25,84	74,96	25,57	74,43	25,29	74,71	22,84	77,16
Pravoslavni	6,57	93,43	6,66	93,34	6,50	93,50	6,80	93,20
Katolici	7,93	92,07	10,47	89,53	14,65	85,35	15,76	84,24
Jevreji	99,22	0,78	96,26	3,74	95,84	4,16	93,66	6,34

Očigledno je da su neriješeni agrarni odnosi negativno uticali na mobilnost pravoslavnog stanovništva sa sela u gradove i da su doseljavanja u Bosnu i Hercegovinu sa strane kod katolika bitno izmijenila njihovo učešće u urbanom stanovništvu pokrajine.

* * *

Izgradnja gradskih opština i njihovih organa započela je Provizornim statutom za Sarajevo, koji je izdao general Filipović tri dana nakon zauzimanja grada 22. avgusta 1878. godine. Tim statutom bilo je određeno da se gradski zastupnici i gradonačelnik ne biraju, nego ih imenuju vlasti. Na tom principu izdata je naredba Zemaljske vlade od 16. aprila 1879. godine, po kojoj su sreski uredi dobili ovlaštenja da prema njemu osnivaju gradske opštine. Na toj osnovi su, u početku, formirana sva gradska vijeća, pa je, tako, sarajevska opština 1883. godine dobila svoj statut, a mostarska 1890. godine. Gradska zastupstva su cijelo vrijeme postojanja funkcionirala kao "produžena ruka" državnih organa.[71]

[71] "Bila su obavezna da u svemu izvršavaju naloge političkih vlasti, da objavljuju građanima zakone i naredbe, da se staraju o školskim i komunalnim poslovima i dr. Sjednicama zastupstva obavezno je prisustvovao predstavnik vlasti i njihove odluke proglašavale su se ❯

Statutom iz 1883. godine Sarajevo je kao glavni grad Bosne i Hercegovine dobilo gradsku upravu s veoma ograničenom autonomijom. Od predviđenih 24 opštinska zastupnika 12 su morali biti muslimani, 6 pravoslavni i po 3 katolici i Jevreji, što je trebalo da odgovara konfesionalnoj zastupljenosti stanovništva u gradu. Jednu trećinu zastupnika imenovala je Zemaljska vlada iz reda uglednih i zaslužnih građana, a dvije trećine je birao narod, uz veoma visok izborni cenzus.[72] Mandat zastupstva trajao je tri godine, a načelnika i podnačelnike imenovao je zemaljski poglavar na prijedlog civilnog adlatusa. Statutom je bila obezbijeđena puna kontrola nad radom ove institucije, jer su njene odluke bile punovažne pošto ih odobri Zemaljska vlada, koja je imala ingerencije da raspusti gradsko vijeće i da prekine njegovu sjednicu, ako se bavi pitanjima izvan statuta. Da to nije bila demokratska institucija domaćeg stanovništva pokazuje činjenica da je na prvim gradskim izborima 1884. godine pravo glasa imalo svega 1.095 građana, što je iznosilo 4,1% od ukupnog broja stanovnika grada, što se nastavljalo i na izborima 1893. godine, kada se broj birača neznatno povećao na 1.344, a 1902. godine na 2.224.[73] Dalji korak u organiziranju gradskih opština učinjen je kada je Carskom naredbom od 12. januara 1897. godine odobren Normalni štatut sa izbornim redom za sve gradske općine u Bosni i Hercegovini izuzevši gradove Sarajevo i Mostar. Prema ovoj naredbi, 2/3 zastupnika, uključujući načelnike i podnačelnike, bira stanovništvo, a 1/3 imenuje Zemaljska vlada na prijedlog okružne oblasti, s tim što Vlada i dalje potvrđuje izabrane zastupnike, čiji mandat traje 3 godine. Zastupstvo je sastavljeno prema proporcionalnom odnosu konfesija, a izborni cenzus je zadržan i usklađen s mjesnim prilikama. Neposredni nadzor nad radom opštine obavljala je sreska vlast, a zaključke zastupstva potvrđivala okružna oblast ili Zemaljska vlada. Relativno visoke plate gradonačelnika i funkcionalni dodaci podnačelnika bili su često važan motivacioni faktor

---

› punovažnim tek onda kada ih odobri nadležna državna vlast. Vlast je mogla u svako doba da raspusti zastupstvo i da diciplinski kazni zastupnike ako svoju dužnost ne vrše kako treba. Zastupnici su obavezno morali biti pouzdani ljudi, a ako bi napravili kakav prekršaj političke ili druge prirode smjenjivani su" (T. Kraljačić, *Kalajev režim*, str. 447-450).

[72] "Za aktivno izborno pravo cenzus je iznosio 2 forinte zemljarine na području grada, ili 9 forinti dohodarine, ili pak, 25 forinti točarine. Za pasivno pravo glasa cenzus je bio mnogo veći i iznosio je najmanje 6 forinti zemljarine, 27 forinti dohodarine ili 75 forinti točarine" (T. Kraljačić, *Kalajev režim*, str. 447-450).

[73] T. Kraljačić, *Kalajev režim*, str. 447-450.

da se među vodećim gradskim krugovima razvije konkurentska borba za zaposjedanje ovih funkcija. Primijenjivan je princip konfesionalnog ključa, pa je zbog toga 1889. godine mijenjan izborni red u Sarajevu, jer se u gradu povećao broj katolika. U 1902. godini muslimani su bili gradonačelnici u 58 od ukupno 61 organizirane gradske opštine, a 1914. od 66 opština u 60 su bili muslimani, u 2 pravoslavni i u 4 katolici.[74]

Iz svega se može zaključiti da gradska zastupstva nisu bila demokratske niti autonomne institucije domaćeg stanovništva, jer su bile ograničene kontrolom i odobrenjima austrougarskih organa vlasti, ali im se ne mogu osporiti rezultati u rješavanju čitavog niza komunalnih, kulturno-prosvjetnih i zdravstveno-sanitarnih problema u bosanskohercegovačkim gradovima. Zahvaljujući radu opštinskih gradskih vijeća ostalo je zabilježeno kako su sredstvima građana, organa vlasti i vojske, bosanskohercegovački gradovi razvijali modernu infrastrukturu.

Vanjske promjene u bosanskohercegovačkim gradovima bile su najizraženije kroz izgradnju vodovoda, kanalizacije, proširivanje i uređenje ulica, regulaciju gradskih rijeka i potoka, modernizaciju gradske rasvjete, organiziranje gradskog saobraćaja, izgradnju većeg broja javnih građevina (sreskih ureda, škola, željezničkih stanica, pošta, bolnica, hotela, vojnih kasarni, žandarmerijskih stanica) i novih stambenih četvrti u kojima su podizane kuće s više stanova (i više spratova).[75] Gradovi su počeli mijenjati svoju raniju fizionomiju, jer se unutar i pored orijentalne arhitekture ubacuje više drugih arhitektonskih i građevinskih stilova koji, definitivno ili bespovratno, narušavaju panoramu ili sliku grada kojim su ranije dominirali čaršija s javnim objektima i jednofamilijarne kuće s baštama, između kojih su krivudali uski sokaci (uličice).[76] Nove četvrti s višespratnicama

---

[74] Vidi opširnije: T. Kruševac, *Sarajevo* str. 58-63; *Izvještaj o upravi BiH 1906. godine*, str. 56/57; T. Kraljačić, *Kalajev režim*, str. 450; *Bosanski glasnik*, godina 1914.

[75] "Prva stambena zgrada za više obitelji podignuta je za najsiromašnije u New Yorku u Cherry Streetu 1835. godine", za koju L. Mamford kaže da je postala s jedne strane "neka vrsta uzora nezdravih i nehigijenskih uvjeta stanovanja", a s druge, da je već "Unutar jedne generacije ova nova vrsta stanova počela se nuditi imućnim slojevima stanovništva kao najnoviji proizvod mode u Parizu". Lewis Mumford, *Grad u historiji*. Preveo Vladimir Ivir. II izdanje. Zagreb, 1988. str. 438.

[76] "No uprkos dosta jakog tradicionalnog okvira, u kojem je još živio bosanskohercegovački grad, promjene su uslijedile u sve većoj mjeri što se i u spoljašnjem izgledu zapažalo. Zapadni arhitektonski upliv sa svojom višespratnom, iz tvrdog materijala građenom stam- ❯

namijenjenim za stanovanje više familija bitno su izmijenile raniji način stanovanja. Iako je za vrijeme osmanske vladavine bilo pokušaja da se u okviru uređenja poštanskog saobraćaja, 40-ih i 50-ih godina XIX stoljeća, numerišu kuće i odrede nazivi ulica, u bosanskohercegovačkim gradovima to je obavljeno tek pred prvi austrougarski popis stanovništva 1879. godine, čime su započete vidljive vanjske promjene u bosanskohercegovačkim gradovima.

Bosanskohercegovački gradovi, saglasno svojoj orijentalno-islamskoj tradiciji, veliku pažnju poklanjali su vodovodima, javnim česmama i kupatilima (hamamima), što im je davalo izvjesnu prednost u odnosu na evropske gradove sve do XIX stoljeća. Na razmeđu XIX i XX stoljeća, uvođenje modernog vodovoda predstavljalo je značajnu civilizacijsku tekovinu koju su sebi mogli priuštiti samo dobro organizirani gradovi. Do izbijanja Prvog svjetskog rata, 26 bosanskohercegovačkih gradova[77] izgradilo je moderne vodovode, čime su za njihovo stanovništvo značajno izmijenjeni higijensko-sanitarni uslovi života, s obzirom na to da je u više gradova, osim javnih česmi, uličnih hidranata za polijevanje ulica i gašenje požara, u mnoge kuće uvedena voda, tako da su stvorene mogućnosti za izgradnju kućnog kupatila i nužnika s vodom za ispiranje.[78] Mada su neki gradovi za vrijeme

benom kućom i službenim zgradama, crkvama i kasarnama, prodirao je do dotadašnjih centara tih gradova, uguravši se u svaki slobodni prostor, kao što je i sa svojim zahtjevima za širokim i ravnim cestama i regulacionim planovima razbijao usku, komšijsku blizinu dotadašnjih kuća, uličica, trgova i čitavih mahala." F. Hauptmann, *Privreda i društvo*, str. 190.

77 Prema podacima *Bosanskog glasnika* za 1914. godinu moderni vodovod imalo je 26 gradova:

Banja Luka	Ključ	Trebinje
Bos. Brod	Livno	Tuzla
Čajniče	Mostar	Varcar Vakuf
Foča	Nevesinje	Visoko
Bos. Krupa	Rogatica	Višegrad
Bos. Kostajnica	Sarajevo	Zenica
Fojnica	Stolac	Zvornik
Goražde	Tešanj	Županjac
Glamoč	Travnik	

78 "Pronalazak nužnika sa vodom za ispiranje što ga je prvi uveo Sir John Haringon 1596. godine, predstavlja nužno sanitarno poboljšanje u kući; no ta se moda nije proširila naročito brzo; još u osamnaestom stoljeću u Francuskoj su se kao engleski novitet uvodili u kuće obični nužnici." L. Mumford navodi da je u 19. vijeku iz Kine došla upotreba toaletnog

osmanske vladavine imali izgrađene vodovode, oni su krajem XIX stoljeća mahom bili dotrajali. "Voda je dovođena kroz drvene cijevi (tomruke), koje su u zemlji trulile, pa je dovod vode često prekidan. Cijevi su bile plitko postavljene, a ponegdje prolazile kroz dvorišta i štale, pa je voda bila izvor zaraze i epidemičnih bolesti. I pored izgradnje novog vodovoda bio je održavan i turski vodovod za snabdijevanje starog dijela grada i varoške četvrti vodom."[79]

Modernizacija bosanskohercegovačkih gradova iziskivala je velika finansijska sredstva koja su obezbjeđivana iz više izvora. Dio sredstava prikupljala su gradska vijeća od građana, a u nekim poduhvatima učestvovali su država, vojni budžet i vjerske institucije i zajednice. Kreševljaković navodi da je za razne zgrade koje je podigla sarajevska opština 1878-1914. godine utrošeno oko 20 miliona kruna. Ako se ovim troškovima dodaju samo još investicije u vodovod, kanalizaciju, gradsku rasvjetu i organizaciju gradskog saobraćaja (tramvaj), uređenje gradskih ulica i regulaciju gradskih voda, te izgradnju i popravak mostova, ta suma se udvostručuje. Ulaganja u Sarajevo, kao glavni zemaljski grad, daleko premašuju investicije u bilo koji drugi grad, pa čak i više gradova zajedno. U tom pogledu, značajnu prekretnicu u Sarajevu načinio je veliki požar od 8. avgusta 1879. godine, u kome su izgorjele 304 kuće, 434 dućana i 135 drugih zgrada u 36 ulica, a šteta je procijenjena na 23 miliona forinti.

U maju naredne godine objavljen je *Građevni red* za Sarajevo i ostale gradove u zemlji po kome su sve nove gradnje za 30 godina oslobođene poreza, a one koje budu pregrađene za 5-15 godina. U julu 1893. godine objavljen je *Novi građevinski red za Sarajevo*, koji je obezbjeđivao dalji razvoj grada. Njime su bile propisane širina ulica, građevinska linija i upotreba materijala za izgradnju kuća, otpornog na vatru, a opština je dobila pravo eksproprijacije zemljišta potrebnog za proširenje ulica.[80] Već od 1880. godine u Sarajevu je počela intenzivna građevinska djelatnost.

› papira, što je važnije za kućnu higijenu, veli autor, od upotrebe tapeta na zidovima koje su uvedene manje-više istodobno. Uz hvalospjeve tehničkom napretku 19. stoljeća, uvedeno je kupatilo u kuće. Lewis Mumford, *Grad u historiji*, str. 390.

[79] M. Udovčić, *Travnik u vrijeme Austro-Ugarske 1878-1918,* str. 51.

[80] Vidi opširnije: H. Kreševljaković, *Sarajevo*, str. 31-36.

Zemaljska vlada je izgradila veliki broj građevina različite namjene, kao što su Fabrika duhana (1880. godine), Klaonica i stočna pijaca izgrađene su 1881, tri zgrade Zemaljske vlade (1884-1886, 1897. i 1905), Zemaljska bolnica paviljonskog tipa (1892-1897), Šerijatska sudačka škola u arapskom stilu (1887-1889), Gimnazija i Učiteljska škola (1891), zgrada Vrhovnog suda u renesansnom stilu, Tvornica ćilima (1904), a zatim Velika realka, Zemaljska štamparija, Sudska palata, Pošta, Zemaljski muzej (završen 1913). Regulacija Miljacke izvršena je 1886-1897. godine, a otpočela je i regulacija ulica i mostova i uređenje trgova. Drveni mostovi zamijenjeni su željeznim, a između 1911. i 1913. godine uređena je Baščaršija, trasirane su mnoge nove ulice, a neke su asfaltirane.[81]

Krupne građevinske poduhvate predstavljala je izgradnja gradskog vodovoda, kanalizacije, gradske rasvjete, tramvajske pruge i gradske vijećnice. H. Kreševljaković navodi da je austrougarska okupacija zatekla u Sarajevu "58 starih primitivnih vodovoda, a duljina svih cijevi iznosila je preko 49 km". Izgradnja modernog vodovoda dovršena je 1910. godine. Prije uvođenja moderne kanalizacije u gradu su postojali jednostavni jarci od kojih su neki bili otvoreni i zagađeni, pa su bili izvori čestih epidemija koje nisu mogle biti iskorijenjene.

Već 1879. godine počeo je rad na popravci starih i izgradnji novih kanala, a izgradnja moderne kanalizacione mreže u dužini od 45 km trajala je od 1896. do 1903. godine. Paralelno s izgradnjom kanalizacije, u gradu je podignuto i 9 javnih nužnika. Prema podacima iz 1880. godine, centar grada bio je osvjetljavan sa 188 uličnih fenjera. Električna centrala sagrađena je 1894. i 1895. godine, a prve žarulje osvijetlile su Sarajevo 3. i 4. aprila 1895, da bi od 1914. godine grad uveo plinsku rasvjetu. Velike ambicije u podizanju glavnog grada pokrajine pokazala je Zemaljska vlada kada je 1884. godine uvela "konjski tramvaj" od željezničke stanice do katedrale. Od 1. maja 1895. godine na tramvajima je uveden električni pogon, a zatim je tramvajska pruga produžena na 5,7 km. Jedna od reprezentativnih zgrada bila je, svakako, gradska vijećnica, izgrađena 1892-1895. godine u arapskom stilu, koja je koštala 984.000 kruna.[82]

Opšta je pojava u svijetu da razvoj industrije u XIX i XX stoljeću i borba za stanarinu i profit razaraju stare urbane cjeline i strukture. To se

---

[81] H. Kreševljaković, *Sarajevo,* str. 25.; F. Hauptmann, *Privreda i društvo,* str. 190-191.
[82] H. Kreševljaković, *Sarajevo*, str. 31-32.

dogodilo i bosanskohercegovačkim gradovima, ali ne samo pod uticajem industrijskog razvoja koji, nažalost, nije bio tako snažan, nego i drugih faktora. U Bosnu i Hercegovinu evropska civilizacija je sporo prodirala u svakodnevni život naroda: "Bilo je upadljivo da je turska reformna administracija do 1878. nastojala da ojača evropski duh u svim porama javnog života, a austrougarska administracija posle okupacije je nastojala da vidljivo obeleži islamsku tradiciju. To se najbolje vidi u javnim građevinama koje država podiže – turske su u evropskom stilu, a austrougarske većinom u islamskom. Osim vladinih zgrada u Sarajevu je gradio bečki arhitekta Josip Vancaš po uzoru na italijanske renesansne građevine XV veka, gradske većnice, železničke stanice, javna kupatila i sve građevine koje izlaze iz državne ruke, građene su u pseudoislamskom stilu."[83] Hamdija Kreševljaković s negodovanjem opisuje novu arhitekturu Sarajeva. On piše: "Poslije okupacije došli su ovamo mnogi arhitekti iz Monarhije. Prvi je od njih bio Josip Vancaš. On je ovdje gradio punih trideset godina (1884-1914). Bez ikakvog obzira na postojeću arhitekturu počeše oni unositi razne, Bosni sasvim tuđe građevine elemente i za dvadesetak godina napraviše od Sarajeva izložbu raznih slogova. Gradilo se ovdje u romanskom, romansko-bizantijskom, arapskom, gotskom, renesansnom, baroknom i turskom slogu, a ponegdje su primjenjivani i motivi antike, dakle, sasvim u duhu graditeljstva druge polovine XIX vijeka. Na taj je način sasvim poremećen sklad u arhitekturi Sarajeva, a pored toga nestajalo je zgrada građenih na bosanski način, jer su mnoge još u dobrom stanju rušene da bi se na njihovu mjestu podigle nove zgrade."[84] I arhitekta Vancaš je kasnije pisao: "Glede spoljašnosti novih zgrada u Bosni griješilo se dugo; griješila je Zemaljska vlada, griješile su oblasti, a griješio sam i ja". Bilo je arhitekata koji su studirajući domaće građevine pokušali da izgrade tzv. bosanski stil, koji bi odrazio bosanske autohtone, a ne turske karakteristike i specifičnosti, ali se u tome nije daleko odmaklo.

Iako su ostali bosanskohercegovački gradovi imali mnogo skromniji razvoj i u njima su se događale slične promjene. M o s t a r je izgradio više objekata koji su imali dalekosežan kulturni i civilizacijski značaj. Među raskošnim građevinama nalaze se Viša gimnazija, palata katoličkog

[83] M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije*, 2, str. 100.

[84] H. Kreševljaković, *Sarajevo,* str. 32-36; Usporedi Robert J. Donia, *Fin-de-siecle: Habsburška transformacija osmanskog grada*. Prilozi Instituta za istoriju, br. 32, Sarajevo 2003.

biskupa, jubilarna škola cara Franje Josipa, Viša djevojačka škola, vojne upravne zgrade itd. Gradska bolnica, paviljonskog tipa, sagrađena 1905. godine, imala je odjeljenje za infektivne bolesti i hirurgiju. Izgradnja gradskog vodovoda i gradske električne centrale bile su dva velika finansijska i građevinska poduhvata. Vodovod s izvora Radobolje izgrađen je 1885/86. godine, a 1902 /03. godine proširen je protočnom snagom od 50 l/sec. Vodovod je izgrađen na obje obale Neretve u dužini od 40 km. Pomoću pumpi voda je prebacivana u više zone grada. U gradu je bilo 98 javnih česama, 75 uličnih hidranata, a voda je uvedena u 787 stambenih zgrada.[85] Gradska električna centrala u Mostaru izgrađena je 1911. godine na račun gradske opštine, uz angažiranje bečkog preduzeća "Öter Siemens-Schucker-Werke". Centralu su pokretala tri dizel-motora jačine 160 ks, a u gradu je bilo instalirano devet trafo-stanica koje su osiguravale gradsku rasvjetu i 3.000 sijaličnih mjesta u kućama. Pred Prvi svjetski rat u gradu su izgrađena dva mosta preko Neretve i oba su 1913. godine stavljena u promet (jedan je nosio ime cara Franje Josipa, a drugi gradonačelnika Mujage Komadine). U gradu je bilo nekoliko hotela: "Neretva", "Bristol" i "Orijent". Saobraćaj u gradu obavljalo je blizu 30 fijakera.[86] Ulaganja samo u dva poduhvata,

[85] H. Kreševljaković, *Sarajevo*, str. 62.

[86] *Bosnicher Bote (Bosanski glasnik)*, Sarajevo, 1914. str. 439-444.

izgradnju električne centralne i vodovoda, iznosila su blizu miliona kruna (centrala 500.000 k, vodovod 470.000 k). Osim pošte i telegrafa u gradu je funkcionirala javna telefonska mreža sa 72 pretplatnika.

Za razliku od Mostara koji se razvijao kao trgovački, saobraćajni i agrarni centar Hercegovine, Tuzla je imala prvorazredan industrijski i trgovački značaj, pa je njen čitav urbani razvoj dobijao fizionomiju industrijskog grada (vidi u knjizi tuzlanski primjer). Banjaluka je u urbanom smislu učinila značajan napredak. Imala je izgrađenih i reguliranih ulica u dužini od 46 km i izgrađenih osam mostova. Njene ulice osvjetljavalo je 500 petrolejskih lampi. Vodovod je bio najveća investicija, jer je voda dovedena s udaljenosti od 25 km i završen je 1908. godine, uz ulaganja od 900.000 kruna. Slične primjere nudi čitav niz gradova koji su ulagali velika sredstva u svoju modernizaciju, ali ona nisu bila dovoljna da bi se napravio onaj historijski skok koji bi razorio tradiciju. Tek kad se izrade uporedni pokazatelji vidi se koliko se modernizacija teško probijala i prelazila prag većine bosanskohercegovačkih gradova. Za to su nedostajala neophodna finansijska sredstva. Sarajevo, kao glavni grad Bosne i Hercegovine, čini izuzetak u svakom pogledu i ono se jedino svojim razvojem do Prvog svjetskog rata svrstalo među najrazvijenije južnoslavenske gradove, a iza njega slijede Mostar, Tuzla i Banja Luka.

Prema podacima *Bosanskog glasnika (Bosnicher Bote)* za 1914. godinu, u Sarajevu je, između ostalog, bilo: 7 narodnih osnovnih škola sa 57 učitelja, 13 srednjih škola sa 195 profesora i stručnih nastavnika, 2 naučne institucije: Zemaljski muzej (1889) i Institut za istraživanje Balkana (1904-1913), Zemaljska bolnica, 43 ljekara, 6 zubara, 6 apotekara, 7 babica, 4 veterinara, 12 pisaca, 12 advokata, 3 arhitekta, 3 vajara, 3 učitelja muzike, 40 agencija i komisionih radnji, 14 banaka i mjenjačnica, 13 knjižara i papirnica, 5 trgovina muzičkih instrumenata, 12 štamparija, 8 knjigoveznica, 4 vrtlara i trgovine cvijećem, 2 šeširdžijske radnje (klobučari), 1 automobilsko preduzeće, 7 modistkinja, 8 urara, 3 vodoinstalatera, 4 praonice, električni tramvaj, 9 boljih hotela, od kojih 2 I kategorije, 8 hotela i hanova za domaći promet, 3 pozorišne i kino-dvorane, 26 redakcija časopisa i novina, 6 inostranih konzulata: italijanski, turski, ruski, britanski, francuski i njemački, 97 različitih društava,[87] moderni vodovod, kanalizacija i električno i plinsko osvjetljenje.

---

[87] *Bosnicher Bote*, Sarajevo, 1914. str. 527-535.

Prvu štampariju u Bosni i Hercegovini osnovala je Vilajetska vlada u Sarajevu 1866. godine, a drugu je, 1872, u Mostaru osnovao franjevac don Franjo Miličević. Poslije austrougarske okupacije osnovano je više privatnih štamparija čiji su vlasnici u početku bili doseljenici, a kasnije se pojavljuju i prve domaće štamparije. Do 1907. godine bilo je 12 privatnih štamparija, a 1909. bilo ih je 25, od kojih samo tri imaju preko 20 zaposlenih radnika. Najviše štamparija nalazilo se u Sarajevu (9), a zatim u Mostaru (4), Banjoj Luci, Tuzli i Brčkom po dvije i po jedna mala štamparija u Bos. Novom, Prijedoru, Bijeljini, Bihaću, Travniku i Livnu.[88] Vlasnici štamparija često su posjedovali knjigoveznicu i knjižaru u kojoj su, osim knjiga, prodavali pribor za pisanje, a negdje i muzičke instrumente. Takve kombinirane ili specijalizirane radnje i trgovine postojale su 1914. godine u više gradova: Sarajevu 13, Banjoj Luci 3, Mostaru 5, Tuzli 4, Trebinju 2 i po jedna u Bihaću, Derventi, Bos. Gradiški, Bos. Novom, Livnu i Travniku.[89] Ovo, svakako, predstavlja napredak u odnosu na osmanski period, kada nije postojala nijedna specijalizirana trgovina knjigama i priborom za pisanje.

Za razliku od vodovoda, izgradnja gradske kanalizacije nije bila prihvaćena i ostala je zabilježena izgradnja modernih kanalizacija u nekoliko gradova (Sarajevo, Banja Luka i Bihać). Briga oko osvjetljenja bosanskohercegovačkih gradova bila je nesrazmjerno veća od brige za gradsku čistoću. U ogromnoj većini upotrebljavani su petrolejski ulični fenjeri ili lampe, a samo su neki gradovi, uz velika ulaganja, uspjeli izgraditi električne centrale i instalirati električnu javnu rasvjetu. To je pošlo za rukom Sarajevu, Zenici, Tuzli, Mostaru, Brčkom, Jajcu i Bihaću, što se može smatrati bosanskohercegovačkim promotorima progresa dvadesetog stoljeća.

Značajnu tekovinu na razmeđu XIX i XX stoljeća predstavlja uključivanje bosanskohercegovačkih gradova u moderni poštanski, telegrafski i telefonski saobraćaj. Poštanski, posebno telegrafski saobraćaj ranije se i mnogo brže širio i povezivao gradove unutar pokrajine i uključivao u međunarodnu mrežu, nego telefonski saobraćaj koji, takođe, postaje određeno mjerilo modernizacijskog progresa pojedinih gradova i cijele pokrajine. Do

---

[88] *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1908*, str. 170-171.; *Hrvatski tipograf*, br. 5, od 6. 3. 1909. i br. 9, od 8. 5. 1910. O štamparijama u Sarajevu vidi opširnije: T. Kruševac, *Sarajevo,* str. 213-214; H. Kreševljaković, *Sarajevo*, str. 69-71; Budimir Miličić, *Grafički radnici Sarajeva 1903-1914*. Sarajevo, 1975.

[89] *Bosanski glasnik*, 1914. str. 371-480. i 527.

1914. godine, telefonska mreža bila je uvedena u 32 grada,[90] od kojih je u 12 bila instalirana samo javna govornica, a u 19 je bilo više abonenata. Od ukupno 955 telefonskih pretplatnika u Bosni i Hercegovini samo 24 nisu bila u gradovima, a od 931 pretplatnika u gradovima 332 su imala pravo da se uključe u međugradsku mrežu. Od svih vlasnika telefonskih aparata u gradovima na Sarajevo je otpadalo 43%, Tuzlu 10%, Mostar i Banju Luku po 9%. To znači da je na ova četiri grada otpadalo 71% svih gradskih telefonskih pretplatnika, ili preko dvije trećine svih u Bosni i Hercegovini. I ovdje se ocrtava neravnomjeran razvoj gradova među kojima, uz Sarajevo, prednjače regionalni centri Mostar, Tuzla i Banja Luka.

Najveći broj vlasnika bili su institucije i organi vojne i civilne vlasti, trgovine, hoteli, banke, bolnice, ljekari, advokati, fabrike i druga preduzeća, škole, vjerske ustanove i privatni stanovi.[91]

Od 1911. do 1914. pojačana je izgradnja međugradske mreže, a preko Bosanskog i Slavonskog Broda i iz Dobrljina, preko Siska, Bosna i Hercegovina bila je uključena u ugarsku telefonsku mrežu. Poslovni, politički i vojni krugovi nisu se zadovoljavali lokalnim i međugradskim telefonskim mrežama, pa je Sarajevo 1914. godine, preko Metkovića, Splita, Zadra i Trsta povezano s Bečom.[92] Time je učinjen još jedan korak ka integraciji Bosne i Hercegovine u Austro-Ugarsku, jer je telegrafska i željeznička veza njenog glavnog grada s centrom Monarhije bila stara više decenija, a ova posljednja, telefonska, bila je najefikasnija.

Na razmeđu XIX i XX stoljeća došlo je do značajne promjene u zdravstvenoj zaštiti stanovništva, mada je, zbog nedostatka ljekara i drugog

[90] Do 1904. godine telefonsku mrežu ima osam mjesta u Bosni i Hercegovini: Banja Luka, Bos. Brod, Dobrljin, Tuzla, Jajce, Brčko, Sarajevo i Zenica. Sarajevo je nekoliko godina bilo jedini grad s telefonskom vezom (od 16. novembra 1898), zatim slijedi Banja Luka (1902), Zenica, Bos. Brod, Jajce i Tuzla (1903), Brčko i Dobrljin (1904). Zatim je uspostavljen telefonski saobraćaj u Mostaru (1906), Bos. Šamcu i Bos. Dubici (1908). U toku naredne dvije godine novih osam mjesta uključeno je u telefonsku mrežu: Bihać, Derventa, Prijedor, Travnik, Bijeljina i Trebinje (1910); Bos. Novi (1911); Stari Majdan, Sanski Most, Bos. Krupa, Čapljina, Doboj, Gračanica, Gradačac, Konjic, Modriča, Stolac (1912); Ljubinje, Orašje, Bos. Gradiška (1913); Gornji Vakuf (1914).
Osim gradova, telefon imaju: Dobrljin (1904), Ilidža (1909), Alipašin Most (1911), Domanovići, Kiseljak, Bos. Rača i Zavidovići (1912), Franz-Josefsfeld, Otoka i Široki Brijeg (1913). (M. Ljiljak, *Pošta, telegraf i telefon, II*, str. 187-192).

[91] M. Ljiljak, *Pošta, telegraf i telefon, II*, str. 203.

[92] M. Ljiljak, *Pošta, telegraf i telefon, II*, str. 196-197.

medicinskog osoblja, moderna medicinska nauka gubila bitku s tradicionalnim narodnim liječenjem. U tom pogledu država je učinila krupan korak naprijed kada je 1. januara 1910. počeo djelovati Zakon o obaveznom bolesničkom osiguranju koji je u početku obuhvatao samo zaposlene, a do 1914. godine se bolesnička zaštita proširila i na njihove porodice. Izvan djelovanja ovog zakona ostalo je poljoprivredno stanovništvo.[93] Iako se nakon osmanske vladavine postepeno poboljšavalo stanje u ovoj oblasti, ono se 1914. godine ne može smatrati zadovoljavajućim. Od 66 istraživanih gradova, 1885. godine u 38 nije bilo medicinskog osoblja (samo 5 lica ove profesije tada nije smješteno u gradu), a 1914. još uvijek u 7 gradskih opština nije bilo ljekara. Ukupno zdravstveno osoblje 1885. godine (ljekari, apotekari i pomoćno osoblje) brojalo je 88 lica, da bi 1914. godine u pokrajini bio zaposlen 141 ljekar, od kojih samo 5 nije bilo smješteno u gradovima, jer su svoju profesiju obavljali za velike industrijske firme – u Zavidovićima 2, Tesliću, Lukavcu i Grahovu po jedan. Ljekari su bili raspoređeni u bolnicama i ambulantama. Vodeća medicinska i zdravstvena institucija bila je Zemaljska bolnica u Sarajevu, izgrađena 1892-1897. godine (na Koševu), koju je sačinjavalo 5 specijalističkih odjeljenja: za unutrašnje bolesti, hirurgiju, kožne bolesti i sifilis, ženske bolesti i primaljstvo i odjeljenje za umobolne. Ovim odjeljenjima rukovodili su najugledniji ljekari – primarijusi, a u okviru bolnice radila je apoteka s dva apotekara.

Sreske ili kotarske bolnice, osnovane u 9 gradova (Cazinu, Gacku, Goraždu, Kladnju, Kotor Varoši, Livnu, Srebrenici, Varešu i Ključu) imale su zadatak da pružaju medicinsku pomoć stanovništvu dotičnog sreza. Osim ovih, bilo je 14 opštinskih bolnica, koje su, u stvari, bile osnivane i finansijski potpomagane od strane gradskih opštinskih vijeća i imale funkciju gradske bolnice. Opštinske bolnice osnovane su u Banjoj Luci, Bihaću, Bijeljini, Bos. Novom, Brčkom, Derventi, Foči, Konjicu, Mostaru, Prijedoru, Prnjavoru, Travniku, Tuzli i Višegradu. Dakle, samo su 24 grada, ili nešto više od jedne trećine, 1914. godine imali kakvu takvu bolnicu (najčešće sa jednim ljekarom i malim brojem kreveta). Ostali gradovi imali su mjesne ambulante u kojima je ljekar bio stalno namješten ili je povremeno dolazio.

---

[93] Vidi opširnije: Iljas Hadžibegović, *Uvođenje obaveznog bolesničkog osiguranja u Bosni i Hercegovini 1909-1910. godine*. Glasnik arhiva i Društva arhivista BiH. VIII-IX, Sarajevo, 1968/69. str. 185-204.

Nije bila bolja situacija ni s apotekama, jer je do 1914. godine u Bosni i Hercegovini bilo ukupno 46 apotekara (svi magistri farmacije), raspoređenih u 38 gradova, što znači da je samo nešto preko polovine urbanih naselja imalo apoteku.[94]

* * *

Pismenost je u Bosni i Hercegovini na razmeđu XIX i XX stoljeća bilježila izvjestan napredak u odnosu na period prije austrougarske okupacije, kada se računalo da je svega 3% stanovništva znalo čitati i pisati ćirilicu i latinicu. Ova kulturna i civilizacijska tekovina bila je i dalje privilegija malog broja domaćih ljudi i većine doseljenika.

Godine 1879. u Bosni i Hercegovini bilo je 535 mekteba s 23.603 učenika, što je predstavljalo 52% djece prispjele za školu. Prema odredbama osmanskog zakonodavstva, mektebi su smatrani osnovnom školom, ali nakon 1878. godine oni gube taj status. U 56 pravoslavnih škola bilo je obuhvaćeno 3.523 djece, od kojih 772 ženske. Bilo je ukupno 75 učitelja. U 54 katoličke konfesionalne škole s 56 učitelja bilo je obuhvaćeno 1.643 učenika i 652 učenice.[95] Dakle, u prvoj godini austrougarske okupacije osnovnom školom bilo je obuhvaćeno samo 5% djece dorasle za školu, što objašnjava procent od oko 3% pismenog stanovništva na kraju osmanske vladavine, računajući ćirilicu i latinicu.

U Zakonu o osnovnim školama iz 1880. godine za osnovni tip uzeta je interkonfesionalna škola koja se zvala još i komunalna, zatim opšta osnovna i na kraju narodna osnovna škola. Osnivanje ovih škola počelo je 1879. godine u Sarajevu, a zatim u Mostaru, Bihaću, Banjoj Luci, Travniku itd. Školske 1882/83. godine već ih je bilo 42 s 51 učiteljem i 8 učiteljica, od kojih je 40 imalo formalne kvalifikacije, da bi 1900/01. godine broj osnovnih škola bio zaokružen na 300 (200 opštih, 64 pravoslavnih, 32 katoličke i 4 privatne).

U Bosni i Hercegovini je 1910. godine znalo čitati i pisati (latinicu i ćirilicu) svega 177.168 lica ili 11,95% ukupnog stanovništva starijeg od 7 godina, dok je još svega 3.082 lica znalo samo čitati. Nepismenih je bilo

---

[94] *Bosanski glasnik*, 1914. str. 215-221.

[95] *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1906.* Wien, 1906, str. 153.

87,84%. Iste godine je u 331 opštoj, 146 vjerskih i 10 privatnih škola bilo ukupno 42.578 učenika. Iako su broj učenika i broj škola od okupacije postepeno rasli, 1910. godine bilo je 87,25% nepismene djece i omladine od 7 do 20 godina starosti. Nepismenost nije vladala samo na selu nego i u gradovima. Značajniji procent pismenih zabilježen je samo u četiri gradska sreza: sarajevskom 57,06%, mostarskom 52,33%, tuzlanskom 48,52% i banjalučkom 45,24%. U svim drugim srezovima broj pismenih nije prelazio 20% stanovništva starijeg od 7 godina. Statistikom je obuhvaćeno i seosko stanovništvo, pa se ne može utvrditi omjer pismenosti u gradovima i na selima, ali se može pretpostaviti da je seosko stanovništvo, izuzev doseljnika, uglavnom bilo nepismeno. Broj nepismenih bio je naročito visok kod muslimanskog stanovništva, zbog toga što se u tradicionalnom sibijan mektebu nije učilo ćirilično niti latinično pismo nego arebica.

Nakon austrougarske okupacije 1878. godine, razvoj školskog sistema, odnosno oblasti obrazovanja i vaspitanja, u Bosni i Hercegovini tekao je tako da su zadržane ranije vjerske škole, a osnivaju se i državne, narodne osnovne škole, koje nisu imale vjerska ili nacionalna ograničenja. Školi kao instituciji gdje se stiču nova znanja bila je namijenjena posebna vaspitna uloga. Glavni cilj novog upravljača bio je da osigura presudan uticaj na vaspitanje školske omladine, stavljajući pod svoju izričitu kontrolu sve postojeće vaspitno-obrazovne institucije.[96]

Stanovništvo Bosne i Hercegovine naslijedilo je iz osmanskog perioda zatvorenost kulture i prosvjete u okviru vjerskih zajednica. Ta tradicija je nastavljena i kasnije, na razmeđu XIX i XX stoljeća, ali je bila prilagođena novim potrebama nacionalnih pokreta i izložena stalnoj prismotri i političkom usmjeravanju od strane vlasti. Nedostatak osnovnih građanskih sloboda (sve do 1910. godine) i demokratskih političkih ustanova stavljao je kulturne, prosvjetne i druge vjerske i nacionalne organizacije i institucije u Bosni i Hercegovini u poseban položaj. One će kao nepolitičke imati da djeluju politički i izvršavaju zadatak nacionalnog pokreta. Otuda će se u Bosni i Hercegovini na razmeđu XIX i XX stoljeća formirati vjerski i etnički mozaik koji će stvoriti svojevrsne institucije nacionalnih pokreta.

---

[96] Vidi opširnije: Mitar Papić, *Hrvatsko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*. Sarajevo, 1982.

Muslimanska ulema je dugo vremena pružala otpor evropskim uticajima i ljubomorno čuvala konzervativni sistem obrazovanja i odgoja u tradicionalnoj vjerskoj školi. Početne i najbrojnije muslimanske škole bile su sibijan mektebi u kojima nisu učeni svjetovni predmeti, pa čak ni maternji jezik, niti pisma latinica i ćirilica, nego "tursko pismo" prilagođeno za maternji jezik – "arebica". "Ovi mektebi imali su za cilj da djeci dadnu najnužnija vjerska znanja i da ih upute da napamet nauče bar najviše upotrebljavane stavove Kur'ana i vjerske propise, kao i da nauče arapske molitve i obrede bogosluženja".[97] Osim sibijan mekteba, postojale su i druge muslimanske vjerske škole: ruždije – muslimanske niže srednje škole, i medrese – islamske škole koje su imale zadatak da obrazuju ulemu – hodže i imame. Pritisnuti savremenim potrebama prilagođavanja novim uslovima, od 90-ih godina XIX stoljeća počela je reforma sibijan mekteba. Bilo je planirano da se uz vjeronaučne predmete u mektebe uvedu maternji jezik i račun, a zatim bi se postepeno uvodili i drugi svjetovni predmeti. Reformirani mektebi (mekteb ibtidaije) počeli su da rade 1892. godine, ali je već naredne godine islamski vjerski vrh ustao protiv svjetovnih predmeta, tako da se ni ovim poduhvatom mektebi nisu približili savremenom obrazovanju. Pošto su Bošnjaci nerado slali djecu u svjetovne škole, reformirani mekteb trebalo je da bude prvi korak ka progresu, s dalekosežnim posljedicama za ekonomski i kulturni razvoj bosanskohercegovačkih Bošnjaka.

U obrazovanju muslimanske djece presudan uticaj imala je ulema na čije insistiranje je u Statut za vjersko-školsku samoupravu unesena odredba prema kojoj muslimanska djeca ne mogu pohađati nastavu u osnovnoj školi, ukoliko prethodno nisu završila nastavu vjeronauke u mektebima. "To je u svakom slučaju uticalo da su muslimanska djeca, u poređenju s drugom djecom, znatno kasnije i u daleko manjem broju uopšte pohađala nastavu u osnovnim i srednjim školama. Vjerski odgoj i obrazovanje imalo je uopšte kod Bošnjaka prioritet prema drugim vidovima obrazovanja i odgoja. Smatralo se da je u specifičnim uslovima u kojima su se Bošnjaci našli uspostavom austrijske okupacione uprave veoma važno za očuvanje njihovog identiteta i kao najbolja odbrana protiv drugih uticaja usmjerava-

---

[97] Vidi opširnije: Hajrudin Ćurić, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*. Sarajevo, 1983, str. 204, 209. i 224.

nje omladine od najnižeg uzrasta prvenstveno na vjersko obrazovanje i na vjerski odgoj”.[98]

Srpsko-pravoslavne osnovne škole razvijale su se slobodnije od sredine XIX stoljeća u okviru crkveno-školskih opština. Iako su imale atribut vjerske škole, u njima je svetovno obrazovanje imalo prednost nad vjerskim. Ove opštine imale su svoju autonomiju i sa srpske strane su smatrane “svojom državom u tuđoj državi”. Vezane su bile, uglavnom, za gradske sredine i u njima se putem škole, knjige i drugih kulturno-prosvjetnih aktivnosti odgajala srpska nacionalna svijest. Zbog toga su srpsko-pravoslavne crkveno-školske opštine nakon austrougarske okupacije bile često izlagane ograničenjima od strane vlasti, pa i zabranama rada. Otuda je srpsko građanstvo i sveštenstvo bilo prinuđeno da od početka povede borbu za očuvanje svoje vjersko-prosvjetne autonomije (1878-1905. godine).[99]

Opšte narodne osnovne škole 1914. godine

Okruzi		Broj škola	Broj učenika
Sarajevski	Gradovi Sela	18 35	100 61
Banjalučki	Grad Sela	16 45	64 66
Bihaćki	Grad Sela	12 31	36 46
Tuzlanski	Grad Sela	17 62	65 93
Travnički	Grad Sela	14 33	60 48
Mostarski	Grad Sela	13 77	58 107
	Ukupno:	373	804
	Grad	90	383
	Selo	283	421

[98] Vidi opširnije: Nusret Šehić, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, 1980. str. 378.
[99] Božo Madžar, *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu samoupravu*. Sarajevo, 1982. godine.

Katoličke škole radile su, također, u okviru svojih crkveno-školskih opština i bile su vezane za samostane i crkve. U njima je bio naglašen vjerski odgoj, ali su izučavani i brojni svjetovni predmeti. Osim franjevaca, katoličke osnovne škole osnivali su i milosrdne sestre svetog Vinka koje su u Sarajevo došle iz Zagreba 1871. godine i proširile se i na druga mjesta, otvarajući u početku škole za žensku djecu, a kasnije i za mušku.

Od 5.697 nastanjenih mjesta 1910. godine bilo je 66 gradova i 5.631 selo. Od svih nastanjenih mjesta blizu 73% su bila mala sela do 50 kuća, tako da je 1914. godine jedna opšta narodna osnovna škola dolazila na 15,27 mjesta (ili oko 5.180 stanovnika), ili na 7 naselja 1 učitelj.

U poređenju s nekim razvijenijim i manje razvijenim zemljama 1911. godine, Bosna i Hercegovina bila je na začelju. Tada je na 100 stanovnika dolazilo školske djece u: SAD 21, Njemačkoj 18, Engleskoj i Norveškoj 17, Holandiji, Francuskoj, Švedskoj, Austriji i Švajcarskoj 11, Italiji 9, Grčkoj 7, Rumuniji, Portugalu i Srbiji 5, evropskoj Rusiji 4, u Bosni i Hercegovini nepuna 3.

Godine 1914. u Bosni i Hercegovini bilo je ukupno 4 vjerske (duhovne) srednje škole, od kojih su dvije bile smještene u Sarajevu i po jedna u Travniku i Reljevu, a i sve skupa zapošljavale su 35 profesora. Od 31 srednje škole 13 ih je bilo smješteno u Sarajevu, 5 u Mostaru, po 2 u Tuzli, Travniku i Banjoj Luci, a po jedna u Bihaću, Bijeljini, Brčkom, Derventi, Livnu, Reljevu i Trebinju. U njima je bilo zaposleno u nastavi oko 350 profesora, raznih stručnjaka i vjeroučitelja. Sve, osim srpskopravoslavnog bogoslovskog učilišta u Reljevu, bile su smještene u gradovima.

Osim najveće koncentracije osnovnih i srednjih škola, u Sarajevu su se nalazile i jedine dvije naučne institucije, Zemaljski muzej, osnovan 1889. godine i Institut za istraživanje Balkana, osnovan 1904. godine. Iako su iza osnivanja ovih naučnih institucija stajale austrougarske političke namjere i planovi na širem balkanskom prostoru, obje su iza sebe ostavile značajne naučne rezultate koji su domaćoj i evropskoj javnosti saopštavani putem naučnih publikacija, kao što su Glasnik Zemaljskog muzeja i njegovog bečkog izdanja Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina (Naučna saopštenja iz Bosne i Hercegovine) i 27 knjiga raznih izdanja Instituta za istraživanje Balkana pod zajedničkim nazivom Zur

Kunde der Balkanhalbinsel (Poznavanje Balkanskog poluostrva).[100] Na razmeđu dva stoljeća, u Bosni i Hercegovini izlazilo je oko 190 dnevnih listova i časopisa.

* * *

Poslije austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, u oblasti kulture i prosvjete u širem smislu postojala su dva usmjerenja. Jedno je slijedila austrougarska vlast, a drugo domaće stanovništvo u okviru svojih vjerskih i nacionalnih zajednica. Pod okriljem Zemaljske vlade počeli su se njegovati određeni oblici kulturne i umjetničke djelatnosti, s ciljem da se naglasi kulturna misija Austro-Ugarske i da se bar donekle zadovolje kulturne potrebe jednog broja doseljenika. Takva kultura, otuđena od naroda, bila je pristupačna malom broju domaćih ljudi, pa otuda širi narodni slojevi za nju nisu pokazivali interesovanje. Zbog toga je kulturno-prosvjetna aktivnost domaćeg stanovništva počela nicati iz naroda, inicijativom pojedinaca i grupa i u oblicima koje je dozvoljavala austrougarska vlast. Počelo se s pjevačkim društvima i čitaonicama, a kasnije se prešlo na osnivanje kulturno-prosvjetnih, humanitarnih i sportskih društava. Poseban značaj u ovoj oblasti djelovanja imala su društva s kulturno-prosvjetnim i humanim ciljevima: srpska "Prosvjeta" (1902), bošnjački "Gajret" (1903) i hrvatski "Napredak" (1904). Njihovi osnovni zadaci bili su pomaganje siromašnih đaka i studenata, odnosno stvaranje nacionalne inteligencije i obrazovanje modernih zanatlija i trgovaca. Vremenom su ova društva postala prave matice nacionalnih pokreta u Bosni i Hercegovini.[101]

Jačanje domaćeg građanstva, prije svega trgovačkog, zemljoposjedničkog i inteligencije, sve više mu je osiguravalo ulogu vodećeg faktora u društvenom i nacionalno-političkom životu pokrajine. Ovakva funkcija domaćeg građanstva zahtijevala je prevazilaženje dotadašnjeg uskog, državi lojalnog činovničkog profila i uspostavljanje širokog programa narodnog prosvjećivanja. U okviru ostvarivanja ovog programa srpska "Prosvjeta"

[100] Hamdija Kapidžić, *Institut za istraživanje Balkana u Sarajevu 1904-1918 (Namjena i planovi).* Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Knj. II, 1964. Sarajevo, 1964. str. 7-51.
[101] Đ. Pejanović, *Kulturno-prosvetna humana i socijalna društva.*

je za prvih deset godina (1902-1912) prosječno školovala 121 učenika, a za stipendije i potpore davala je prosječno 50.533,41 krunu godišnje ili ukupno 402.791,90 kruna za stipendije i 107.542,27 kruna za potpore.[102] Godišnje se školovalo prosječno 38 studenata, tako da je do 1912. godine studij završilo 92 lica (pravo 39, filozofiju 17, medicinu 5, tehniku 12, poljoprivredu 5, farmaciju 3, trgovačku akademiju 1, slikarsku akademiju 1, geodeziju 2, pedagogiju 1).[103] Za školovanje srednjoškolaca "Prosvjeta" je prosječno godišnje davala 83 stipendije, tako da je od osnivanja do 1914. godine školovala oko 1.000 učenika. Najviše stipendija dobijali su gimnazijalci, učenici realki i učiteljskih i trgovačkih škola. Za prvih deset godina "Prosvjeta" je školovala 23 učitelja i 48 učiteljica. Osim ovih stipendija, pomoć je pružana šegrtima u zanatstvu i trgovini. U prvih deset godina pomagala je 1.037 šegrta. Prednost su imali zanati: krojački, pekarski, stolarski, bravarski, cipelarski i dr. U okviru "Prosvjete" bile su značajne široke akcije opismenjavanja naroda. Od 1906. do 1914. godine održano je ukupno 213 analfabetskih tečajeva na kojima je opismenjeno 5.060 osoba. Program ovog društva širio se i na osnivanje zemljoradničkih zadruga, antialkoholičarskih društava, osnivanje biblioteka itd. Time je "Prosvjeta" postala središte kulturno-prosvjetnog i nacionalnog rada bosanskohercegovačkih Srba.

---

[102] *Spomenica o proslavi desetogodišnjice "Prosvjete". Pregled prosvjetnog i kulturnog rada Srba Bosne i Hercegovine od 1902-1912*. Sarajevo, 1912, str. 23.; Usporedi: Božo Madžar, *Prosvjeta, Srpsko prosvjetno i kulturno društvo 1902-1949.*, Banja Luka, Srpsko Sarajevo, 2001.

[103] *Dvadeset pet godina rada "Prosvjete" 1902-1927*. Sarajevo, 1927, str. 20.

Pravoslavni su imali ukupno 396 raznih udruženja:

Prosvjeta	99
Pobratimstva	79
Čitaonice i klubovi	76
Sokolska društva	64
Sportsko-turistička	1
Pjevačko društvo	27
Privreda	5
Zanatlijska udruženja	13
Udruženja trg. omlad.	4
Dobrotvorne zadruge Srpkinja	25
Učiteljska društva	1
Sveštenička udruženja	1
Pozorišno društvo	1

Okruzi	Grad	Selo
Sarajevski	52	4
Banjalučki	59	49
Bihaćki	31	5
Mostarski	49	28
Travnički	27	4
Tuzlanski	58	30
Ukupno:	**276**	**120**

Bošnjačko stanovništvo u gradovima se najteže uključivalo u krupne promjene koje su rušile njegov tradicionalni društveni život i navike. To se odnosilo, prije svega, na škole novog tipa koje su bile najpogodnije institucije da se, umjesto mekteba, stekne zapadna pismenost, a preko nje zapadna kultura i civilizacija. "Uključivanje u te nove tokove i prihvatanje novih formi evropskog društvenog života za Bošnjake je značilo duhovno i političko odvajanje od Istoka sa kojim su tokom četiri stotine godina turske uprave bili čvrstim i višestrukim nitima povezani".[104] Negativan stav Bošnjaka prema tekovinama nove civilizacije odražavao se i u odbojnom stavu prema državnim školama. Na primjer, 1899/1900. u 293 osnovne škole u pokrajini bilo je upisano svega 4.886 bošnjačke djece, od čega 12 ženske.[105] Taj odnos je bio još nepovoljniji u srednjim školama. U državnoj gimnaziji u Sarajevu 1879. godine, od 42 učenika bio je samo 1 Bošnjak, a u mostarskoj gimnaziji 1893. godine od 65 učenika bilo je 8 Bošnjaka. Do 1900. godine takođe je broj bošnjačke omladine bio neznatan i na univerzitetima, tako da je do

[104] O problemu uključivanja Bošnjaka u evropske tokove života i prihvatanja zapadne kulture vidi opširnije: Ibrahim Kemura, *Uloga "Gajreta" u društvenom životu Muslimana BiH (1903-1941)*. Sarajevo, 1986, str. 13-27.

[105] Vojislav Bogićević, *Pismenost u BiH od pojave slovenske pismenosti u I vijeku do kraja austrougarske vladavine u BiH 1918. godine*. Sarajevo, 1976, str. 284.

1910. godine bilo svega 10 fakultetski obrazovanih Bošnjaka na modernim univerzitetima. Zbog svega ovoga osnivanje kulturno-prosvjetnog društva "Gajret" u Sarajevu sa zadatkom da pomaže školovanje i propagiranje novih ideja među Bošnjacima imalo je veliki društvenohistorijski značaj, jer je za ovo društvo bilo nerazdvojno vezano srednjoškolsko i univerzitetsko obrazovanje bošnjačke omladine i u budućnosti. Društvo je davalo stipendije, potpore i zajmove, a od 1908. godine pomoć je proširena i na učenike i šegrte modernih zanimanja. Čitavim radom ovog društva trebalo je stimulirati bošnjačku omladinu da u većem broju pohađa i završava srednje škole i univerzitete, te moderne zanate, kako bi se lakše uključila u privredni i kulturno-prosvjetni život zemlje. U prvoj deceniji XX stoljeća postepeno se povećava broj studenata – 1900. ima ih 4, a 1908/09. godine 15, a povećava se i broj srednjoškolaca. Angažiranjem "Gajreta" do 1914. godine djelimično ili potpuno se školovalo 545 učenika, od kojih 30 na fakultetima, 223 na gimnazijama, 87 na realkama, 80 na trgovačkim školama, 53 na drugim stručnim školama i 52 na zanatima. Zbog slabe materijalne podloge Društva, više od polovine interesenata nije moglo biti stipendirano, što pokazuje novu duhovnu klimu među bošnjačkim stanovništvom i njegovo okretanje modernom obrazovanju. I kod Bošnjaka najveći broj opredijelio se za studij prava (12), filozofije (6), medicine (5), veterine (4) itd. Osim stvaranja inteligencije za svjetovna zanimanja, "Gajret" je pomagao i studij teološkog pravca. Stipendirano je po tri studenta u Carigradu i Kairu i 6 u Sarajevu. Značajno je bilo stipendiranje i potpomaganje šegrta na modernim zanatima kako bi se zaustavilo dugotrajno propadanje muslimanskih sitnih zanatlija, koje je sve više uništavala konkurencija industrijske robe i promjena ukusa u društvu.

Da se, i pored angažiranja "Gajreta" i drugih državnih institucija u pridobijanju Bošnjaka za moderno obrazovanje teško dolazilo do značajnijih rezultata govore podaci da je u Bosni i Hercegovini 1914. godine među ljekarima bilo 8 Bošnjaka, u srednjim školama u nastavi je radilo 17 profesora i stručnih učitelja (osim vjeroučitelja), a u opštim narodnim osnovnim školama radilo je 98 učitelja i 3 stručne učiteljice od ukupno 804. Od 44 advokata u pokrajini bila su samo 2 Bošnjaka.[106]

[106] *Bosanski glasnik*, 1914. Sarajevo.

Bošnjaci su imali ukupno 187 udruženja:

Čitaonice i klubovi	119
Gajret	21
Antialkoholno društvo	13
Pjevačko i tamburaško društvo	2
Gimnastičko-sokoli	12
Zanatlijsko društvo	10
Udruženje trgovačke omladine	1
Dobrotvorno društvo	6
Staleško društvo	3

Okrug	Grad	Selo
Sarajevski	32	2
Banjalučki	28	_
Bihaćki	19	3
Mostarski	31	3
Travnički	32	1
Tuzlanski	30	6
U k u p n o:	**172**	**15**

Hrvatsko kulturno-prosvjetno društvo "Napredak" nastalo je spajanjem dva slična potporna društva: "Hrvatskog potpornog društva za potrebe đaka srednjih i visokih škola iz Bosne i Hercegovine" osnovanog 1902. godine u Mostaru i "Hrvatskog društva za namještanje djece u zanate i trgovinu" osnovanog, takođe 1902. godine, u Sarajevu. Ova dva društva su se ujedinila 1907. godine, s ciljem da stvaraju domaću hrvatsku inteligenciju, odnosno da pomažu srednjoškolsko i univerzitetsko školovanje i podizanje učenika na savremenim zanatima i u trgovini. Ovo društvo je od osnivanja do 1914. godine stipendiralo 1.192 učenika u srednjim školama i univerzitetima, te 509 šegrta. "Napredak" je prosječno godišnje školovao 72 srednjoškolca, 21 studenta i 70 šegrta. I kod Hrvata prednjače gimnazije, realke, učiteljske, trgovačke i druge škole, a na univerzitetima je vladalo najveće interesovanje za studij prava, tehnike, filozofije, medicine itd.[107]

[107] *Hrvatsko kulturno društvo "Napredak" u kratkim crtama i slikama 1902-1927.* Sarajevo, 1927. str. 4-5, vidi i: Tomislav Išek, *Mjesto i uloga HKD Napredak u kulturnom životu Hrvata Bosne i Hercegovine (1902.-1918.)*, Sarajevo, 2002.

Katolici su imali ukupno 223 udruženja:

Napredak	44
Hrv. narod. zajednica	69
Pjevačka društva	16
Čitaonice-klubovi	43
Sokoli	24
Sportska	1
Zanatska udruženja	2
Udruženja trg. oml.	1
Hrvatsko radn. udruženje	12
Vjerska udruženja	8
Ukopna društva	3

Okruzi	Grad	Selo
Sarajevski	30	11
Banjalučki	38	8
Bihaćki	15	1
Mostarski	28	15
Travnički	45	11
Tuzlanski	19	2
U k u p n o:	**175**	**48**

Osim ovih matičnih nacionalnih društava, koja su imala svoje filijale u mnogim gradovima Bosne i Hercegovine, stipendije je davala i država – Zemaljska vlada i pojedini sreski uredi. Pored redovnog školovanja zanatlijskog podmlatka, Zemaljska vlada je početkom 20. stoljeća organizirala povremene tečajeve za domaće zanatlije. Uzorni tečajevi organizirani su pretežno u Bosni i Hercegovini, a izvjestan broj domaćih zanatlija iz svih krajeva zemlje dobijao je stipendije ili beskamatne kredite za usavršavanje u zavodima za unapređenje zanatstva u Beču, Pragu, Brnu i Tehnološkom muzeju u Budimpešti. Vlada i Komora davale su, takođe, i manje pomoći prilikom otvaranja modernih zanatskih radionica.[108]

Jevreji su imali ukupno 24 društva (sefardi i aškenazi), s tim što su društva aškenaza bila tri puta brojnija nego sefarda. Najviše društava imala je vjerske i dobrotvorne ciljeve, među kojima su se isticala “La Benevolencia” i “Društvo jevrejske mladeži za samoobrazovanje”. S obzirom na to da je Sarajevo bilo najistaknutije središte Jevreja u Bosni i Hercegovini, u nje-

[108] *Izvještaj o upravi 1906*, str. 328-329. Početkom XX stoljeća Zemaljska vlada dala je 14.000 kruna pomoći za usavršavanje zanatlija. Stipendije za usavršavanje u stranim radionicama dobilo je 8 krojača, 3 urara, 2 košaričara, 2 kotlara, 1 cipelar, 1 bravar, 1 kolar. O ovim mjerama vidi takođe: *Sumarni izvještaj*, str. 113-120. U toku tri godine (1910, 1911. i 1912) Komora je dala 2.170 kruna pomoći za naučnike, a za kalfe i majstore koji su pohađali tečajeve u Beču, Budimpešti i Brnu dala je 3.030 kruna. (str. 155).

mu je bilo smješteno 14 društava, a u drugim mjestima: Tuzli 4, Travniku 2, Banjoj Luci, Bijeljini, Zenici i Zavidovićima po jedno. Među njima bilo je 8 dobrotvornih, 4 vjersko-humana, 3 nacionalna, 2 kulturna, 1 pjevačko, 1 društvo za druževnost, 1 omladinsko i 2 gimnastička.

Miješana društva bila su tri. U Sarajevu: Srpsko-hrvatski klub, u Višegradu Hrvatsko-muslimanski klub i u Maglaju Hrvatsko-muslimanski soko.

Društva doseljenika – stranaca

Njemačka društva. Nijemci iz Austrije i Njemačke osnovali su 21 društvo, koja su okupljala Nijemce po pojedinim mjestima, s ciljem da šire njemačku nacionalnu svijest, kulturu i njemački duh. Bilo ih je u Sarajevu 7, Tuzli 3, Derventi 2 i po jedno u Banjoj Luci, Bos. Brodu, Drvaru i Zenici (u gradu 16, na selu 5).

Evangelisti su 1911. godine u Sarajevu osnovali svoje Dobrotvorno društvo.

Slovenački klub u Sarajevu osnovan je 1910. godine.

Mađari su imali 4 društva: u Sarajevu 2 i Mostaru i Brčkom po 1. Zadatak im je bio da okupljaju doseljene Mađare i održavaju međusobne veze, te propagiraju mađarski jezik i kulturu.

Česi su imali dva društva: u Sarajevu i Zenici. "Češka beseda" je imala zadatak da njeguje češku nacionalnu tradiciju, jezik i kulturu, rad sa djecom i omladinom.

Poljaci su imali dva kluba u Sarajevu, od kojih je jedan osnovan 1906. godine.

Rusini su u Prnjavoru imali čitaonicu osnovanu 1909. godine.

Internacionalna društva

Pod "internacionalnim", "interkonfesionalnim", "opštim", "narodnim" podrazumijevaju se ona društva koja svome članstvu nisu pravila vjerske i nacionalne ograde. Članovi su im bili većinom doseljenici, nešto domaćih katolika i vrlo malo pravoslavnih i muslimana koji su u svojim nacionalnim društvima ispoljavali kulturno-prosvjetne i zabavne potrebe i borili se za očuvanje kulturnog i nacionalnog identiteta. "Sva su ova društva, izuzev

socijaldemokratskih, manje-više propagandistička i u pogledu srpsko-hrvatskog nacionalizma – denacionalistička".[109] Ovakvih društava bilo je 391, među kojima su bila najbrojnija radnička (77), a zatim društva za zaštitu staleških interesa (63), klubovi, kasine i čitaonice (57), vatrogasna društva (32), pčelarska (29), gimnastička, sportska i turistička (28), Flottenverein i patriotska (17), ratna - Vereine für Hilfeleistung und freiwillige Sanitätspflege in Kreige- (41), dobrotvorna (12), veteranska (7), vjerska (5), pjevačka (3), pogrebna (3), zanatlijska (6), trgovačka (4), ženskih zadruga (2) i drugih (3).[110]

Internacionalna društva

Kasine, klubovi, čitaonica	57
Dobrotvorna	12
Vatrogasna	32
Pčelarska	29
Ukopna	3
Pjevačka	3
Zanatlijska	6
Trgovačka	4
Vjerska	5
Radnička	78
Za zaštitu staleža	63
Gimnastička, sportska, turistička	27
Streljačka	2
Ratna	41
Patriotska Flottenverein	17
Veteranska	7
Razna društva	3
Ženske zadruge	2
Ukupno	**391**

Okrug	U gradu	U selu
Sarajevski	130	9
Banjalučki	57	1
Bihaćki	30	1
Mostarski	43	-
Travnički	55	-
Tuzlanski	62	3
Ukupno	**377**	**14**

---

[109] Vidi: Đ. Pejanović, *Kulturno-prosvetna, humana i socijalna društva*, str. 13-14, 28-29, 48-49.

[110] *Isto*, str. 48-49, od strane 81-107. Pejanović je objavio pregled svih društava u Bosni i Hercegovini po mjestima iz kojih se vidi odnos sela i grada; Vidi i: Iljas Hadžibegović, Husnija Kamberović, *Građansko društvo u Bosni i Hercegovini – porijeklo i kontekst*. 99. Revija slobodne misli, br. 9 – 10, septembar – decembar 1997, str. 48 – 56. [Ovaj je rad preveden i objavljen i na engleskom jeziku pod naslovom: *Organization of the Civil Society in Bosnia and Herzegovina – Origines and Contex*t] .

U Bosni i Hercegovini je bilo 1.256 raznih društava smještenih u 258 naselja:

Okruzi	**Br. gradova**	**Br. sela**	**Br. društava**
Sarajevski	10	14	300
Banjalučki	12	66	248
Bihaćki	9	10	107
Tuzlanski	13	37	222
Travnički	12	18	181
Mostarski	10	47	198
U k u p n o	**66**	**192**	**1.256**

* * *

Politički odnosi u Bosni i Hercegovini nakon austrougarske okupacije razvijali su se u dva pravca: prvi je bio usmjeren na uključivanje domaćeg stanovništva u institucije nove vlasti, a drugi na razvijanje inicijativa u okvirima vjerskih, nacionalnih i političkih pokreta. Prvi je dolazio od države, a drugi inicijativom iz naroda. Od početka, austrougarske vlasti su nastojale da u svoj politički sistem integriraju najuglednije i najuticajnije domaće ljude u gradu i na selu, pripadnike svih konfesija i nacija. Manji broj sposobnih i lojalnih ljudi namiještan je na niža činovnička mjesta, u gradska i opštinska vijeća i sl. i oni su imali zadatak da smanje jaz između naroda i stranih činovnika. Posebnu funkciju u političkom životu zasnovanom na apsolutizmu imala su gradska vijeća u koja su birani predstavnici svih konfesija. Prema načinu izbora i savjetodavnim kompetencijama, ova vijeća nisu bila demokratske institucije preko kojih bi bili izraženi interesi pojedinih nacionalnih zajednica i svih građana, nego, prije svega, institucije koje djeluju u narodu na provođenju državne politike, s pravom da pokreću i organiziraju rješavanje određenih komunalnih, školskih i zdravstveno-sanitarnih problema u bosanskohercegovačkim gradovima. Drugi vidovi političkog djelovanja bili su zakonom zabranjeni sve do donošenja Oktroiranog zemaljskog ustava i pratećih zakona 1910. godine. Uspostavljeni Sabor, sastavljen na osnovi veoma komplicirane kombinacije vjerskog, socijalnog i virilističkog kurijalnog sistema, nije imao zakonodavnu vlast, niti je mogao uticati na upravne poslove u zemlji. Upravo zbog apsolutizma,

koji je nakon aneksije 1908. godine bio nešto ublažen, politički život počeo se razvijati unutar vjerskih i nacionalnih "nepolitičkih" društava, a kada se od 1905. godine prešlo na političko organiziranje Srbi, Hrvati i Bošnjaci stvorili su matice nacionalnih i političkih pokreta i stranaka. Nacionalni pokreti i nacionalne političke stranke oslanjaju se na svoje vjerske, kulturne, prosvjetne, sportske, privredne i finansijske institucije ili organizacije, težeći da svoj narod integriraju u modernu naciju. U tom smislu, gradovi su odigrali prvorazrednu ulogu, jer je grad definitivno učvrstio svoje političko, kulturno i ekonomsko vodstvo svakog pojedinog naroda.

FOČA ZA VRIJEME AUSTROUGARSKE VLADAVINE 1878 – 1918.

Brzi razvoj evropskog kapitalizma i dozrijevanje uslova za formiranje nacionalnih država na Balkanu ozbiljno su uzdrmali Osmansko carstvo, koje se teško i sporo uključivalo u moderne tokove političkog, ekonomskog i kulturnog života. Reformni pokušaji dali su izvjesne pozitivne rezultate, ali nisu uspjeli uspostaviti čvršću integraciju Carstva. Bosna i Hercegovina, kao najisturenija pokrajina evropskog dijela Turske, imala je značajnu ulogu u produbljivanju te krize, najprije zato što su još od ukidanja janjičara 1826. do 1851. godine u njoj vladali anarhija i sukobi feudalne aristokracije i privilegiranih društvenih slojeva s centralnom vlašću, a od 50-ih pa do 1883. godine neprestane socijalne borbe, od kojih je ustanak 1875-1878. godine bio presudan za dalju sudbinu osmanskih balkanskih posjeda jer je pokrenuo složeno istočno pitanje, izazvao dva rata, živu diplomatsku aktivnost velikih evropskih sila i doveo do Berlinskog kongresa.

U diplomatskoj aktivnosti najviše se angažirala Austro-Ugarska, koja se, poslije francusko-pruskog rata, približila Njemačkoj da bi u njoj dobila sigurno zaleđe za agresivniju politiku prema Balkanu, u kojoj je Bosna i Hercegovina imala veliki značaj – s političkog i strateškog stanovištva njeno posjedovanje i držanje garnizona u Novopazarskom sandžaku obezbjeđivalo je jači uticaj na Balkanu i prepreku formiranju snažnije južnoslavenske države privlačne južnoslavenskim podanicima Habsburškog carstva, a olakšavalo je i stvaranje jakih pozicija u Srbiji, radi kontrole nad željezničkim putem do Soluna, što je opet, značilo potiskivanje ruskog uticaja s Balkana. S ekonomskog stanovišta, posjedovanje Bosne i Hercegovine obezbjeđivalo je važne sirovine (rude i drvo) i proširenje tržišta za industrijsku robu iz Monarhije. Za takvu kolonijalnu ekspanziju, sračunatu na pribavljanje si-

rovina i plasman industrijskih proizvoda, nije trebalo graditi prekomorsku flotu. Sve je bilo nadomak ruke: sirovine, jeftina radna snaga i tržište.

Nade i želje austrougarske diplomacije ostvarile su se na Berlinskom kongresu 1878. godine, na kome su velike evropske sile skrojile novu političku kartu Balkana. Bosna i Hercegovina je poslije trogodišnjeg ustanka protiv osmanske vlasti predana na upravljanje Austro-Ugarskoj, Srbija i Crna Gora su stekle nezavisnost, Novopazarski sandžak je zadržan u okviru Osmanskog carstva, ali s četiri garnizona austrougarske vojske.

Prve vijesti o mogućoj austrougarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine, s proljeća 1878. godine, uznemirile su stanovništvo, posebno bošnjačko. Već 5. juna 1878. formiran je u Sarajevu odbor sa zadatkom da pripremi oružani otpor austrougarskim trupama. Čim se saznalo za odluku Berlinskog kongresa "Narodni odbor je, 7. jula, iznudio ostavku Veli-paše, vojnog komandanta Bosne. Time je jasno pokazao da će, suprotno naređenjima Porte, organizirati otpor okupaciji. Od tada u svim krajevima Bosne praktično nisu prestajali nemiri, posebno među bošnjačkim stanovništvom. Narodni odbor je 27. jula 1878. zbacio osmansku vlast u Sarajevu i formirao svoju Narodnu vladu".[1]

Još u toku pripreme za oružani otpor okupaciji, 29. jula, stigle su vijesti da su austrougarske trupe počele prelaziti Savu kod Šamca, Bosanskog Broda i Bosanske Gradiške i nastupati preko Kostajnice, Vrgorca i Imotskog, te da je komandant okupacione vojske, general Josip Filipović, objavio proglas stanovništvu Bosne i Hercegovine u kojem je naveo da austrougarska vojska dolazi uz suglasnost evropskih država i osmanskog sultana i obećava zaštitu života, vjere i imovine, zakonsku ravnopravnost svih stanovnika, te slobodu vjeroispovijesti i jezika.[2]

Bez obzira na to šta je nudila Austro-Ugarska, njene trupe su u svim krajevima Bosne naišle na oružani otpor. Komandant snaga otpora izdao je početkom avgusta *Objavu* kojom je pozvao svo stanovništvo, bez razlike na vjeru, da se "složno odupru neprijateljima".[3] Otpor, pretežno bošnjačkog stanovništva, trajao je od početka okupacije, 29. jula, do 20. oktobra 1878.

---

[1] Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914,* Sarajevo, 1976, str. 15.
[2] M. Imamović, *Pravni položaj*, str. 15.
[3] M. Imamović, *Pravni položaj*, str. 16.

godine, s tim što je znatno oslabljen 19. avgusta, kad je palo Sarajevo. Za vrijeme zaposjedanja Bosne i Hercegovine austrougarska vojska je vodila oko 60 većih i manjih bitaka, u kojima je izgubila 6.000 vojnika i oficira (od toga je 946 poginulih, 3.980 ranjenih i 72 nestalih). Okupaciju je otpočela s 82.000 vojnika, ali su u toku borbi okupacione snage stalno pojačavane, pa su na kraju brojale oko 200.000 vojnika. Toj sili suprotstavilo se oko 93.000 boraca iz Bosne i Hercegovine.[4]

Borbe za južnu Bosnu i istočnu Hercegovinu počele su u drugoj polovini septembra. Okupacione snage od 7.600 vojnika krenule su 19. septembra preko Romanije, u tri kolone, ka Glasincu, gdje se 6.500 – 9.000 boraca otpora utvrdilo na brdima Mladi i Vitanj. Do žestoke borbe, u kojoj je izbačeno iz stroja 478 austrougarskih vojnika, od kojih su 87 poginuli, došlo je 29. septembra kod Bandina Odžaka i Šenkovića.[5] Srazmjerno broju trupa, to je bio najveći gubitak okupatora na bosanskom ratištu. Ali, bolje opremljena i organizirana okupaciona vojska dobila je odlučujuću bitku za jugoistočnu Bosnu. Put do Drine bio je otvoren. Bez daljeg otpora zaposjela je Rogaticu, a 4. oktobra izbila na Drinu i narednih dana zauzela Višegrad, Goražde i Čajniče. Ulaskom u Foču, 8. oktobra 1878. godine, okupaciona vojska je zaposjela sva značajnija mjesta južne Bosne i istočne Hercegovine.[6]

I najopštiji podaci o otporu domaćeg stanovništva okupacionoj vojsci pokazuju da se radilo o pravom tromjesečnom ratu, koji nimalo nije ličio na “vojničku šetnju”, kako je predviđao grof Andraši, austrougarski ministar vanjskih poslova. Stanovništvo Bosne i Hercegovine je pokazalo da ne prihvata okupaciju niti tuđinsku vlast, bez obzira na to šta je ona nudila i donosila. Neraspoloženje okupacijom će se produžiti i u narednih četrdeset godina i neprihvatanje tuđinske vlasti biće glavna karakteristika političkih odnosa u zemlji sve do 1918. godine. U ispoljavanju tog neraspoloženja i otpora austrougarskoj vlasti značajnu ulogu imale su Foča i njena okolina.

* * *

[4] M. Imamović, *Pravni položaj*, str. 16.
[5] Theodor von Sosansky, *Die Balkanpolitik Oesterreich-Ungarns seit 1866*. Erster Band, Stuttgart und Berlin 1913. str. 258-259.
[6] T. von Sosansky, *Die Balkanpolitik*, str. 258-259.

U prvim godinama okupacije fočanski srez pripadao je mostarskom okrugu, kako je bilo i za vrijeme osmanske vladavine, a već 1. jula 1880. pripojen je sarajevskom okrugu. Od 1882. godine sreski ured u Foči djeluje kao prva instanca političke i sudske vlasti, kojoj su priključeni poreski i šumski uredi. Na čelu sreske vlasti stajao je sreski načelnik (kotarski predstojnik), a potom su slijedili politički činovnik, referenti za šumarstvo i puteve s neophodnim nadzornim osobljem, sreski ljekar, sreski veterinar i vojni pomoćnik (obično podoficiri), koji obavlja vojne poslove.[7]

U fočanskom, kao i svim srezovima postojao je sreski medžlis ili vijeće koje je birao narod. Ta vijeća su postojala i za vrijeme osmanske vladavine, a imala su savjetodavni karakter u svim administrativnim poslovima. Sačinjavali su ih najugledniji predstavnici svih konfesija, a sazivana su prema potrebi.

Fočanski srez imao je babsresku ispostavu (ekspoziture) u Kalinoviku, sa zadatkom da rasterećuje sreski ured u Foči i olakšava kontakte stanovništva s administracijom.[8]

Neposredno poslije okupacije, bivši osmanski činovnici uglavnom su napustili Bosnu i Hercegovinu i odselili u Osmansko carstvo. S obzirom na to da je u to doba bilo malo domaćih pismenih ljudi vičnih administraciji, a još manje onih u koje je okupaciona vlast imala povjerenje, činovništvo je dovedeno iz Monarhije. Zbog toga su, po pravilu, sreski načelnici, rukovodioci sreskih ispostava, politički činovnici, sudije (osim šerijatskih), ljekari, veterinari, apotekari i sl. bili porijeklom iz drugih zemalja Austro-Ugarske. Takvo stanje vladalo je i u Foči sve do kraja austrougarske vladavine.

* * *

Demografska kretanja, karakteristična za cijelu Bosnu i Hercegovinu, dešavala su se u Foči i njenoj okolini slijedećom dinamikom:

---

[7] *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906. godine*, Zagreb, 1906. str. 24.
[8] *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906. godine*, str. 25.

Priraštaj stanovništva u Foči 1879-1910. godine[9]

Godina	1879.	1885.	1895.	1910.	Priraštaj 1879-1910
Broj stanovnika	2.968	3.501	3.705	4.432	1.464 (49,32%)

Foča je 1879. godine bila šesnaesti grad po broju stanovnika u Bosni i Hercegovini, a 1910. dvanaesti. Njeno civilno stanovništvo poraslo je u 30-godišnjem razdoblju za 1.464 osoba ili 49,32%, što čini godišnju stopu prirasta od 1,64%. Takav priraštaj u Foči bio je manji od prosječnog priraštaja gradskog stanovništva u Bosni i Hercegovini za 15%. S obzirom na to da se Foča nalazila na granici prema Crnoj Gori i da je imala istaknuti vojnostrateški položaj, u njoj je bio smješten jak garnizon koji je 1910. godine imao 1.393 vojnika. Od početka okupacije to je bio značajan faktor u povećanju stvarno prisutnog stanovništva u gradu.

Vjerska struktura stanovništva u Foči

	1879.	%	1885.	%	1895.	%	1910	%	Priraštaj 1879-1910.	%
Muslimani	2.329	78,5	2.670	76,3	2.842	76,7	3.230	72,9	+ 901	8,68
Pravoslavni	638	21,5	780	22,3	742	20,0	887	20,0	+ 249	9,02
Katolici	1	-	45	1,3	75	2,0	285	6,5	+ 284	
Jevreji	-	-	6	0,1	37	1,1	20	0,4	+ 20	
Ostali	-	-	-	-	7	0,2	10	0,2	+ 10	

Mada je muslimansko stanovništvo u poređenju sa stanovništvom drugih konfesija opalo za 5,6%, ono je u odnosu na prosječan priraštaj muslimanskog stanovništva u zemlji brže raslo za 2,7%. Pravoslavno stanovništvo imalo je priraštaj manji za 27% od prosječnog priraštaja pripadnika

[9] *Ortschafts und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und der Hercegovina (Statistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine)*. Sarajevo, 1880. str. 4; *Ortschafts zöhlungs – Ergebnisse vom 1. Mai 1885 (Statistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885)*. Sarajevo, 1886. str. 24-25; *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895*. Sarajevo, 1896. str. LIV; *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 10. Oktobar 1910*. Sarajevo, 1912, str. 12-13 (I dio).

ove konfesije u zemlji. Katolici (pripadnici raznih nacija) i Jevreji u Foči se naseljavaju tek poslije austrougarske okupacije BiH i nikada nisu dostigli značajniji procent stanovništva. Oni su bili, uglavnom, nosioci vlasti, administracije i novih privrednih aktivnosti.

Prema popisu stanovništva od 1885. godine, u fočanskom srezu bilo je zabilježeno svega 50 doseljenika iz Monarhije. U narednom popisu (1895) bilo ih je 73 iz austrijske, 67 iz ugarske polovice Monarhije i 18 iz drugih država, što ukupno iznosi 168 doseljenika. Broj doseljenika se i dalje povećavao, tako da je godine 1910. zabilježeno 179 doseljenika iz austrijske, 232 iz ugarske polovice Monarhije i 15 iz drugih država, što ukupno iznosi 426.[11]

Maternji jezik doseljenika u fočanskom srezu 1910. godine

Porijeklo	sh-hs	njemački	mađarski	češki	poljski	slovenski	albanski	italijanski	rusinski
Austrija	51	64	6	44	7	6	-	1	-
Ugarska	150	29	41	5					
Druge države	13	-	-	-	-	-	1	1	-
Svega	214	93	47	49	7	12	1	2	1

Najveći broj doseljenika bio je smješten u gradu Foči. Među njima najbrojniji su bili doseljenici sa srpskohrvatskog i slovenačkog jezičkog područja Austro-Ugarske Monarhije (53%).

Socijalna struktura gradskog stanovništva u Foči za vrijeme austrougarske vladavine nije se bitno razlikovala od sličnih sreskih centara u zemlji. I pored izvjesnog razvoja industrije, saobraćaja i trgovine, bosanskohercegovački gradovi teško su se oslobađali svog zanatlijsko-trgovačkog i agrarnog karaktera. Sa izvjesnim izuzecima, bosanskohercegovački grad je ostao naselje s 2.000-5.000 stanovnika (svega 11 gradova 1910. godine ima preko 5.000 stanovnika), čiju socijalnu strukturu određuju sitni zanatlija i trgovac, rentijeri i različite skupine agrarnog stanovništva. Srednja

[11] *Die Ergebnisse der Volkzahlung 1910.* str. 44-45.

i krupnija buržoazija i radnička klasa čine tanke socijalne slojeve u našim gradovima. Činovništvo i inteligencija su, uglavnom, stranog porijekla, a većina domaće inteligencije pripada vjerskim zvanjima.

Prvi podaci o socijalnoj strukturi u Foči zabilježeni su u popisu od 1885. godine, a izgledala je ovako:[12]

Socijalna kategorija	**grad Foča**	**fočanski srez**
Državni činovnici	13 (0,30%)	14 (0,05%)
Privatni činovnici	6 (0,14%)	8 (0,03%)
Sveštenici	25 (0,57%)	33 (0,11%)
Učitelji		17 (0,06%)
Zdravstveno osoblje	2 (0,04%)	3 (0,01%)
Zemljoposjednici (begovi i age)	89 (2,04%)	278 (0,95%)
Slobodni seljaci	102 (2,32%)	3.907 (13,38%)
Kmetovi	143 (3,34%)	2.638 (9,04%)
Posjednika kuća i rentijera	50 (1,14%)	51 (0,17%)
Tvorničara, trgovaca i zanatlija	582 (13,34%)	615 (2,11%)
Pomoćnih radnika, nadničara i sluga	166 (3,80%)	507 (1,73%)
Ostalih muških osoba preko 16 godina	67 (1,53%)	310 (1,09%)
Ostali (žene i djeca)	3.115 (71,44%)	20.805 (71,28%)
U k u p n o	**4.360 (100,00%)**	**29.186 (100,00%)**

Iz navedenih podataka vidi se da je u Foči 1885. godine bilo privredno aktivnih lica 1.179 ili 27,03%, koja su izdržavala 3.181 lice ili 72,97%. Od ukupnog broja muških osoba koje su privređivale na činovnike, svjetovnu i vjersku inteligenciju otpadalo je 5%, na agrarne skupine 28,3% i na nosioce gradske privrede 67,7%.

---

[12] *Ortschafts – und Bevölkerungs – Statistik 1885. Tabelarische Uebersischt über die durchshnitliche Dichte Bevolkerung in Bosnien und der Hercegovina auf eine Quadratmeile.*
Prema popisu od 1885. godine u Foči je živjelo 4.360 stanovnika. Tada su u gradsku opštinu upisana neka okolna sela koja nisu uračunata u kasnijim popisima. Na istom teritoriju gradske opštine, koji je uzet 1895, živjelo je 1885. godine 3.501 stanovnik. Tada su u gradsku opštinu upisana sela: Gradac, Sukovac, Prevrač, Barakovac, Bijokovo, Brod i Zubovići. *Glavni rezultati popisa 1895*. str. XCII, XCVI.

U naredna dva popisa, socijalna struktura gradskog stanovništva u Foči pokazuje izvjesna pomjeranja u korist agrarnih skupina stanovništva.

Socijalna struktura agrarnog stanovništva u Foči 1895. i 1910.[13]

Socijalna kategorija		**1895.**	**1910.**
Zemljoposjednici (sa i bez kmetova)	Domaćina Članovi domaćinstva Svega	49 234 283	483 1.492 1.975
Seljaci	Domaćina Članovi domaćinstva Svega	163 778 941	62 220 282
Kmetovi	Domaćina Članovi domaćinstva Svega	6 27 33	9 40 49
Slobodni seljaci ujedno kmetovi	Domaćina Članovi domaćinstva Svega	1 - 1	49 70 119
Ostalo poljoprivredno stanovništvo	Domaćina Članovi domaćinstva Svega	12 26 38	- - -
Ukupno poljoprivredno stanovništvo		1.296 (35%)	2.425 (54,7%)
Ostalo civilno stanovništvo		2.409 (65%)	2.007 (45,3%)
Ukupno		**3.705 (100,0%)**	**4.432 (100,0%)**

Povećanje agrarnog stanovništva u Foči 1910. u odnosu na 1885. i 1895. godinu uslijedilo je zbog izvjesnog proširenja gradske opštine, ali znatno više je bilo posljedica djelovanja društveno-ekonomskih procesa koji su se odvijali u tom razdoblju. U gradu se naročito namnožio socijalni sloj zemljoposjednika (sa i bez kmetova), koji se za 15 godina (1895-1910) povećao za 10 puta. Od 483 pripadnika tog socijalnog sloja, 1910. godine 427 (od toga 35 pravoslavnih) imalo je kmetove. U isto vrijeme, 56 zemljoposjednika (od toga 20 pravoslavnih) nisu imali kmetska selišta, nego

[13] *Glavni rezultati popisa 1895.* str. 40-42. *Die Ergebnisse der Volkszählung 1910.* str. 396-397.

je njihove posjede obrađivao drugi. Godine 1895. u Foči je živjelo 22,5% zemljoposjednika u srezu, a 1910. godine 66,5%. Ta koncentracija zemljoposjednika u gradu nastala je prvenstveno stoga jer su pojedine građanske porodice kupovale kmetska selišta i slobodnu zemlju. Na taj način se u gotovo svim našim gradovima povećavalo agrarno stanovništvo na račun stanovništva koje se izdržava zanimanjima izvan poljoprivrede. Ovaj proces bio je, takođe, praćen raspadanjem i dijeljenjem kućnih zadruga, kao i sve jačom socijalnom diferencijacijom stanovništva. Potpuniji podaci o tome daju se u naredne tri tabele.

1. *Agrarno stanovništvo u fočanskom srezu po godinama i socijalnim kategorijama*

Socijalna kategorija	**1885.**	**1895.**	**1910.**
Zemljoposjednici	278	217	726
Slobodni seljaci	3.907	2.472	4.591
Kmetovi	2.638	1.421	1.440
Kmetovi ujedno sl. seljaci	-	610	368
Ostali poljop. stanovnici	-	301	522

2. *Socijalna struktura agrarnog stanovništva u fočanskom srezu 1910. godine po konfesijama*

Socijalna kategorija	**Svega**	**Muslimani**	**Pravoslavni**
Zemljoposjednici sa kmetovima	654	619	35
Zemljoposjednici bez kmetova	72	52	20
Slobodni seljaci	4.591	3.950	641
Kmetovi	1.440	396	1.044
Slobodni seljaci ujedno kmetovi i obratno	363	146	222
Ostalo poljoprivredno stanovništvo	522	339	183
Ukupno poljoprivredno stanovništvo	37.372	24.756	12.616

3. Prosječan broj članova domaćinstva agrarnog stanovništva u fočanskom srezu 1895. i 1910. godine[14]

Socijalna kategorija	1895.	1910.	± 1910.
Zemljoposjednici	6,28	4,39	- 1,89
Slobodni seljaci	5,80	4,73	- 1,89
Kmetovi	6,83	6,34	- 0,49
Slobodni seljaci ujedno kmetovi	6,83	5,46	- 1,37
Ostalo poljoprivredno stanovništvo	2,48	2,53	+ 0,05
Ukupan prosjek	6,02	4,88	- 0,44

* * *

Foča je nakon austrougarske okupacije izgubila svoj raniji privredni i saobraćajni značaj, ali je dobila ulogu važnog vojnostrateškog punkta prema Crnoj Gori i Osmanskom carstvu (u odnosu na Novopazarski sandžak). Promet ljudi i roba nije više išao “carigradskim drumom”, nego su svi značajniji željeznički i cestovni pravci bili okrenuti prema Austriji i Mađarskoj. Blizina srbijanske i crnogorske granice nije joj mnogo koristila, jer je promet sa Srbijom bio sveden na najmanju mjeru. Stoga je privredni razvoj Foče u velikoj mjeri zavisio od privrede njene bliže i dalje okoline. Izgradnjom željezničke pruge Sarajevo-Višegrad, koja je završena 1906. godine, Foča se približila željezničkoj pruzi na 46 km, što je, ipak, bilo daleko, pa se nije moglo pozitivno odraziti na privredni razvoj fočanskog kraja.[15]

---

[14] Ovi pregledi sačinjeni su na osnovu citiranih popisa stanovništva od 1885, 1895. i 1910. godine. O ovim pitanjima vidi: Iljas Hadžibegović, *Promjene u strukturi agrarnog stanovništva u Bosni i Hercegovini 1878-1914.* Jugoslavenski historijski časopis, br. 1-2, 1974.

[15] Pruge Sarajevo-Uvac (137,2 km), Međeđa-Dobrun (24,2) i Dobrun-Vardište (7,3 km) puštene su u promet 4. jula 1906, a dva posljednja 1. avgusta 1906. *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1907*, str. 179.

Struktura stanovništva u fočanskom srezu prema glavnom zanimanju 1910. godine[16]

1.	Poljoprivreda, živinarstvo i vrtlarstvo	11.822
2.	Šumarstvo	9
3.	Industrija kamena i zemlje	3
4.	Obrada metala	94
5.	Proizvodnja strojeva, oruđa, instrumenata i sl.	11
6.	Građevinarstvo	52
7.	Tekstilna industrija	4
8.	Industrija kože	4
9.	Drvna industrija i rezbarstvo	47
10.	Prehrambena industrija	67
11.	Proizvodnja pića i ugostiteljstvo	110
12.	Industrija odijevanja	156
13.	Trgovina	246
14.	Saobraćaj	23
15.	Kućna posluga i razni poslovi za platu	202
16.	Javna služba	178
17.	Slobodna zvanja	4
18.	Ostali	56
	Svega	**13.146**

U fočanskom srezu 1910. godine privređivalo je 13.146 osoba ili 3,92% ukupnog stanovništva, koje su izdržavale 26.784 ili 67,08% stanovnika. Od toga je na poljoprivredu otpadalo 90,38% zaposlenih ili 91,12% ukupnog stanovništva u srezu. Na sva ostala zanimanja otpadalo je 1.324 lica ili 9,62% zaposlenih, koji su izdržavali 8,88% stanovništva. Poslije poljoprivrede, najviše stanovnika fočanskog sreza bavilo se trgovinom (1,87% zaposlenih), najamnim radom (1,53%), javnom službom (1,35%) i obradom metala (0,71%). Od ukupnog broja zaposlenih, 840 ih je imalo sporedno zanimanje i to u poljoprivredi 272, javnoj službi 95, trgovini 68, drvnoj in-

[16] *Die Ergebnisse der Volkszählung 1910*. str. 56-57. Razdioba po zvanju uopće.

dustriji i rezbarstvu 65, kućnoj posluzi 45, ugostiteljstvu 28, građevinarstvu 29 itd.

Fočanski srez imao je 1910. godine oko 1890 km² površine, na kojoj je živjelo 39.930 stanovnika, ili 21,17 na 1 km². Gustina naseljenosti je bila znatno manja od prosjeka sarajevskog okruga, koji je imao 34,26 stanovnika na 1 km², ili od prosjeka za cijelu zemlju, koji je iznosio nešto više od 37 stanovnika na 1 km². Samo su glamočki i nevesinjski srez bili rjeđe naseljeni od fočanskog.

Obradiva površina u fočanskom srezu 1895. godine (km²)[17]

Njive	136	(7,23%)
Vrtovi	8	(0,43%)
Livade	169	(8,93%)
Pašnjaci	403	(21,33%)
Šume	1.136	(60,11%)
Neobradive površine	37	(1,97%)
Svega	**1.889**	**(100,00%)**

Iz ovog pregleda vidi se da su njive, vrtovi, livade i pašnjaci činili svega 38,02% ukupne površine sreza. Takva struktura obradive površine i udaljenost od željezničkog saobraćaja uslovila je da se 1895. i 1910. godine više od 91% stanovništva fočanskog sreza izdržava od poljoprivrede kao glavnog izvora prihoda.

[17] *Die Landwirtshaft in Bosnien und der Hercegovina*, Sarajevo, 1899. str. 282, 284.

Obim poljoprivredne proizvodnje u fočanskom srezu vidi se iz naredne tabele (u metričkim centima)[18]

Vrsta proizvoda	**1882-1886.**	**1887-1891.**	**1892-1896.**
Pšenica	2.994	4.235	5.587
Ječam	21.289	29.482	43.434
Kukuruz	2.479	2.237	3.783
Raž	2.277	2.916	4.536
Zob	4.075	4.270	6.573
Pirovina	1.618	2.294	3.570
Heljda	1.500	407	297
Ukupno žitarica	**36.232**	**45.481**	**67.780**
Krompir	1.433	5.332	8.022
Mahunarke	428	515	701
Perica, konoplja, lan i sl	176	178	198
Ostalo koštunjavo voće	290	1.154	710
Crne šljive	2.785	4.122	4.244
Jezgričavo voć	4.785	5.245	6.426
Kesteni i orasi	82	454	408
Vrtno bilje i povrće	2.507	2.066	4.119
Sijeno	56.102	78.539	125.575
Duhan	317	846	1.955

Proizvodnja žitarica u fočanskom srezu rasla je brže od priraštaja stanovništva. Godine 1885. proizvodnja navedenih žitarica iznosila je 124 kg po glavi stanovnika, a 1895. godine 197 kg. U istom razdoblju stanovništvo je u srezu poraslo za 13,65%, a proizvodnja žita za 59%. Značajan porast bilježila je i proizvodnja voća i povrća, a naročito duhana i krompira. Za 10 godina proizvodnja duhana povećana je za preko šest puta, a krompira za nešto manje od pet puta.

[18] *Die Landwirtshaft in Bosnien und der Hercegovina*, str. 288-335.

Broj stoke u fočanskom srezu po godinama[19]

Vrsta stoke	1879.	1895.	1910.	Grad Foča 1910.
Konji, magarci mule	3.350	5.660	5.045	252
Goveda	19.298	43.262	38.602	872
Ovca	39.374	93.408	64.186	688
Koza	23.181	64.930	61.880	364
Svinja	60	1.621	1.847	94

Prvi popis stoke od 1879. godine ne prikazuje stvarno stanje, jer je izvršen svega godinu dana poslije okupacije, u vrijeme teških posljedica trogodišnjeg ustanka i austrougarskog zaposjedanja zemlje. Stočni fond je značajno reduciran u prethodnim nemirnim godinama, a vlasnici stoke su netačno prikazivali njen broj, jer su se bojali povećanja poreskih obaveza. Zbog toga su poređenja realna samo u posljednja dva popisa. Od 1895. do 1910. godine broj konja, magaraca i mula smanjio se za 615 ili 10,8%, goveda za 4.660 ili 10,7%, ovaca za 29.222 ili 31%, koza za 3.050 ili 4,7%, a samo se broj svinja uvećao za 226 ili 14%.

Broj stoke na 100 poljoprivrednih stanovnika u fočanskom srezu 1895. i 1910. godine[20.]

Vrsta stoke	1895.	1910.
Konji, magarci, mule	18	13
Goveda	142	103
Ovaca	307	171
Koza	214	265
Svinja	5	5

Po broju stoke na 100 poljoprivrednih stanovnika fočanski srez bio je na osmom mjestu u Bosni i Hercegovini. Ispred njega bili su rogatički, sarajevski (seoski), nevesinjski, livanjski, bilećki, gatački i stolački srez. U fočanskom srezu, kao i u cijeloj zemlji, zabilježeno je opadanje stočnog

---

[19] *Die Landwirtshaft in Bosnien und der Hercegovina* str. 355-356, *Die Ergebnisse der Viehzahlung*, str. XX-XXI, 6-7, 12.

[20.] *Die Landwirtshaft in Bosnien und der Hercegovina.*

fonda u prvoj deceniji XX vijeka. Tome je doprinio Carinski rat između Srbije i Austro-Ugarske, tako da se od 1907. do 1910. godine udvostručio izvoz stoke iz Bosne i Hercegovine. Osim toga, znatno je porastao broj stanovništva u čijoj se opštoj ishrani povećala potrošnja mesa. U službenim izvještajima se konstatira da je kvantitativno nazadovanje stočnog fonda bilo praćeno poboljšanjem kvaliteta bosanskohercegovačkih pasmina.[21]

Mada je fočanski srez bio izrazito poljoprivredno područje, do 1908. godine broj konja, magaraca i mula smanjio se za 615 ili 10,8%. Jedino je uzgoj duhana stimulirala industrijska prerada u domaćim fabrikama. Potkraj 1908. godine počelo se raditi na osnivanju sreske poljoprivredne zadruge u Foči, koja je zvanično konstituirana 10. marta 1909. godine. Već iduće godine zadruga je imala 6.700 članova, 120 zadružnih viječnika i 16 odbornika. Zadružni prirez iznosio je 2% desetinskog paušala.[22] Osnivanje zadruge u Foči bilo je sastavni dio akcije koja je na tom planu započeta 1904. godine. U Bosni i Hercegovini osnovano je do Prvog svjetskog rata 26 poljoprivrednih zadruga. U 20 su namješteni kvalificirani ljudi koji su bili i putujući učitelji za cijeli srez, a imali su i funkciju poljoprivrednih referenata u sreskim uredima. Aktivnost poljoprivrednih zadruga bila je usmjerena na unapređenje poljoprivrede: širenje boljih sorti sjemena, boljih pasmina konja i goveda, primjena modernih poljoprivrednih oruđa, vještačkih đubriva i sl.[23]

Putujući poljoprivredni učitelj u Foči bio je namješten u toku 1909. godine. On je tumačio poljoprivredna pravna akta, odabirao bikove i pastuhe za rasplod, te držao predavanja i tečajeve za poljoprivrednike. Iz dva izvještaja saznajemo detaljno o prirodi i obimu njegovog posla. Od 1. jula do 31. decembra 1909. godine on je riješio 299 predmeta iz svog djelokruga, obavio 36 službenih putovanja, održao 36 predavanja kojima je prisustvovalo 499 slušalaca, održao 7 praktičnih vježbi na kojima su učestvovala 153 poljoprivrednika, uredio 4 vrta površine 4 dunuma, izvršio pokušaj umjetnog đubrenja (na jednoj parceli utrošio 40 kg) i u 128 slučajeva imao posredničku ulogu.[24] I u izvještaju za drugu polovinu 1910. godine zabilježena

---

[21] *Die Landwirtshaft in Bosnien und der Hercegovina*; *Die Ergebnisse Viehzahlung 1910.* str. IX.

[22] *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1910.* str. 96-97; *Izvještaj o upravi BiH 1911.* str. 92-93.

[23] *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1913*, Wien 1914. str. 61.

[24] *Izvještaj o upravi BiH 1910.* str. 80-83.

je njegova bogata aktivnost, koja nije beznačajna u historiji poljoprivrede fočanskog kraja. Od 15. jula do 31. decembra on je riješio 158 predmeta, izvršio 53 službena putovanja, održao 37 predavanja kojim je prisustvovalo 800 slušalaca, održao 26 praktičnih vježbi s 408 poljoprivrednika, uredio pet voćnjaka i vrtova i uredio 30 polja (površine 60 dunuma) za sijanje stočne hrane. Iste godine za fočanski srez naručio je 2.200 voćnih sadnica, 3 pluga, 2 vjetrenjače i 1 sječarica.[25] Iz ovih izvještaja jasno se vidi da je postojanje poljoprivredne zadruge i stručnjaka u njoj bilo vrlo korisno za unapređenje poljoprivrede, ali je njeno osnivanje došlo dosta kasno. Mjere preduzete od njenog osnivanja do Prvog svjetskog rata historijski znače samo simboličan početak moderne agrikulture u fočanskom kraju. Zadruga je raspolagala neznatnim sredstvima prikupljenim od članova (2.000-2.500 kruna godišnje), tako da nije mogla značajnije uticati na proširenje svoje aktivnosti. Ipak, njenim djelovanjem bio je probijen led u prevazilaženju tradicionalnog privređivanja u poljoprivredi.

Promjene koje su nastupile u privrednom životu Bosne i Hercegovine poslije okupacije 1878. godine nisu u potpunosti mimoišle Foču, iako u cijelom ovom razdoblju u njoj nije podignuto nijedno značajnije industrijsko preduzeće. Oslonjeno na bogatu zanatlijsko-trgovačku tradiciju, fočansko gradsko stanovništvo postepeno se uklapalo u nove privredne tokove. Stari zanati su 100 godina prije okupacije počeli polako nazadovati ili potpuno nestajati, a trgovina se sve više okretala prema Austro-Ugarskoj. Poslije 1878. godine Bosna i Hercegovina uključena je (1879) u zajedničko carinsko područje Monarhije. To uključivanje u razvijeniji privredni sistem i široko otvaranje vrata poslovnim ljudima sa strane dovelo je do ekspanzije tržišta i robnonovčanih odnosa, a uporedo s tim i do razaranja esnafske i patrijarhalne tradicije. Proširenje tržišta u okvirima Monarhije, međutim, nije doprinosilo balkansko-orijentalnoj produkciji i trgovini. Politički i drugi motivi vodili su zatvaranju granica prema susjednim balkanskim zemljama u kojima su bosanskohercegovačke zanatlije i trgovci imali svoje tradicionalno tržište. Ova opšta privredna i društvena kretanja u zemlji nisu išla na ruku privrednom razvoju Foče i njene okoline, jer je ostala izvan dometa željezničkog saobraćaja koji bi omogućio eksploataciju prirodnih bogatstava (prvenstveno šuma, koje su prekrivale 60% fočanskog sreza) i privredno oživio čitav kraj. Zbog toga je Foča čitavo vrijeme austrougarske

---

[25] *Izvještaj o upravi BiH 1910.*, str. 80-81.

vladavine zadržala karakter trgovačko-zanatlijskog centra s jakim vojnim garnizonom i sreskim administrativno-upravnim aparatom.

Razvoj zanatstva u Foči imao je izuzetnu ulogu u njenoj historiji. Bilo je vrsnih majstora u raznim zanatima, ali je najviši domet postignut u obradi metala. Kvalitetom i ljepotom izrade izdvajale su se sve vrste noževa, koji su na balkanskom tržištu bili poznatiji od bilo kog drugog fočanskog proizvoda. Hamdija Kreševljaković je o tome pisao sljedeće: “Foča je bila osobito poznata po izradi noževa i po zlatarskom obrtu. Noževe su izrađivali muslimani. Tu su izrađivane sve vrste noževa, počev od handžara i jatagana do malih šklopaca. U tom obrtu fočanski su se majstori mogli jedino uporediti s majstorima Carigrada (...) Važnije porodice koje su se bavile ovim obrtom jesu: Bičani, Jagnje, Kadribegovići, Karabegovići, Kolubare, Krame, Letići, Masburi, Polje i Redže. Poneki članovi tih porodica produžili su zanat i poslije okupacije te od starih izrađevina pravili samo male, džepne noževe, ali su i njima davali oblike ubojitih dugih noževa prijašnjih vremena, jer je proizvodnja handžara i jatagana bila zabranjena”.[26]

Kujundžijskim zanatom bavili su se Bošnjaci i Srbi, a kasnije samo Srbi. Zanimanje se prenosilo s koljena na koljeno u više porodica (Jeremići, Tošovići, Nikolići, Dragovići, Jaglučići i Kujundžići). “Poslije 1878. zlatarski je obrt u Foči spao na desetak dućana. Izrađevine fočanskih kujundžija su se raznosile po čitavoj Crnoj Gori i po dobrom dijelu Hercegovine, a poslije 1878. godine izvožene su i u Austriju, čime se osobito bavio fočanski trgovac Bećir Njuhović.”[27]

Za veliki broj zanata koji su, uz modernu industrijsku proizvodnju, postali anahronizam, nova uprava nije pokazivala interesovanje i pustila ih je da propadaju. S druge strane, angažiranjem državnih sredstava, ona je namjeravala iskoristiti tradicionalni smisao domaćeg stanovništva za neke vrste umjetnih zanata, koje je trebalo organizirati na novim osnovama, tehnički dobro opremiti i radnoj snazi dati moderno tehničko-tehnološko obrazovanje. Na taj način bi se, uz korištenje tradicije i domaćih sirovina, obezbijedila egzistencija izvjesnom broju domaćih porodica. Namjere su bile dobre, ali nikada nisu do kraja ostvarene, jer briga oko spasavanja nekih

---

[26] Hamdija Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, 1961. str. 71.

[27] Alija Bejtić, *Povijest i umjetnost Foče na Drini*, Naše starine, IV. Sarajevo, 1957. str. 59; H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti*, str. 72. Vidi takođe, Heinrich Renner, *Wanderungen durch Bosnien und die Hercegovina kreuz und quer*. Berlin, 1896. str. 124-132.

umjetnih zanata i kućne radinosti nije bila svestrana. U okviru ove politike u Foči je 1887. godine osnovana *Vladina radionica za inkrustaciju*, koja je od 1892. bila filijala *Ateljea za umjetne zanate* u Sarajevu. Na čelo te radionice postavljeni su Risto Šundurika i njegov sin Arso. O ovoj radionici Alija Bejtić piše: "Nije to bila neka savremeno opremljena radionica, nego obični dućan u Donjoj čaršiji kraj Šehove džamije (s lijeve strane idući od malog mosta), u kojem su otac i sin i prije radili. Ime 'Vladina radionica' dobio je jedino po tome, što je Vlada davala neku potporu učenicima koji su učili zanat kod Riste i Arse. Arso je radio tu po starom načinu..."[28]

Jedan savremenik, Vid Vuletić-Vukasović, opisao je ovu radionicu u godini njenog osnivanja (1887) na slijedeći način: "Gazda radionice je i učitelj momčadi mladi Arsa Šundurika. On je naučio zanat od oca, a otac mu je pirlitao za turskog vakta oklope na puškama i na drugom oružju, te je taj zanat tjerao sve do okupacije. Sada narod ne nosi oružje, pa eto Šundurike vezu srebrom i tučom pirlitane (vezene) štape, cigarluke, itd., a to sve narodnim motivima (gdjegdje upada i arapskog veza), (vodicama, kukama, cvjetićima, babicama, sponama itd.). Šundurike su bili odlikovani na tršćanskoj izložbi, te im je u radionici u okviru spomenica. Rečene se stvari provađaju po svoj Herceg-Bosni, te su njihovi cigarluci cijenjeni kao i travnički, a u posljednje doba primaju narudžbine iz Beča itd. Iz Beča šalju preko obrtničkog referenta različitih prostih drvenih predmeta: ručica, nožica za kutije itd., a da ih spomenuti Arso Šundurika napuni, po svom ukusu, narodnim motivima".[29]

Iz opisa savremenika vidi se da je *Radionica za inkrustaciju* u Foči imala zanatski karakter. Imala je funkciju škole za obučavanje mladog naraštaja, a radila je prema porudžbinama *Ateljea za umjetne zanate* u Sarajevu. Za izdržavanje radionice iz sredstava zemaljskog erara isplaćivana je dotacija, koja je do 1909. godine iznosila 400 kruna, 1910. 500 kruna, a od 1911. do 1914. godine 600 kruna godišnje.[30] Mada nemamo tačne podatke, na osnovu postojećih može se pretpostaviti da je u ovoj radionici, do prvog svjetskog rata, moglo biti osposobljeno oko 25-30 ljudi. U tome je bila njena osnovna namjena i značaj.

---

[28] A. Bejtić, *Esnafi i obrti,* str. 57.

[29] V. Vuletić-Vukasović, *Obrti u Foči*, Glasnik za umjetnost i obrt (Zagreb), III/1888, str. 27. Citirano prema A. Bejtić, *Povijest i umjetnost Foče*, str. 58.

Sličnim poslom bavio se u Foči i Mustafa Letić, "čuven na daleko" po svojoj vještini graviranja arabeski na gvožđu, ali je ljubomorno čuvao svoju vještinu, pa kod njega niko nije izučavao zanat. Poslije 1878. godine, kujundžijskim zanatom u Foči bavilo se svega desetak radnji, smještenih u Prijekoj čaršiji, između Careve džamije i sahat-kule. Za vrijeme austrougarske uprave u gradu postoje svega dvije kazandžijske radionice. Prvu je 1889. godine otvorio Meho Hadžiahmetović, a drugu Smail Kašmo, 1907. godine. Obojica su rođena u Foči, a zanat su izučili u Sarajevu. Ovaj posljednji osposobio je trojicu naučnika – Avdu Balića, Memiša Kumru i Ahmeta Dizdarevića. Prvi je otvorio radionicu u Foči 1912. godine, drugi u Ustikolini, takođe 1912, a treći u Trebinju.[31]

Druga vrsta zanata kojim se uspješno bavilo fočansko građanstvo bila je prerada kože i krzna. Za njegov razvoj postojali su izvanredni prirodni uslovi i okolina bogata stokom. Tim poslovima bavili su se tabaci, sarači, čizmadžije i ćurčije. Najbrojniji su bili tabaci, koji su se i najduže održali.[32] Za vrijeme austrougarske uprave tabhane su se nalazile uz Ćehotinu u samom gradu, nedaleko od Aladža-džamije.

U jednom izvještaju iz 1891. godine kaže se da u Foči ima pet tabhana, koje godišnje prerade 1.000 goveđih i 5.000 ovčijih i kozijih koža. Najveći broj kože otkupljivao je vojni garnizon u Foči. Ranije se u Foči prerađivalo dvostruko više ovčijih i kozijih koža, ali poslije okupacije štavljači koža došli su u nepovoljniji položaj od sarajevskih, visočkih ili travničkih štavljača, jer su, promjenom granice, njihove izvozne mogućnosti ograničene, tako da su proizvodili samo za podmirivanje lokalnih potreba. Stručnjaci su predlagali da se svakom od pet fočanskih štavljača dadne predujam u iznosu od 1.000-1.200 forinti za nabavku sirovine i da im se u Beču osigura tržište za njihovu robu po tamošnjim cijenama. To je bio siguran put da se sačuvaju od daljeg propadanja i prevaziđu proizvodnju za lokalno tržište. Ali, od tog prijedloga nije bilo ništa jer se Vlada odlučila da kožarsku industriju razvija u Jeleču.[33]

---

[30] Đ. Pejanović, *Srednje i stručne škole*, str. 188-189, Izvještaji o upravi Bosne i Hercegovine od 1908. do 1914. Vidi posebno za 1906. godinu str. 321-323.
[31] A. Bejtić, *Povijest i umjetnost Foče*, str. 61.
[32] Čizmedžijski i ćurčijski zanat počeo je znatno ranije propadati (H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti*, str. 71.).
[33] ABH, ZMF, br. 6.694/BH, 1981.

Jeleč je bio jedno od većih naselja u fočanskom srezu, a poznat je po kvalitetnoj preradi kože. Po broju prerađenih koža nalazio se odmah iza Sarajeva i Visokog, a ispred Travnika, Foče i Jajca. U njemu se 1891. godine prerađivalo 6.000 ovčijih i kozijih koža, dok je ranije prerađivano četiri puta više (24.000 koža)[34]

Do okupacije Bosne i Hercegovine u Jeleču su se održale 4 tabhane smještene uz Krupicu. O jelečkim tabacima Hamdija Kreševljaković je zapisao slijedeće: "Zanimljivo je da je u svakoj tabhani bilo po devet suvlasnika (ortaka). Ovaj slučaj nije mi više nigdje poznat. Prema tome, ovaj je tabački odžak brojio 36 majstora. Poneki su majstori imali do 15 radnika. Uzmemo li da je svaki tabak imao po pet radnika, onda je u tom odžaku bilo zaposleno preko 200 osoba."[35] Vjerovatno se većina ovih radnika samo uzgredno bavila preradom kože. Prema izvještaju iz 1891. godine, u Jeleču su radile tri tabhane sa 30 štavljača, ali od te tri dvije su bile pred potpunom obustavom rada. Tada je radilo svega devet štavljača i 15 radnika. Svaki zaposleni prerađivao je 600-700 koža godišnje. Bili su minimalno plaćeni. Uz hranu su zarađivali svega 20 krajcera dnevno, što je bilo 2,5 puta manje od najslabije plaćenih radnika u zemlji.

S obzirom na to da su jelečki štavljači imali najbolje prirodne uslove i da su proizvodili najkvalitetniju kožu, predloženo je da se u Jeleču podigne moderna fabrika kože. Prijedlog je ostvaren 1892. godine. Lokalni štavljači napustili su stare tabhane i zaposlili se u fabrici kao najamni radnici. Dvije godine kasnije fabrika je proširena. Njena godišnja proizvodnja iznosila je 80.000 ovčijih i kozijih koža, a uz to se dobijalo 70.000 kg vune. Činilo se da je ta fabrika u Jeleču bila dobar poslovni potez nove uprave, ali je ona zbog slabog rukovođenja radila samo do 1898. godine. Postrojenja su stajala neiskorištena punih 10 godina, a onda su ustupljena Ašeru Alkalaju, koji ih je instalirao na Mošćanicu kod Sarajeva.[36] Prekidom rada fabrike u Jeleču nanesena je velika šteta lokalnom stanovništvu. Na pribavljanju sirovina i preradi kože imalo je posao oko 300 ljudi, koji su godišnje zarađivali

---

34 ABH, ZMF, br. 6.694/BH, 1981.

35 H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti*. str. 73. Tabačkim poslom bavile su se sljedeće porodice: Đoze, Džinići, Šljive, Zametice, Omeragići, Nišići, Tuzlaci, Kazazići, Ušte, Merdani, Šahbazi, Palalije, Kurtovići, Hadžići, Drinjakovići i Husići.

36 ABH, ZMF, br. 6.694/BH 1891; H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti*, str. 74; H. Renner, *Wanderungen durch Bosnien und die Hercegovina,* str. 133-134.

20.000 forinti, dok je čisti prihod čitave ranije produkcije iznosio 1.200 forinti. Nažalost, jedna dobra tradicija nije prerasla u novi kvalitet.

Fočanski kraj bio je poznat i po kućnoj proizvodnji tekstila. Tvornica ćilima iz Sarajeva osnovala je 1912. godine svoju filijalu u Foči. Takve filijale postojale su u više mjesta Bosne i Hercegovine. Osnovane su dosta kasno i radile samo do izbijanja rata 1914. godine.[37]

U prvim godinama okupacije Austro-Ugarska je posvetila veliku pažnju uzgoju i fabričkoj preradi duhana. Uvođenjem monopola, 25. decembra 1879. godine, ona je djelovala u dva pravca – na jednoj strani je nastojala da visokim otkupnim cijenama pridobije seljake za uzgoj duhana i da strogim mjerama spriječi njegovu privatnu preradu i krijumčarenja, a na drugoj da što prije stvori uslove za fabričku preradu u zemlji. Prva ulaganja u te poslove brzo su se isplatila. Već 1880. godine podignute su fabrike duhana u Sarajevu i Mostaru, a kasnije još dvije – u Banjoj Luci (1888) i Travniku (1893). Osim njih, podignuto je i osam otkupnih stanica i to pet u Hercegovini i tri u Bosni (Orašje 1888, Foča 1893. i Srebrenica 1897). Broj sadilica duhana stalno se povećavao, tako da je uprava mogla već 1883. godine, znatno sniziti otkupne cijene i uvesti strožije klasiranje.

Poseban privredni značaj za Foču i njenu okolinu imalo je sađenje duhana i podizanje otkupne stanice. U fočanskom kraju proizvođen je duhan slabijeg kvaliteta, čija je cijena prve klase iznosila 160 kruna po 1 q, dok je ista količina i I klasa hercegovačkog duhana plaćana 300 kruna. Bez obzira na to, prihod od duhana predstavljao je značajnu stavku u ukupnom prihodu čitavog kraja. Od 1882. do 1886. godine fočanski srez proizvodio je prosječno godišnje 317 kvintala, a od 1892. do 1896. godine prosječno 1.955 q godišnje. Ako se uzme da je prosječna cijena duhana po 1 q bila 120 kruna, onda je bruto-prihod 1895. godine iznosio 234.600 kruna. Prosječna nadnica kopača u rudniku Kreka iznosila je tada oko 2,5 krune. To znači da je prihod od duhana u fočanskom srezu bio jednak sumi od 93.840 nadnica rudara u Kreki.

Iste godine kada je otvorena otkupna stanica u Foči izgrađeni su duhanski magacini u koje je uloženo 21.910 kruna, a njihova dogradnja do-

---

[37] *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1913*. Wien. 1914. str. 76, *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914. bis 1916*. Wien, 1916. str. 90.

vršena je 1910. godine uz ulaganje od 36.000 kruna. Osim prihoda koje je donosilo uzgajanje duhana, otkupna stanica u Foči zapošljavala je izvjestan broj radnika u toku cijele godine, a u sezoni i do 40-50. Godine 1904. zapošljavala je 27 domaćih radnika, a 1912. godine 47.[38]

Izvanredni prirodni uslovi koje je imao fočanski kraj za razvoj šumske privrede i drvne industrije ostali su neiskorišteni za svo vrijeme austrougarske uprave. Potkraj osmanske vladavine, u fočanskom kraju bilo je podignuto nekoliko pilana potočara, a 1885. godine zabilježeno je da fočanski srez ima 4 pilane na vodeni pogon, dok se 1910. godine spominje 8 takvih pilana. Njihovi vlasnici bili su domaći ljudi (Jovo i Aleksa Jeremić, Hasan Pilav i Hasan Karahasanović). Sve pilane su radile s po jednom pilom, od kojih je samo jedna bila okrugla. Ukupna investicija u njih iznosila je oko 8.000 kruna, tako da prosječno ulaganje po jednoj pilani iznosi oko 1.000 kruna. Očigledno, riječ je o malim pilanama potočarama ograničenog proizvodnog kapaciteta, sračunatog na podmirenje lokalnih potreba.[39]

Strani kapital, iako je bio veoma zainteresiran za bosanske šume, zaobilazio je fočanski kraj zbog udaljenosti od glavnih željezničkih pruga. Tek 1913. godine *Akcionarsko društvo za iskorištavanje šuma i pogona parnih pilana*, prije *P. i C. Goetz i komp.* dobilo je na submisijanskoj licitaciji dugoročnu eksploataciju šuma u fočanskom kraju. Ali, taj ugovor nije realiziran sve do kraja austrougarske vladavine.[40]

U privrednom životu Foče posebno i istaknuto mjesto pripadalo je trgovini. Smještena na trgovačkom putu od Dubrovnika ka Carigradu, Foča je nekoliko stoljeća bila u središtu kopnene razmjene dobara između Levanta i zapadnih dijelova Balkanskog poluostrva. Otuda je njeno stanovništvo, prolazeći sve periode prosperiteta i kriza ove razmjene, izgradilo poseban smisao za trgovinu. Nazadovanje starih balkansko-orijentalnih zanata i okretanje trgovine prema Austro-Ugarskoj Monarhiji prisililo je Fočake da se prilagođavaju novim uslovima.

---

[38] *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906*. str. 576; *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1911*. str. 224.

[39] *Ortschafts – und Bevölkerungs – Statistik 1885. Zemaljski pregled mjestopisa*; *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1911*. str. 118-119; Branislav Begović, *Razvojni put šumske privrede u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave (1878-1918), sa posebnim osvrtom na eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta*. Sarajevo, 1978, str. 91.

[40] B. Begović, *Razvojni put šumske privrede,* str. 141.

Izgledi za budućnost naročito su se pogoršali poslije okupacije 1878. godine i to sa dva osnovna razloga: prvo, uključivanjem Bosne i Hercegovine u carinsko područje Monarhije prekinuta je njihova veza s tradicionalnim tržištem u Crnoj Gori i Srbiji i drugo, Foča je ostala udaljena od glavnih željezničkih pruga koje su čitav promet okretale prema Austriji i Mađarskoj. Razvoju fočanske trgovine išli su, ipak, naruku duga tradicija, bogata okolina i prisustvo vojnog garnizona koji je djelimično snabdijevala. Ovome treba dodati da je razvoj trgovine stimulirao i poreski sistem, jer su trgovci u cijeloj zemlji plaćali svega 3% poreza na čistu dobit. Osim toga, na inicijativu Zemaljske vlade, u Foči je 1906. godine osnovan *Potporni fond za trgovinu i zanatstvo*, koji je raspolagao kapitalom od 9.000 kruna. Međutim, značajniji od toga fonda bili su *Sreski potporni fond*, s kapitalom od 83.050 kruna i *Kreditni fond*, s kapitalom od 400.000 kruna. Njihova namjena je bila da kreditiraju zanatstvo i trgovinu, a ovaj posljednji prvenstveno razvoj poljoprivrede.[41]

Prema *Trgovačkom zakonu za Bosnu i Hercegovinu*, koji je stupio na snagu 1. novembra 1883. godine, uvedena je obaveza sudskog protokoliranja za sve trgovačke radnje koje su u Sarajevu plaćale najmanje 15 forinti (30 kruna) poreza na čistu dobit, a u drugim mjestima najmanje 6 forinti (12 kruna). To znači da je obavezu sudskog protokoliranja imala svaka trgovačka radnja u Foči koja je godišnje ostvarivala najmanje 400 kruna čistog prihoda. U Foči je 1899. godine bilo 35 takvih trgovaca, a 1910. godine 50.

Protokolirane trgovačke firme u Foči 1910. godine[42]

	Naziv firme	**Godina protokoliranja**
1.	Altarac Mayer	1884.
2.	Bajrović Rašidaga	1893.

[41] *Bosnischer Bote*, 1912. str. 390.

[42] *Finansijalni ljetopis Bos.-Herc, Kompas, 1910/11*. str. 403-404. U popisu za 1910. godinu nedostaju neke trgovačke radnje koje se ranije javljaju. Autoru nije poznato da li su one prestale raditi ili su njihovi vlasnici napustili Foču. To su sljedeće firme: Husein-beg Zulfikarpašić (1904), Jovan Radošević (1891), preselio iz Kalinovika, Selim Šukalo (1891), Tomo Tomašević (1891), Salih Tataragić (1891), Ahmet Hanjalić (1892), Simo Sunarić, Meho Hajrić i Šaćir Hajrić i Hermann Fusch (1891), koga je 1904. godine u Sarajevu naslijedio Venzel Stjepan. Uporedi *Bosnischer Bote*, 1899. str. 65 i Bosnischer Bote, 1902. str. 182.

	Naziv firme	**Godina protokoliranja**
3.	Bakić Hadži Ibrahim	1891.
4.	Bakić Jusufaga	1893.
5.	Ćehajić Mehmed	1900
6.	Džindija Hasan	1905.
7.	Ekmečić Osman	1905.
8.	Đonlagić Mehmed i Hasan	1894.
9.	Glođalić, braća	1896.
10.	Hadžialić Bećır	1893.
11.	Hadžimešić Mehmed	1893.
12.	Kadribegović Edhem	1905.
13.	Karahasanović Hasan	1891.
14.	Karahasanović Šerif	1905.
15.	Karahodža Mušan	1905.
16.	Karahodža Salih	1891.
17.	Karavdić Avdo	1905.
18.	Kujundžić Vasilije i Pero	1905.
19.	Letić Murat	1891.
20.	Njuhović Jusuf	1891.
21.	Oković Omer	1905.
22.	Pandur Mehmed	1910.
23.	Pašović Avdo	1891.
24.	Pašović Ibraga	1891.
25.	Prepoljac Aleksije	1891.
26.	Selimović Ibrahim	1905.
27.	Šiljak Hasan	1891.
28.	Sirbubalo Salih i Mehmed	1900.
29.	Soković Simo i sinovı	1910.
30.	Sokolović Timotıje	1891.
31.	Spitzer Heinrich	1893.
32.	Stark Johann	1902.
33.	Šukalo Muhamed	1900.
34.	Tafro Muhamed	1891.
35.	Tafro Mustafa	1907.
36.	Tafro Salko	1906.
37.	Tataragić Hadži Ibrahim	1905.

	Naziv firme	**Godina protokoliranja**
38.	Tomašević Simo	1891.
39.	Tomašević Tane	1891.
40.	Tošović Risto i sinovi (Risto, Konstantin i Vladimir)	1910.
41.	Trhulj Alaga	1891.
42.	Trhulj Salih	1900.
43.	Tufekčić Gavro	1891.
44.	Tufekčić Mujo	1892.
45.	Tufekčić Tane	1891.
46.	Tulek Avdo	1891.
47.	Tuno Bećir	1893.
48.	Uzunović Halil	1891.
49.	Vuković Nike Hadži sinovi (Milan i Vasilije)	1892.
50.	Vuković Todo Hadži	1891.

To su bile uglavnom trgovine mješovitom robom. Samo je kod nekih bilo naznačeno čime se bave. Karakteristično je da su u Foči zabilježeni kao trgovci samo dva stranca i jedan Jevrejin. Trgovinu su, prema datom popisu, vodili, uglavnom, domaći ljudi i to 35 Muslimana i 12 Srba. Među njima, najistaknutiji trgovci mješovitom robom bili su Niko Hadži-Vuković i sinovi, braća Glođajići, Jusuf Njuhović, Simo Sunarić, Vlado Hadživuković, Salih Tafro, Hadži Bećir Hadžialić, Bećir Tuno, Salih i Mustafa Tafro, Meho i Šaćir Bajrić, braća Sokolović. Najpoznatiji trgovci drvetom bili su Jovo i Aleksije Jeremić i Šerif Karahasanović; svoje ciglane su imali Ahmet Đonlagić, Alaga Rodžo i Vlado Hadži-Vuković, kožar i trgovac bio je Jusuf Njuhović, a vinariju su držala braća Caratan, koji su imali svoje filijale u Goraždu i Sarajevu.[43] Moderan hotel, s 24 sobe, držao je Samuel Gerstl, a hotelijerstvom su se još bavili Jakob Russ, Mara Jovović i Carl Herres, dok su vojničku kantinu držali Josef Gerstl i Maria Schlamp (Šlamp).

Privredni razvoj Foče, a posebno akumulacija kapitala koja je vršena u trgovini, uslovili su stvaranje prvih novčanih zavoda. Godine 1906.

[43] *Bosnischer Bote*, 1912, str. 391.

[44] Aleksije Jeremić, predsjednik, Đorđe Hadži-Vuković, potpredsjednik, Milan Simić, Todo Kočović, Vasilije Kovačević i Vlado Hadži-Vuković, članovi direkcije. Nadzorno vijeće sačinjavali su: Jovo Jeremić, predsjednik, Nedjeljko Davidović, Simo Hadži Glođalić, Milan i Todor Hadži-Vuković.

osnovana je *Srpska štedionica* u Foči (zadruga s ograničenim jemstvom). Na njenom čelu stajali su najistaknutiji predstavnici srpskog trgovačkog građanstva.[44] Krajem 1909. godine imala je 255 članova s 560 udjela po 50 helera nedjeljno, a krajem 1910. godine – 225 članova sa 619 udjela.

Odlukom glavne skupštine, 20. jula 1910. godine, likvidirana je *Srpska štedionica*, a osnovana *Srpska banka i štedionica (dioničarsko društvo)*. Preuzimajući imovinu i dugove Srpske štedionice, *Srpska banka i štedionica (dioničarsko društvo)* započela je rad s dioničkim kapitalom od 200.000 kruna u 2.000 dionica po 100 kruna. Do 1. novembra 1912. godine bilo je uplaćeno 160.000 kruna.[45]

Muslimanska štedionica u Foči (zadruga s ograničenim jemstvom) osnovana je 1907. godine. Na glavnoj skupštini štedionice, 14. januara 1910. godine, data je saglasnost da se osnuje *Muslimanska kreditna banka (dioničarsko društvo)*. Zaključak je proveden u djelo na glavnoj skupštini 19. maja 1911. godine. Muslimanska kreditna banka preuzela je imovinu i dugove Muslimanske štedionice. Osnovana je s dioničkim kapitalom od 500.000 kruna u 10.000 dionica po 50 kruna. Uplaćeno je bilo 2.000 dionica u vrijednosti 100.000 kruna.[46]

* * *

Foča i njena okolina ušli su u političku istoriju austrougarskog perioda po događajima koji su se zbili u ustanku 1882. godine i za vrijeme prvog

---

[45] Direkciju Srpske banke i štedionice sačinjavali su: Aleksije Jeremić, predsjednik, Đorđe Hadži-Vuković, potpredsjednik i članovi: Milan Simić, Vlado Hadži-Vuković, Simo Glođajić, Todo Kočović, Vasilije Popović, Nedjeljko Davidović (Čajniče). Nadzorno vijeće sačinjavali su: Jovo Jeremić, predsjednik i članovi: Husein-beg Zulfikarpašić, Todor Hadži-Vuković, Milan Hadži-Vuković i dr. Risto Jeremić (Tuzla). Vidi: *Finansijalni ljetopis Bos.-Herc, Kompas za godine 1910/11.* str. 226, 1911/12. str. 136-138, 1912-13, str. 126-128.

[46] Direkciju Muslimanske kreditne banke sačinjavali su: Ibrahim ef. Rašidkadić, presjednik (iz Goražda), Ahmedaga Hasić, potpredsjednik (Foča), članovi: Uzeiraga Njuhović, Ali ef. Rašidkadić, Salih ef. Muftić, Hasanbeg Alajbegović (svi iz Foče). Mustajbeg Prašo (Čajniče) i Alibeg Čengić – Borjanin iz Borja. Nadzorno vijeće: Mustajbeg Kršlak, predsjednik, članovi: Salih ef. Hasić, Ibraga Selimović, Mehmed ef. Manjo, Ahmed ef. Rašidkadić. Poslove direktora obavljao je Nikola Kovačević. Vidi: *Financijalni ljetopis Bos-herc., Kompas 1912/13.* str. 128-130. i 170.

svjetskog rata 1914-1918. godine. Sve što se događalo između njih ne izlazi iz okvira političke istorije većine naših mjesta.

Foča, kao ni drugi gradovi jugoistočne Bosne, nije pružila neposredan otpor kad ju je zaposjedala austrougarska vojska u oktobru 1878. godine, ali je bilo Fočaka koji su učestvovali u odlučujućoj bitki na Glasincu. Budući da je naseljen isključivo muslimanskim i srpskim stanovništvom, u blizini crnogorske, turske i srpske granice, fočanski kraj najteže je podnosio novu okupacionu vlast, koja ga je politički, ekonomski i društveno izolirala od susjednih zemalja i uspostavila strogu birokratsku vlast s jakim vojnim garnizonom. Nisu se lahko mirili s nastalom situacijom, a nezadovoljstvo se naročito ispoljilo prilikom objavljivanja vojnog zakona za Bosnu i Hercegovinu, 4. novembra 1881. godine. Predstavnici okupatorove vlasti izvještavaju iz Foče, novembra 1881, da narod čitavog sreza pruža pasivan otpor koji se ispoljava u odbijanju da učestvuju u javnim radovima, plaćanju poreza, neprijavljivanju pred sudom i slično, tako da je vlast preduzimala prisilne mjere. U znak otpora vojnom zakonu, 80 muslimanskih porodica iz Foče podnijelo je zahtjeve za iseljenje. Iz takvih reagiranja okupaciona vlast je zaključila da se u fočanskom srezu više nego i u jednom drugom može očekivati otpor vojnom zakonu. Odmah je požurila da objasni razloge za takav stav stanovništva, pa je konstatirala da je u srezu snažan pritisak poreskih i šumskih organa. Žalbe su naročito dolazile na šefa šumske uprave.[47]

Iako su okupacione vlasti dobile naređenje da djeluju energično, ipak su im preporučene taktičnost i obzirnost. S obzirom na to da je nezadovoljstvo imalo dublje socijalne i političke korijene, nisu se mogli izbjeći sukobi između stanovništva i okupacione vlasti. Proglašavanje vojnog zakona bio je dovoljan povod za to. Pripreme za ustanak počele su u čitavom kraju, okupljajući bošnjačko i srpsko stanovništvo. Opšte nezadovoljstvo dostiglo je kulminaciju u prvoj dekadi januara 1882. godine. Ustanak je počeo napadom na žandarmerijsku stanicu u Ulogu, noću između 10. i 11. januara 1882. godine. Na tom mjestu ukrštali su se putevi iz istočne Hercegovine i južne Bosne, što nije bilo beznačajno za dalji tok ustanka. Žandarmerijsku stanicu napala je grupa od 100 ustanika predvođenih podserdarom Perom Tunguzom, koji je još 1878. godine imao svoju četu. U izvještaju kapetana Lukića stoji da su ustanike sačinjavali Bošnjaci i Srbi iz Borča i Foče. Uz

---

[47] H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak*, str. 93.

Peru Tunguza, ključnu ulogu u uloškom ustanku imao je Omer Šačić, bogati zemljoposjednik, koji je s više sinova učestvovao u njegovoj pripremi i izvođenju.[48]

Neposredno poslije izbijanja ustanka u Ulogu nezadovoljstvo se proširilo na Podrinje, prema osmanskoj granici sve do Čajniča. Garnizon u Foči imao je 300 vojnika, od kojih su 150 bili regruti. Žandarmerijske stanice u Kalinoviku i Jeleču tražile su, 13. januara, da im se uputi pomoć od 60 ljudi, jer su se ustanici pojavili na Vučijem brdu i Vratlu, ali im fočanski garnizon u tome nije mogao pomoći.[49]

Ustanici su 25. januara 1882. godine zauzeli žandarmerijske stanice u Kalinoviku i Jeleču, a poslije toga su svoje glavne napore prenijeli iz gornjeg Podrinja i Zagorja prema Foči. Najaktivnije ustaničke vođe bili su Pero Tunguz, Stojan Kovačević i Salko Forta. Cilj im je bio da oslobode Foču. Najznačajniju ulogu u ostvarenju tog zadatka imao je Stojan Kovačević. On je dobio tajnu poruku iz Crne Gore da zauzme Foču i prekine njenu vezu sa Sarajevom. Vodio je grupu od 600 ustanika i 1. februara 1882. preduzeo akciju dolinom Sutjeske, gdje je zauzeo žandarmerijsku stanicu u Tjentištu. Tom prilikom zarobljen je 21 žandarm i vojnik, ali su svi pušteni na slobodu.[50]

Do 1. februara već se bilo diglo na ustanak stanovništvo na lijevoj obali Drine. Ustanici su zauzeli skele na Drini i počeli se prebacivati na desnu obalu, prema Crnoj Gori i Sandžaku. Neposredna posljedica toga bilo je ugrožavanje austrougarske vojske u Foči i napuštanje žandarmerijskih stanica u Čelebićima, Mazoču i Bastasima. Tako su glavni skelski prelazi na Drini došli u ruke ustanika, čiji su glavni punktovi bili oko Huma i Broda.

U Foči je koncentrirana austrougarska vojska. Jedna kolona pod komandom pukovnika Hacea stigla je u Foču 2. februara, a iz Sandžaka je upućen jedan bataljom u Čajniče i Foču. Komandant svih tih snaga bio je general Obadić. Preduzeta koncentracija vojske i njeno stavljanje pod komandu jednog generala ukazuje na strategijski značaj Foče i ozbiljnost ustaničkih akcija. O ovim događajima Hamdija Kapidžić je pisao: “Situa-

[48] H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak*, str. 109-110.
[49] H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak*, str. 114.
[50] H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak*, str. 16.

cija između 2. i 15. februara postala je po austrijsku vojsku kritična. Stojanu su pristizale ustaničke čete iz područja desne obale Drine iz Sandžaka pod Tošićem, Jovom Karovićem i Beširom Kaljačom, koji je prema konfidentskim izvještajima, stigao iz Kolašina".[51]

General Obadić je 4. februara sa jednim dijelom vojske preduzeo izviđanje dolinom Drine i Sutjeske, a ostatak vojnika rasporedio je na položaje oko Foče. Ustanička akcija počela je napadom na Brod. Komanda u Foči javila je 2. februara da su ustanici opkolili Foču, da se kod Broda vode borbe i da kod Cvilina ustanici prelaze Drinu na više mjesta. U izvještaju stoji: "*Sve je ustalo i opšta je revolucija, sve je naoružano*" (kurziv I. H.).[52] General Obadić morao je prekinuti nastupanje prema Bastasima, jer su ustanici zaprijetili da će ga odvojiti od Foče. Sve snage morale su se koncentrirati na odbranu grada. Položaj okupatorske vojske u samom gradu otežao je pokret u srpskom dijelu varoši. Do žestokih borbi došlo je 4. februara oko utvrđenog Susječna i Broda. Prema ustaničkim izvještajima, u bitkama oko Foče učestvovalo je 1.500 boraca. U jednom izvještaju piše: "Kad smo saznali za tu namjeru (kretanje pukovnika Hacea prema Foči), rasporedili smo svoje snage (1500 i to tako što smo postavili jedan dio na Krbljinama prema Rogoju, drugi smo stavili u pokret prema Foči, a s trećim smo izvršili napad na Susječno kod Foče), zatim smo navalili na Foču sa svih strana. Borili smo se dva dana (3. i 4. februar), zauzeli sve kasarne, a trećeg dana prekinuli borbu".[53] Očigledno je da su ustanici iskoristili momenat kada je general Obadić napustio Foču s dijelom trupa i na taj način oslabio odbranu. Uspješne akcije ustanika vođene su sve do povratka i koncentracije svih trupa, tako da su oni treći dan morali prekinuti borbu. U austrougarskom izvještaju kaže se da su borbe za Foču bile žestoke, da su prekinute 4. februara kada je stigao general Obadić s pojačanjem i da je u njima poginulo 4, a ranjeno 17 vojnika. Ustanici su imali 3 mrtva i 4 ranjena.[54]

Ustanici nisu zauzeli Foču, jer je bila dobro utvrđena i branjena s osam bataljona ojačanih artiljerijom. Iako su pokazali izvanrednu preduzimljivost i hrabrost, slabo naoružani i bez artiljerije nisu se mogli suprotstaviti izvježbanoj vojsci u utvrdama. Ipak, iz borbi za Foču 3. i 4. februara 1882.

[51] H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak*, str. 164.
[52] H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak*, str. 164.
[53] H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak*, str. 165.
[54] H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak,* str. 165.

godine, ostalo je zabilježeno da je ustanicima pružilo pomoć svojom pobunom srpsko stanovništvo u gradu.[55]

U borbama oko Foče istakao se Stojan Kovačević, koji je komandovao s oko 600 ljudi. U narodu fočanskog kraja ovaj ustanak poznat je kao "*Stojanov vakat*".

Neuspjeli napad na Foču 2-4. februara nije prekinuo dalje ustaničke akcije u fočanskom kraju. Forta se sa svojim ljudima povukao u Borač, a Stojan Kovačević se sa manjom četom vratio u Gacko. U okolini Foče zadržalo se oko 700 ustanika, koji su se koristili svakom pogodnom prilikom da napadnu okupacionu vojsku. Žestok napad ustanika na Brod kod Foče zabilježen je 23. februara u vrijeme austrougarske ofanzive na Zagorje. Ustanici više nisu bili u prilici da organiziraju veći napad na Foču, jer je ona postala koncentracioni i polazni centar austrougarske vojske iz koga su išle sve akcije protiv ustanika u Ulogu i Zagorju. Pomenutih 700 ustanika u fočanskom kraju vezalo je za sebe 18 četa austrijske vojske, na čelu s generalom Obadićem.[56]

U čitavom Hercegovačkom ustanku 1882. godine fočanski kraj dao je izvanredan doprinos. U njemu su učestvovali zajedno Srbi i Bošnjaci, boreći se protiv austrougarske vojske. Nakon ustanka, okupaciona vlast proglasila je amnestiju za ustanike, ali je od toga bilo izuzeto 241 lice koje se istaklo u ustanku. Među njima je bilo 187 Srba i 54 Bošnjaka. U gradu Foči je od amnestije bilo izuzeto 20 Bošnjaka i 8 Srba.

Slamanjem ustanka iz 1882. godine Austro-Ugarskoj je uspjelo da okonča 50-godišnji nemirni period u Bosni i Hercegovini. Za sređivanje prilika u krajevima koji su se digli na ustanak nova vlast se oslanjala na vojsku, policiju, brojni birokratski aparat, ali i na domaće ljude kojima je osiguravala privilegiran socijalni i politički položaj.

Na granici prema Crnoj Gori i Sandžaku je uspostavljen vojni kordon koji je potpomognut s devet žandarmerijski stanica: Foča, Bastasi, Čelebić, Suha, Jeleč, Kalinovik, Previla, Vikoč i Ljubina. Međutim, ni to nije bilo dovoljno da se uspostavi trajniji mir. Krajem 1882. godine formirana je u graničnom pojasu prema Crnoj Gori, Sandžaku i dijelu Srbije posebna vojno-policijska formacija, takozvani štrajf-korpus ("Streif-korps"), koji je

---

[55] H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak*, str. 165.
[56] H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak*, str. 217.

bio veoma pokretan i imao zadatak da u svakom momentu efikasno djeluje u slučaju lokalnih pobuna ili upada oružanih grupa preko granice.

Iz Beča i Sarajeva stizale su instrukcije da se energično postupa protiv onih koji narušavaju red i sigurnost, a da se istovremeno radi na pridobijanju naroda za prihvatanje okupacione vlasti. Svaka dozvola za ugostiteljsku, trgovačku ili kakvu drugu radnju bila je uslovljena u najmanju ruku lojalnim držanjem prema vlastima, a u mnogim slučajevima tražene su i druge usluge. Takođe se djelovalo preko vjerskih službenika i zemljoposjednika koji su već u početku probrani kao politički oslonac nove vlasti, uz garanciju da će zadržati ranije socijalne pozicije. Kako to treba praktično raditi pokazao je Benjamin Kalaj, zajednički ministar finansija i najodgovorniji funkcioner za vođenje austrougarske politike u Bosni i Hercegovini. Prilikom svog prvog obilaska Bosne i Hercegovine, neposredno poslije imenovanja za ministra, on je posjetio fočanski kraj, u kojem je ustanak bio tek ugušen. U Ustikolini je dao 100 forinti za opravku džamije, "što je među prisutnim muhamedancima pobudilo neobično radovanje i zahvaljivanje". U gradu Foči je razdijelio 500 forinti sirotinji, a jednom hadžiji, kome su "hajduci" zapalili han, dao je 60 forinti.[57]

Posebnu funkciju u političkom djelovanju u narodu imalo je gradsko vijeće (Medžlis) sastavljeno od uglednih i lojalnih predstavnika građanstva. Njega su 1900. godine u Foči sačinjavali. Avdaga Muftić, načelnik, Aleksije Jovičić i Muhamedbeg Avdagić, podnačelnici, zastupnici: Vaso Tomašević, Hadži Ibrahim Bekić, Sulejmanbeg Pašić, Salihbeg Čengić, Tane Tomašević, Jusufaga Njuhović, Bećiraga Tuno, Jovo Jeremić i Todo Niković.[58]

Socijalni sastav gradskog vijeća nije se izmijenio ni 1912. godine. Tada su ga sačinjavali: Huseinbeg Zulfikarpašić Čengić, načelnik, podnačelnici: Vasilije Kujundžić i Ahmetaga Hasić, zastupnici: Muratbeg Čengić, Husaga Pilav, Idrizbeg Avdagić, Vlado Glođajić, Nikola Caratan, Sulejman-beg Pašić, Mehaga Hadžimešić, Bajraga Tuno i Uzeiraga Njuhović. U gradskom vijeću bilo je 1900. godine 12 članova, od kojih je bilo 7 Bošnjaka i 5 Srba, a 1912. godine u vijeću su sjedili 9 Bošnjaka i 3 Srbina. Bošnjake su zastupali zemljoposjednici i trgovci, a Srbe trgovci.

---

[57] *Sarajevski list*, br. 109, 10. septembar 1882. Za podatak zahvaljujem dr. Tomislavu Kraljačiću.

U Foči se, kao i u drugim našim gradovima, izdvojio tanak sloj srpskog i bošnjačkog građanstva koje se stalno smjenjivalo u gradskom vijeću, vakufskom i crkveno-školskom odboru, direkcijama srpske i muslimanske banke, kao i u odborima njihovih kulturno-prosvjetnih i potpornih društava. Imetak koji su stekli trgovinom i brojnim kmetskim selištima ulagali su dijelom u odlazak na hadžiluk (odatle uz imena i prezimena dodatak hadži) i dobrotvorne svrhe, da bi i na taj način pribavljali društveni ugled. Austrougarska vlast je nastojala da upravo njih pridobije za svoju politiku, pri čemu im je pravila razne ustupke. U tim svojim nastojanjima ona je uspijevala da pridobije samo dio građanstva i krupne zemljišne posjednike.

S obzirom na to da su u Bosni i Hercegovini sve do 1910. godine primjenjivani zakoni iz doba Bahovog apsolutizma u Austriji, bilo je zabranjeno osnivanje bilo kakvih političkih društava, organizacija i stranaka. Međutim, pokreti za crkveno-školsku autonomiju Srba i vjersko-školsku autonomiju Bošnjaka predstavljali su specifičan vid opozicionog političkog djelovanja, koji se prelamao i u fočanskom srezu. Zatim je, u deceniji pred Prvi svjetski rat, počelo stvaranje političkih grupa i stranaka, koje će ići od saradnje s austrougarskom vlašću, preko političkih kompromisa do otvorene opozicije. Srpsko građanstvo u Foči bilo je opoziciono raspoloženo prema austrougarskoj politici, što se vidi iz podatka da se u gradskom vijeću 1912. nalaze samo tri Srbina (a ranije ih je bilo pet), mada se struktura stanovništva nije mijenjala u korist Bošnjaka.

U Bosanskohercegovačkom saboru fočanski srez zastupali su Mustajbeg Mutevelić (II kurija, 2. islamski izborni srez), Risto Hadžidamjanović (II kurija, 15. srpsko-pravoslavni izborni srez), dr Luka Čabraić (II kurija, 10. katolički izborni srez), zatim Mahmud-beg Fadilpašić (III kurija, 9. islamski izborni srez) i Gavro Gašić (III kurija, 21. srpsko-pravoslavni izborni srez).

Zaoštravanje političkih odnosa u fočanskom srezu započelo je balkanskim ratovima. Uspjesi Srbije i Crne Gore izazvali su oduševljenje srpskog stanovništva u Bosni i Hercegovini i pojačali njegovo opoziciono raspoloženje prema Austro-Ugarskoj Monarhiji. Iz straha pred tim raspoloženjem austrougarske vlasti iskoristile su skadarsku krizu da u Bosni i Hercegovini zavedu “iznimne mjere” (od 3. do 15. maja 1913. godine), kojim su zabranjene prvenstveno srpske nacionalne i vjerske organizacije i društva.

Obračun koji je počeo sa srpskim stanovništvom u vrijeme balkanskih ratova nastavljen je u drastičnoj formi poslije Sarajevskog atentata i u toku Prvog svjetskog rata. Izbijanjem rata, Bosna i Hercegovina postala je ratno područje. Zaveden je vojnookupacioni režim, koji je ukinuo većinu mirnodopskih i zaveo vojne zakone. Od atentata, a posebno poslije objave rata Srbiji, organizirane su u bosanskohercegovačkim gradovima protivsrpkse demonstracije, u kojima su pljačkane i demolirane srpske trgovačke radnje i kuće. Masovno je hapšeno srpsko stanovništvo, a ponegdje i bošnjačko i hrvatsko, koje mu je bilo naklonjeno.

Prvih mjeseci rata, od austrougarskih jedinica naročito su stradala pogranična područja prema Srbiji i Crnoj Gori. Srpsko stanovništvo je odvođeno u logore širom Monarhije (Arad, Šopronj, Komoran, Grac, Doboj itd.). U Arad je internirano 5.000 lica iz Bosne i Hercegovine, od kojih je u logoru umrlo 2.000, a u Doboju, tokom 1916. i 1917. godine umrlo je oko 5.000 lica. Zabranjen je veliki broj srpskih knjiga i časopisa, raspuštena su sva srpska kulturno-prosvjetna i đačka društva, a u toku 1915. godine inscenirano je niz političkih procesa protiv uglednih Srba (Banjaluka, Tuzla, Sarajevo, Travnik i Bihać).

Još iste noći, 25. jula 1914. godine, kada je Srbija odbila austrougarski ultimatum, počela su hapšenja za austrougarske vojne i policijske organe, politički sumnjivih ljudi, prvenstveno Srba. U Foči je formiran ratni vojni sud koji je na suđenjima uhapšenim donosio presude koje su odmah izvršavane. Presude su, uglavnom, bile takve da su jedni vješani, drugi strijeljani, a treći otpremani u logore. U Foči je 14. avgusta 1914. godine strijeljano i povješano 126 osoba. Među njima bio je i starac s preko 80 godina, dvojica mladića ispod 20, a dvojica ispod 18 godina. Iz čitave grupe, trojica su se uspjela spasiti bijegom, a jedan je teško ranjen umakao sa strijeljanja.[59]

Očekujući ofanzivu srpske i crnogorske vojske, u Foči su austrougarske vlasti kao taoce postavili šest uglednih Srba kod dva željezna mosta na Drini. Na prvom su bili pop Josif Kočović, pop Vladimir Popović iz Čelebića i trgovac Niko Hadži-Vuković, a na drugom pop Vasilije Kandić i trgovci Milan Hadži-Vuković i Nikola Mazija. U zoru 9. avgusta vojna patrola strijeljala je taoce na prvom mostu, a na drugom ubila Maziju, dok

---

[59] Vladimir Ćorović, *Crna knjiga*. Beograd-Sarajevo, 1920, str. 115.

je dvojicu drugih teško ranila. Oba teško ranjena taoca internirani su u logor u Arad.[60]

Iz navedenih primjera jasno se vidi da su u Foči i u drugim mjestima na najvećem udaru bili srpski sveštenici, učitelji, trgovci i intelektualci. Osim ovih, iz fočanskog sreza internirano je 58 domaćinstava s ukupno 356 lica srpske nacionalnosti. Od toga broja bilo je 170 ženskih, 177 muških i 9 djece.[61] Najveći broj interniranih bio je iz sela: Sijerča – 100, Mrežica – 77, Miljevine – 49, Račići – 31, Zakmura – 24 itd.

Direktivom od 27. avgusta 1914. godine, Srpska vrhovna komanda šalje Užičku vojsku, u sadejstvu s crnogorskom Sandžačkom vojskom, u ofanzivu na Višegrad. Sandžačka vojska stupila je u dejstvo i prešla Drinu 11. septembra 1914. godine nizvodno od Foče, a tri dana kasnije i kod Goražda, dok je Užička vojska prešla Drinu 14. i 15. septembra kod Starog Broda, Višegrada i Međeđe. Do 17. septembra obje vojske su izbile na visinu Rogatice. Užička vojska nastavila je ofanzivu 22. septembra pravcem Han-Pijesak-Vlasenica, a Sandžačka je krenula preko Romanije i dolinom Prače prema Sarajevu, radi obezbjeđenja lijevog boka Užičke vojske. Krajem septembra, srpska vojska je izbila pred Vlasenicu, a crnogorska na liniju zapadne padine Romanije – selo Pale – Kalinovik. Od 5. do 10. oktobra Užička vojska je odbačena na liniju Vratar – Vigova Gora – Šenković, gdje se sastala sa Sandžačkom vojskom. U daljim borbama, Užička vojska je do 25. oktobra odstupila na desnu obalu Drine, a 30. oktobra isto je učinila i crnogorska vojska.

Fočanski kraj je na samom početku rata bio neposredno ratno područje i više od mjesec dana bio je u rukama crnogorske vojske. Poslije terora koji je nad njim izvršila austrougarska vojska, srpsko stanovništvo jugoistočne Bosne dočekalo je srpsku i crnogorsku vojsku kao oslobodilačku, a prilikom njihovog odstupanja dio srpskog stanovništva i iz fočanskog sreza napuštao je domove i krenuo u Crnu Goru i Srbiju.

Još u vrijeme pripreme ofanzive srpske i crnogorske vojske na jugoistočnu Bosnu, krajem avgusta 1914. godine, u fočanskom i susjednim sre-

[60] *Crna knjiga*, str. 59-60.

[61] *Crna knjiga*, str. 95; Vorzeichnis der auf Grund der Verordnung von 13. Oktobar 1914. Zahl 13,421/Präs, expatriirten bosnisch-herzegovinischen Landesangehörigen. Sarajevo, 1915. str. 31-36. U ovom popisu navedena su sela i poimenice sva domaćinstva i lica.

zovima pojavljuje se izbjeglički pokret bošnjačkog stanovništva. Prilikom povlačenja austrougarskih trupa iz Novopazarskog sandžaka za njima je krenulo oko 9.000 Bošnjaka sa ženama i djecom. Ovaj pokret bošnjačkog stanovništva brzo se proširio i na srezove jugoistočne Bosne: fočanski, čajnički, višegradski i rogatički. Njime je bio obuhvaćen veliki broj porodica koje su se kretale prema Sarajevu i drugim mjestima u unutrašnjosti. Do konca oktobra 1914, broj izbjeglica ("muhadžera") iz svih krajeva narastao je na 36.480, a do sredine januara 1915. godine na 46.000 lica, među kojima je bilo oko 20.000 djece i oko 16.000 žena.[63]

Izuzetna stradanja koja je proživljavalo cjelokupno stanovništvo Foče i njene okoline, bilo da se radilo o teroru nad srpskim stanovništvom, ili o izbjegličkom pokretu bošnjačkog stanovništva, pojačavale su strahovita glad i epidemije koje su popratne pojave ovakvih vanrednih prilika. Već 3. avgusta 1914. godine donesen je Zakon o snabdijevanju stanovništva neophodnim životnim namirnicama. U svim mjestima vršene su rekvizicije i stvorene rezerve žita i brašna. Rekvirirani su pšenica, ječam, raž, kukuruz, ovas, proso, heljda, brašno i krompir. Zabranjen je izvoz iz Bosne i Hercegovine. Nekontrolirano povećanje cijena životnim namirnicama pokušalo se spriječiti maksimiranjem cijena žita i brašna. Kasnije, 29. marta 1915. godine, donesen je zakon na osnovu koga je bio reguliran promet žitom i brašnom. Utvrđena je mjesečna količina po glavi stanovnika i to 7,2 kg brašna ili 9 kg žita, što predstavlja dnevnu potrošnju od 250 grama brašna ili 300 grama žita po glavi stanovnika. Mjesečni limit u Ugarskoj iznosio je 18 kg a u Austriji 10 kg po stanovniku. Normalna mjesečna potrošnja žita po jednom stanovniku uzima se 18 kg mjesečno, što znači da je bosanskohercegovačko stanovništvo zakonski moglo dobiti samo polovinu te količine. Međutim, ni tako strogo ograničene i nedovoljne količine stanovništvo nije redovno dobijalo zbog neredovnog saobraćaja u ratnim uslovima. Stanje je posebno pogoršavala okolnost što su se žitna područja Posavine i Semberije nalazila na pravcu nastupanja armije prema Srbiji. Stanovništvo iz tih krajeva bilo je evakuirano, tako da se nije mogla završiti žetva niti naredna sjetva. Mobilizacija najsposobnije radne snage i rekvizicije konja i volova za vojsku značajno su smanjile produktivnu snagu poljoprivrede i to upravo u vrijeme kada su njeni proizvodi bili najpotrebniji. Zemlju su najvećim dijelom obrađivali oni koji to nikada nisu radili, a među njima visok procent

---

[63] Petar Tomac, *Prvi svetski rat 1914-1918*. Beograd, 1973. str. 125-126.

činile su žene. Organizirane su prisilne "mobe" za žetvu i za sjetvu, jer se samo na taj način mogla obraditi zemlja. Rekvirirani su svi plugovi, mašine i druga oruđa i stavljeni na raspolaganje za zajedničku upotrebu. Radovima su rukovodili posebni odbori, a nadziranje je vršila žandarmerija. U nedostatku radne snage poljoprivredne radove su obavljali zatvorenici i ratni zarobljenici, zatim školska djeca iz osnovne škole pod nadzorom učitelja, a uz saglasnost reis-ul-uleme i muslimanske žene.[64]

Da bi se uvela još oštrija kontrola snabdijevanja stanovništva, u aprilu 1915. godine izdate su karte za dodjelu hljeba i brašna, a stupile su na snagu 11. maja 1915. godine. Tada je povećana količina žita za seosko stanovništvo sa 300 na 350 grama dnevno po stanovniku, dok je gradsko stanovništvo, izuzimajući radnike na teškim poslovima dobilo svega 200 grama brašna na dan po stanovniku.[65] Ishrana stanovništva postajala je sve teža. Dugi i iscrpljujući rat trošio je i posljednje rezerve hrane. Cijene životnih namirnica od 1913. do 1916. godine porasle su za tri puta, dok su radničke nadnice bilježile jedva 50% povećanja. Kakve je razmjere dobila nestašica i skupoća najbolje se vidi iz porasta cijena životnih namirnica u Sarajevu. Cijene životnih namirnica koje je 1918. godine utvrdila vlada bile su za 350% do 2.300% veće nego prosječne cijene istih artikala 1914. godine, dok su cijene u slobodnoj prodaji i švercu bile neuporedivo veće.[66]

Prema izvještaju Sreskog ureda u Foči od 22. maja 1919. godine, na užem području sreza, u posljednjim godinama rata (1916-1918) umrlo je od gladi i iznemoglosti 2.200 lica ili oko 50 lica mjesečno. Kraj rata dočekan je sa značajnim gubicima stanovništva. Prema popisu iz 1910. godine, uže područje fočanskog sreza (bez ispostave Kalinovik) imalo je oko 38.000 stanovnika. Izbijanjem rata 1914. godine, u vojsku je regrutirano 7.500 lica (oko 20% stanovništva). Ovaj podatak izgleda pretjeran, ali on je zvanično dat i u njega ne bi trebalo sumnjati. Prema austrougarskim izvorima, 1917. godine vojnom mobilizacijom u Bosni i Hercegovini bilo je obuhvaćeno 2,35% ukupnog stanovništva, dok je taj procent u Austriji iznosio 0,50%, a u

---

[64] *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914. bis 1916.* Wien, 1917. str. 141-142.

[65] *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914. bis 1916*. str. 56-57.

[66] *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914. bis 1916*, str. 131-132.

Mađarskoj 0,45%. Popisom iz 1917. godine utvrđeno je da na užem području sreza živi 28.984, a 1918. godine 30.147 stanovnika. Sreski ured navodi da je za prehranu stanovništva u posljednjim godinama rata bilo potrebno 18-24 vagona žita mjesečno, a da je stizalo jedva 8 vagona. [67]

Teškoće karakteristične za čitavu zemlju, u fočanskom i susjednim pograničnim srezovima još su više pojačavali teror nad srpskim stanovništvom i teške uslove života izbjeglog muslimanskog stanovništva, koje je bilo izloženo uništavanju. Likvidirani su naročito ugledni ljudi, zatim internirani i prisiljeni da napuštaju vlastite domove i da ostavljaju imetak koji su mukotrpno i dugo sticali.

Nagomilani ekonomsko-socijalni problemi, kao i odjeci Oktobarske revolucije, doveli su 1918. godine do naglog širenja antiratnog raspoloženja, koje se izražavalo na različite načine. U čitavom šarenilu antiratnih pojava naglašeno je dezerterstvo iz austrougarske vojske i stvaranje tzv. zelenog kadra. Poslije Brest-Litovskog mira zeleni kadar se omasovljuje povratnicima s istočnog fronta, bivšim zarobljenicima i aktivnim učesnicima u oktobarskoj revoluciji.

Neriješeno agrarno pitanje zaoštrilo je u toku rata socijalne odnose na selu. Izvjesni pokušaji da se ovo pitanje riješi za vrijeme rata nisu uspjeli, pa su 1918. i 1919. godine seljaci pokušali da ga sami riješe. Oni pale begovske kuće i imovinu, a uskraćivanje trećine i uzurpiranje zemlje koju obrađuju uzima široke razmjere. Na ruku seljačkim nemirima išle su nesređene prilike, jer je stara vlast bila na izmaku, a nova se nije konsolidirala. Ove nemire je još više zaoštravala "boljševička agitacija koju provode i podstiču povratnici sa istočnog fronta i socijalistički agitatori". Kao vođa socijaldemokrata u fočanskom srezu spominje se cipelarski radnik Šćepan Nećić zvani Burilo, koji je bio povjerenik Sreske bolesničke blagajne, a kao propagatori boljševičkih ideja student Pavle Kočović i stolar Gavro Vuković, oba iz Foče. U izvještaju Sreskog ureda kaže se da dvojica posljednjih "harangiraju masu". Slab aparat vlasti nije se mogao suprotstaviti pljačkaškim akcijama seljaka, koje su mjestimično bile praćene i ubistvima bošnjačkih zemljoposjednika. Zbog vjerske i nacionalne strukture zemljoposjednika (pretežno Bošnjaka) i kmetova (pretežno Srba), zajedno s klasnim ispreplići se i zaoštravaju vjerski i nacionalni odnosi na selu. Vlasti su tražile izlaz u uspostavljanju

[67] *Glas slobode*, br. 73, 18. 9. 1918, str. 3.

vanrednog stanja u ugroženim srezovima, uspostavljanju prijekih sudova, mobilizaciji rezervista i obrazovanju poluvojnih formacija, tzv. narodnih gardi. Sve preduzete mjere nisu trajnije rješavale agrarno pitanje kao najteži socijalno-politički problem u zemlji, pa se u njegovo razrješavanje uključio sam državni vrh (Proglas regenta Aleksandra, 6. I 1919. Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme). U tome je ležao i najveći značaj seljačkih nemira u vrijeme konsolidiranja novostvorene države.

Poslije proboja Solunskog fronta (14-17. septembra 1918) u Sarajevu je, 20. septembra, došlo do formiranja Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu, koje je imalo zadatak da zajedno s ostalim narodnim vijećima južnoslavenskih zemalja pripremi stvaranje zajedničke jugoslavenske države. U toku oktobra, u Foči je stvoren odbor Narodnog vijeća, koji je kao i u drugim mjestima imao svoju narodnu gardu. Austrougarska vlast u Bosni i Hercegovini prestala je definitivno 1. novembra 1918, kada je vojni poglavar general Stjepan Sarkotić predao vlast Narodnoj vladi, koju je imenovalo Narodno vijeće Bosne i Hercegovine. Zvanično proglašenje Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca uslijedilo je mjesec dana kasnije, 1. decembra 1918. godine.

Najvažniji zadatak Narodnog vijeća i Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu bio je da u prelaznom periodu sačuvaju red i mir i društveni poredak. Podređenim vlastima bilo je naređeno (3. nov. 1918) da se preduzmu sve mjere za obezbjeđenje lične i imovinske sigurnosti. S obzirom na to da se u stari policijski i žandarmerijski aparat nije imalo povjerenja, Vlada je naredila da se formira narodna garda koja ima zadatak da "održi javni red i mir u mjestu i okolici", a zatim da se stara o razoružanju austrougarske vojske i da sprečava nerede i pljačke koje bi ta vojska činila u povlačenju. Ova, kao i neke druge mjere nisu bile dovoljne da se osiguraju red i mir, pa su Narodno vijeće i Zemaljska vlada za BiH pozvali srpsku vojsku (4. XI 1918) da hitno dođe u Sarajevo. Tom prilikom naglašeno je da je stanje naročito teško u istočnoj Hercegovini i jugoistočnoj Bosni, gdje je već došlo do nereda zbog upada komita iz Crne Gore. Prve jedinice Druge srpske armije stigle su 6. novembra 1918. preko Višegrada u Sarajevo. Iako je srpska vojska nastojala da uspostavi red i mir, nije imala dovoljno snage

da se osiguraju granična područja prema Crnoj Gori, odakle su upadale naoružane grupe komita i vršile razna nasilja i pljačkali stanovništvo.[67a]

U oktobru 1918. godine Crnu Goru oslobodila je srpska vojska, s kojom su sarađivale crnogorske ustaničke snage i crnogorske komite. Pojedine grupe komita odvojile su se od srpske vojske i samostalno upadale u pogranična područja. Tamo su napadale austrougarsku vojsku ometajući joj odstupnicu, a ponegdje su upadale u gradove i uspostavljale vlast. Prilike su bile veoma teške, jer je u prelaznom periodu u mnogim mjestima bilo uspostavljeno dvovlašće, a negdje je djelovalo više faktora istovremeno: stari aparat vlasti, srpske jedinice, narodna garda kao poluvojna formacija sreskih narodnih vijeća, a u pograničnim srezovima prema Crnoj Gori pojavljuju se kao faktor i crnogorske komite. Ovako nesređena organizacija vlasti ostavljala je prostor u fočanskom regionu za razne anarhične pojave koje su izazivale opštu nesigurnost i strah, posebno kod bošnjačkog stanovništva. O tome svjedoči više izvještaja lokalnih vlasti koje su istraživale štete učinjene bošnjačkom stanovništvu. Prema izvještaju Sreske ispostave u Kalinoviku od 30. maja 1919, crnogorske komite i nepoznata lica učinili su kod 28 bošnjačkih (druga se ne spominju u izvještaju) domaćinstava štetu u iznosu od 110.728 kruna. Sreski ured u Foči, septembra 1920, obavještava Zemaljsku vladu o ubistvu Nurbega Šadimlije i pljačkanju nekih Bošnjaka, pa navodi da je stanovništvo u velikom strahu i da je "naročito panika zavladala među muslimanskim svijetom, koji je do sada isključivo bio izložen razbojničkim ispadima. Nije ni čudo da se sve to izrabljuje u političke svrhe i u raspirivanju vjerske mržnje; kad se uoči, da je od novembra one godine (1918 – A.P.) pa do danas među pograničnim pučanstvom poginulo od razbojničkih ruku šest viđenih Muslimana. Drugi bi razlog bio, koji je nesnošljivost između Srba i Muslimana često bacio u nazadak, najnovija naredba o oduzimanju begluka, koja je veliki broj aga i to isključivo Muslimana bacila na prosjački štap. Naročito je tim poskočio broj varoške siročadi, koja se skoro isključivo regrutira iz bivših aga".[67b]

Upadi komita iz Crne Gore trajali su nekoliko godina poslije Prvog svjetskog rata i ugrožavali bošnjačko stanovništvo oko Foče, Goražda i Čajniča. Njihove pljačkaške akcije i ubistva uglednih Bošnjaka unosili su

---

[67a] ABH, ZV, br. 3034/1919. Kotarski ured u Foči – Zemaljskoj vladi, 22. maja 1919.
[67b] Milan Gaković, *Rješavanje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini 1918-1921.* Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta. Sarajevo, 1970. br. 6. str. 25-26.

nered i nesigurnost među stanovništvo i pogoršavali vjerske i nacionalne odnose na ovom području, koji su već od oktobra 1918. godine bili zaoštreni usljed samovoljnog raskidanja kmetskih i beglučkih odnosa.

Uzrok pojave crnogorskih komita u ovom graničnom području historičari vide u nesređenim prilikama u Crnoj Gori poslije Prvog svjetskog rata, takođe i u praksi iz ranijih vremena, posebno za vrijeme ratova i ustanaka, kada se uskakalo i s jedne i s druge strane granice i vršile osvete, pljačke i paljevine. Crnogorske komite imali su progresivnu ulogu dok su se za vrijeme okupacije Crne Gore borili za oslobođenje svoje zemlje, ali zbog njihovih upada u granična područja Bosne i Hercegovine, nakon Prvog svjetskog rata, svrstavaju ih u pljačkaše i izazivače nereda i nesigurnosti. Njihove akcije imale su trajnije negativne posljedice na vjerske i nacionalne odnose u tim područjima.[67c]

* * *

Iako je u poređenju s osmanskim periodom postignut izvjesni napredak, pismenost u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine bila je privilegija malog broja domaćih ljudi i većine doseljenika. Međutim, prirodno je što su postojale razlike u broju pismenih na početku i na kraju austrougarske vladavine, kao i razlike po pojedinim područjima i mjestima. U Bosni i Hercegovini je 1910. godine znalo čitati i pisati (latinicu i ćirilicu) svega 177.168 lica ili 11,95% ukupnog stanovništva starijeg od 7 godina, dok je još svega 3.082 znalo samo čitati. Nepismenih je bilo 87,84%. Iste godine, u 331 opštoj, 146 vjerskih i 10 privatnih škola bilo je ukupno 42.578 učenika. Mada je broj učenika i broj škola od okupacije postepeno rastao, 1910. godine bilo je 87,25% nepismene djece i omladine od 7 do 20 godina starosti. Nepismenost nije vladala samo na selu, nego i u gradovima. Značajniji procent pismenih zabilježen je samo u četiri gradska sreza: sarajevskom 57,06%, mostarskom 52,33%, tuzlanskom 48,52% i banjalučkom 45,24%. U svim ostalim srezovima broj pismenih nigdje nije prelazio 20% stanovništva starijeg od 7 godina. S obzirom na to da je većina doseljenika

---

[67c] Atif Purivatra, *Političke partije prema agrarnoj reformi u Bosni i Hercegovini neposredno poslije 1918. godine.* Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta. Sarajevo 1967, III, 3 str. 94.

u Bosnu i Hercegovinu bila pismena, procent nepismenog domaćeg stanovništva bio je veći.[68]

Pismenost u fočanskom srezu bila je ispod prosjeka za cijelu zemlju, a pogotovo sarajevskog okruga. Podaci o tome daju se u narednoj tabeli.[69]

Pismenost stanovništva starijeg od 7 godina u fočanskom srezu 1910. godine (latinica i ćirilica) prema konfesionalnoj pripadnosti

		Pravoslavni	**Muslimani**	**Katolici**	**Ostali**	**Svega**
Znaju čitati i pisati	m.	564	561	94	9	1.228
	ž.	145	7	125	13	290
	Svega	709	568	219	22	1.518
Znaju čitati	m.	11	9	-	-	20
	ž.	-	1	-	-	1
	Svega	11	10	-	-	21
Ne zna čitati ni pisati	m.	4.896	10.070	47	7	15.020
	ž.	4.877	9.403	51	4	14.335
	Svega	9.773	19.473	98	11	29.355[70]

Iz tabele se vidi da je pismenost različito izražena kod pripadnika raznih konfesija. Pravoslavnih je bilo pismeno 6,75%, muslimana 2,83%, katolika 69,09%, ostalih 66,66%. Ukupno u fočanskom srezu bilo je pismeno 4,91% stanovništva starijeg od 7 godina, a ako se u tu grupu uključe i oni koji su znali samo čitati, onda je bilo pismeno jedva 5% stanovništva. Od ukupno 6.525 muške djece i omladine od 7 do 20 godina starosti nepismeno je bilo 6.042. U tom uzrastu znale su čitati i pisati 474 osobe, a još 9 ih je znalo samo čitati. Stanje pismenosti ženske djece i omladine bilo je još nepovoljnije. Čitati i pisati znalo je svega 116, dok je nepismenih bilo 6.351 lice. To znači da je u fočanskom srezu među djecom i omladinom od 7 do 20 godina znalo čitati i pisati samo 590 lica, samo čitati 9 i da je po-

[68] Sajma Sarić, *Prilog proučavanju kolonizacije u Bosni i Hercegovini od 1918-1934*. Prilozi Instituta za istoriju, godina XIV, br. 14-15, Sarajevo, 1978. str. 415-425. Vidi detaljnu tabelu: Arhiv Bosne i Hercegovine, Kraljevska banska uprava drinske banovine, III odjeljenje, broj 21.749/1932.
[69] *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina 1910*, str. XLII-XLIII.
[70] *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina 1910*, str. 14-15. Pismenost po spolu, dobi i vjeri.

tpuno nepismenih bilo 12.393 lica. Izraženo u procentima, nepismenih je bilo 95,17%, a pismenih 4,83%, što dovoljno govori o velikom nedostatku škola i kulturnoj misiji Austro-Ugarske, kojom se ona lažno hvalila pred Evropom.

Najveći broj pismenih ljudi u srezu živio je u gradu Foči. To su bili službenici u administraciji, učitelji, trgovci, zanatlije i drugi rijetki pojedinci. Veoma nizak procent pismenih Bošnjaka bio je uslovljen time što je statistika bilježila samo poznavanje latinice i ćirilice, a u mektebima i medresama učilo se arapsko pismo.

Poslije 1878. godine Austro-Ugarska Monarhija je imala spreman plan stvaranja novog školskog sistema koji bi odgovarao njenim ekonomskim, političkim i vojnim ciljevima. "Polazeći sa stanovišta da škola nije samo mjesto gdje se stiču znanja nego i izrazito vaspitna ustanova, školske vlasti su svu svoju pažnju, budnost i opreznost, u prvom redu usmjeravale na ovaj aspekt škole i njene uloge".[71] Osnovni cilj bio je da osigura presudan uticaj na vaspitanje školske omladine, stavljanjem pod svoju kontrolu svih postojećih vaspitno-obrazovnih institucija. Za podizanje novih škola, koje bi bile potpuno u duhu te politike trebalo je osigurati materijalna sredstva i kadrove. Ali, za Austro-Ugarsku je najvažnije bilo izraditi takvu školu kao instituciju u čijim osnovama je kult prema Monarhiji primarni cilj vaspitanja. Ona je i školstvom htjela da u korijenu spriječi bilo kakve nacionalne i nacionalnooslobodilačke težnje. Iz ovih opštih ciljeva austrougarska vaspitnoobrazovne politike izviralo je i stanje školstva u Bosni i Hercegovini.

Prema popisu od 1885. godine, u fočanskom srezu nema podataka koliko je djece pohađalo mektebe poslije okupacije, ali je ostalo zabilježeno da je u fočanskoj medresi 1900/01. godine radio jedan nastavnik s 38 učenika, a 1901/02 – 47, 1902/3 – 61, 1903/04 – 53 i 1904/5 – 67 učenika. U srpskoj osnovnoj školi 1891. godine bilo je 67 učenika.[72]

Zadržavajući i dalje zatečene konfesionalne škole, prve državne ili narodne osnovne škole u srezu osnovane su u gradu Foči i Kalinoviku 1886/1887. godine, a znatno kasnije u Bastasima (1904/1905), Čelebiću (1905/1906), Jeleču (1909/1910) i Ustikolini (1909/1910. godine). Nažalost, za

---

[71] Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878-1918).* Sarajevo, 1972. str. 9.

[72] *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906*, str. 203.

sada ne raspolažemo podacima koliko je djece pohađalo te škole. Godine 1912, svim državnim konfesionalnim i privatnim školama u Bosni i Hercegovini bilo je obuhvaćeno samo 26,75% djece. Taj procent u fočanskom srezu bio je sigurno znatno niži, jer su većinu stanovništva činili Bošnjaci, koji su tada nerado slali mušku, a kamoli žensku djecu u državne škole.[73]

Osnovne škole izdržavane su iz sredstava opština i zemaljskog erara. Opštine su bile dužne da za njih obezbijede potrebne prostorije, da se brinu o njihovom održavanju, rasvjeti, ogrjevu i čišćenju i da plaćaju školske podvornike. Međutim, plate učiteljima (svjetovnim i vjeroučiteljima) nisu isplaćivale direktno opštine, pa čak ni u slučaju kada su one davale sredstva, nego zemaljski erar. Na taj način učitelji su bili direktno vezani za vlast i obavezni da provode njenu politiku. S obzirom na to da su škole radile s malim brojem učenika (1912. godine sve škole u Bosni i Hercegovini imaju prosječno po 80-90 polaznika), koje je najčešće vodio po jedan učitelj, u fočanskoj školi radio je još i pomoćni učitelj.[74] Godine 1898. u Foči je bio učitelj Jusuf Bajrović, pomoćni učitelj Jovo Gavrić, a osnovnu školu u Kalinoviku vodio je učitelj Nikola Tepavac.[75]

Okupacijom Bosne i Hercegovine počele su značajne društveno-ekonomske promjene koje su bile posljedica vezivanja zaostale, polufeudalne zemlje za razvijeniju državu. Interesi novog upravljača oživjeli su privrednu aktivnost i doveli do uspostavljanja modernije administracije, priliva kapitala i doseljavanja relativno velikog broja stranaca – činovnika, poslovnih ljudi i vojnika. Glavne karavanske puteve zamijenio je željeznički saobraćaj, mijenjajući ne samo pravac ranijeg privrednog komuniciranja bosanskohercegovačkog stanovništva sa susjednim zemljama, nego i tokove života u koji su znatno brže unošene savremene ideje i tekovine. Sve te promjene, kao i socijalno raslojavanje, konfesionalna podijeljenost i buđenje nacionalne svijesti imali su odraza na cjelokupnu oblast nadgradnje.

Ranije smo vidjeli da je u školskom sistemu, odnosno u oblasti obrazovanja i vaspitanja, razvoj tekao u dva pravca: zadržane su ranije konfesionalne škole, ali se osnivaju i državne, koje nemaju vjerska ili nacionalna ograničenja. I u oblasti kulture i prosvjete, u širem smislu, postojale su dvije politike. Jednu je provodila austrougarska vlast, a drugu domaće stanovniš-

---

[73] M. Papić, *Školstvo*, str. 46-48.

[74] *Izvještaj o upravi BiH 1906*, str. 70.

[75] *Bosnischer Bote,* 2, Jahrgang, Sarajevo, 1898.

tvo u okviru svojih vjerskih i nacionalnih sredina. S obzirom na to da su prosvjeta, kultura i umjetnost bile jedine oblasti u kojima se mogla prikriveno ispoljiti politička i nacionalna misao, u Bosni i Hercegovini su austrougarske vlasti nastojale da ih stave pod strogu kontrolu i da ih integriraju u svoj društveno-politički sistem.

Za vrijeme austrougarske uprave, u Foči su, kao i u većini drugih gradova, postojala različita društva. U tom pogledu, najaktivniji su bili Srbi. Oni su imali pet društava, Bošnjaci tri, a isto toliko bilo je internacionalnih društava.

Početni oblik društvenog organiziranja Srba u Foči javio se 1882. godine formiranjem Odbora za svetosavske zabave. Za razliku od sličnih odbora u nekim drugim gradovima, fočanski se nešto duže održao, tako da se spominje i 1883, a 1884. priređivao je zabavu na Arhanđelov dan. Poslije toga nema vijesti o njegovom djelovanju. Nekoliko godina kasnije, 1887. godine, fočanski Srbi su, među prvima u zemlji, formirali Odbor mladih Srba za osnivanje crkvenog pjevačkog društva. Vlasti im tada nisu odobrile njegovo osnivanje, ali je kasnije podnesen novi zahtjev i nacrt statuta po uzoru na statut mostarskog Srpskog crkveno-pjevačkog društva "Gusle". Zemaljska vlada je predložila Zajedničkom ministarstvu finansija da odobri osnivanje društva, uz uslov da se iz statuta izbaci izraz "Srbin pravoslavne vjere" i zamijeni izrazom "osoba pravoslavne vjere". Uz zahtjev za osnivanje društva traženo je i osnivanje društvene biblioteke, ali su vlasti to odbile i dozvolile nabavku knjiga za pjevanje (pjesmarice, Gasangsbucher). Zajedničko ministarstvo dalo je saglasnost za osnivanje društva, uz napomenu da svako proširenje njegove djelatnosti izvan odredbi statuta, pa i osnivanje biblioteke, nije dopušteno.[76]

Ubrzo poslije osnivanja pjevačkog društva, iz redova srpskog građanstva pokrenuta je akcija za osnivanje "Pobratimstva" - srpskog antialkoholnog društva i Sokola zajedno. Nijedno od ove vrste društava nije postojalo u Bosni i Hercegovini, pa su Srbi iz Foče u tom svom pionirskom radu imali teškoća. Nadajući se da će im vlasti odobriti osnivanje Sokola, nabavili su potrebne gimnastičke sprave. Njihova očekivanja se nisu ispunila, jer vlasti

[76] ABH, ZMF, br. 1715/BH, 1890. (28. II 1890. i 5. V 1890). Za podatak zahvaljujem dr. Tomi Kraljačiću. Pejanović navodi da je "Srpsko pravoslavno crkveno pjevačko društvo 'Sv. Sava'" osnovano 1900. godine. Prema ovom izvoru, ono je osnovano 10 godina ranije, jer nije postojao razlog da poslije odobrenja statuta čeka čitavu deceniju.

ne samo da nisu dozvolile osnivanje Sokola, nego su naredile da se u roku od tri dana unište nabavljene gimnastičke sprave. Tako je 1893. godine u Foči osnovano samo "Pobratimstvo" - srpsko antialkoholno društvo, prvo ove vrste u Bosni i Hercegovini ("Pobratimstvo" - družina trezvenih Srba u Foči). Ovo društvo je 1912. imalo 126 članova, a njegov predsjednik bio je Nikola Kočović.[77]

Ipak, treba ukazati da Fočaci nisu odustajali od svoje namjere. Dvije godine poslije tog zahtjeva (1895), u Ministarstvu u Beču je razmatrana molba fočanskog pjevačkog društva kojom su tražili da im se odobri uvođenje gimnastičkih sprava. Za vlasti se pokazala neobičnom ideja da se u okviru crkvenog pjevačkog društva uvodi gimnastika na spravama. Ocijenjeno je da je to nepoželjna politička djelatnost koja ide za tim da što jače apsorbira čitav duhovni život članova društva i da, odvajajući ih od drugih, razvija čistu srpsku kulturu i srpsko nacionalno osjećanje. Poslije ovakve ocjene uslijedilo je odbijanje molbe, i tek 15 godina kasnije u Foči je bio osnovan srpski soko.[79]

Od posebnog značaja za kulturno-prosvjetni rad srpskog stanovništva u Foči i njenoj okolini bilo je osnivanje pododbora "Prosvjete" 13. maja 1904. godine. Ovo društvo imalo je zadatak da pomaže školovanje đaka i studenata, ali je ubrzo razvilo bogatu aktivnost i na drugim područjima.[80]

Osim već spomenutih srpskih društava, u Foči je 1909. godine osnovana "Dobrotvorna zadruga Srpkinja". Ova društva razvila su se iz "Krajcarskog štedovnog društva pravoslavnih Srpkinja u Sarajevu" osnovanog 1887. godine, koje je 1906. godine preraslo u "Dobrotvornu zadrugu Srpkinja". Imala su zadatak da pružaju svestranu pomoć srpskoj omladini i sirotinji.

---

[77] R. Besarović, *Kultura*, dok. 227. str. 583. Iz Statuta mostarskog društva "Gusle" koji je odobren 1888. *Bosnicher Bote*, 1912. str. 390; Osnivanje sokola odgođeno je za čitavih 10 godina, jer je prvo sokolsko društvo u zemlji osnovano u Mostaru 1903. Đ. Pejanović, *Kulturno-prosvetna, humana i socijalna društva,* str. 6, 19.

[79] R. Besarović, *Kultura*, dok. 241, str. 620.

[80] Pododbor su 1909. i 1910. sačinjavali: Vasilije Kandić, predsjednik, Milan Simić, sekretar, Todo Tomašević, blagajnik, Nikola Marić, I revizor, Niko Grujičić, II revizor, zamjenici: Stanko Poljašević i Jeftan Ognjenović, a naredni pododbor činili su: Vaso Babić, predsjednik (veterinar), odbornici: Vaso Babić, Nikola Marić, Nikola Kočović, Jeftan Ognjenović, zamjenici: Miloš Tomašić i Pero Klarić. *Kalendar Prosvjeta*, 1910. str. 234. i za 1912. g. str. 305.

Osnivač društva u Foči bila je Ana Hadži-Vuković. Ono je 1912. godine imalo 52 člana, a predsjednica je bila Jovanka Jeremić.[81]

Do Prvog svjetskog rata u Foči je postojalo pet srpskih društava koja su spadala među najaktivnija u zemlji. Njihovi osnivači pokazali su izuzetnu inicijativu i upornost, s obzirom na ograničenja i smetnje koje im je činila austrougarska vlast. Fočanska srpska društva, kao i u cijeloj zemlji, bila su zabranjena za vrijeme iznimnih mjera u maju 1913. godine. Njihove prostorije bile su zatvorene, a arhiva zaplijenjena. U jesen iste godine obnovila su rad i u otežanim uslovima djelovala do Sarajevskog atentata 1914. godine. Iako su radila kao nepolitička, sva su imala prvorazredan politički značaj. U uslovima kada nije bilo dopušteno političko organiziranje i udruživanje, ona su predstavljala jedini legalni oblik djelovanja u kojem se budila i razvijala nacionalna svijest i stvaralo raspoloženje za otpor tuđinskoj vlasti. Upravo u radu tih društava srpsko građanstvo, prije svega trgovci, sveštenici i intelektualci, gradilo je svoj društveni i politički ugled kod srpskog stanovništva i postalo njegov reprezentant.

Organizirani društveni život Bošnjaka u Foči za vrijeme austro-ugarske vladavine otpočeo je 7. februara 1906. godine, osnivanjem "Muslimanske čitaonice i dobrotvornog društva", koje je radilo do 1910. godine. Ovo udruženje imalo je kulturno-prosvjetne i humane ciljeve. Tri godine kasnije, 29. aprila 1909. godine, Šefki-beg Avdagić osnovao je "Udruženje islamske mladeži 'Sabur'". Poslije toga, 1910. godine, prestali su da rade Muslimanska čitaonica i dobrotvorno društvo, a osnovane su dvije čitaonice. Prvo je, 14. maja, Hafiz Abdulah Bušatlić osnovao čitaonicu "Ittihadi Muslimin", a zatim su, 13. avgusta, odobrena pravila "Islamske kiraethane" (kiraethana – čitaonica). U jednom dopisu iz Foče, objavljenom u "Gajretu" 1913. godine, hvali se društvo "Ittihadi muslimin" da ima preko 100 članova, uglavnom omladinaca. Također se konstatira da ovo društvo priređuje zabave u dobrotvorne svrhe i da širi ideje "Gajreta", pa se ubrzo očekuje osnivanje njegovog pododbora.[82]

---

[81] Đ. Pejanović, *Kulturno-prosvetna, humana i socijalna društva,* str. 17; *Bosnischer Bote*, 1912, str. 390.

[82] Đ. Pejanović, *Kulturno-prosvetna, humana i socijalna društva,* str. 88; *Gajret*, VI/1913, 1-3, str. 82. Arhiv Bosne i Hercegovine, Zajedničko ministarstvo finansija br. 6565/BH, 1910., br. 6381/BH 1909, br. 11209/BH, 1910.

Kulturno-prosvjetna i humanitarna aktivnost Bošnjaka u Foči odvijala se, uglavnom, u čitaonicama koje su se bavile opismenjavanjem i praćenjem štampe, te prikupljanjem pomoći u humanitarne svrhe. Ovaj oblik društvenog života najbolje je odgovarao njihovim navikama i načinu života. Ideje za osnivanje čitaonica davali su školovani ljudi, kasnije i hodže, a materijalna sredstva osiguravali su bogatiji građani i zemljoposjednici.

U Foči su postojala i tri društva koja su, uglavnom, osnivali doseljenici i činili većinu njegovog članstva. Prvo takvo društvo u Foči bila je "Građanska čitaonica", osnovana 1904. godine. U njoj su se okupljali, uglavnom, doseljeni činovnici i poslovni ljudi, a brojni oficiri imali su u okviru garnizona svoju kasinu, u kojoj se odvijao sav njihov društveni život. Sljedeće društvo osnovano je 1913. godine, pod malo neobičnim nazivom "Flottenverein" (Društvo za pomaganje ratne mornarice), a poslije je osnovano i "Ratno dobrotvorno društvo".[83]

* * *

Foča za vrijeme austrougarske vladavine nije doživjela značajniji urbani razvoj ukoliko ne računamo izgradnju vojnih objekata. Ona je 1879. godine imala 594 kuće sa 727 stanova, a 1910. godine opština ima 942 kuće, od kojih je 825 nastanjenih i 117 nenastanjenih (poslovne, administrativne i druge zgrade). Povećanje broja kuća nije samo rezultat građevinske aktivnosti, nego i proširenja gradske opštine. Najveća sredstva ulagana su u izgradnju i adaptaciju vojnih objekata. Samo od 1885. do 1896. godine, u izgradnju terenske i artiljerijske kasarne, vojne bolnice, adaptaciju postojećih kasarni i muslimanskog groblja utrošeno je 282.230 kruna. U izgradnju svih civilnih objekata u gradu od 1878. godine do Prvog svjetskog rata utrošeno je znatno manje. Od 1878-1905. godine iz sredstava opštine utrošeno je na razne građevine svega 44.068 kruna i to:

---

83 Vidi: Đ. Pejanović, *Kulturno-prosvetna, humana i socijalna društva,* str. 88.

Na izgradnju škole	4.000 kruna
Na izgradnju klaonica	2.206 kruna
Objekti za sušenje kože, peći za sušenje šljiva i svinjski salaš	7.106 kruna
Kuće u najam, magaze itd	1.889 kruna
Vodovod i bunari	19.646 kruna
Kanalizacija	2.200 kruna
Ceste, regulacija grada, trgovi	760 kruna
Mostovi	4.000 kruna[84]

Od ukupno 96 organiziranih opština u zemlji, po uloženim sredstvima u različite gradnje Foča se 1905. godine nalazila na 48. mjestu. Od privrednih objekata u Foči najznačajnije je bilo podizanje magacina za duhan, u koji je 1893. i 1910. godine investirano 57.910 kruna.

Za razvoj Foče kao urbane sredine posebno je bila značajna izgradnja gradskog vodovoda. Radovi su počeli 1888. i nastavljeni su 1889. i 1904. godine, a rekonstrukcija i dogradnja vršene su 1906, 1910. i 1913. godine. Do 1905. godine izgrađena je vodovodna mreža u dužini od 3.976 m, propusne moći 4,5 litara u sekundi i rezervoarom obima 28 metara. Tada je u gradu bilo 10 česama i 6 hidranata za gašenje požara. Građevinski troškovi iznosili su 44.926 kruna, od čega je opština platila 31.826 kruna, a vojna uprava 13.100 kruna.[85] U toku 1906. godine vršena je rekonstrukcija starog vodovoda od Kajnak-vrela, propusne snage od 6 litara u sekundi i dužine cijevne mreže od 2.530 m. Izgrađeno je 9 česama, 8 vatrogasnih hidranata, jedan sabirni rezervoar zapremine 3,4 m^3, ozidana tri vrela i instalirano 6 kućnih vodovoda. U ove radove gradska opština uložila je 29.647 kruna.[86] U toku 1910. godine Foča je na izgradnju vodovoda i bunara utrošila 9.799 kruna. Dalja ulaganja na produženje vodovoda izvršena su 1913. godine. Tada je uloženo 17.204 kruna, od kojih je opština platila 6.800 kruna, vojna uprava 4.100 kruna i državna uprava 6.304 krune.[87] Od okupacije do Prvog svjetskog rata, u izgradnju i rekonstrukciju gradskog vodovoda investirano je 101.576 kruna, od čega je opština uložila 78.072 krune, vojna uprava 17.200 kruna i državna uprava 6.304 krune. Do 1912. godine, vodovodne

[84] *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906*, str. 64-65.
[85] *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906*, str. 564-565.
[86] *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1907*, str. 184-185.
[87] *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1911*, str. 20-21; *Bericht 1914-1916*, str. 124.

instalacije uvedene su u 40 privatnih kuća, a grad je bio snabdjeven dovoljnim brojem česmi, što predstavlja značajan napredak u razvoju higijensko-zdravstvene kulture gradskog stanovništva.

Foča je imala opštinsku bolnicu smještenu u iznajmljenoj kući. U normalnim uslovima imala je 6 kreveta, a u nuždi je mogla primiti 11 bolesnika. U njoj je radio sreski ljekar (1898. godine Bernard Pollaschek, 1905. godine Tomoviez Eudoxius). Osim toga, u Foči je postojala i apoteka (1898. godine apotekar je bio Andreas Botić, a 1905. godine Julius Fehter), a takođe i sreski veterinar (1898. godine Nikola Knez i Anton Balek 1913. godine). U toku 1906. počela je izgradnja zgrade sreskog suda i gruntovnice, a 1908. zgrade sreskog ureda. To su bile reprezentativne zgrade kakve su podizane i u drugim našim mjestima toga doba. Foča je, takođe, imala moderan hotel sa 24 sobe, čiji je vlasnik bio Josef Gerstl.[*] Ranije su postojala dva hotela koje su držali stranci i to “Kronprinz Rudolf” i “Russ”. Prvi je bio vlasništvo Gersl Samuela, a drugi Russ Jakoba.

Mada su uoči rata postojali planovi da se izgradi električna centrala, Foču je za vrijeme austrougarske vladavine osvjetljavalo 85 petrolejskih

[*] U toj zgradi je 1942. godine bilo sjedište Vrhovnog štaba narodnooslobodilačke vojske, dok je boravio u Foči. Zgrada je adaptirana i sve do 1992. u njoj se nalazio Muzej.

svjetiljki. U tom periodu, preko Drine su izgrađena dva željezna mosta. Godine 1906. izgrađena je nova cesta prema Gacku i željezni most na Drini koji je vodio u dolinu Sutjeske i do najisturenije žandarmerijske postaje Suha (32 km). Dobri putevi povezivali su Foču i s Kalinovikom (18 km) i Ustipračom (12 km), koja je ležala na glavnom drumu za Sarajevo. Na putu Foča-Kalinovik turistima su preporučivani kula Čengića i stjenoviti grob sv. Vasilija, a u Ustikolini najstarija džamija u zemlji i Čengića odžak u dolini rječice Koline.

Foča je za vrijeme austrougarske vladavine od 1878. do 1918. godine bilježila napredak u privrednom i kulturnom životu, a isto tako i u razvijanju novih društvenih odnosa. Sav razvoj tekao je u specifičnim uslovima koji su izvirali iz vojnostrateškog značaja ovog kraja i za čitavu Monarhiju. Odvojena od susjednih zemalja, udaljena od željeznice i bez industrije, ona nije mogla ostvariti spektakularniji razvoj kao neki gradovi koji su postali industrijski i saobraćajni centri, ali se ne može osporiti da su u ovaj kraj počele prodirati moderne privredne i komercijalne ideje, kao i nova kulturno-nacionalna shvatanja.

FOJNICA 1878-1918.

Za vrijeme austrougarske vladavine fojnički srez je pripadao sarajevskom okrugu. Fojnica je bila sjedište sreza i u početku je imala dvije političke ispostave – u Kreševu i Busovači. Uži srez i političke ispostave bili su izdijeljeni u gradske i seoske opštine. U sastav užeg područja sreza, 1879. godine, spadale su sljedeće opštine: Brestovsko, Fojnica (gradska opština), Gvožđani, Ostružnica, Palež, Podstinje, Prokos, Šćitovo i Višnjica. Politička ispostava Busovača obuhvatala je opštine Bakovići, Busovača (trgovište), Busovača (vanjski džemat), Lugovi, Milodraž, Orahovo, Pridola i Rostovo, a politička ispostava Kreševo sastojala se od opština Bukovica, Crniči, Dusina, Homolj, Kreševo (grad), Martinići i Muslimin (trgovište). To znači da je fojnički srez na početku austrougarske okupacije imao 2 gradske i 22 seoske opštine.

Prije drugog popisa stanovništva (1885. godine) ukinuta je politička ispostava u Busovači, ali je definitivno uređenje fojničkog sreza završeno tek organizacijom seoskih opština koncem 19. stoljeća. To stanje izraženo je u posljednjem austrougarskom popisu stanovništva iz 1910. godine. Tada je uži fojnički srez imao jednu gradsku i 17 seoskih opština: Brestovsko, Bukovica, Busovača, Gvožđani, Lugovi, Milodraž, Orahovo, Ostružnica, Palež, Podstinje, Pridola, Prokos, Rostovo, Šćitovo, Tetima, Tješilo i Višnjica. Bakovići su samo u prvom popisu 1879. godine imali status opštine, a Tetima i Tješilo stekle su taj status tek prije posljednjeg austrougarskog popisa. U političkoj ispostavi Kreševo zadržane su sve ranije seoske opštine, a samo je formirana jedna nova i to odvajanjem seoskog područja od kreševske gradske opštine. Na taj način je kotarska ispostava u Kreševu imala sedam opština. Time je definitivno bila dovršena administrativna i politička podjela fojničkog sreza, koji je imao dvije gradske i 24 seoske opštine.

Gradska opština Fojnica obuhvatala je, 1879. godine, osim gradskog područja i sljedeća sela: Banja, Gradina, Lučice, Luka, Selaković, Šavnik i Tješilo. Isti obim fojničke gradske opštine ostao je sve do kraja 19. stoljeća, kada je Tješilo izdvojeno u posebnu seosku opštinu. Uže gradsko područje Fojnice sastojalo se od Fojnice (varoš), Gaja, Hrastina, Mahmutove česme, Pavlovca, Pazarnice i Stoca.

Od 1882. godine kotarski ured u Fojnici djelovao je kao prva instanca političke i sudske vlasti, a u njega su uključeni poreski i šumski uredi. Dvije godine kasnije, kotarski ured je dobio i gruntovno povjerenstvo. Na osnovu naredbe od 7. II 1906. godine, 1. jula iste godine odvojena je sudska od političke vlasti, pa su sreski sudovi izdvojeni iz kotarskih ureda i organizirani u samostalne institucije.[1]

Na čelu sreske vlasti nalazio se sreski načelnik (kotarski predstojnik), a uz njega su bili namješteni politički činovnik, referent za šumarstvo i puteve s neophodnim nadzornim osobljem, sreski ljekar i vojni pomoćnik (obično podoficir), koji obavlja vojne poslove.

U fojničkom, kao i u svim ostalim srezovima, postojao je sreski medžlis ili vijeće. Ta vijeća su postojala i za vrijeme osmanske vladavine, a imala su savjetodavni karakter u svim administrativnim poslovima. Sačinjavali su ih najugledniji predstavnici svih konfesija, a sazivana su prema potrebi.

Fojnički srez imao je u početku dvije, a kasnije jednu stresku ispostavu (ekspozituru), čiji je zadatak bio da rastereti sreski ured u Fojnici i olakša kontakte stanovništva s administracijom.

Administrativno i političko uređenje fojničkog sreza nije ni u čemu odudaralo od osnovnih principa administracije i politike koji su vrijedili za cijelu Bosnu i Hercegovinu.

* * *

Demografska kretanja u fojničkom srezu za vrijeme austrougarske vladavine bila su veoma nepovoljna u odnosu na cijelu Bosnu i Hercegovinu, a grad Fojnica spadao je u mali broj gradova koji su poslije 1878. godine bilježili demografsko nazadovanje.

---

[1] *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906*, str. 24-25, 464.

Priraštaj stanovništva u fojničkom srezu 1879-1910. godine:

Godina	1879.	1885.	1895.	1910.	Priraštaj (1879-1910.)
Broj stanovnika	7.761	0.065	1.481	13.550	5.789 (24,58%)

Priraštaj stanovništva u gradu Fojnici 1879-1910.

Godina	1879.	1885.	1895.	1910.	Priraštaj (1879 -1910.)
Broj stanovnika	1.544	1.562	1.530	1.392	152 (9,8%)

Fojnički srez imao je manji priraštaj za oko 40% u odnosu na prosjek Bosne i Hercegovine, a grad Fojnica je, usljed opadanja stanovništva, spadala među najmanje gradove. Od 50 gradskih naselja, Fojnica je 1879. godine bila 33. grad po broju stanovnika, a 1910. godine 46-ti. Ovakva demografska kretanja u fojničkom srezu, a posebno u gradu Fojnici mogu se objasniti nepovoljnim privrednim i saobraćajnim prilikama, odnosno propadanjem tradicionalnih zanimanja fojničkog kraja usljed konkurencije moderne proizvodnje željeza, a prirodni uslovi i nedostaci kredita nisu omogućili ovom kraju da se brže preorijentira na novu privrednu aktivnost. Takođe je razvoj željezničkog saobraćaja zaobišao Fojnicu i ostavio je udaljenu 33 km od najbliže željezničke stanice u Visokom. Ovim ekonomskim razlozima treba dodati i nizak prirodni priraštaj stanovništva i migracije u druge krajeve.

Vjerska struktura stanovništva u Fojnici:[2]

	1879.	1885.	1895.	1910.	1885-1910.
Katolici	799	845	839	719	+126 (17,52%)
Muslimani	745	693	644	642	51 (7,94%)
Pravoslavni	-	11	25	12	(8,33%)
Jevreji	-	8	22	17	9 (52,94%)
Ostali	-	5	-	2	3 (150%)

[2] Tabela je sačinjena na osnovu odgovarajućih popisa stanovništva.

u procentima (%):

	1879.	1885.	1895.	1910.
Katolici	57,75	54,10	54,84	51,65
Muslimani	48,25	44,36	42,90	46,13
Pravoslavni	-	0,71	1,63	0,86
Jevreji	-	0,51	1,43	1,22
Ostali	-	0,32	-	0,14

Iako je katoličko stanovništvo stalno opadalo, ono je u Fojnici kao i u srezu imalo apsolutnu većinu, dok je muslimansko činilo između 43 i 48 procenata ukupnog stanovništva grada i, takođe, pokazivalo tendenciju opadanja. Pripadnici drugih konfesija i nacija počeli su se naseljavati u Fojnici poslije 1879. godine i u njoj nikad nisu činili značajniji procent stanovništva.

Prema popisu stanovništva 1885. godine, u fojničkom srezu bilo je zabilježeno 195 doseljenika iz Austro-Ugarske i 4 iz drugih država. U narednom popisu, iz 1895. godine, bilo ih je 47 iz austrijske, 18 iz ugarske polovice Monarhije i 6 iz drugih država, što ukupno iznosi 71 doseljenik. U narednom periodu njihov broj se znatno povećao, pa je 1910. godine zabilježeno 168 doseljenika iz austrijske, 163 iz ugarske polovice Carstva i 93 iz drugih država, što ukupno iznosi 424.

Maternji jezik doseljenika u fojničkom srezu 1910. godine

Maternji jezik	Zemaljska pripadnost			
	Austrija	Ugarska	Druge države	Svega
Srpskohrvatski-hrvatskosrpski	74	133	11	218
Njemački	40	15	-	55
Češki	33	-	-	33
Slovenački	9	1	-	10
Poljski	3	-	1	4
Italijanski	-	-	76	76
Mađarski	9	13	-	22
Arnautski	-	-	5	5
Slovački	-	1	-	1
U k u p n o	168	163	93	424

Izvan granica Bosne i Hercegovine bilo je ukupno 424 lica, od kojih je 218 bilo sa srpskohrvatskog-hrvatskosrpskog područja (današnja Hrvatska i Vojvodina). Od ukupnog broja stranaca, 93 su bila iz Italije, Srbije i Turske.

Najveći broj stranaca bio je vezan za šumsko-režijsko poslovanje u Busovači i eksploataciju šuma, a manji broj je bio smješten u Fojnici, Kreševu i Busovači i obavljao poslove u administraciji, vojsci i drugim intelektualnim zanimanjima.

Prvi službeni podaci o socijalnoj strukturi stanovništva u Fojnici dati su u popisu stanovništva iz 1885. godine i ona je tada izgledala ovako:

	Grad Fojnica		Fojnički srez	
Socijalna kategorija	Broj	Procenat	Broj	Procenat
Činovnici (državni 8 opš. 2)	10	2,06%	14	0,23
Učitelji	2	0,41%	7	0,11
Sveštenici	18	3,70%	64	1,04
Zdravstveno osoblje	-	-	1	0,01
Age i begovi	8	1,65%	25	0,41
Slobodni seljaci	38	7,82%	2.478	40,19
Kmetovi	4	0,82%	1.829	29,67
Posjednici kuća i rentijeri	2	0,41%	60	0,97
Tvorničari, trgovci i obrtnici	97	19,96%	409	6,64
Pom. radnici, nadničari i sluge	307	63,17%	1.278	20,73
Ukupno upisanih u zanimanju	486	100,00%	6.165	100,00
Ostali muškarci stariji od 16 godina	38		171	
Žene i djeca	1.038		13.729	

Od ukupno 1.562 stanovnika Fojnice u pojedinim socijalnim kategorijama upisano je 486 lica ili 31,11% gradskog stanovništva. Za socijalnu strukturu fojničkog stanovništva karakteristično je da su 63,17% njenog odraslog, muškog, privredno aktivnog stanovništva činili pomoćni radnici, nadničari i sluge, što nije bio slučaj ni u jednom sreskom mjestu u Bo-

sni i Hercegovini. Slijedeća najbrojnija socijalna grupacija bili su vlasnici trgovačkih i zanatlijskih radnji i drugi preduzetnici, koji su činili jednu petinu upisanih u zanimanju. To je bio tradicionalni građanski sloj, nosilac gradske privrede. Za razliku od mnogih naših gradova, u Fojnici je agrarno stanovništvo bilo malobrojno. U svim njegovim kategorijama upisano je samo 50 lica ili 10,29%. Još tanji sloj obezbjeđivao je egzistenciju u tzv. intelektualnim zanimanjima (činovnici, učitelji i sveštenici). Njih je bilo svega 30 ili 6,17%.

Bliža okolina grada koja je spadala u fojničku opštinu imala je, također, nepovoljnu socijalnu strukturu. Nju su sačinjavali: slobodni seljaci 27, kmetovi 61, tvorničari, trgovci i obrtnici 2, pomoćni radnici, nadničari i sluge 51. Tu su dominirali kmetovi i bezemljaši koji su radili u najamnom odnosu.

U fojničkom srezu dominantne su bile socijalne kategorije slobodnih seljaka, kmetova, pomoćnih radnika, nadničara i slugu. Od ukupno 6.165 upisanih u zanimanjima na ove socijalne slojeve otpadalo je 90,59% stanovništva u srezu.

Prema naredna dva popisa stanovništva, u Fojnici se povećao udio agrarnog stanovništva.

Prema navedenim podacima, preko 30% fojničkog stanovništva živjelo je od agrarne privrede, a ostatak od drugih zanimanja. Očigledno je da ni Fojnicu nije mimoišla pojava da se između 1895. i 1910. godine u nju naseli ili unutra formira znatan broj zemljoposjednika s kmetovima i bez kmetova. Oni su 1895. godine činili 7,19% gradskog stanovništva, a 1910. godine 16,37%. Godine 1895. u Fojnici je živjelo 26,76% svih zemljoposjednika u srezu, a 1910. godine 31,50%. Koncentracija zemljoposjednika u gradu do 1910. godine nastala je useljavanjem i kupovinom kmetskih selišta i slobodne zemlje od strane pojedinih građanskih porodica. Karakteristično je da nakon okupacije u socijalni sloj zemljoposjednika s kmetovima u fojničkom srezu ulaze katoličke porodice. Od ukupno 99 takvih vlasnika, 77 su bili muslimani, a 22 (22,22%) katolici, dok u sloju zemljoposjednika bez kmetova, čije posjede obrađuju drugi, od ukupno 47, na katolike je otpadalo 26, a na muslimane 21. Na taj način se u gotovo svim našim gradovima povećavalo stanovništvo koje je živjelo od agrara. Ovaj proces u Fojnici, kao i drugdje, bio je praćen raspadanjem i dijeljenjem kućnih zadruga, kao i sve jačom socijalnom diferencijacijom stanovništva.

Struktura agrarnog stanovništva u Fojnici 1895. i 1910.

S o c i j a l a - k a t e g o r i j a		1895.		1910.	
Zemljoposjednici (sa i bez kmetova)	Domaćina Čl. domać. Svega	19 91 110	(7,19%)	46 182 228	(16,37%)
Slobodni seljaci	Domaćina Čl. domać. Svega	55 188 243	(15,88%)	36 144 180	(12,93%)
Kmetovi	Domaćina Čl. domać. Svega	- - -		1 13 10	(0,72%)
Ostalo poljoprivredno stanovništvo	Domaćina Čl. domać. Svega	70 116 186	(12,15%)	9 13 22	(1.58%)
Ukupno poljoprivredno stanovništvo		539	(35,23%)	440	(31,61%)
Ostalo civilno stanovništvo		991	(64,77%)	952	(68,39%)
s v e g a		1.530	(100,00%)	1.392	(100,00%)

Iako u popisima iz 1895. i 1910. godine nema podataka o onom dijelu fojničkog stanovništva koje je svoju egzistenciju osiguravalo izvan agrarnog sektora, sigurno je da su njegovu osnovu činili zanatlije i trgovci kao nosioci gradske privrede i najamni radnici.

* * *

Fojnica i njena okolina za vrijeme austrougarske vladavine nisu doživjele privredni prosperitet kao oni gradovi koje su zahvatile industrijalizacija i nove saobraćajne mogućnosti. Nekada čuveni centar proizvodnje i obrade željeza našao se poslije austrougarske okupacije izložen konkurenciji jeftinije industrijske robe, a posebno nakon puštanja u pogon prve visoke peći u vareškoj željezari 1891. godine. Stari željezni majdani i brojne kovačnice, koje su stoljećima osiguravali egzistenciju znatnom dijelu fojni-

čkog stanovništva, nestali su preko noći. Udaljeno od glavnih privrednih i saobraćajnih tokova, fojničko stanovništvo moralo je potražiti izvore prihoda u onim privrednim granama koje bi se zasnivale na prirodnim bogatstvima fojničkog kraja. Suočeno sa stalnim nedostatkom kapitala, fojničko stanovništvo nije uspijevalo da se brže uključi u moderni privredni razvoj. Otuda su, za čitav period do 1918. godine, u fojničkom kraju bili karakteristični sitni poduhvati, prije svega, u iskorištavanju šuma i ruda.

Fojnički srez imao je 1895. godine površinu od 807 km^2 sa 26,57 stanovnika na jedan kilometar kvadratni. Gustina naseljenosti bila je manja od prosjeka sarajevskog okruga i Bosne i Hercegovine. Od ukupne površine sreza, na poljoprivredno zemljište otpadalo je 192 km^2 ili 23,79%, dok je na šume otpadalo 606 km^2 ili 75,09% i na neproduktivno zemljište 9 km^2 ili 1,12% ukupne površine fojničkog sreza. Manji procent obradivih površina u Bosni i Hercegovini imao je samo kladanjski srez (15,83%).[3]

Obradive površine u fojničkom srezu 1895. godine (u km^2)[4]

Njive	108	56,25%
Vrtovi	5	2,60%
Livade	33	17,19%
Pašnjaci	46	23,96%
S v e g a	192	100,00%

Na 1 km^2 obradivog zemljišta dolazilo je 807 stanovnika, od kojih je 146 (18,07%) bilo produktivnih lica. Na jednog poljoprivrednog stanovnika u srezu otpadalo je 7,988 dunuma, tako da je 1895. godine fojnički srez bio na 40. mjestu (od 49 srezova) po površini obradive zemlje na jednog poljoprivrednog stanovnika. Tada je agrarno stanovništvo u srezu činilo 85,89% ukupnog stanovništva, dok je samo 14,11% osiguravalo egzistenciju u drugim privrednim granama (u BiH je odnos 88,34% : 11,66%). Od ukupno 3.448 poljoprivrednih domaćinstava u kmetskom odnosu nalazilo se 802 (23,26%), a još svega 145 (4,20%) bilo je samo dijelom u kmetskom odnosu. To znači da u fojničkom srezu kmetstvo nije imalo karakterističan

[3] *Die Landwirtschaft in Bosnien und der Hercegovina*, str. 34, 282.

[4] *Die Landwirtschaft in Bosnien und der Hercegovina,* str. 34, 282.

odnos, jer je tri četvrtine poljoprivrednih domaćinstava slobodno raspolagalo zemljom ili je spadalo u kategoriju bezemljaša. S obzirom na to da je pod uticajem prodora robnonovčanih odnosa slobodni seljački posjed postao predmet trgovine i špekulacija, u ovom srezu se stvorio relativno brojan sloj seoskih proletera, kojih je 1895. godine bilo 419 domaćinstava ili 12,10% ukupnog poljoprivrednog stanovništva (od 49 srezova u BiH fojnički srez je bio na 12. mjestu po broju bezemljaša).

Više uvida u privrednu aktivnost stanovništva fojničkog sreza nudi popis iz 1910. godine.

Struktura stanovništva fojničkog sreza prema glavnom i uzgrednom zanimanju 1910. godine:

	Privredna grupa	**Glavno**	**Uzgredno**
1.	Poljoprivreda, živinarstvo, vrtlarstvo	7.147	89
2.	Šumarstvo	26	67
3.	Ribarstvo	2	7
4.	Rudarstvo	42	10
5.	Industrija kamena i zemlje	38	12
6.	Obrada metala	150	41
7.	Proizvodnja strojeva, oruđa i instrumenata	5	2
8.	Rasvjeta	2	-
9.	Građevinarstvo	26	51
10.	Tekstilna proizvodnja	114	33
11.	Industrija kože	1	-
12.	Drvna industrija i rezbarstvo	142	149
13.	Industrija hrane	53	22
14.	Proizvodnja pića i ugostiteljstvo	85	39
15.	Industrija odijevanja	99	17
16.	Trgovina	128	66
17.	Saobraćaj	29	39
18.	Kućna posluga i razni poslovi za platu	245	66
19.	Javna služba	117	31
20.	Slobodna zvanja	11	19
21.	Ostali	54	11

U fojničkom srezu, 1910. godine privređivalo je 8.516 osoba ili 36,16% ukupnog stanovništva. Oni su izdržavali 15.034 lica ili 63,84%. Od toga je na poljoprivredu otpadalo 7.147 lica ili 83,92% zaposlenih, koji s 12.655 izdržavanih lica čine 84,08% ukupnog stanovništva u srezu. Na sva ostala zanimanja otpadalo je 1.369 ili 16,08% zaposlenih, koji s izdržavanim licima (2.379) čine 15,92% stanovništva. Raznim uzgrednim ili dopunskim zanimanjima bavilo se 771 lice ili 9,05% zaposlenih. To znači da gotovo svaki deseti zaposleni stanovnik ovog sreza nije mogao izdržavati svoju porodicu od glavnog zanimanja. U uzgrednim zanimanjima prednjače drvna industrija, poljoprivreda, šumarstvo, obrada metala, trgovina i najamni rad. S obzirom na to da je fojnički srez imao malo obradive zemlje, njegovo stanovništvo moralo je tražiti izvore prihoda izvan poljoprivrede. Pomjeranje stanovništva iz poljoprivrede u druge privredne grane u ovom srezu, od 1895. do 1910. godine, iznosilo je 1,81% ukupnog stanovništva, dok su takva pomjeranja u Bosni i Hercegovini u istom periodu iznosila svega 0,42%.

Prosječna godišnja proizvodnja žitarica u fojničkom srezu od 1882. do 1896. godine (u metričkim centama):[5]

Vrsta žitarica	I 1882-86	II 1887-91	III 1892-96.	I - III
Kukuruz	11.312	18.116	26.090	+ 14.778
Ječam	13.344	16.615	21.224	+ 7.880
Pšenica	8.644	10.094	12.760	+ 4.116
Zob	3.653	5.723	7.390	+ 3.737
Proso	2.955	3.668	4.614	+ 1.659
Raž	1.350	1.174	1.639	+ 289
U k u p n o	41.258	55.390	73.717	+ 32.459
Krompir	3.533	13.254	14.784	+ 11.251
Mahunarke	1.447	1.757	2.263	+ 816
Vrtno bilje i povrće	9.948	13.938	20.084	+ 10.163
Crna šljiva	2.215	4.238	7.509	+ 5.294
Sijeno	32.921	51.358	70.972	+ 38.051

[5] *Die Landwirtschaft in Bosnien und der Hercegovina,* str. 290-334.

Prosječna godišnja proizvodnja navedenih žitarica u prvom petogodištu iznosila je 41.258 mc, a u trećem je zabilježen porast na 73.717 mc ili za 32.459 mc više. To znači da je na jednog stanovnika u srezu 1885. godine dolazilo 2,05 mc žita, a deset godina kasnije 3,43 mc. U istom razdoblju stanovništvo je poraslo za 7,05% a proizvodnja navedenih žitarica za 78,-67%. Tada se računalo da je za prehranu 1 stanovnika potrebno prosječno 18 kg žita mjesečno ili 216 kg godišnje, pa prema tome fojnički srez u prvoj deceniji nakon okupacije nije mogao svojom proizvodnjom žita podmiriti potrebe stanovništva, dok je to kasnije mogao. Znatno povećanje poljoprivredne proizvodnje karakteristično je za cijelu Bosnu i Hercegovinu i to se pripisuje, prije svega, primjeni agrotehničkih novina u poljoprivredi, jer nisu znatnije povećane obradive površine. U fojničkom srezu djelovali su i drugi faktori. Nakon propadanja proizvodnje i prerade željeza mnoge porodice su se, silom prilika, okrenule poljoprivredi, pa zemlja dobija veliku vrijednost. Pri tome je racionalnija obrada imala značajnu ulogu, a prije svega, primjena đubrenja zemlje, napuštanje tropoljnog sistema i uvođenje plodoreda, kao i sijanje onih kultura koje daju najbolje prinose. Za ovaj srez postaje karakteristično da se veliki broj ljudi javlja sa zahtjevima da krčenjem opštinskih i državnih površina prošire imetak i na njemu osiguraju egzistenciju svojim porodicama.

Upravo tada se u fojničkom srezu jako proširilo gajenje krompira, pa je proizvodnja za desetak godina bila povećana za oko četiri puta. Potkraj 19. stoljeća fojnički srez je bio na 14. mjestu u Bosni i Hercegovini po proizvodnji krompira. Gajenje voća i povrća u ovom srezu takođe je stalno raslo i predstavljalo je veoma značajan dio poljoprivrednih prihoda.

Uz obradu zemlje, stočarstvo je davalo najveće prihode stanovnicima fojničkog sreza.

Broj stoke u fojničkom srezu 1879, 1895. i 1910. godine

Vrsta stoke	**1879.**	**1895.**	**1910.**	**1895-1910.**
Konji, magarci, mule	2.409	2.724	2.433	291
Goveda i bivoli	11.852	19.974	16.523	3.451
Ovce	10.295	35.569	26.681	8.888
Koze	15.065	21.133	20.305	828
Svinje	1.645	3.088	2.873	- 215
Košnice pčela	976	1.410	1.752	342

S obzirom na to da prvi popis stoke ne odražava pravo stanje, njegovo poređenje sa kasnijim popisima ne pruža realnu sliku o razvoju stočarstva u cijeloj zemlji, pa ni u fojničkom srezu. Od 1895. do 1910. godine u cijeloj Bosni i Hercegovini zabilježeno je opadanje broja stoke, tako da ni fojnički srez nije bio nikakav izuzetak. Usljed carinskog rata između Austro-Ugarske i Srbije, u prvoj deceniji 20. stoljeća cijene mesa u Monarhiji su stalno rasle, a izvoz stoke iz Bosne i Hercegovine udvostručio se od 1907. do 1910. godine. U zvaničnim izvještajima smanjenje broja stoke nije uzimano kao nazadovanje stočarstva, s obzirom na to da su se u zemlji širile bolje i kvalitetnije stočne pasmine. U fojničkom srezu tada je uvedena rasa pincgaumeltalskog govečeta.

U fojničkom srezu je 1895. godine na 1.000 stanovnika dolazilo 159,50 vlasnika stoke, što je bilo iznad prosjeka za sarajevski okrug (133,60) i Bosnu i Hercegovinu (150,96). Od 1895. do 1910. godine broj vlasnika stoke u fojničkom srezu povećao se s 3.427 na 3.785 ili za 358, pa se broj vlasnika stoke na 1.000 stanovnika pomjerio na 160,72.

Broj stoke i peradi u Fojnici 1895. i 1910. godine:[6]

Vrsta stoke i peradi	**1895.**	**1910.**
Konji, mule i magarci	96	89
Goveda	526	382
Koze	365	620
Ovce	535	633
Svinje	210	167
Kokoši	-	1.154
Guske	-	38
Patke	-	200
Pure	-	23
Košnica pčela	55	129

Poljoprivreda je igrala značajnu ulogu u privrednom životu gradskog stanovništva Fojnice, bez obzira na to što ni jedna trećina nije iz nje crpila

[6] *Ergebnisse der Viehzahlung in Bosnien und der Hercegovina vom Jahre 1895 (Rezultati popisa marve u Bosni i Heregovini od godine 1895)*, Sarajevo, 1896, str. 40-41; *Ergebnisse* 1910, str. 12-13.

osnovne prihode za izdržavanje. Obrada zemlje na periferiji grada i gajenje povrća, vrtnog bilja, voća, stoke i peradi u gradu davali su značajan dopunski prihod većini građana Fojnice, pa i onima koji su živjeli od zanimanja izvan agrara.

U gradu je 1895. godine stoku i perad držalo 208 domaćinstava, a 1910. godine 252, što znači da je preko polovine fojničkih porodica odatle dopunjavalo svoje prihode. U isto vrijeme, pčelarstvom se bavilo 12-14 ljudi u gradu.

Mjere koje su za unapređenje poljoprivrede provodile austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini postepeno su zahvatile i fojnički srez. U Fojnici je osnovana erarna voćarska škola, koja je imala 2.225 ha površine sa rasadnikom od 3.500 m^2. Imala je zadatak da unaprijedi gajenje i iskorištavanje voća u ovom kraju, koji je za to imao dobre prirodne uslove. Škola je radila samo do 1906. godine. Za unapređenje pasmina konja i goveda u Fojnici je sagrađena štala za pastuhe i bikove koji su nabavljani iz drugih zemalja Monarhije. Kasnije se prešlo na šire organiziranje poljoprivrednika, pa je 1909. godine osnovana Kotarska poljoprivredna zadruga, koja je konstituirana 18. novembra 1909. godine. Počela je da radi 1910. godine s 3.911 članova, koji su plaćali članarinu u visini 2% od iznosa desetine. Njen osnovni zadatak bio je da unapređuje poljoprivrednu proizvodnju racionalnijom obradom zemlje primjenom agrotehničkih novina (uvođenje plodoreda, đubrenja, gvozdenog pluga, itd.), podjelom boljih vrsta sjemena, uvođenjem novih kultura voća, povrća i krmnog bilja, te poboljšanjem domaćih pasmina konja, goveda i svinja. U Fojnici je osnovana i radionica za izradu modernih košnica za pčele koja je stajala pod nadzorom Centralnog pčelarskog društva za Bosnu i Hercegovinu i uživala povlastice pri nabavci drveta iz državnih šuma. Zabilježeno je da je ova radionica, 1910. godine, prodavala 650 modernih košnica, koje su sve više potiskivale stare pletene košnice (fojnički pčelari imali su 1910. godine 129 košnica pčela, od kojih su svega 17 bile pletene.)[7]

Promjene koje su nastupile u privrednom životu Bosne i Hercegovine poslije okupacije 1878. godine dovele su do propadanja tradicionalne zanatske proizvodnje koja se nije mogla prilagoditi savremenim tehničko-te-

---

[7] *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1907*, str. 76. *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1911*, str. 92-93, 105.

hnološkim zahtjevima i zakonima liberalnog kapitalizma. Te promjene naročito su pogađale srednjobosanske proizvođače željeza i kovače, koji su još za vrijeme osmanske vladavine doživljavali opadanje proizvodnje i socijalno raslojavanje. Ulaskom Bosne i Hercegovine u zajedničko austro-ugarsko carinsko područje 1879. godine bila su širom otvorena vrata industrijskoj robi iz Monarhije, a tradicionalna domaća proizvodnja i trgovina uvučeni u neravnopravnu konkurentsku borbu. Bez kapitala za modernizaciju i proširenje proizvodnje, bosanski proizvođači željeza suočili su se s carinskim barijerama, političkim i drugim motivima koji su vodili zatvaranju granica prema balkanskim zemljama, a posebno prema Srbiji i Crnoj Gori, gdje su imale svoje tradicionalno tržište. Te teškoće još je zaoštrio Rudarski zakon iz 1881. godine, kojim su ukinute njihove dotadašnje privilegije.

Sve je to djelovalo da su, gotovo preko noći, nestajali željezni majdani u srednjoj Bosni, u čijim okvirima je Fojnica i njena okolina imala značajnog udjela.

Željezni majdani u Fojnici i okolini 1878. godine:[8]

1) U samoj Fojnici:
"Majdan na Pazarnici" - Muhamedage Salihagića,
"Majdan pod Crkovištem" - Huseina Čengića iz Sarajeva,
"Majdan na Bježanijima" - pola Hadži Saliha Halve iz Sarajeva, a pola Hasana Travljanina i Saliha Hrvića.

2) Na rijeci Fojnici ispod sastava potoka Dragače i Gvožđanke:
"Majdan Hadžije Ibrahima Rezakovića",
"Majdan u Ostružnici" - Mujage Salihagića i Ibrahima Numanagića,
"Majdan u Zimijama" - Ahmeda Salihagića,
"Zaradijin majdan" - u Zimijama, - pola Joze Zaradije i Fehima Čohadžića, a druga polovica Marka Kuliera i Muharema Barculije,

[8] Luka Đaković, *Rudarstvo i topioničarstvo u Bosni i Hercegovini*. Tuzla, 1980, str. 22-23. Vidi: Vinko Mikolji, *Povijest željeza i željeznog obrta u Bosni*, Zenica, 1969, str. 130-140.

“Majdan pod Pločarima” - pola Tekije na Oglavku Nakšibendijskog derviškog reda, a pola Beganović Ibrahima.

3) Na Zahorskom potoku:
“Majdan Joze Zaradije i Ibrahima Ormana”.

4) Uz rijeku Gvožđanku:
“Majdan na Urlenikama” - Osmana Huseinbašića i Derviša Salihagića,
“Čardin majdan” - Ante Tješića u Sutješćini pod Bakovićima,
“Majdan pod Bistricom” - Hadžije Ibrahima Rezakovića,
“Majdan u Gvožđanima” - pola Marzina Bošnjaka, a druga pola Saliha Merdana i Muhameda Salihagića.

5) Na Kozici pod Štit-planinom:
“Majdan Bećirbega Buljine” u selu Kozici,
“Šimšir majdan” - Mahmutbega Buljine.

6) Na sastavcima potoka Borovnice i Jezernice :
“Majdan pod Vaganima” - Latifa Mulle Čohadžića niz potok Dragaču,
“Jasinbegov Majdan” pod Prokosom – Osmana i Hamida Šumeža,
“Majdan pod Ragalama” - Ibrahima Bećiragića,
“Majdan na Poroj potoku” - Omera Musića.

U vrijeme okupacije 1878. godine, u Fojnici i njenoj okolini bilo je 19 majdana i 58 vignjeva. Do kraja 80-ih godina 19. stoljeća većina ih je prestala raditi. O tome Vinko Mikolji piše slijedeće: “Duhaonice u Busovači prve propadoše, već god. 1882. Posljednja, i to donja duhaonica u Kozici pretvorena je god. 1888. u stupu za valjanje sukna, ostale na Ivanovici, pretvorene su prije toga uglavnom u pilane. U to doba, postoji oko Fojnice i Kreševa još 6 željeznih rudnika, 5 aktivnih duhaonica, 8 samokova i oko 100 vignjeva. Vignjevi su najviše zauzeti izradom klinaca za nove željezni-

ce. Izrađuju ih u Fojnici, Prokosu, Gvožđanima, Bistrici, Deževicama, Kojsini, Vrancima, Martinićima i Kreševu."[9] U službenim izvještajima rudarskih stručnjaka iz 1885. godine stoji da "gotovo sav narod Fojnice i Kreševa živi od kovačkog rada". Propadanje majdandžija i kovača u fojničkom kraju bilo je praćeno velikom nezaposlenošću i oskudicom svake vrste. Među stanovništvom se počela širiti tuberkuloza, od koje je umrlo mnogo ljudi (od 17.761 stanovnika u fojničkom srezu, 1879. godine bilo je 1.057 obudovjelih, što čini blizu 6% ukupnog stanovništva). Mnogi rudari i kovači iz Kreševa zaposlili su se u rudnicima Bosne i Srbije, dok su Fojničani to, bar u početku, nerado činili. Fojničke rudare srećemo u rudniku uglja u Kreki, 1894. godine, a veći broj radnika Hrvata iz ovog kraja radi u sarajevskim ciglanama od proljeća do jeseni svake godine.

Geološka istraživanja u Bosni i Hercegovini neposredno poslije okupacije nisu zaobišla ni Fojnicu i njenu okolinu. U novembru 1879. godine upućena su 22 rudara u Kreševo i Fojnicu radi obavljanja istražnih radova i već sredinom 1880. godine izvijestili su vladu da se u okolini ovih mjesta nalaze značajne količine željezne rude. Međutim, pošto je Vareš s okolinom odabran za budući centar željezne industrije u Bosni i Hercegovini, opao je dalji interes za fojničke rezerve željezne rude.

Sistematska geološka istraživanja nastavljena su samo na području Bakovića, gdje su prve analize piritne rude izvršene 1883. godine u Šemnicu (Chemnitz) pokazale da se u toni rude nalazi 8 grama zlata. Druga žica je pokazala bolje rezultate, jer je sadržavala 15 grama zlata u jednoj toni rude. Procijenjeno je da je bakovićko rudište rentabilno za eksploataciju, pa su prvi koncesionari u ovom rudniku bili braća Došan (Doschan) iz Beča. Redovna proizvodnja otpočela je 1885. godine. Rudnik je kasnije preuzelo mađarsko Gornjeugarsko rudarsko i topioničarsko akcionarsko društvo iz Budimpešte. ("Oberungarische Berg und Huttenaktiengesellschaft").[10] Ovo preduzeće otpočelo je eksploataciju 1894. godine. Vrijednost osnovnih sredstava iznosila je 641.550 kruna, što predstavlja najveću investiciju u Fojnici i njenoj okolini za vrijeme austrougarske vladavine. Rudnik je imao vlastitu električnu centralu s turbinom od 75 konjskih snaga, koja je

[9] V. Mikolji, *Povijest željeza*, str. 133.

[10] L. Đaković, *Rudarstvo*, str. 54-55.

pokretala separaciju. Proizvodnja u rudniku bila je promjenljiva i zavisila je od stanja na tržištu piritne rude.

Proizvodnja piritne rude i njena vrijednost u rudniku Bakovići od 1905. do 1917. godine[11]

Godina	Količina piritne rude (u kvintalima)	Vrijednost rude (u krunama)
1905.	290.450	247.585
1906.	113.474	192.905
1907.	72.290	122.892
1908.	104.024	135.286
1909.	72.652	94.479
1910.	571	741
1911.	52.020	67.626
1912.	62.160	80.808
1913.	77.014	100.118
1914.	44.594	57.972
1915.	40.057	52.074
1916.	90.602	636.932
1917.	28.043	190.713

Ruda iz Bakovića je odvožena kolima do željezničke stanice u Visokom (oko 35 km), odakle je otpremana u Mađarsku i tamo prerađivana.

---

[11] Kemal Hrelja, *Industrija Bosne i Hercegovine do kraja prvog svjetskog rata*, Beograd, 1961, str. 56.

Broj zaposlenih radnika i prosječna nadnica u rudniku Bakovići (1905-1916. god.)[12]

Godina	Broj radnika	Prosječna nadnica u krunama
1905.	342	1,86
1906.	200	1,77
1907.	164	1,88
1908.	181	2,27
1909.	114	1,96
1910.	44	1,69
1912.	114	2,14
1913.	161	1,77
1914.	81	2,46
1915.	161	2,45
1916.	129	3,15

Iz ovih podataka jasno se vidi da je broj radnika u rudniku zavisio od trenutne konjukture, a visina nadnica od ponude i potražnje radne snage. Radnu snagu u rudniku činili su, uglavnom, domaći ljudi, uz svega nekoliko stranaca. Osim radnika, bila su zaposlena još dva činovnika i 3-5 nadglednika stranog porijekla. Nadnice bakovićkih rudara bile su stalno ispod prosjeka nadnica u rudarstvu i metalurgiji u Bosni i Hercegovini. Za prosječnu nadnicu radnik u Bakovićima mogao je 1906. godine kupiti 8-9 kg kukuruznog brašna ili 15 do 18 kg krompira, a 1914. godine, 9-10 kg kukuruznog brašna, ili oko 15 kg krompira, ili 7-8 kg crnog hljeba.[13]

Otvaranje rudnika piritne rude u Bakovićima bilo je vrlo značajno za više rudara iz Fojnice i okoline, jer je bar izvjesnom broju osiguravao radna mjesta i nastavljao tradiciju njihovog zanimanja. Međutim, to nije bio privredni poduhvat koji bi nadoknadio propadanje proizvođača željeza i privredno oživio cijeli kraj. Udaljenost od glavnih saobraćajnica uticala

[12] Tabela je sačinjena na bazi izvještaja o upravi Bosne i Hercegovine od 1906. do 1916. godine. Vidi: I. Hadžibegović, *Postanak radničke klase*, str. 184, 232.

[13] Vidi opširnije: I. Hadžibegović, *Postanak radničke klase*, str. 205-290.

je na to da se strani privatni kapital nije zainteresirao za šumska bogatstva koja su prekrivala tri četvrtine fojničkog sreza. Drvna industrija privredno je oživjela mnoge naše krajeve za vrijeme austrougarske vladavine. Ona je izbila na prvo mjesto po broju zaposlenih izvan poljoprivrede. I pored bogatstva šumom, u fojničkom kraju nije nastalo nijedno moderno preduzeće za eksploataciju i preradu drveta. Ovdje se nastavljala tradicija malih pilana potočara lokalnog značaja.

Za vrijeme austrougarske vladavine, u sarajevskom okrugu nalazilo se oko 68 malih pilana na vodeni pogon. Godine 1910. fojnički srez imao je 10 takvih pilana na vodeni pogon, s 21 testerom i 6 okruglih testera. U sve ove pilane bilo je investirano oko 30.000 kruna ili prosječno po jednoj pilani oko 3.000 kruna. Polovina tih pilana bila je smještena u Fojnici i njenoj okolini. Njihovi vlasnici bili su: Tomo i Franjo Alaupović, Mordo Alkalaj, Abid i Fehim Čohadžić, Nezir i Edhem Salihagić i Franjevački samostan u Fojnici.[14]

Po investiranom kapitalu i obimu proizvodnje, najznačajnija je bila pilana braće Alaupović podignuta na rijeci Fojnici. U početku je radila s jednim, a kasnije s dva gatera. Vlasnici pilane su 1894. godine zaključili ugovor o šestogodišnjoj eksploataciji (1895-1900) četinara u šumskom predjelu Požarnica u fojničkom srezu. Ugovorena je količina od 12.000 m3 četinarskog drveta, uz cijenu od 2,5 forinti (5 kruna) za korisno i 0,30 forinti za ogrevno drvo po 1 m^3 u šumi na panju. Godišnji etat iznosio je 2.000 m3. Godine 1901. zaključen je novi trogodišnji ugovor (1901-1903) o eksploataciji šumskog područja Malinska i Požarnica. Ugovorena je ista količina četinarskog drveta, s povećanom godišnjom količinom od 4.000 m3. Isti ugovor obnovljen je i za naredni trogodišnji period (1904-1906). Na osnovu tih ugovora firma braće Alaupović realizirala je, na površini od 1.270 ha, ukupno 38.150 m^3 četinarskog drveta.[15] Kasnije su se Alaupovići snabdijevali drvetom na bazi oferata i kratkoročnih ugovora i godišnje proizvodili oko 2.000 m^3 korisnog i ogrevnog drveta, a nekad i više. Ostale pilane proizvodile su znatno manje količine: Franjevački samostan u Fojnici 700-800 m^3, Rezaković u Gvožđanima, odnosno zakupnik njegove pilane Alkalaj Mordo 800-1.000 m^3, Edhem Salihagić u Ostružnici oko

[14] *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1911*, str. 118-119.

[15] B. Begović, *Razvojni put šumske privrede*, str. 83-84.

300 m^3, Nezir Salihagić u Šćitovu 375 m^3. To znači da su sve navedene fojničke pilane proizvodile godišnje 4.000-15.000 m^3 drveta. Gotovo čitava produkcija rezane građe plasirana je na tržištu u Hercegovini. Srazmjerno proizvodnji u pilanama zapošljavana je i radna snaga. Alaupovići su u toku sezone zapošljavali na sječi, transportu i preradi 40-50 radnika, a svi ostali pilanari još toliko. To znači da je drvna industrija u Fojnici i okolini mogla ponuditi oko 100 radnih mjesta.

S obzirom na veoma ograničene mogućnosti zarade u Fojnici i njenoj okolini, početkom XX stoljeća počelo se raditi na tome da se ženska omladina organizirano i uz državnu pomoć uključi u tekstilnu proizvodnju i poboljša materijalni položaj svojih porodica. Tkaonica ćilima u Sarajevu dodijelila je, 1905. godine, osam stipendija katoličkim djevojkama iz Fojnice koje su, u trajanju od tri do šest mjeseci, učile tkanje perzijskih i bosanskih ćilima. Djevojke su nakon obuke bile dužne da ostanu u Tkaonici 2-3 godine. S obzirom na to da je odvajanje djevojaka od kuće naišlo na otpore njihovih roditelja, u Fojnici je 1908. godine osnovana filijala sarajevske Tkaonice beza i vezionice, koja je radila sve do 1918. godine. Buduće radnice prethodno su pripremane na Tečaju za ručni rad, koji je 1906/07. godine pohađalo "20 katoličkih i 20 muslimanskih djevojaka",[16] a naredne godine bilo ih je po 27. Muslimanske djevojke koje su pohađale tečaj, na vlastiti zahtjev, učile su čitanje, pisanje i računanje. U ovaj tečaj država je ulagala 2.000-3.000 kruna godišnje.[17] Otvaranje filijale i tečaja za ručni rad imalo je dalekosežan društveni i kulturni značaj, jer se organizirano i na višem estetskom nivou njegovalo tkanje, pletenje, vezenje i slično i prenosilo na buduća pokoljenja. S obzirom na vjersku i društvenu tradiciju bilo je od posebnog značaja uključivanje muslimanskih djevojaka u ovaj rad.

Razvoj zanatstva u Fojnici za vrijeme austrougarske vladavine tekao je u sjenci prilagođavanja novim uslovima nakon propadanja starih majdandžija i kovača koji su davno u historiji stvorili tradiciju i mentalitet ovih zanimanja. Savremenici iz prvih godina austrougarske okupacije zapažali su da gotovo čitav narod ovoga kraja živi od proizvodnje i obrade željeza. Izgleda da su ovakva zapažanja više govorila o tradiciji nego o realnom životu. Na osnovu spiskova đaka u katoličkoj osnovnoj školi u Fojnici od 1879. do

[16] *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1908*, str. 46.; *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1909*, str. 62.

[17] *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1909*, str. 62.

1882. godine utvrdili smo zanimanje 97 njihovih roditelja. Najbrojniji su bili kovači 17, drvodjeljci 16 i nadničari 13, a zatim slijede trgovci 11, gostioničari 11, teraceri 8, krojači 4, pekari 3, težaci 6, šumari 2, zlatari 2, te po jedan zidar, čizmar i kalajdžija.[18] Od 14 raznih zanimanja, kovači su bili relativno najbrojniji, ali su činili svega 17,52%. Iz navedenog pregleda se, također, vidi da se hrvatsko stanovništvo u Fojnici bavilo ograničenim brojem zanata. Iako ne raspolažemo s više konkretnih podataka, sigurno je da su u Fojnici bili zastupljeni razni zanati koji su bili neophodni za podmirivanje potreba varoškog i seoskog stanovništva: mesarski, berberski, opančarski, cipelarski, kolarski, aščijski, kafedžijski, terzijski, abadžijski, kočijaški itd. Zanatima u gradu su se bavili Hrvati i Bošnjaci i u tome su imali različitu tradiciju. Nekim zanatima su se bavili i jedni i drugi (kovački, pekarski, drvodjelski), dok su se nekim zanatima bavili isključivo Hrvati ili Bošnjaci. U navedenom pregledu među Hrvatima nema nijednog mesara, berbera, kahvedžije, aščije i sl., dok u ovo vrijeme među Bošnjacima nije bilo gostioničara. U Fojnici je, kao i u drugim sličnim varošima, došlo do propadanja nekih starih zanata i do pojave novih. Te promjene tekle su postepeno i u skladu s promjenama načina života i navika. Uz terzije i abadžije javljaju se krojači, uz opančare cipelari, uz dunđere moderni zidari i tesari itd.

O razvoju trgovine u Fojnici za vrijeme austrougarske vladavine ima više podataka i ona je, u odnosu na zanatstvo, bilježila znatniji napredak, mada su se i ovdje stari trgovci morali prilagođavati novim uslovima.

Prema Trgovačkom zakonu za Bosnu i Hercegovinu iz 1883. godine obavezu sudskog protokoliranja u Fojnici imala je svaka radnja koja je godišnje ostvarivala najmanje 400 kruna čistog prihoda.

[18] Arhiv Franjevačkog samostana u Fojnici. Ispitno izvjestje o napretku učenika I-IV razreda za školske godine od 1879-1882.

Protokolirane trgovačke firme u Fojnici 1884-1918.[19]

	Naziv firme	Vrsta trgovine
1.	Ahmetović H. Abdulvehab (1900-1910)	Trgovina mješovitom robom
2.	Alaupović Tomo i Frano (1885-1912)	Trgovina mješovitom robom, a od 1891. godine i drvetom
3.	Alaupović Frano i sinovi – Frano, Ivo i Andrija (1912-1918)	Trgovina mješovitom robom i drvetom
4.	Alaupović T. Ivo i braća – Marko i Frano (1912-1918)	Trgovina mješovitom robom i drvetom, a od 1917. godine braća Marko i Frano
5.	Alkalaj Juda (1884-1912)	Trgovina mješovitom robom
6.	Alkalaj L. Isak (1915-1918)	Trgovina mješovitom robom
7.	Alkalaj Mordo i braća – Isak i Avram (1908-1918)	Trgovina mješovitom robom i drvetom -
8.	Dragičević Ivo (1885)	Vlasnik pilane
9.	Čohadžić Fehim (1893-1918)	Trgovina drvetom
10.	Čohadžić Abid (1901-1905)	Trgovina mješovitom robom u Gvožđanima
11.	Čunković Šefkija (1916-1918)	Trgovina mješovitom robom
12.	Goldberger Bernhard (1898-1909)	Gostioničar (s 3 gostinske sobe)
13.	Goldberger R. (1898)	Protokolirana gostionica samo 1911. god.
14.	Gajić Milan i Risto (1905-1909)	Trgovina mješovitom robom
15.	Iličić Mato (1890-1902)	Trgovina mješovitom robom
16.	Iličić Anto (1900-1918)	Trgovina mješovitom robom (od 1911. do 1914. nije protokolisana)
17.	Iličić Niko (1911-1918)	Trgovina mješovitom robom
18.	Kalamut Ivo (1911-1918)	Trgovina mješovitom robom
19.	Karahmet Latif (1912-1918)	Trgovina mješovitom robom
20.	Konjicija Mehmed (1893-1913)	Trgovina mješovitom robom
21.	Kulijer Marko (1898-1918)	Trgovina kolonijalnom robom, a od 1911. godine mješovitom robom
22.	Kulijer Mato (1884)	Trgovina mješovitom robom
23.	Kulijer Ivo (1893-1918)	Trgovina galanterijskom robom, a od 1905. godine mješovitom robom
24.	Kulijer Zaharije (1916-1918)	Trgovina mješovitom robom

[19] Spisak trgovačkih firmi sačinjen je na osnovu *Bosnischer Bote* (*Bosanski glasnik*) za godine 1898-1918.

25.	Muderizović Hakija i sinovi – Avan i Arif (1911-1918)	Trgovina mješovitom robom
26.	Papo Mojse (1893-1909)	Trgovina manufakturnom robom
27.	Rezaković hadži Mujaga (1884)	Trgovina mješovitom robom
28.	Salihagić Edhem (1884-1918)	Do 1901. godine trgovina kolonijalnom robom, a poslije mješ. robom
29.	Salihagić braća – hadži Nezir i Ibrahim (1896-1918), a od 1914. god. hadži Nezir i sinovi	Trgovina mješovitom robom
30.	Tutnjević Avdo i sinovi – Hafiz, Ibrahim i Reuf – (1911-1918)	Trgovina mješovitom robom
31.	Vreto Ahmed i drug-Mujo Vreto (1913-1918)	nije naznačena vrsta trgovine
32.	Schwarz Mathias,	hotel sa 1 sobom

Od 1884. do 1918. godine u Fojnici su bile sudski protokolirane ukupno 29 trgovačkih radnji i 3 gostionice. Od 1884. do 1900. godine protokolirano je 17 radnji, od 1901. do 1914. godine 11 i za vrijeme Prvog svjetskog rata 1914-1918. godine svega tri radnje. U godini 1884, kada je Zakon stupio na snagu, u Fojnici je protokolirano pet trgovačkih radnji, 1914. godine bilo ih je 16, a 1918. godine 19. Ovi podaci ukazuju da je fojnička trgovina u prvoj deceniji austrougarske vladavine znatno zaostajala iza sličnih mjesta u Bosni i Hercegovini i da se od 90-ih godina 19. stoljeća postepeno razvijala. Pred Prvi svjetski rat, u gradu se formirao tanak sloj trgovaca među kojima su se isticale spomenute firme Alaupovića, Salihagića, Kulijera i Alkalaja, koje su uz trgovine imali svoje pilane, zemlju i sl.

U Fojnici je bio znatno veći broj ljudi koji su se bavili sitnom trgovinom i nisu potpadali pod obavezu sudskog protokoliranja. Neke od protokoliranih firmi nisu uspjele da se duže održe, a neke su mijenjale nazive kada su ih preuzimali nasljednici. Iz popisa trgovačkih radnji vidi se da su fojničku trgovinu držali hrvatski i bošnjački trgovci (po 12 protokolisanih firmi) i da su se trgovinom bavile jevrejske porodice Alkalaj i Papo i jedna srpska porodica Gjajić (vjerovatno Đajić). Gotovo sve protokolirane radnje bavile su se trgovinom mješovitom robom, nekolicina se uz to bavila trgovinom drvetom, dok je samo 5 radnji bilo izvjesno vrijeme specijalizirano za kolonijalnu, galanterijsku, manufakturnu i drugu robu, pa onda prelazilo na mješovitu. To nije bila specifičnost samo Fojnice nego i svih manjih gradova

u Bosni i Hercegovini, gdje je tržište bilo nerazvijeno. Za veće trgovačke poslove nedostajale su im komunikacije. Roba se kolima mogla prevoziti samo do Visokog, a odatle vozom na udaljenije tržište. U drugim pravcima roba je transportirana uglavnom tovarnim konjima i starim karavanskim putevima.

Razmjena dobara između sela i grada odvijala se na sedmični pijačni dan (srijeda) i na godišnjem vašaru koji se održavao na katoličke Duhove. U svim našim gradovima, pa i u Fojnici, godišnji vašar predstavljao je prvorazredan ekonomski i društveni događaj. Na vašare je donošena najrazličitija roba i dogonjeno mnogo stoke. Za vašar su se brižljivo pripremali svi društveni slojevi i čeljad svih uzrasta. Uz stvaranje poslovnih veza i razmjenu dobara, na vašaru su se učvršćivala stara i stvarala nova prijateljstva, te uživalo u vašarskim zabavama. Zbog toga je i vašar u Fojnici bio društveni događaj godine.

* * *

Politički život u Fojnici za vrijeme austrougarske vladavine, izuzimajući događaje za vrijeme pokreta otpora okupaciji, nije imao neke posebne i specifične odlike u odnosu na slična mjesta u Bosni i Hercegovini. Njeno stanovništvo živjelo je mirno, bez potresa i pustošenja koja su doživljavali krajevi zahvaćeni ustankom 1875-1878. godine i pokretom otpora austrougarskoj okupaciji, od kraja jula do sredine oktobra 1878. godine. Okupaciju i uspostavljanje austrougarske vlasti fojničko stanovništvo nije dočekalo mirno. Iako su franjevci savjetovali hrvatsko stanovništvo da ostane mirno i dočeka austrougarsku vojsku kao oslobodioca, ono se, zajedno s bošnjačkim stanovništvom, svrstalo u redove pokreta otpora okupaciji. Kada je okupacija okončana, Hrvati su je, predvođeni franjevačkim sveštenstvom, prihvatili s nadom da će Bosna i Hercegovina biti priključena Hrvatskoj i da će njihov položaj u okviru jedne katoličke države biti povoljniji nego ranije. Bošnjaci u Fojnici nisu mirno dočekali okupaciju, ali u samom gradu nije bilo oružanog otpora. Oni su bili uznemireni i nezadovoljni promjenom vlasti. Njihova vjerska, politička i kulturna tradicija bila je vezana za Tursku i teško su podnosili inkorporiranje u evropsku katoličku državu u kojoj će činiti manjinu s neizvjesnom budućnošću. Ali, bez obzira na početna raspoloženja i jedni i drugi morali su se prilagođavati novoj vla-

sti. Njihov politički život odvijao se u dva pravca: prvi je bio uključivanje domaćeg stanovništva u institucije nove vlasti, a drugi, razvijanje inicijativa u okvirima svojih vjerskih, nacionalnih i političkih pokreta. Prvi je išao od države, odozgo, a drugi inicijativom iz naroda.

Kao i u drugim gradovima i u Fojnici su austrougarske vlasti nastojale da u svoj upravni i politički sistem integriraju najuticajnije domaće ljude, pripadnike svih konfesija. U Fojnici se radilo o katolicima i muslimanima. Manji broj sposobnih i lojalnih ljudi namješten je na niža činovnička mjesta i oni su imali da smanje jaz između naroda i stranih činovnika koji su jedva poznavali jezik naroda kojim su upravljali. Posebnu funkciju u političkom životu zasnovanom na apsolutizmu imala su gradska vijeća u koja su birani predstavnici svih konfesija. U periodu od 1900. do 1918. godine, fojničko gradsko vijeće imalo je 7, a kasnije 9 članova. Mandat im je trajao tri godine i mogli su biti birani više puta. U toku 19 godina u gradsko vijeće Fojnice birano je ukupno 23 čovjeka, od kojih su 12 bili katolici (11 Hrvati, 1 stranac) i 11 muslimana.[20] S obzirom na to da su Hrvati imali većinu u gradu, oni su stalno birali jednog predstavnika više (4 - 3 i 5 - 4), ali je predsjednik gradskog vijeća (gradonačelnik) sve do 1914. godine bio Bošnjak, a od 1914. do 1918. godine Hrvat. Dužnosti predsjednika oba-

---

[20] U Gradsko vijeće Fojnice od 1900. do 1918. godine birani su:

Huzbašić Ibahim-aga	Iličić Niko
Stojanović Mato	Ivica Kulijer
Kulijer Marko	Trogrančić Frano
Salihagić hadži Nezir	Berberović Muharem-aga
Kulijer Ivo	Polutan Mulaga
Čohadžić Fehim ef.	Huzbašić Mustafa ef.
Pajer Sivester	Sudžuka Mulaga
Salihagić Edhem-aga	Alaupović Frano
Iličić Anto	Kulijer Ivo Ivan
Dragičević Marija	Čohadžić Ruždija ef.
Konjicija Mušan	Rezaković Asim ef.
	Jakšić Mato Santo

Spisak je sačinjen na osnovu *Bosnischer Bote* 1898-1918. godine.

vljali su: Ibrahim-aga Huzbašić, Fehim ef. Čohadžić i Niko Iličić, dok su potpredsjednici bili: Mato Stojanović, Marko Kulijer i Mustafa ef. Huzbašić (predsjednika i potpredsjednika i 1/3 članova imenovala je Zemaljska vlada, a 2/3 je birao narod). Većinu članova ovog vijeća činili su trgovci, zemljoposjednici, vlasnici pilana i drugi bogatiji i ugledniji ljudi. Prema načinu izbora i njihovim ograničenim kompetencijama vidi se da ova vijeća nisu bila demokratske institucije preko kojih bi narod uticao na upravu i ukupnu politiku, nego obrnuto od toga, ona su morala da djeluju u narodu na provođenju državne politike.

Nepostojanje demokratskih institucija i političkih sloboda uslovilo je specifičan razvoj političkog života u cijeloj zemlji, pa i u Fojnici. Politički život naroda počeo se razvijati u okviru različitih vjerskih i nacionalnih nepolitičkih udruženja, a kada se prešlo na političko organiziranje, fojnički Hrvati i Bošnjaci slijedili su matice svojih nacionalnih i političkih pokreta.

Početni oblici nacionalnog i političkog djelovanja hrvatskog stanovništva u Fojnici odvijali su se u okviru pjevačkog društva, čitaonice i podružnice "Napretka". Kada je 1907. godine osnovana podružnica Hrvatske narodne zajednice (dalje HNZ), ona je, u skladu s opštim političkim kretanjima kod bosanskohercegovačkih Hrvata, postala i u Fojnici glavni faktor nacionalno-političkog, kulturno-prosvjetnog, potpornog i ekonomskog organiziranja i djelovanja ovog dijela stanovništva.[21] Nosioci te aktivnosti bili su franjevci i tanak sloj trgovačkog i zanatlijskog građanstva koje se formira krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Mada je u pravilima HNZ stajalo da ona ima zadatak da ekonomski i prosvjetno podiže hrvatski narod u Bosni i Hercegovini, ona se vrlo brzo razvila u vodeću političku stranku bosanskohercegovačkih Hrvata. U skladu s političkim programom ove stranke (Bosna i Hercegovina je hrvatska zemlja i treba je priključiti Hrvatskoj), fojnički Hrvati dočekali su Aneksiju 1908. godine s oduševljenjem, smatrajući je značajnim korakom u ostvarivanju svog političkog cilja. Aneksija je u Fojnici svečano proglašena 7. oktobra 1908. i tom prilikom održane su svečanosti u gradu i samostanu, a kada je, sredinom novembra, krenula u Beč

[21] Vidi o tome opširnije: Berislav Gavranović, *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881. Godine*. Beograd, 1935; Mirjana Gross, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1912*. Historijski zbornik. God. XIX-XX, 1966-67. Zagreb, 1968; Luka Đaković, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*. Zagreb, 1985.

katolička (hrvatska) deputacija iz Bosne i Heregovine da zahvali caru za izvršenu Aneksiju, među deputatima su se nalazili fra Domin Gojsilović, gvardijan franjevačkog samostana i fra Ivo Vujičić, župnik iz Fojnice.[22]

U vrijeme pripremanja ustavnog i saborskog perioda, poslije Aneksije, u Fojnici je razvijena politička aktivnost na jačanju uticaja HNZ i njenom suprostavljanju sve agresivnijem klerikalnom krugu oko nadbiskupa Štadlera, koji je u januaru 1910. godine osnovao zasebnu političku stranku – Hrvatsku katoličku udrugu (dalje HKU).[23] Time je definitivno bio podijeljen hrvatski nacionalno-politički pokret u Bosni i Hercegovini na liberalnograđansku i klerikalnu struju. Prvu su predvodili hrvatski intelektualci i tanak sloj građanstva potpomognut franjevcima, a drugu nadbiskup Štadler s jakim krugom svjetovnog klera i doseljenih intelektualaca. Borba između ove dvije političke stranke posebno se zaoštravala nakon donošenja Ustava i ulaska u predizbornu kampanju za izbor zastupnika u Bosanskohercegovački sabor.[24] Štadlerov politički program nije bio prihvatljiv za većinu hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini. To su ubjedljivo pokazali saborski izbori 1910. godine, na kojem je od 16 katoličkih mandata HNZ dobila 11, a HKU 5. Ubjedljiv politički neuspjeh HKU proizveo je oštar sukob između nadbiskupa Štadlera i franjevaca, koje je optužio kod pape. Zbog toga je, u januaru 1911. godine, u Bosnu stigao apostolski vizitator Bastien sa zadatkom da ispita sporove franjevaca i vrhbosanskog nadbiskupa Štadlera. On je posjetio Franjevački samostan u Fojnici i saslušao stavove sveštenika o crkvenim odnosima. Tom prilikom Bastienu je uručena "latinska spomenica, gdje su istaknuti ovdašnji nazori braće, da ih saopšti sv. stolici".[25] Nakon toga došlo je do izmirenja svjetovnog klera i franjevaca, a time su prestali i sukobi između HNZ i HNU. U junu 1912. godine raspuštena je HNU.

S obzirom na to da su izborni kotarevi bili mnogo širi od administrativnih, izbor saborskih poslanika nije morao zavisiti od glasova samo jednog sreza. Tako je bilo i s fojničkim srezom, jer je izborni okrug druge katoličke kurije obuhvatao sve gradove sarajevskog okruga. U drugoj katoličkoj

[22] Arhiv franjevačkog samostana u Fojnici. *Chronologia domus od 1901-1928*. Sabrao fra Mijo V. Batinić (u daljem tekstu *Chronologia domus*).

[23] M. Gross, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini*; L. Đaković, *Političke organizacije*.

[24] M. Gross, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini*; L. Đaković, *Političke organizacije*.

[25] *Chronologia domus*, fra Mijo V. Batinić.

kuriji izabran je Petar Mrljić s liste HKU, radnik iz Vareša i pripadnik tamošnje hrišćansko-socijalne orgnizacije, a u trećoj kuriji izabran je dr Nikola Mandić s liste HNZ, koji je bio izabran u još dva izborna okruga. Na naknadnim izborima, 3. septembra 1910. godine, umjesto njega izabran je Nikola Ćurić, upravitelj škole, koji je dobio 2.140 glasova, a kandidat HKU, župnik Anto Alaupović 1.469 glasova. Na naknadnim izborima 1913. godine, umjesto Nikole Ćurića izabran je Kalikst Tadin, urednik Hrvatskog dnevnika i istaknuti član Štadlerovog klerikalnog kruga.

Politički život Bošnjaka u Fojnici nije izlazio iz okvira globalne politike ovog dijela stanovništva Bosne i Hercegovine. I ovdje se izdvaja tanak sloj bošnjačkog građanstva koji sačinjavaju zemljoposjednici, trgovci i vjerski službenici (šerijatske sudije, muderisi i imami). Mada se u pokretu za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju nije posebno isticao nijedan njihov predstavnik, Fojnica je imala dobro organizirano kotarsko vakufsko povjerenstvo, a kasnije kotarsko vakufsko-mearifsko povjerenstvo i stalno jednog predstavnika u Zemaljskom vakufsko-mearifskom saboru.[26] Dok su u gradskom vijeću prednjačili predstavnici zemljoposjednika i trgovaca, u povjerenstvu su glavnu riječ imali vjerski službenici. Kotarsko vakufsko-mearifsko povjerenstvo u Fojnici imalo je 5, a pred Prvi svjetski rat birano je 6 članova i uvedena funkcija potpredsjednika. Dužnost predsjednika obavljali su: Ibrahim ef. Kundurović (1898-1902), Hifzi ef. Muftić (1903-1910), oba šerijatske sudije, a zatim Edhem-aga Salihagić (1910-1918), trgovac. U Zemaljski vakufsko-mearifski sabor birani su Edhem-aga Salihagić (1910-1913) i Asim ef. Rezaković (1914-1918). U Bosansko-hercegovačkom saboru fojničke Bošnjake zastupali su predstavnici MNO (Muslimanske narodne organizacije): Mustajbeg Mutevelić, veleposjednik iz Sarajeva i Suljaga Vajzović, trgovac i poduzetnik iz Rogatice.[27]

Politički odnosi u Fojnici, do Prvog svjetskog rata, razvijali su se na osnovama duge tradicije uvažavanja i uzajamnog poštovanja između hrvatskog i bošnjačkog stanovništva. Na tim osnovama oni su i za vrijeme austrougarske vladavine gradili međusobne odnose, iako su njihovi vjerski, nacionalni i politički interesi bili različiti i dolazili do izražaja u programima političkih stranaka koje su slijedili. I jedne i druge sputavao je apso-

---

[26] Vidi opširnije: N. Šehić, *Autonomni pokret*, str. 88.

[27] Za podatke zahvaljujem dr. Dževadu Juzbašiću. Vidi također: *Bosnischer Bote*.

lutizam, koji svugdje gdje vlada umrtvljuje politički život. To je bio slučaj i u Bosni i Hercegovini, gdje ni za vrijeme ustavnog i saborskog perioda (1910-1914) apsolutizam nije bio ograničen. Ustavom i pratećim zakonima garantirana građanska prava i političke slobode mogle su biti ukinute bez pitanja Sabora. Kao predstavničko tijelo, Sabor nije imao zakonodavnu vlast, niti je mogao uticati na upravne poslove. Na pripremi zakona Sabor je mogao samo surađivati. Prevaziđenim i zastarjelim izbornim sistemom Austro-Ugarska je učvrstila klasnu i vjersku podvojenost i na toj osnovi dalje izgrađivala svoju politiku u Bosni i Hercegovini.

Izbijanjem Prvog svjetskog rata Bosna i Hercegovina bila je neposredno ratno područje sve do jeseni 1915. godine. Iako se Fojnica nije nalazila na području neposrednih ratnih operacija, ona je preživljavala teška ratna stradanja koja su se iz godine u godinu povećavala.

Vijest o atentatu u Sarajevu stigla je u Fojnicu 28. juna kasno noću, a sutradan su se oglasila zvona i izvješene crne zastave. Svečane zadušnice održane su 30. juna, a posebno izaslanstvo izrazilo je saučešće kotarskom predstojniku. Nakon objave rata Srbiji 28. jula 1914, već početkom avgusta u Fojnici je otpočela mobilizacija i proglašen prijeki sud, a krajem avgusta popisani su prinosi živežnih namirnica i izvršene rekvizicije uz dosta nisku novčanu naknadu. Sakupljenim namirnicama prvo su podmirene potrebe državnih činovnika, a ostalo je, uz visoku cijenu, prodavano onima koji nisu sijali žito. Posao je obavljen tako temeljito da su te godine i katolički svećenici i samostan ostali bez žitnih prinosa crkvi.[28] Početkom 1915. godine nastala je velika skupoća brašna, odjeće i obuće. Čak su proljetni poljski blagoslovi bili preneseni u radne dane da se seljacima smanje troškovi za goste. U rat je stupila i Italija (22. juna 1915), pa je nastavljena mobilizacija novih godišta, a država je nastavljala sa zahtjevima za podmirenje ratnih potreba.

Nakon prve godine rata, u avgustu 1915. u fojničkom srezu bilo je 2.516 domaćih izbjeglica i to: 1.002 Bošnjaka, 843 Hrvata, 680 Jevreja. Vojnički evakuisanih bilo je ukupno 467 (115 Bošnjaka, 132 Hrvata, 56 Srba i 164 Jevreja). Ukupan broj izbjeglica i vojnički evakuiranih popeo se na 2.983 lica, 31. decembra 1915. godine u fojničkom srezu bilo je još uvijek 2.190 domaćih izbjeglica (2.178 Bošnjaka i 12 Srba). Osim toga,

[28] *Chronologia domus.*

bilo je 18 Bošnjaka iz Sandžaka, tako da je ukupan broj izbjeglica iznosio 2.208 lica, dok vojnički evakuiranih više nije bilo, jer su u jesen te godine prestale ratne operacije na bosanskoj teritoriji.[29] Rat se nastavljao svom žestinom, proizvodnja ratnog materijala nije podmirivala potrebe, pa su vojne vlasti svim sredstvima nastojale da dođu do sirovina neophodnih za ratnu industriju. U Fojnici su 9. decembra 1915. godine vojne vlasti skinule najveće zvono s crkve sv. Frane i najmanje s crkve sv. Duha, plativši 4 k po kilogramu. U toku 1916. potraživanja od naroda su nastavljena, a naročito su bili na cijeni konji.[30] Stalne mobilizacije ljudi u rat ostavile su čitave krajeve bez radne snage, pa je i samostan u Fojnici zatražio zarobljenike za obavljanje određenih poslova. U jesen 1916. stiglo je 10 ruskih Poljaka, koji su pribavljali drva i brinuli se oko konja i goveda. Samostan im je isplaćivao "zarobljeničku pristojbu".

Naredne, 1917. godine, cijene su i dalje rasle, ali je ljetina u fojničkom kraju imala dobar urod, posebno voće, jabuke i šljive.

Krajem januara 1918. godine stanovništvo fojničkog kraja radosno je primilo vijesti o mirovnim pregovorima s Rusijom u Brest-Litovsku, nadajući se da će iz njih proizaći opšti mir. U štampi su praćene sve bilješke o ovim pregovorima i izraženo nezadovoljstvo što u njima učestvuju, uz diplomate i generali. Dobar utisak izazvan mirovnim pregovorima pokvarila je naredba o rekviziciji sijena i slame na osnovu koje se zaključivalo da će rat još potrajati. Kotarski predstojnik tada je izvještavao Zemaljsku vladu: "Stanovništvo ovog siromašnog sreza nema stvarno ništa drugo nego nešto stoke od koje se mora izdržavati, jer vlastita ljetina žitarica ni u mirno doba ne pretekne iza Božića. Ovogodišnja ljetina sijena i slame, zbog velike suše, bila je oko dvije trećine slabija nego prošle godine. K tome, zima sa velikim snijegom došla je šest nedjelja ranije tako da ljudi upiru sve snage da njihova stoka prezimi". Zbog toga je naredba o rekviziciji slame i sijena izazvala veliko neraspoloženje među stanovništvom. Kotarski predstojnik nastavlja: "Prije nekoliko dana kod mene su došli svi najstariji ljudi iz mjesta i rekli

[29] *Bericht über die Verwaltun von Bosnien und derHercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, s. 4, 406.

[30] *Chronologia domus*. Fra Mijo V. Batinić navodi da je tada samostan utvrdio cijene namirnica: vino 1 kg=1 k, rakija 2 krune, pšenica 60-70 helera, kukuruz 52-56 h, heljda 60 h, raž 60 h, proha 30 h, grah 70 h, mast 6 k, ulje 6 k, sirće 1 k, pršute i pšenice 5 k, pastrma 3 k, pirinač 1,60 k, sir l k. Naglašava se da su ovo srednje cijene između ratnih i uobičajenih.

da ne mogu dati sijeno i slamu jer će im inače sva stoka uginuti i da ovaj srez bez stoke ne može živjeti. Ako se želi uzeti sijeno, onda prije toga treba uzeti svu stoku pa tek onda sijeno i slamu, jer stanovništvo ne može to mirno gledati”.[31]

Stanovništvo je okolo pričalo da vladajuće klase Nijemaca i Mađara hoće Slovene da dovedu na prosjački štap, pa ovdje uzimaju i ono posljednje što imamo. To je moguće jer je naš Sabor raspušten, a svi ljudi služe vojsci pa se nema ko za nas zauzeti. U međuvremenu u Fojnicu su stizale vijesti o radničkim štrajkovima u Monarhiji. To je još više uticalo na raspoloženje stanovništva protiv vlasti i rata. Tada su se čule izjave: “Tako se mora s vladom govoriti, a ne šutjeti.” Opšte nezadovoljstvo stanovništva u fojničkom srezu nastavljalo se i u februaru 1918, jer su rekvizicije tegleće stoke za Sarajevo (50 mc nedeljno) obuhvatile upravo onu stoku koja je prispijevala za proljetnu sjetvu. Tada je kotarski predstojnik izvještavao vladu da će srez ostati bez tegleće stoke, što će dovesti u pitanje proljetne poljoprivredne radove.[32]

U martu 1918. godine u fojničkom kraju pojavio se pjegavi tifus, koji su donijeli vojnici s frontova. Od ove zarazne bolesti umrlo je mnogo lica. Nakon dugotrajnih kiša, 24. juna 1918. godine obijelio je snijeg. Usljed mećave stoka je s planina bježala u ravnicu, od mraza su stradali usjevi i, osobito, voće. Kraj rata 1918. godine u Fojnici bio je obilježen povratkom vojnika s frontova. “I oni, koji se vratiše uz razne bolesti donesoše socijalističke i boljševičke nazore koji u prvi mah zabrinuše bolje katolike”.[33]

Nakon vojnog sloma Austro-Ugarske (3. novembra 1918) i formiranja narodnih vijeća koja su preuzela vlast u novoj državi, u Fojnicu je 7. decembra 1918. godine stiglo 20 srpskih vojnika i jedan oficir koje je stanovništvo, na čelu sa gvardijanom, svečano dočekalo, a sutradan je održano sijelo u Hrvatskom domu u njihovu čast. Nakon toga, Fojnica i okolina ponovo su bile zahvaćene epidemijom zaraznih bolesti (španjolska influenca i pjegavi tifus) koja je uzela takve razmjere da su sveštenici teško stizali da sahrane umrle.

---

[31] Kasim Isović, *Odjeci i uticaji Oktobarske revolucije na prilike u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine (1917.-1921.) – Građa*. Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika BiH, knj. VII 1967. dok. 19. str. 325/6.

[32] K. Isović, *Odjeci i uticaji Oktobarske revolucije*, dok. 34. str. 348/9.

[33] *Chronologia domus*.

Kraj Prvog svjetskog rata bio je u fojničkom kraju obilježen prodorom socijalističkih ideja koje su naročito zahvatile selo. Bila je pripremljena i jedna predstava uperena protiv sveštenstva, ali su je vlasti zabranile, a materijal zaplijenjen. Na kongresu ujedinjenja, u aprilu 1919. iz Fojnice su učestvovala dva delegata – jedan iz grada, drugi sa sela.

* * *

Pismenost stanovništva starijeg od 7 godina u fojničkom srezu 1910. godine (latinica i ćirilica), prema konfesionalnoj pripadnosti i spolu:

		Katolici	**Muslimani**	**Pravoslavni**	**Ostali**	**Svega**
Znaju čitati i pisati	m.	965	190	3	10	1.198
	ž.	596	6	18	14	633
	svega:	1.560	196	51	24	1.831
Znaju čitati	m.	34	12	2	-	48
	ž.	32	2	2	-	36
	svega	66	14	4	-	86
Ne zna čitati ni pisati	m.	5.033	3.381	199	7	8.620
	ž.	4.859	2.801	189	12	7.861
	svega	9.892	6.182	388	19	16.481

Iz tabele se vidi da je pismenost bila različita kod pripadnika pojedinih konfesija. Katolika je bilo pismenih 10,48%, muslimana 2,43%, pravoslavnih 9,20%, ostalih 45,28%. Ukupno u fojničkom srezu bilo je pismenih 7,77% stanovništva starijeg od 7 godina, a ako se ovima priključe i oni koji su znali samo čitati, odna je bilo pismeno ukupno 8,12% stanovništva. Od ukupno 3.680 muške djece i omladine od 7 do 20 godina starosti nepismeno je bilo 3.303 (87,20%). U tom uzrastu znalo je čitati i pisati 472 osobe (12,80%), a još ih je 13 znalo čitati. Stanje pismenosti ženske djece i omladine bilo je nepovoljnije. Čitati i pisati znalo je svega 311 (još 6 zna čitati), dok je nepismenih bilo 3.245 lica ili 91,20%. To znači da je u fojničkom srezu među djecom i omladinom od 7 do 20 godina znalo čitati i pisati svega 783 lica, samo čitati 19 i da je potpuno nepismenih bilo 6.448 lica ili 88,93% što je za 1,68% ispod prosjeka Bosne i Hercegovine.

Ovi podaci ukazuju na veliki nedostatak škola i "kulturnu misiju" Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini, za vrijeme čije vladavine se reproducirao izuzetno visok procent nepismene djece i omladine. Nepismenost nije bila produkt samo tuđe vladavine, nego i odraz opšte zaostalosti i nepismenosti roditelja, nezainteresiranih da djecu šalju u školu.

Najveći broj pismenih ljudi bio je smješten u Fojnici, Kreševu i Busovači. To su bili činovnici, razni stručnjaci, učitelji, sveštenici i drugi rijetki pojedinci.

U Fojnici je prije okupacije postojala četvororazredna katolička osnovna škola, tzv. Narodna učiona, koju su vodili franjevci u okviru fojničkog samostana. Pohađala su je katolička djeca iz grada i okolnih sela. Ova osnovna škola, osnovana 1847. godine, radila je kontinuirano do austrougarske okupacije i spadala je među najuglednije škole ove vrste u Bosni i Hercegovini. Već u prvim godinama poslije austrougarske okupacije škola je počela da mijenja svoj dotadašnji profil i postepeno prerasta u državnu školu, pa je školske 1880/81. godine promijenila naziv u Kotarska pučka škola u Fojnici.[34]

Te godine došlo je do promjene u strukturi školskog programa i odvajanja vjeronauke od svjetovnih predmeta koji su ovako pobrojani: jezikoslovna obuka se sastoji od čitanja, slovnice, usmenog i pismenog izražavanja misli, računstvo, krasnopis, zemljopis, povijest, prirodnopis, prirodoslovlje, geometrija, oblikoslovlje i risanje, gospodarstvo, ručni rad, pjevanje, gimnastika i njemački. Tada je došlo i do povećanog upisa učenika u prvi razred, među kojima je bilo i 1 jevrejsko dijete, a iduće godine još jedno. Takođe je povećan broj djece iz okolnih sela, pa ih je te godine bilo 15.

[34] Arhiv Franjevačkog samostana u Fojnici. Ljetopis učione narodne u Fojnici od godine 1871.

Broj učenika u Kotarskoj pučkoj školi u Fojnici 1878-1882. godine[35]

Škol. god.	Pol	I r.	II r.	III r.	IV r.	Svega
1878/79	-	-	-	-	-	74
	Muški	23	5	7	5	40
1879/80	Ženski	6	8	8	6	28
	Svega	29	13	15	11	68
1880/81	Muški	37	13	6	5	61
	Ženski	23	7	8	7	45
	Svega	60	20	14	12	106
1881/82	Muški	28	12	7	8	55
	Ženski	18	8	4	10	40
	Svega	46	20	11	18	95
1884.	Muški	-	-	-	-	27
	Ženski	-	-	-	-	24
	Svega					51

Iz navedenih podataka vidi se da je broj učenika u školi jako oscilirao i da je u prvom razredu dolazilo do njihovog velikog osipanja. Na primjer, školske 1878/79. godine bilo je upisano 78 đaka, a na kraju ih je bilo 55, jer je 23 djece isključeno zbog neredovnog pohađanja škole. Slično je bilo stanje i narednih godina, pa su samo najupornija djeca prelazila u naredne razrede. Ovome su znatno doprinosili roditelji koji su nerado slali djecu u školu i odvajali ih od poslova na imanju.

Bez obzira na to što je škola već 1880/81. godine promijenila ime i odvojila vjeronauku od svjetovnih predmeta, nastavu su i dalje vodili učitelji franjevci (fra Nikola Glavočević, fra Marijan Topić, fra Augustin Tadić, fra Dragutin Daniel Šumanović) i pomoćna učiteljica Kata Krilić. Takvo stanje potrajalo je sve do proljeća 1880. godine, kada je odlukom Zemaljske vlade u školi postavljena diplomirana učiteljica Marija Trogrančić, udata Kulier. Dotadašnji učitelj Dragutin D. Šumanović vodio je samo nastavu vjeronauka. Time se definitivno ugasila osnovna škola u fojničkom samostalnu koju su franjevci uspješno vodili punih 40 godina i dali značajan doprinos kulturnom razvoju čitavog kraja.

[35] Arhiv Franjevačkog samostana u Fojnici. Tabela je sastavljena na osnovu Ispitnog izvještaja za godinu 1879-1882.

Na početku austrougarske vladavine muslimanska djeca u Fojnici učila su 2 ili 3 mekteba, koji su, najčešće, bili vezani za pojedine džamije. To su bili sibijan mektebi, početne i najbrojnije muslimanske vjerske škole, koji u toku više stoljeća nisu mijenjali svoje sadržaje, tako da nikada i nisu postali opšteobrazovne ustanove, kao što su bile narodne osnovne škole. Ovi mektebi imali su za cilj "da djeci dadnu najnužnija vjerska znanja i da ih upute da napamet nauče bar najviše upotrebljavane stavove Kur'ana i vjerske propise, kao i da nauče arapske molitve i obrade bogosluženja".[36] Da bi sibijan mektebe prilagodili savremenim potrebama, od 90-ih godina 19. stoljeća počelo se raditi na njihovoj reformi. Bilo je planirano da se uz vjeronaučne predmete uvedu maternji jezik i račun, a zatim bi se postepeno uvodili i drugi svjetovni predmeti. Reformirani mektebi počeli su da rade 1892. godine, ali je već naredne godine islamski vjerski vrh ustao protiv svjetovnih predmeta, tako da se ni ovim poduhvatom mektebi nisu približili savremenom obrazovanju. Pošto su muslimani nerado slali djecu u svjetovne škole, ovakav profil mekteba imao je dalekosežne posljedice za ekonomski i kulturni razvoj Bošnjaka u Bosni i Hercegovini, jer je odlagao njihovo uključivanje u moderna zanimanja.

U obrazovanju muslimanske djece presudan uticaj imala je ulema, na čije je insistiranje u Statut za vjersko-školsku samoupravu unesena odredba prema kojoj muslimanska djeca ne mogu pohađati nastavu u osnovnoj školi, ukoliko predhodno nisu završila nastavu vjeronauke u mektebima. "To je u svakom slučaju uticalo da su muslimanska djeca, u poređenju s drugom djecom, znatno kasnije i u daleko manjem broju uopšte pohađala nastavu u osnovnim i srednjim školama. Vjerski odgoj i obrazovanje imao je uopšte kod muslimana prioritet prema drugim vidovima obrazovanja i odgoja. Smatralo se da je u specifičnim uslovima u kojima su se Muslimani našli uspostavom austrijske okupacione uprave veoma važno za očuvanje njihovog identiteta i kao najbolja odbrana protiv drugih uticaja usmjeravanje omladine od najnižeg uzrasta prvenstveno na vjersko obrazovanje i na vjerski odgoj".[37]

Muslimansko vjersko školstvo u Fojnici razvijalo se brže nego u drugim mjestima. Početkom 20. stoljeća u Fojnici je postojalo više takvih škola koje su obuhvatale mušku i žensku djecu i omladinu. Godine 1904. javno je

---

[36] H. Ćurić, *Muslimansko školstvo*, str. 204.

[37] N. Šehić, *Autonomni pokret*, str. 378.

hvaljen rad Ibrahima ef. Bogrića, maulima (učitelja) reformiranog mekteba (mektebi ibtidaije), jer se strogo držao "propisa svog zvanja" kod kojeg su djeca naučila "sasvim lijepo i pravilno tursko pismo", učili Kur'an, i ostalo "što svaki Musliman mora da zna". Također se navodi da je ovaj "revni mualim" poučavao djecu i "uljudnom i pristojnom ponašanju."[38] Osim reformiranog mekteba, u Fojnici su postojale druge muslimanske vjerske škole: ženski sibijan mekteb, ženska ruždija (muslimanska niža srednja škola) i medresa. Sve ove škole osnovane su prije 1904. godine. U službenim izvještajima stoji da je od 1886-1906. godine u Bosni i Hercegovini izgrađeno 6 medresa, među kojima je i fojnička. Medresa je imala jednog nastavnika (muderisa), a broj učenika je bio promjenjiv:

1990/01.	27	1903/04.	20
1901/02.	20	1904/05	12
1902/03.	16		

Medrese su bile "čisto islamska svećenička učilišta koja su pozvana da svoje pitomce (softe) potrebnim teološkim znanjem obrazuju za hodže, imame, hatibe itd. Školovanje se odvijalo u tri stepena i trajalo je 7-8 godina. Školska godina počinjala je 1. oktobra, a završavala 15. jula.[39] U izvještaju o radu Vakufsko-mearifskog saborskog odbora za godinu 1917. konstatirano je da se u nekim medresama, među kojima i u fojničkoj, osim vjerskih predmeta i "istočnih jezika", predaju i svjetovni predmeti ("svjetska nastava").[40]

S obzirom na to da ne raspolažemo podacima o tome koliko je muslimanske djece u Fojnici pohađalo vjerske i svjetovne škole, podaci o pismenosti (latinica i ćirilica) u fojničkom srezu 1910. godine govore o velikoj prednosti prvih. Od ukupno 1.257 muslimanske muške djece i omladine od 7-20 godina starosti, znalo je čitati i pisati svega 69, samo čitati 5, a nepismenih je bilo 1.183 ili 94,11%. Od ukupno 1.137 muslimanske ženske djece i omladine ovog uzrasta samo je 2 znalo čitati i pisati. Svi navedeni podaci jasno ukazuju da se muslimansko stanovništvo, predvođeno ule-

[38] H. Ćurić, *Muslimansko školstvo*, str. 209, 224.

[39] *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906*, str. 201, 203, 579.

[40] H. Ćurić, *Muslimansko školstvo*, str. 232.

mom, veoma sporo uključivalo u moderne tokove obrazovanja i vaspitanja, ostajući privrženo vjerskim školama u kojima se nije učila latinica i ćirilica.

Iako je 1880/81. školske godine došlo do izmjene u bivšoj katoličkoj osnovnoj školi, tek se od 1887/88. školske godine može govoriti o stvarnom početku rada Narodne osnovne škole u Fojnici. Tada je definitivnu brigu o njoj preuzela država, odnosno opština i zemaljski erar. Opštine su bile dužne da za školu obezbijede potrebne prostorije, da se brinu o njenom održavanju, rasvjeti, ogrevu i čišćenju i da plaćaju školske podvornike. Međutim, plate učitelja (svjetovnih i vjeroučitelja) nisu isplaćivale direktno opštine, pa čak ni u slučaju kada su one davale sredstva, nego zemaljski erar. Na taj način učitelji su bili neposredno vezani za vlast i bili obavezni da provode njenu politiku. S obzirom na to da su škole radile s malim brojem učenika (1912. godine sve škole u Bosni i Hercegovini imaju prosječno 80-90 polaznika), njih je najčešće vodio učitelj. U fojničkoj Narodnoj osnovnoj školi za cijelo vrijeme od 1888. do 1918. godine radili su 1-2 učitelja i jedan pomoćni učitelj. Budući da ne raspolažemo podacima o broju učenika u ovoj školi, možemo samo na osnovu broja učitelja pretpostaviti da se ona, u najmanju ruku, uklapala u prosjek Bosne i Hercegovine.

Učitelji i pomoćni učitelji u Narodnoj osnovnoj školi u Fojnici od 1898. do 1918. godine[41]

Kulijer Marija	Učiteljica	Šunjić Terezija	Učiteljica
Ninić Anton	Učitelj	Bjelobrk Josip	Pom. učiteljica
Arapović Vilhelm	Pom. učitelj	Babić Anka	Učiteljica
Pranjko Franjo	Pom. učitelj	Divanefendić Smail	Učitelj-suplement
Marković Jozef	Pom. učitelj	Bošković-Stipović Ana	Učiteljica
Zdunić Emilie	Učiteljica	Vrban Petar	Učitelj
Adžija Zora	Učiteljica	Pavić Vranjo	Učitelj-Suplement
Kordić Anto	Pom. učitelj	Stipić Marija	Učiteljica-Suplement
Miletić Mato	Učitelj	Houska Emilija	Učiteljica
Ladro Vjekoslav	Pom. učitelj	Trifković Draginja	Učiteljica

[41] Spisak učitelja sastavljen je na osnovu *Bosnischer Bote* od 1898-1918. godine.

Za dvadeset godina u ovoj školi radilo je duže ili kraće vrijeme 20 učitelja i pomoćnih učitelja. Za to vrijeme promijenila su se tri upravitelja škole: Anton Ninić (1898-1905), Mato Miletić (1906-1909) i Petar Vrban (1910-1918). Izuzetak među njima činila je Marija Kulijer, prva Fojničanka koja je završila učiteljsku školu u Zagrebu i u ovoj školi radila punih 30 godina, od njenog osnivanja 1888. do 1918. godine.

Osnivanje kulturno-prosvjetnih i drugih društava hrvatskog stanovništva u Fojnici bilo je u skladu s opštim ciljevima i oblicima društvenog organiziranja unutar hrvatskog nacionalnog pokreta u Bosni i Hercegovini. I ovdje je njihov osnovni cilj bio okupljanje svih Hrvata na kulturnim, prosvjetnim i ekonomskim osnovama i u tim okvirima buđenje i razvijanje nacionalne svijesti. Ovom aktivnošću u Fojnici rukovodili su franjevci i nekolicina najuglednijih građana. Franjevci su još od ilirskog pokreta, sredinom 19. stoljeća, imali vodeću ulogu i u ovim oblastima života njihovih vjernika, tako da su u fojničkim hrvatskim društvima, sve do 1918. godine, bili naglašeni njihova uloga i prožimanje nacionalnog rada vjerskim sadržajima i interesima Crkve.

Franjevci su 1896. godine osnovali u Fojnici Hrvatsko čitalačko, tamburaško, pjevačko i zabavno društvo "Veselica". Nakon nekoliko godina ovo društvo se ugasilo, pa je fra Alojz Cvitanović 1906. godine osnovao Hrvatsko katoličko prosvjetno društvo "Rodoljub", koje je radilo sve do 1918. godine i kasnije.[42] Godinu dana nakon osnivanja, uz velike materijalne žrtve, društvo "Rodoljub" sagradilo je Hrvatski dom (prvi ove vrste u Bosni i Hercegovini), koji je postao središte društvenog života i prosvjetnog rada hrvatskog stanovništva u Fojnici i okolini, koji je sve do svoje smrti, krajem 1911. godine, bio sekretar društva. Centralna figura ovog društva bio je njegov osnivač fra Alojz Cvitanović, rukovodilac izgradnje doma i učitelj omladine u pjevanju, sviranju na tamburi i glumi. U okviru društva osnovao je biblioteku i čitaonicu.[43] Nakon njegove smrti franjevci su zadr-

---

[42] Fra Jozo Zvonigradski, *Hrvatsko-katoličko prosvjetno društvo "Rodoljub" u Fojnici*. Franjevački vjesnik, Beograd, 1933. str. 92-94. Uprava ovog društva sačinjavali su: fra Dominik Gojsilović, predsjednik, Marko Kulier, potpredsjednik, fra Alojz Cvitanović, tajnik, Ivan Kulier Matin, blagajnik, Niko Iličić, knjižničar, odbornici: Marijan Dragičević, Ivo Kalamut, Ivo Knežević i Anto Iličić, zamjenik Mato Trogrančić. *Napredak - Hrvatski narodni kalendar za godinu 1908*. str. 175.

[43] *Chronologia domus*.

žali vodeću ulogu sve do 1918. godine, kada su "mladi članovi društva istisli franjevce iz odbora".

Podružnica "Napretka" u Fojnici osnovana je 1907. godine. Imala je ukupno 113 članova (4 utemeljitelja i 109 podudarajućih članova). Njen upravni odbor sačinjavali su ugledni građani i dva franjevca.[44] Dvije godine kasnije (1909) osnovana je Gospojinska podružnica "Napretka", koja je bila stvarni nosilac aktivnosti na prikupljanju sredstava za školovanje đaka i studenata. U toku 1912. godine ova podružnica sakupila je 717, 36 kruna i od toga Središnjem odboru poslala 676,56 kruna. Njome su rukovodile žene uglednih činovnika i domaćih građana, na čelu s predsjednicom Mariettom Matasović.[45] Na podsticaj Središnjeg odbora HNZ, od kraja 1908. godine otpočelo je osnivanje hrvatskih zadruga koje su imale zadatak da ekonomski pomažu siromašne seljake, otkupljuju kmetove i kreditiraju zanatlije. To su bile ustanove koje su imale da prikupljaju i organiziraju nacionalni kapital i da ga stave na raspolaganje i u funkciju ekonomskog jačanja hrvatskog naroda.[46] Hrvatska gospodarstvena zadruga u Fojnici osnovana je 6. jula 1911. godine.

U kulturno-prosvjetnom životu hrvatskog stanovništva u fojničkom kraju posebno mjesto pripada Franjevačkom samostanu u Fojnici. Tokom svoje duge historije ovaj samostan stekao je ugled jednog od najznačajnijih katoličkih (hrvatskih) kulturno-prosvjetnih središta u Bosni i Heregovini. Osim pastoralnog i kulturno-prosvjetnog rada s djecom i omladinom, franjevci su i u ovom periodu još aktivnije radili na sakupljanju i čuvanju vrijednih djela iz gotovo svih naučnih oblasti i literarnog stvaralaštva, na raznim svjetskim jezicima. Preuređenjem prostorija, 1913. godine, učinjen je značajan napredak u čuvanju i dostupnosti bogatog knjižnog fonda, arhivskog materijala, numizmatičke zbirke i drugih muzeoloških nalaza

[44] Upravni odbor sačinjavali su: Marko Kulier, predsj., fra Alojz Cvitanović, potpredsj., Josip Bjelobrk, tajnik, Ivo Kulier, blagajnik, fra Vjekoslav Perčinlić, knjigovođa Tomo Filipović, revizor Mato Miletić, odbornik, Niko Oroz, zamjednik. *Napredak - Hrvatski narodni kalendar za godinu 1908*, str. 145-147.

[45] Upravni odbor Gospojinske podružnice "Napretka" u Fojnici: Marietta Matasović, predsjednica, Milka Mešeg, potpred., Marija Stipić, tajnica, Julka Vrban, blagajnica, revizorice: Berta Izrael, Angela pl Kugler, odbornice: Malina Kulier, Ivanka Alaupović i Kata Iličić, zamjenice: Rifka Alkalaj i Ana Erber. *Napredak - Hrvatski narodni kalendar za godinu 1913*, str. 409.

[46] L. Đaković, *Političke organizacije*, str. 267.

iz okoline Fojnice. Time se Franjevački samostan u Fojnici svrstao u red značajnih kulturnih institucija, bez čijih fondova bi naša ukupna kulturno-historijska baština bila siromašnija.[47]

Društveni život bošnjačkog stanovništva u Fojnici odvijao se u okviru Islamskog društva “Kiraethana” (čitaonica), osnovanog 1902. godine. Ove ustanove su najbolje odgovarale tradiciji i navikama bošnjačkog stanovništva. “Sakupljanje i razgovor-muhabet-sjedenje po kafanama i pretresanje svega i svačega, a osobito dnevne politike (i to spoljašnje) bio je omiljeni način društvenog ophođenja kod muslimana (…). U njima nema knjižica, a pored novina može se piti kava i igrati raznih igara”.[48] Prema načinu okupljanja ove čitaonice imale su veći socijalno-politički nego kulturno-prosvjetni značaj. Mnogo konkretniji oblici rada nastali su nakon osnivanja kulturno-prosvjetnog i humanitarnog društva “Gajret” (1903), čije su ideje postepeno prihvatane i u Fojnici. Godine 1905. u gradu je zabilježen jedan član prvog reda, a 1907. godine znatno više: 3 utemeljitelja, 1 član I reda, 5 II, 5 III, 8 IV reda – ukupno 22 člana. Ovi podaci ukazuju da je podružnica “Gajreta” u Fojnici nastala 1907. godine. Prema raspoloživim podacima, do Prvog svjetskog rata, stipendije ovog društva dobilo je pet fojničkih đaka i studenata: 1 – 1908/09, 4 – 1912/13. godine.[49] Ideje za osnivanje čitaonice i podružnice “Gajreta” dala je bošnjačka vjerska inteligencija (šerijatske sudije, muderisi i imami), a materijalnu osnovu osiguravali su bogatiji građani i zemljoposjednici.

Osim hrvatskih i bošnjačkih društava zasnovanih na vjerskoj i nacionalnoj pripadnosti, u Fojnici su osnivana i druga društva koja nisu imala takva ograničenja: Podružnica pčelara, Činovnička čitaonica, Dobrovoljno vatrogasno društvo i Činovničko-građanska kasina.[50]

* * *

[47] Vidi opširnije: Lamija Hadžiosmanović, *Biblioteke u Bosni i Hercegovini 1878-1918.* Sarajevo, 1980, str. 10, 17, 62, 69-99.

[48] Đorđe Pejanović, *Kulturno-prosvjetna, humana i socijalna društva*, str. 35.

[49] I. Kemura, *Uloga “Gajreta” u društvenom životu Muslimana* str. 119.

[50] Đ. Pejanović, *Kulturno-prosvetna, humana i socijalna društva*, str. 89.

Fojnica je za vrijeme austrougarske vladavine imala urbani razvoj srazmjeran njenom političkom, ekonomskom i strateškom značaju. Ostajući van dometa glavnih saobraćajnica, Fojnica u ovom periodu nije bilježila znatniji ekonomski napredak koji bi se, na odgovarajući način, odrazio na druge oblasti života. Ona je 1879. godine imala 347 kuća s 379 stanova, a 1910. godine gradska opština ima 378 kuća, od kojih 325 nastanjenih (sa 383 stana) i 53 nenastanjenih (poslovne, upravne i dr. zgrade). Povećanje broja kuća za 51 nije bio samo rezultat građevinske aktivnosti, nego i mijenjanja granica gradske opštine. Prije prvog popisa stanovništva 1879. godine u Fojnici su utvrđeni nazivi ulica i izvršeno numeriranje kuća.

Prema dostupnim podacima, od 1878. do 1914. godine, fojnička opština i zemaljska uprava na javnu građevinsku aktivnost uložile su sljedeća sredstva:

Klaonica i tržnica	2.353 kruna
Štala za ždrijepce i bikove	800 kruna
Sušare za kože i šljive	3.745 kruna
Kuće pod kiriju, magacini, maltarnice	1.228 kruna
Vodovod i bunari	940 kruna
Ceste, mostovi, regulacija voda i grada	12.283 kruna
Zgrade kotarskog ureda (1902)	32.650 kruna
Opštinska zgrada	474 kruna
Zgrada suda sa sporednom zgradom do 1910. godine	289.864 kruna
Osnovna škola u Gojevićima (1909)	12.840 kruna
Izgradnja vodovoda u Fojnici 1912. godine	21.800 kruna

Izrađen je vodovod na gravitaciono vođenje od vrela Ščona u dužini od 1.590 m, propusne moći od 5 l u sekundi i rezervoarom zapremine 3,15 m3. Tada je u gradu izgrađeno 9 javnih česama i 4 vatrogasna hidranta, a voda je uvedena u 8 fojničkih kuća. Za izgradnju vodovoda fojnička opština uložila je 15.800, a zemaljska uprava 6.000 kruna.[51]

[51] Podaci o građevinskoj djelatnosti u Fojnici prikupljeni su na osnovu *Izvještaja o upravi Bosne i Hercegovine za godine*: 1906. str. 64-65, 573; 1907. str. 22-23; 1908. str. 16-17; 1909. str. 20-21; 1910. str. 18-19; 1911. str. 21, 223, 226; 1913. str. 390, 391.

Prema navedenim podacima, na javnu građevinsku aktivnost u Fojnici utrošeno je ukupno 378.977 kruna, od čega na izgradnju sreskog ureda i sudske zgrade otpada 322.514 k ili 85% utrošenih sredstava. Za sve druge građevinske radove plaćeno je 56.463 k.

Značajan građevinski poduhvat bila je izgradnja nove samostanske crkve sv. Duha u Fojnici, koja je trajala od 17. juna 1884. do 1888. godine. Crkvu je projektirao Josip pl. Vancaš, arhitekta iz Sarajeva, a građevinskim radovima rukovodili su italijanski majstori. Sredstva za njenu izgradnju bila su iz raznih izvora: prihodi samostana, prinosi župnika susjednih župa (500 forinti=1.000 kruna, 1 f = 2 k), doprins vjernika u radu, naturi i novcu (966 for), pomoć Zemaljske vlade (2.500 f), pomoć Zajedničkog ministarstva finansija (500 f), pomoć iz careve privatne i porodične zaklade (500 f), dobrovoljni prilozi sakupljeni (1886) po raznim centrima u Austriji, Hrvatskoj i Sloveniji (3.880,25 f).[52] Drugu značajnu investiciju samostan je izvršio 1913. godine, kada je samostan renoviran i prostorije preuređene, te nabavljen inventar za knjige i numizmatičku zbirku. U ove radove uloženo je 16.000 k, od čega su vjernici dali 1.600 k.[53]

Fojnica je dva puta bila u kombinacijama oko trasiranja željezničkih pruga Sarajevo-Bos. Brod (1879/80) i Sarajevo-Mostar (1890/91), ali je, iz finansijskih, saobraćajno-tehničkih i strateških razloga, oba puta ostala van njihovog domašaja i time se za duže vrijeme svrstala u mjesta malog privrednog, saobraćajnog i stateškog značaja.[54] Njene cestovne veze bile su, također, slabe i poboljšavane su tek otvaranjem rudnika u Bakovićima, izgradnjom ceste od Fojnice prema Kiseljaku i Visokom. Izuzimajući tradicionalne karavanske puteve, to je bio njen jedini izlaz u svijet, jer je tek pred Prvi svjetski rat započeta izgradnja puta od Fojnice prema Gornjem Vakufu. Fojnica je, također, kasnila i s uspostavljenjem poštansko-telegrafskog saobraćaja. Vojna poštansko-telegrafska stanica u njoj osnovana je 1. januara 1886, a civilna pošta 1910. godine, ali je i tada ostala van dometa telefonskog saobraćaja, pa u čitavom srezu 1917. godine postoje samo dva telefonska aparata u Busovači. Kolski poštanski prevoz na relaciji Kiseljak –

---

52 Arhiv Franjevačkog samostana u Fojnici, Odredbe otaca vijećnika (diskreta) časnog samostana sv. Duha u Fojnici.

53 *Chronologia domus*.

54 Dž. Juzbašić, *Izgradnja željeznica* 1974, str. 75, 100.

Fojnica uspostavljen je 1892. godine, dok se poštanska linija Visoko – Fojnica (priključak na željeznicu) nalazi u redu vožnje za 1913. godinu.[55]

U Fojnici je radio sreski ljekar koji je građanstvo snabdijevao i lijekovima, jer u ovom periodu u gradu nije otvorena apoteka. Dužnost ljekara obavljali su: dr Tibor Braun (do 1899), dr Bernard Polaschek (1900-1905), dr Schiffer Moses (1905-1911) i dr Isak Izrael (1911-1918). Kao i ljekari, i kotarski predstojnici bili su stranci. Tu dužnost obavljali su: Eduard Graff (do 1902.), Abraham Vay (1902-1906), Michael Matasović (1906-1918) i od kraja 1918. Vladimir Stojić.[56]

---

[55] M. Ljiljak, *Pošta, telegraf i telefon*, II, str. 92, 98, 152, 198.

[56] Imena ljekara i kotarskih predstojnika utvrđena su na osnovi *Bosnischer Bote* od 1898-1918. godine.

PRIVREDNA I ETNIČKA STRUKTURA TUZLE ZA VRIJEME AUSTROUGARSKE VLADAVINE

Zahvaljujući pogodnom geografskom položaju i otkriću bogatih slanih izvora po kojima je dobila ime (turski *tuz* – so), Tuzla je od 16. stoljeća bila povremeno sjedište zvorničkog sandžaka (okruga). U 19. stoljeću ona je tu svoju funkciju potpuno učvrstila i postala najznačajniji politički, privredni (zanatlijsko-trgovački), saobraćajni, vjerski i kulturni centar sjeveroistočne Bosne. Na kraju osmanske vladavine imala je oko 5.000 stanovnika i spadala među nekoliko najvećih gradova u Bosni i Hercegovini. Njena etnička struktura tada nije odudarala od ostalih gradskih naselja u pokrajini, jer je bošnjačko stanovništvo činilo tri četvrtine tuzlanskog građanstva, srpsko se približavalo jednoj petini, a svo ostalo jedva je dostizalo pet procenata (u svim bosanskohercegovačkim gradovima tada bošnjačko stanovništvo čini preko 70%). I po svojoj socijalnoj strukturi Tuzla se uklapala u opšti prosjek pokrajine. Njeno stanovništvo osiguravalo je izvore prihoda iz poljoprivrede, zanatstva i trgovine, a izvjestan broj se bavio i zastarjelom eksploatacijom starih izvora. Zavisno od konfesije, stanovništvo Tuzle živjelo je u odvojenim dijelovima grada, gdje su se nalazile i njihove vjerske institucije (muslimanske džamije i mektebi, pravoslavna crkva, mitropolija i osnovna škola, katolička crkva i škola). Zajednička im je bila čaršija (poslovni dio grada) u kojoj su zanatlije i trgovci obavljali svoje poslove, a građanstvo i seljaštvo iz okoline snabdijevalo potrebnom robom.

Bez obzira na tradicionalnu osnovu koju je zatekla austrougarska okupacija 1878. godine, uloga Tuzle u privrednom i političkom životu Bosne i Hercegovine u narednim decenijama postojala je sve značajnija. Njen privredni razvitak zasnivao se na bogatim ležištima soli i uglja i velikim mogućnostima poljoprivredne proizvodnje u širem području. Politički i

strateški značaj odredio joj je položaj najisturenijeg okružnog grada Dvojne Monarhije prema Srbiji, koja je cijelo vrijeme bila "kost u grlu" cjelokupne tadašnje jugoslavenske i balkanske politike Austro-Ugarske. Sve ove okolnosti značajno su uticale i na promjene u etničkoj i socijalnoj strukturi stanovništva grada Tuzle, pa otuda ona za nauku predstavlja veoma interesantan primjer u Bosni i Hercegovini.

* * *

Razvoj i struktura privrede u tuzlanskoj oblasti odredila su prirodna bogatstva (so i ugalj), čijoj se eksploataciji, sa službene strane, proricala sjajna budućnost. Rudna bogatstva Bosne i Hercegovine bila su poznata Austro-Ugarskoj i prije okupacije 1878. godine. Nakon vojnog zaposjedanja, koristeći se ranijim rezultatima, nova uprava počela je sistematska geološka istraživanja. Stručnjaci iz Beča pristupili su izradi rudarskog katastra, a 1881. izdat je Rudarski zakon za Bosnu i Hercegovinu, kojim su regulisani pravni i drugi odnosi u ovoj oblasti. Iste godine u Sarajevu je osnovano *Rudarsko satništvo*, sa zadatkom da rukovodi svim rudarskim poslovima.

Za novu upravu izuzetno značajna bila je eksploatacija soli. *Bosanskohercegovačke novine* objavile su 1. aprila 1880. godine da je uveden monopol soli u Bosni i Hercegovini i da će svako krijumčarenje ovog artikla biti kažnjavano globom od 25 do 200 forinti. U isto vrijeme zemaljski erar otkupljivao je slane izvore u okolini Tuzle i uspostavljao kontrolu nad zastarjelom proizvodnjom soli. Tek kad su izvršene sve potrebne predradnje, 1884. godine, u Simin-Hanu je počela izgradnja prve moderne solane u Bosni i Hercegovini, koja je puštena u pogon naredne godine. Njen kapacitet iznosio je 70.000 mtc soli godišnje. Dok je izgradnjom ove solane gotovo prestao uvoz erdeljske kamene soli i smanjen odliv novca iz Bosne i Hercegovine, dotle je podizanje druge, znatno modernije solane u Kreki, 1891. godine, kapaciteta od 300.000 mtc soli godišnje, imalo za cilj ne samo dalje radikalno smanjenje uvoza ovog artikla, nego i osiguranje jeftine sirovine za potrebe domaće hemijske industrije (Lukavac, Jajce).

Paralelno s podizanjem prve moderne solane u Simin-Hanu, odvijalo se još nekoliko izuzetno važnih poduhvata za budućnost tuzlanskog bazena. U Kreki su 1885. godine otvoreni rudnik uglja i ciglana, a počela je i izgradnja uskotračne pruge Doboj–Simin-Han. Ova pruga, u dužini

od 67 km, završena je i puštena u javni saobraćaj 29. aprila 1886. godine. Izgradnja ove pruge pokazala se kao vrlo korisna investicija, jer je bogati tuzlanski bazen povezala sa željezničkom prugom u dolini rijeke Bosne, koja je bila glavna saobraćajna veza s Monarhijom. Pored privrednog, pruga je imala i veliki strateški i politički značaj u integraciji ovog pograničnog područja s ostalim dijelovima zemlje.

Rudnik uglja u Kreki bio je najveći u Bosni i Hercegovini. On je 1894. godine proizveo milion mtc uglja, 1900. godine 2 miliona mtc, a 1906. godine proizvodnja se popela na 3 miliona mtc. U sastavu rudnika radila je i ciglana koja je u početku proizvodila milion komada cigli, a pred Prvi svjetski rat 3,5 miliona.

Svojim prirodnim bogatstvima tuzlanska oblast se sasvim uklapala u austrougarske privredne planove. Uz izdašne olakšice i učešće Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, u Tuzli je 1887/1888. godine podignuta *Prva bosanska fabrika špirita i rafinerija Alios Grauaug*, koja je godišnje proizvodila (sredinom devedesetih godina) 8.000 hl špirita, za koji je bilo potrebno oko 60.000 mtc žitarica. S ovom proizvodnjom Fabrika špirita bila je najunosniji poreski objekat u Bosni i Hercegovini.[1] Od 1901. godine ova fabrika posluje pod nazivom *Prva bosanska fabrika špirita i rafinerija M. Fischal i sinovi*. Od posebnog značaja za dalji industrijski razvoj tuzlanskog bazena bilo je podizanje *Prve bosanske fabrike amonijačne sode d.d.* u Lukavcu 1893. godine. Ta fabrika godišnje je proizvodila 240.000 mtc amonijačne, kaustične i kristalne sode. Osnovnu sirovinu dobijala je iz solane u Kreki. U Tuzli su, takođe, podignuti fabrika piva, koja je od 1893. godine poslovala kao pogon sarajevske akcionarske pivare, jedan parni mlin i dvije električne centrale, koje su davale energiju za rasvjetu rudnika i solana, grada Tuzle i drugih industrijskih objekata.

Istovremeno s podizanjem prvih industrijskih preduzeća u neposrednoj okolini Tuzle, počela je i eksploatacija šuma u području Oskova – Gostilja. Od 1885. do 1918. godine na ovom području smijenilo se šest stranih firmi, uglavnom mađarskih. Prvi ugovor, 1885. godine, potpisala je mađarska privatna firma, *Bosanski drvno-industrijski konzorcij*, koja je već naredne godine prestala da radi, a njenu pilanu u Puračiću preuzima mješoviti kon-

[1] Ferdo Hauptmann, *Bosanske finansije i Kallayeva industrijska politika.* Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, 1972-73, XII-XIII, str. 79-81.

zorcij, koji radi do 1892. godine. Mađarska firma *Mihaly Piry i kompanija* podigla je 1896. godine na rijeci Gostilji pilanu s dva gatera na turbinski pogon, ali ni ona nije radila duže od 4 godine. Nakon ove, uslijedio je, 1900. godine, ugovor s peštanskom firmom *Leonard Mor i kompanija*, koja je i u dolini Oskove podigla parnu pilanu s 4 gatera i šumsku gravitacionu prugu u dužini od 12,5 km. Ova firma radila je do 1902. godine, a naslijedila ju je *Ugarska industrija drveta a. d.*, koja prestaje da radi 1904. godine. Njenu pilanu u Oskovi otkupila je firma *Mortz Lisska* i prenijela u Živinice, a zatim je uz rijeku Oskovu izgradila 35,4 km šumske željezničke pruge. Ova firma je 1912. godine prepustila u zakup svoju pilanu u Živinicama dvjema mađarskim firmama, koje nastavljaju rad kao jedinstveno preduzeće, *Tuzlansko drvno-industrijsko a.d.*, sve do 1918. godine. Svih šest navedenih preduzeća, koja su se smjenjivala od 1885. do 1918. godine, posjekli su u šumama Oskove i Gostilje oko 400.000 m^3 četinarske oblovine.[2]

Privredna ekspanzija u tuzlanskom bazenu nametala je i pojavu prvih novčanih zavoda u Tuzli. *Privilegirana zemaljska banka za Bosnu i Hercegovinu* (osnovana 1895. god.) otvara svoju filijalu u Tuzli, a 15. jula 1907. godine osnovan je *Srpski kreditni zavod d.d.* u Tuzli s glavnicom od 300.000 kruna. Pred Prvi svjetski rat otvorena je i filijala Hrvatske centralne banke.

Privredni razvoj Tuzle i njene neposredne okoline bio je praćen razvojem urbanizacije i novih društvenih odnosa. U gradu Tuzli smještene su brojne administrativno-upravne, vojne, kulturno-prosvjetne, zdravstvene i vjerske institucije.

* * *

Eksploatacija soli i uglja bila je osnova nove privredne aktivnosti u tuzlanskoj oblasti. Ta bogatstva bila su značajan ekonomski motiv okupacije Bosne i Hercegovine, pa je njihovo iskorištavanje zahtijevalo savremeni tehničko-tehnološki pristup. Za takav rad bilo je neophodno obezbijediti dovoljan broj iskusnih stručnjaka iz Monarhije. Pored akcije koju su u tom pravcu poveli Zajedničko ministarstvo finansija u Beču i Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu kod odgovarajućih privrednih krugova u Austriji

---

[2] B. Begović, *Razvojni put šumske privrede*

i Mađarskoj, i štampa je sa svoje strane potpomogla čitav poduhvat, opisujući Bosnu i Hercegovinu kao bogatu, egzotičnu i neotkrivenu zemlju. Već 4. septembra 1879. godine Zajedničko ministarstvo finansija izvijestilo je Zemaljsku vladu u Sarajevu da se javilo 39 stručnjaka za predstojeće istražne rudarske radove u Bosni i Hercegovini. Nakon pažljivog ispitivanja stručnosti, iskustva i političke podobnosti svakog pojedinca u jesen 1879. godine počeli su pristizati rudarski stručnjaci u Bosnu i Hercegovinu. Oni su, zajedno s izvjesnim brojem iskusnih i probranih rudara, takođe iz Monarhije, imali zadatak da rukovode istraživačkim radovima i otvaranjem prvih rudnika u područjima koja su ranije bila poznata po rudarstvu. U toku septembra i narednih mjeseci 1879. godine Zemaljskoj vladi u Sarajevu stizale su povoljne vijesti o ponudama iskusnih rudara. *Udruženje za industriju uglja* u Beču izrazilo je spremnost da dio svojih iskusnih rudara iz revira u Hrastniku pošalje u Bosnu, a nešto kasnije to isto učinili su rudnici u Idriji i Šemnicu. U svim navedenim slučajevima traženo je od Zemaljske vlade da utvrdi uslove pod kojim bi strani rudarski radnici bili angažirani za rad u Bosni.[3]

Rudari iz Idrije tražili su da im se obezbijedi takva zarada kojom će moći zadovoljiti svoje normalne potrebe i izdržavati porodice koje ostanu u Idriji. Zemaljska vlada nije imala izbora, pa im je ponudila veoma povoljne uslove. Ona je saopštila da su joj potrebni iskusni i povjerljivi rudari, nadglednici i kopači rude, koji poznaju jedan slavenski jezik, s obzirom na to što im predstoji obaveza da domaće ljude osposobe za rudarsko zanimanje. Pošto su uslovi Zemaljske vlade bili potpuno prihvatljivi, narednih mjeseci stiglo je u Bosnu nekoliko grupa stranih rudara. Zemaljska vlada je pisala Zajedničkom ministarstvu finansija: “Što se tiče daljih potreba za austrougarskim rudarskim radnicima one će prije svega zavisiti od iskustva koje ćemo imati primjenom ovdašnjeg stanovništva pod sposobnim rukovodstvom”.

Iz dokumenata nešto kasnijeg datuma vidi se da Zemaljska vlada nije bila zadovoljna učinkom preskupih stranih rudara, pa se orijentirala na zapošljavanje jeftine domaće radne snage. Pošto su se istražni radovi odvijali u onim oblastima koje su imale dugu rudarsku tradiciju, radnoj snazi koja se

[3] ABH, ZMF, br. 2.057/BH, 1879, ZMF, br. 4.921/BH, 1879, ZMF, br. 5.312/BH, 1879.

tamo nalazila nije trebalo mnogo dopunskog obrazovanja. Ovo potvrđuje izvještaj rukovodioca istražnih radova u Kreševu, koji u aprilu 1880. godine predlaže da se 4 domaća rudara postave za nadglednike. Vlada je ovaj prijedlog odbila pokazujući rezervu prema sposobnosti i marljivosti domaćih radnika.[4]

Uporedo s rudarskim istraživanjima u srednjoj Bosni, počele su pripreme za iskorištavanje soli i uglja u tuzlanskoj oblasti. U toku 1879. godine otkupljene su primitivne solane od tuzlanskih bošnjačkih porodica koje su za vrijeme osmanske vladavine imale koncesije za proizvodnju soli. Početkom jula iste godine donesena je odluka o početku radova na izgradnji tuzlanskih solana, za čije je početne bušotinske radove predviđena suma od 25.000 forinti. U septembru 1879. godine Zemaljska vlada izvještava da u Tuzli nema dovoljno kvalificiranih kovača i da nadnice zidara i tesara iznose 2 do 2,50 forinti, a nadničara 1,20 forinti, te da se za potrebne radove mogu angažirati i domaći radnici. Očigledno je da je praksa bila svuda ista. Za početne rudarske i solarske radove u tuzlanskoj oblasti angažirani su strani stručnjaci i iskusni rudarski radnici, a uporedo s njima u posao su postepeno uvođeni domaći ljudi, pretežno seljaci koji su se i ranije bavili ovim poslovima. Tradicija se nastavljala, samo u znatno izmijenjenim uslovima. Šef Zemaljske vlade pisao je, 1885. godine, ministru Kalaju da su domaći radnici iz okoline Fojnice vrlo "upotrebljivi" i marljivi ljudi i da prednjače pred Austrijancima.

Nedostatak stručne radne snage nametao se kao problem u prvim godinama rada u tuzlanskom bazenu. Okružni predstojnik iz D. Tuzle izvijestio je, 12. februara 1889. godine Zajedničko ministarstvo finansija da u solanama u Simin-Hanu i Tuzli rade 34 strana radnika sa 62 člana porodice, a u Rudniku uglja u Kreki i ciglani takođe 34 radnika s 54 člana porodice. Problem odnosa domaće i strane radne snage u rudarstvu i metalurgiji sve se više nametao od sredine devedesetih godina 19. stoljeća. U maju 1894. godine Rudarsko odjeljenje u Zajedničkom ministarstvu finansija zatražilo je statističke podatke o broju domaćih i stranih rudara u Tuzli, Varešu i još nekim pogonima. Tada su u Tuzli utvrđeni sljedeći odnosi za 1895. godinu:

[4] ABH, ZMF, br. 4.201/BH, 1879; ZMF, br. 2.539/BH, 1880.

Naziv preduzeća	Domaći	Strani	Svega
Rudnik uglja Kreka	194 (56%)	150 (44%)	344
Državna kružna peć	35 (81,4%)	8 (18,6%)	43
Bušotina (istraživanja)			
Jasenica	11 (65%)	6 (35%)	17
Bušotina Majevica	16 (70%)	7 (30%)	23
Solana Simin-Han (D. Tuzla)	153 (87,5%)	22 (12,5%)	175
Svega	409 (68%)	193 (32%)	602[5]

Iz ovih podataka se vidi da je sredinom devedesetih godina 19. stoljeća u rudniku uglja u Kreki, solanama i istražnim pogonima radila gotovo jedna trećina radnika porijeklom izvan Bosne i Hercegovine.

U pogledu angažiranja stranih radnika isticao se rudnik uglja u Kreki. U toku 1894. godine Zajedničko ministarstvo finansija naredilo je da se u njemu snize radničke nadnice. Uzrok ovako nepopularnog poteza Ministarstva bilo je "prekomjerno povećanje nadnica posljednjih godina", koje je izazvano "brojnom upotrebom stranih radnika". Osim toga, plasman uglja nije bio povoljan, pa je proizvodnja premašivala potražnju. Trenutno slaba konjunktura uglja nije bila pravi razlog za preduzimanje mjera, nego skupo strano radništvo, koje je i pored relativno visokih nadnica bilo sve nezadovoljnije svojim položajem. Da bi se riješio problem skupe strane radne snage, Ministarstvo je savjetovalo upravi rudnika u Kreki da rudarske radnike traži, ne samo u srezovima tuzlanskog okruga, nego i u onim srezovima gdje se stanovništvo bavilo rudarenjem i prije okupacije i gdje su nadnice niske. U takve srezove spadali su: Prijedor, Sanski Most, Stari Majdan i Srebrenica. Da bi se ostvarili prvi praktični koraci, Ministarstvo je ovlastilo Okružnu oblast u Tuzli da odmah stupi u kontakt sa spomenutim sreskim uredima i olakša upravi rudnika i solane da nabave što bolje i jeftinije domaće radnike.

Sniženje nadnica i orijentacija na jeftiniju domaću radnu snagu izazvalo je veliku fluktuaciju ljudstva u rudniku Kreka. U toku 1894. godine svakog mjeseca primano je i otpušteno oko 30 radnika.

---

[5] Vojislav Bogićević, *Građa o počecima radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1905.*, dok. 159, str. 400.

Naredna tabela pokazuje strukturu radne snage u Rudniku uglja u Kreki, sredinom i krajem 1894. godine.[6]

	Sredinom 1894.			Krajem 1894.		
Radna kategorija	**Domaći**	**Strani**	**Svega**	**Domaći**	**Strani**	**Svega**
Nadglednici	-	3	3	-	2	2
Dnevničari	-	3	3	-	6	6
Kopači	73	101	174	92	95	187
Zanatlije	-	7	7	7	3	10
Vozači	90	3	93	120	2	122
Radnici na separaciji i ostali radnici na površini	107	3	110	119	7	126
Transportni radnici	5	-	5	3	2	5
Svega	275	120	395	341	117	458

Broj stranih radnika nije značajnije opao, ali je znatno porastao broj domaćih. Od sredine do kraja 1894. godine procent stranih radnika opao je sa 31,4 na 25,2.

Od 275 domaćih radnika, sredinom 1894. godine, u radničkim stanovima bilo je smješteno svega 29 ljudi, što čini 10% domaćih radnika (19 kopača, 6 pomoćnih kopača i 4 vozača), dok je 115 ili 90% stranaca bilo smješteno u gradu. U stanovima preduzeća bilo je još 30 mjesta koja su bila rezervirana i popunjena pristiglim rudarima iz Vareša, Jasenice i Fojnice. Među domaćim radnicima bilo je oko 50 radnika koji su stanovali u selima udaljenim od rudnika više od dva sata hoda.

Slijedeći savjete Ministarstva, uprava rudnika u Kreki smanjila je broj stranih radnika, tako da ih je 1898. godine bilo uposleno svega 61 (16%). Samo u toku 1898. godine rudnik su napustila 33 strana kopača, ili gotovo polovina njihovog ukupnog broja. Osim stranaca, tada su u rudniku radila i 324 domaća radnika.[7] Od ukupno 385 radnika bilo je 183 oženjenih i 189 neoženjenih. Pored njih, bilo je 183 udatih žena, 4 udovice i 324 djeteta.

[6] Milan Gavrić, *Napad na nadnice rudara Kreke krajem XIX vijeka*, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu, I/1965, Sarajevo 1965, str. 9.

[7] V. Bogićević, *Građa o počecima radničkog pokreta*, dok. 213, str. 439-440.

U stanovima koji su pripadali rudniku stanovala su 82 oženjena i 42 neoženjena radnika. Preostalih 248 radnika (101 oženjenih i 147 neoženjenih) stanovalo je kod svojih kuća u selima bliže i dalje okoline rudnika. Najveći broj rudara davala su sela Lipnica, Bukinje, Husino, Ljubače, Morančani, Cerik, Živinice, Hudeč, Pogorioc, Ljepunica, Dobrnja i Bistarac. Samo 1/3 radnika zaposlenih u rudniku mogla je biti smještena u stanove koje je podiglo preduzeće. To su bili, uglavnom, strani radnici i oni domaći radnici (uglavnom, iz drugih srezova Bosne) koji su svoju egzistenciju vezivali isključivo za rad u rudniku.

Početkom XX stoljeća, solane i rudnik uglja prebrodili su početne teškoće oko obezbjeđenja dovoljnog broja radnika čija struktura odgovara potrebama rentabilnog poslovanja.

Struktura radne snage u solanama tuzlanskog bazena od 1905. do 1916. godine

Godina	Domaći	Strani	Svega
1905.	235 (80,5%)	39 (19,5%)	274
1906.	216 (88,0%)	32 (12,0%)	248
1907.	219 (80,5%)	33 (19,5%)	252
1908.	205 (84,5%)	38 (15,5%)	243
1909.	214 (80,5%)	33 (19,5%)	247
1910.	204 (85,0%)	36 (15,0%)	240
1911.	-	-	-
1912.	274 (86,0%)	29 (14,0%)	203
1913.	233 (88,0%)	31 (12,0%)	264
1914.	252 (90,0%)	26 (10,0%)	278
1915.	334 (82,0%)	30 (8,0%)	364
1916.	364 (82,0%)	80 (18,0%)	444[8]

Iz tabele se vidi da od 1905. do 1916. godine strana radna snaga nije nikada premašivala jednu petinu zaposlenih. Druga karakteristika radne

[8] *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine od 1906. do 1916. godine.*

snage u solanama jeste da se broj radnika od 1905. do 1914. godine značajnije ne mijenja, a da od 1914. godine i izbijanja Prvog svjetskog rata tuzlanske solane postaju prvorazredni privredni objekat u kojem broj radnika naglo raste. Od 1914. do kraja 1916. godine broj radnika porastao je za 166, ili blizu 60%. U aprilu 1907. godine, 227 radnika u solanama imalo je kvalifikacije, a samo 2 radnika su vođeni kao nekvalificirani. Po vjerskoj pripadnosti najbrojniji su bili muslimani – 106, pravoslavni – 48, katolici – 75 i ostali – 3 (u vjerskoj strukturi uračunati su svi zaposleni).

Struktura radne snage u rudniku uglja u Kreki od 1905. do 1906. godine

Godina	Domaći	Strani	Svega
1905.	478 (84%)	94 (16%)	572
1906.	490 (86%)	93 (14%)	583
1907.	545 (87%)	78 (13%)	623
1908.	-	-	-
1909.	916 (89%)	111 (11%)	1.027
1910.	808 (90%)	89 (10%)	897
1911.	-	-	-
1912.	546 (85%)	95 (15%)	641
1913.	563 (86%)	93 (14%)	656
1914.	638 (87%)	52 (13%)	690
1915.	706 (93%)	55 (7%)	761
1916.	682 (75%)	228 (15%)	910[9]

Tabela pokazuje da je broj stranih radnika u rudniku Kreki od 1905. do Prvog svjetskog rata varirao između 10% i 16%. U ovom rudniku stranci su 1890. godine činili većinu s 53%. Od tada njihov procent je u stalnom opadanju. U prve dvije godine rata njihov broj je naglo opao, a 1916. godine broj stranaca se popeo na jednu četvrtinu zaposlenih. Međutim, ovu stranu radnu snagu činili su, uglavnom, ratni zarobljenici koji su zapošljavani i u

[9] *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine od 1906. do 1916. godine.*

drugim rudarskim i šumarsko-industrijskim preduzećima u Bosni i Hercegovini.

Prvi podaci o broju radnika u Tuzli nalaze se u popisu stanovništva iz 1885. godine. Tada je u Tuzli zabilježeno 679 pomoćnih radnika, nadničara i slugu. Drugi podatak potiče iz 1892. godine. Prema izvještaju Okružne oblasti u Tuzli, tada je radilo 1.046 rudarskih i industrijskih radnika, i to: rudnik uglja Kreka 451, solana "Franc Josip" 351, Nova solana 88, Fabrika špirita 80, Ciglana 80, Istraživanje uglja u Jasenici 50, parna pilana Hraborskoga 10, Kolcmanova ciglana 16 radnika. Prva bosanska fabrika amonijačne sode d. d. u Lukavcu zapošljavala je između 450 i 600 radnika. Prema jednom izvještaju iz 1908. godine, u ovoj fabrici radili su uglavnom domaći ljudi i to pretežno bošnjačko poljoprivredno stanovništvo iz Lukavca, Banovića, Prokosovića i Modraca. Nakon aneksije postepeno se povećavao broj radnika i 1911. godine bilo ih je 720, od kojih 538 (74,8% domaćih i 182 (25,2%) stranih. Balkanski ratovi nepovoljno su uticali na čitavu oblast hemijske industrije, tako da je i broj radnika u ovoj fabrici naglo opao na 607 radnika, od kojih su 449 (73,6%) bili domaći, a 158 (26,4%) radnici stranog porijekla.[10]

U prvoj bosanskoj fabrici i rafineriji špirita u Tuzli zapošljavana je, uglavnom, domaća nekvalificirana radna snaga. U početku, fabrika je zapošljavala 60-80 radnika, od kojih je oko ¼ bilo sa strane. U fabrici piva radilo je 28-35 radnika, od kojih je 8 imalo kvalifikacije.

Koliko je radnika bilo zaposleno u eksploataciji i preradi drveta u tuzlanskom bazenu za sada nije moguće utvrditi. Razni pogoni firme Mortz Lisska zapošljavali su 31. decembra 1911. godine ukupno 593 radnika. Njihova struktura po pogonima i porijeklu izgledala je ovako:

---

[10] ABH, ZMF, br. 4.456/BH, 1892, br. 4.579/BH, 1892. I br. 2.681/BH, 1908. Sumarni izvještaj Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu o stanju obrta, trgovine i prometa njezinog područja za godinu 1911. i 1912. Sarajevo, 1913, str. 88.

	Radnici	Nadglednici	Svega
Pilana u Živinicima			
Domaći	186 (90%)	3 (43%)	189 (87%)
Strani	21 (10%)	4 (57%)	25 (13%)
Šumski pogon			
Domaći	300 (100%)	1 (33%)	301 (99%)
Strani	-	3 (67%)	3 (1%)
Željeznički pogon			
Domaći	32 (94%)	3 (50%)	35 (88%)
Strani	2 (6%)	3 (50%)	5 (12%)
Drugi pogon			
Domaći	30 (90%)	1 (50%)	31 (89%)
Strani	3 (10%)	1 (50%)	4 (11%)
Ukupno			
Domaći	548 (95%)	8 (42%)	556 (94%)
Strani	26 (5%)	11 (58%)	37 (6%)[11]

Preduzeće M. Lisska ubrajalo se među dvadesetak najvećih drvnoindustrijskih preduzeća u Bosni i Hercegovini, ali je ono, takođe, spadalo u ona preduzeća koja su se najmanje oslanjala na stranu radnu snagu.

Navedeni pregled radne snage odnosi se samo na rudarska i industrijska preduzeća u Tuzli i njenoj neposrednoj okolini. Za sada je nemoguće utvrditi broj i strukturu najamne radne snage u zanatstvu i trgovini, kao i na drugim raznim poslovima neophodnim za jedan grad. Na osnovu istraživanja radne snage za čitavu Bosnu i Hercegovinu, može se pretpostaviti da ni u Tuzli, kao ni u drugim većim gradovima, nije bilo mnogo najamnih radnika u zanatstvu i trgovini. Za čitavu Bosnu i Hercegovinu karakterističan je sitni zanatlija i trgovac, koji u ogromnoj većini privređuje sam ili uz pomoć članova svoje porodice. Zbog toga u Tuzli i njenoj okolini osnovni pečat radničkoj klasi daju rudarski i industrijski radnici.

Iz svih navedenih podataka može se približno tačno utvrditi broj radnika i njihova struktura u Tuzli i njenoj okolini u godini 1912:

[11] ABH, ZVBH, br. 2.576/pr. 1912. Iskaz o primjeni i obrazovanju domaćih radnika kod šumaskih preduzeće Bosne i Hercegovine, prema stanju od 31. XII 1911.

	Domaći	Strani	Svega
Rudnik uglja u Kreki	546 (85%)	95 (15%)	641
Ciglana u Kreki	155 (94%)	9 (6%)	164
Električna centrala u Kreki	21 (75%)	7 (25%)	28
Solane	174 (86%)	29 (14%)	203
Prva bos. fabrika sode d.d. u Lukavcu	449 (73%)	158 (27%)	607
Fabrika piva	-	-	-
Šumsko-industr. preduzeće Mortz Lisska	556 (94%)	37 (6%)	593
Zanatstvo i trgovina	-	-	oko 300

Na osnovu ovog pregleda i iz popisa stanovništva vidi se da su građani Tuzle zaposleni izvan poljoprivrede pripadali različitim socijalnim grupacijama. Najbrojniji su bili pripadnici radničke klase, a zatim zanatlije i trgovci, ugostitelji, činovništvo i tanak sloj svjetovne i vjerske inteligencije. Prema popisu stanovništva iz 1910. godine, raspored zanimanja gradskog stanovništva Tuzle, izvan poljoprivrede, izgledao je ovako:

Rudarstvo	337
Obrada metala	187
Hemijska industrija	239
Građevinarstvo	264
Drvna industrija	101
Prehrambena industrija	161
Proizvodnja pića i ugostiteljstvo	222
Industrija odijevanja	406
Trgovina	316
Prevoz ljudi i robe	124
Kućna posluga i razni poslovi za platu	494
Javna služba	358

(Ovdje su pobrojane samo najznačajnije
i najbrojnije grupacije zanimanja).

U navedenih 12 grupa zanimanja privređivalo je 3.209 lica. Značajno je napomenuti da se uz balkansko-orijentalnog pojavljuju moderni, evropski zanatlija i trgovac koji svojim racionalnim poslovanjem postepeno potiskuju tradicionalne oblike proizvodnje i razmjene dobara.

* * *

Za istraživanje etničke strukture stanovništva u Tuzli najznačajnije izvore predstavljaju austrougarski popisi stanovništva obavljeni 1879, 1885, 1895. i 1910. godine, zatim različiti izvještaji organa vlasti, te privredno-komercijalni listovi i kalendari. S obzirom na to da su spomenuti popisi vršeni po različitim principima i da je gotovo do posljednjeg dovršena organizacija gradskih opština (1879. ima ih 43, a 1910. godine 66), dobijeni podaci ne mogu se uvijek upoređivati, jer ne prate dosljedno promjene u etničkoj i socijalnoj strukturi, niti se odnose na isti teritorijalni okvir pojedinih gradova. Te slabosti glavnih izvora otežavaju i izučavanje etničke strukture u Tuzli.

Gradska opština Tuzla imala je 1885. godine 1.577 kuća i 1.902 stana, 1895. godine 1.920 kuća i 2.191 stan, a 1910. godine 2.053 kuće i 2.465 stanova. Od 1885. do 1895. godine broj kuća se povećao za 343, a broj stnaova za 289. Nakon popisa 1895. godine, od tuzlanskog sreza osnovani su gradski i seoski srez, pa je došlo do promjene teritorijalnog okvira gradskog područja, iz kojeg su isključena četiri okolna sela: Grabovica Turska, Rosovac, Solina i Vršani, koja su 1895. godine imala 216 kuća sa 167 stanovnika (55 kuća nije nastanjeno). U isto vrijeme, u gradsko područje uvrštena su industrijska naselja Lukavac i Simin-Han, koji su imali ukupno 77 kuća sa 197 stanova (5 kuća nenastanjenih). Ovom promjenom broj kuća u gradskom području je smanjen za 139, a broj stanovnika je povećan za 30, što pokazuje da su u industrijskim naseljima podizane kuće s više stanova. Realan porast broja kuća od 1895. do 1910. iznosio je 227, a stanova 441. To znači, od 1885. do 1910. godine broj kuća u Tuzli se uvećao za 570 ili 36,14%, a broj stanovnika za 730 ili 38,38%. U istom razdoblju, broj stanovnika je porastao za 5.084 ili 70,72%, što znači da je gotovo dvostruko brže rastao broj stanovnika od broja kuća i stanova. Godine 1885, na jedan stan dolazilo je prosječno 3,78 civilnih stanovnika, a 1910. taj broj se povećao na 4,98 lica. Time je u gradu znatno povećana gustina naseljenosti i aktueli-

zirana stambena izgradnja za smještaj velikog broja doseljenika (činovnici, vojnici, poslovni ljudi, radnici i dr). Uz orijentalni izgled grada nicale su nove, "evropske" upravne, poslovne i stambene zgrade, a na periferiji, u industrijskim naseljima živjele su radničke porodice u jednostavno sagrađenim kućama (preko 70 u Kreki, Simin-Hanu i Lukavcu), s više malih stanova i spavaonica za neoženjene radnike. Za razliku od ovih, u najljepšim dijelovima grada podizane su činovničke i oficirske zgrade u pseudobaroknom i pseudorenesansnom stilu. Na taj način se postepeno formirala nova fizionomija grada, u kojoj su se miješale autohtona bosanska, orijentalna i evropska arhitektura, a njegove četvrti nisu bile samo etnički i vjerski, nego i klasno strukturirane.

Demografska kretanja u Tuzli odvijala su se na sličan način kao i cijeloj Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave.

Priraštaj stanovništva u Tuzli od 1879. do 1910. godine:

Godina:	1879.	1885.	1895.	1910.	Priraštaj 1879-1910.
Broj	5.119	7.189	10.227	12.273	7.154 = 140%

Kao što se vidi iz ove tabele najveći priraštaj zabilježen je od 1885. do 1895. godine, što je bilo uslovljeno, osim povećanjem prirodnog priraštaja, velikim doseljavanjem stanovništva koje je podstaknuto uspostavljanjem željezničke veze Doboj-Simin-Han, otvaranjem solana i rudnika uglja u Kreki i drugih industrijskih preduzeća.

Na formiranje nove etničke strukture u Tuzli najsnažnije je djelovalo useljavanje stranaca. Prema popisu iz 1885. godine, kada su oni prvi put popisani, u Tuzli je živjelo 653 građanina porijeklom izvan granica Bosne i Hercegovine (statistika ih bilježi kao strance), od kojih je 526 bilo iz austrijske i ugarske polovice Monarhije i 127 iz drugih država. Oni su tada činili 9,1% tuzlanskog stanovništva. U narednoj deceniji, broj stranaca u Tuzli povećao se za 1.772 (273,3%) ili godišnje prosječno za 177 ljudi (27,-13%). Tada su doseljenici po porijeklu bili gotovo ravnomjerno raspoređeni na austrijsku (1.135) i ugarsku (1.140) polovicu Monarhije, a broj iz drugih država povećao se na 150 ljudi. Oni su 1895. godine činili 23,7% tuzlanskih građana. U narednom periodu, od 1895. do 1910. godine, intenzitet doseljavanja stranaca bio je znatno smanjen. Za 15 godina, broj stranaca

se povećao za 1.624 (67%), ili prosječno godišnje 108 lica (4,46%). Tada je broj doseljenika u Tuzli narastao na 4.049 lica, od kojih je bilo iz austrijske polovice Monarhije 1.731, iz ugarske 1.965 i iz drugih država 353, što je ukupno činilo 33% tuzlanskog stanovništva. Ukupni priraštaj u Tuzli od 1879. do 1910. godine iznosio je 7.154 lica, od čega je na strance otpadalo 4.049 (56,6%) i na domaće 3.105 (43,4%), što jasno ukazuje da je na demografski rast Tuzle u ovom razdoblju više uticao stranac – doseljenik nego domaća populacija. Ako se ovim doda još 1.680 vojnika (1910), smještenih u gradu, onda se dobija potpuna slika o prisustvu stranog elementa, veoma heterogenog vjerskog, etničkog i socijalnog sastava.

Vjerska struktura stanovništva u Tuzli:

	1879.	1885.	1895.	1910.	priraštaj 1879-1910. u %	Prosjek. okr.gra.
Muslimani	3.918	5.171	5.984	5.859	1.941=49,5%	37,23
Pravoslavni	947	1.072	1.447	1.975	1.029=109,0%	102,86
Katolici	237	795	2.358	3.877	3.640=1.535,8%	476,76
Jevreji	17	134	360	269	252=1.482,3%	234,58
Ostali	-	17	78	292	-	

U procentima					± 1879 – 1910.
Muslimani		76,54	71,93	58,51	47,74 – 28,80 – 19,94%
Pravoslavni		18,50	14,91	14,15	16,10 – 2,40 + 1,15%
Katolici		4,63	11,06	23,06	31,59 + 26,96 + 16,41%
Jevreji		0,33	1,87	3,52	2,19 + 1,86 + 1,72%
Ostali		-	0,23	0,76	2,38 + 2,38 -

Od 1879. do 1910. godine, sve konfesije u Tuzli bilježile su porast veći od prosječnog za sve gradove u Bosni i Hercegovini, samo su razlike u povećanju katoličkog i jevrejskog stanovništva bile 4, odnosno 6 puta veće nego kod ukupnog gradskog stanovništva pokrajine. Ova pojava nije bila uslovljena samo privrednim prosperitetom Tuzle, nego i njenim političkim položajem. Iako je muslimansko stanovništvo imalo relativni priraštaj od 49,5%, ono je u ukupnom procentu gradskog stanovništva Tuzle opalo sa 76,54% na 47,74% i izgubilo apsolutnu većinu u gradu. Ovu pojavu uslovila

su dva osnovna faktora – promjena teritorijalnog okvira grada i useljavanje velikog broja stranaca, pripadnika raznih konfesija, odnosno nacija. Isključivanjem četiri pomenuta sela iz gradskog sreza je otišlo ukupno 1.029 lica, od kojih su bili: muslimani 951, pravoslavni 28 i katolici 50, dok je u industrijskim naseljima koja su priključena gradu, od ukupno 1.020 lica, bilo: muslimana 27, pravoslavnih 134, katolika 602 i grko-katolika 31. U ovim naseljima bilo je smješteno i 226 vojnika. Na taj način je nova organizacija tuzlanskog gradskog sreza neposredno uticala na smanjenje muslimanskog stanovništva u njemu za 924 lica ili za preko 16%, dok se, istovremeno, broj pravoslavnih povećao za 106, katolika za 602 i grko-katolika za 31 lice. Osim toga, nakon Aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine došlo je do novog talasa iseljavanja u Tursku, kojim je bio zahvaćen i dio tuzlanskog muslimanskog stanovništva. Pravoslavno stanovništvo imalo je relativno visok priraštaj, ali je u ukupnom stanovništvu Tuzle opalo za blizu tri procenta. Povećanje katoličkog i jevrejskog stanovništva u ovom gradu premašilo je sve okružne gradove u pokrajini, osim Sarajeva. Njih je 1910. godine bilo oko 15 puta više nego u prvim godinama austrougarske okupacije, tako da su dostigli jednu trećinu ukupnog gradskog stanovništva. U vjersku strukturu Tuzle ulaze protestanti (augzburške i helvetske vjeroispovijesti) i grko-katolici (unijati).

Iako je u Bosni i Hercegovini religija bila okvir za formiranje nacija, na osnovu vjerske strukture ne može se stvarati etnička slika gradskog stanovništva u Tuzli. Ovo se posebno odnosi na pripadnike katoličke i protestantske vjeroispovijesti, jer su oni pripadali raznim nacijama. Prema popisu iz 1910. godine, podacima o vjerskoj strukturi moguće je pridodati i podatke o maternjem jeziku i porijeklu tuzlanskog građanstva.

Maternji jezik i porijeklo tuzlanskog stanovništva 1910. godine

Maternji jezik	**Porijeklo**				
	Bosna i Hercegovina	Austrijska pol.	Ugarska pol.	Inostr.	Svega
Srpskohrvatski-hrvatskosrpski	8.209	279	1.036	131	9.655
Njemački	11	575	587	61	1.234
Češki	5	388	19	3	415

Maternji jezik	**Porijeklo**				
	Bosna i Hercegovina	Austrijska pol.	Ugarska pol.	Inostr.	Svega
Mađarski	9	14	255	2	280
Poljski	2	196	12	2	212
Slovenački	-	166	14	-	180
Italijanski	1	74	5	100	180
Španski	66	-	7	7	80
Slovački	-	6	30	8	44
Bugarski	-	-	-	16	16
Rusinski	-	27	-	-	27
Albanski	-	-	-	14	14
Turski	1	-	-	6	7
Francuski	-	4	-	1	5
Rumunski	-	2	-	1	3
Ruski	-	-	-	1	1
Svega	**8.304**	**1.731**	**1.965**	**353**	**12.353**

Prema istom izvoru, izvjestan broj lica naučio je druge jezike: srpskohrvatski 102, njemački 211, mađarski 17, italijanski 21, francuski 11, turski 55, arapski 15, ruski 2, engleski 1, drugi 24.

Iz navedenih podataka vidi se da je 1910. godine 78,16% tuzlanskog građanstva govorilo srpskohrvatski – hrvatskosrpski jezik i da je od njihovog ukupnog broja 85% bilo porijeklom iz Bosne i Hercegovine, a 15% iz susjednih zemalja (Dalmacija 279, uža Hrvatska i Slovenija i Vojvodina 1.036; Srbija i Crna Gora 131). Tim jezikom su govorili Srbi, Hrvati i Bošnjaci. Osim Nijemaca, njemački je bio maternji jezik za 269 Jevreja Aškenaza, a španski Sefarda koji su, uglavnom, bili domaćeg porijekla (do tada su protekla oko tri i po stoljeća od njihovog dolaska iz Španije) znali su srpskohrvatski jezik. Mada su Bošnjaci često nazivani "Turci", turski jezik bio je maternji samo za 7 lica, od kojih su 6 porijeklom iz Turske, a još svega 55 lica naučilo je ovaj jezik. U tom kontekstu interesantna je pojava u istočnobosanskim srezovima da mnoga sela i zaseoci uz ime nose i oznaku "tursko", "srpsko", "katoličko". U tuzlanskom seoskom srezu 1910. godine upisano je 170 sela od kojih 45 imaju takve naznake (22 "turska", 14

"srpska", 9 "katolička"), dok se naznake "muslimansko" i "hrvatsko" gotovo nikako ne pojavljuje, što je izraz tradicionalizma u pojmovnom aparatu, a posebno naslijeđene, specifične zatvorenosti u vjerskim zajednicama i razlika u njihovoj prosvjetnoj i kulturnoj tradiciji sve do početka XX stoljeća.

Po socijalnoj strukturi stanovništva Tuzla je spadala među 25 gradova (od 66) u Bosni i Hercegovini u kojim je više od polovine građana nalazilo izvore egzistencije izvan poljoprivrede. U njoj je 1885. godine bilo 2.094 odraslih muškaraca koji su privređivali. Od toga, na agrarno stanovništvo otpadalo je 669 lica (31,9%), a 1.425 (68,1%) bavili su se raznim poslovima izvan poljoprivrede – zanatstvom, trgovinom i, najviše, najamnim radom. Naredni popis, iz 1895. godine, utvrdio je samo socijalnu strukturu agrarnog stanovništva, pa se ona može upoređivati s podacima iz 1910. godine. U oba popisa, u Tuzli su zabilježene tri grupe agrarnog stanovništva: zemljoposjednici s kmetovima i bez kmetova, slobodni seljaci i ostalo poljoprivredno stanovništvo (bezemljaši). Od poljoprivrede kao glavnog izvora prihoda živjelo je 1895. godine 3.345 lica ili 32,7% ukupnog gradskog stanovništva, a 1910. godine 2.555 (20,8%). Opadanje broja poljoprivrednog stanovništva u Tuzli za 11,9% nije bilo uslovljeno novom privrednom aktivnošću, nego znatno više isključivanjem pomenutih sela iz gradskog područja, u kojim je 95% stanovnika živjelo od poljoprivrede i spadalo u kategoriju slobodnih seljaka, dok u priključenim industrijskim naseljima nijedan stanovnik nije živio od poljoprivrede. Dok su se skupine slobodnih seljaka i bezemljaša u gradu smanjile s 2.979 lica (1895) od 72 na 203 domaćinstva, ili 366 na 1.238 lica i približavao se polovini ukupnog stanovništva u gradu.

Nacionalna struktura agrarnog stanovništva u Tuzli 1910. godine

		Br. domaćinstava	Br. lica
Zemljoposjednici sa kmetovima	Muslimani	96	589
	Srbi	1	6
Zemljoposjednici bez kmetova	Muslimani	99	618
	Srbi	6	22
	ostali	1	3
Slobodni seljaci	Muslimani	188	1.087
	Srbi	3	21
	Hrvati	8	48
Ostalo agrarno stanovništvo	Muslimani	12	85
	Srbi	-	40
	Hrvati	3	36

Od poljoprivrede je živjelo 40,60% ukupnog bošnjačkog, 4,50% srpskog, 2,16% hrvatskog i 0,54% ostalog stanovništva. Bošnjaci su činili 93,11% gradskog agrarnog stanovništva. Navedeni podaci ukazuju da se bošnjačko građanstvo, prije svega njegova građanska klasa, čiji su reprezentanti zemljoposjednik i trgovac, formiralo velikim dijelom na osnovama agrarne privrede, što nikako nije bio slučaj kod drugih etničkih skupina u gradu Tuzli. Interesantno je da je u Tuzli, izuzimajući bošnjačko stanovništvo, izostao interes za zemljišni posjed. Pavel Rovinjski navodi, 1879. godine, da u Tuzli ima jedan Srbin koji posjeduje 40 kmetskih selišta, konak s vrtom i han i još četvorica koji imaju od jednog do pet kmetova. Očigledno je da su srpski trgovci zadnjih decenija osmanske vladavine kupovinom dolazili do kmetskih selišta, što ukazuje da je tada i u ovom kraju kmetsko selište donosilo solidne prihode. Nakon okupacije 1878. godine, srpski i drugi trgovci nisu bili zainteresirani za kupovinu kmetskih selišta kao ni druge slobodne zemlje, tako da je ovdje, izuzimajući Bošnjake, bio prekinut proces prelaska zemlje iz ruku tradicionalnog polufeudalnog zemljoposjedničkog sloja u ruke trgovačkog i drugog novog građanstva, “homines novi”.

Paralelno s agrarnom, u Tuzli se formirala sitnozanatlijska i trgovačka osnova bošnjačkog i srpskog građanstva, kojoj se vremenom pridružuje brojan sloj najamnih radnika. Iako su bošnjačke zanatlije i trgovci bili najbrojniji, oni u Tuzli nisu bili najmoćniji ekonomski faktor. Uz bošnjačke zemljoposjednike, vodeći ekonomski sloj, u Tuzli se prije okupacije formirala jaka srpska trgovačka čaršija, koja je svoju ekonomsku snagu znatnim dijelom gradila na tradicionalnim poslovnim vezama sa susjednom Srbijom. Na ovim vezama podizao se i izvjestan broj bošnjačkih trgovaca koji su se ranije doselili iz Srbije.

Nakon austrougarske okupacije, srpski i bošnjački trgovci morali su se okrenuti domaćem tržištu, jer je Zemaljska vlada izdala instrukcije pograničnim srezovima na Drini da se pasoškim, sanitarnim, carinskim i svim drugim mjerama onemogući promet preko bosansko-srpske granice. Iza takvih instrukcija krio se strah nove vlasti od nacionalističke propagande iz Srbije u Bosni i Hercegovini, pa su ova ograničenja strogo provođena. Iako je naglo prekinuta trgovačka razmjena između Bosne i Hercegovine i Srbije (1882. razmjena je iznosila 2,615.073 dinara, a 1903. godine 236.197 dinara ili preko deset puta manje) i eliminirane poslovne veze tuzlanskih trgovaca u oba pravca, srpsko i bošnjačko trgovačko građanstvo održalo se

sve do kraja 19. stoljeća kao vodeći trgovački sloj u gradu. Prema prvom popisu sudski protokoliranih trgovačkih firmi, koji je obavljen na osnovu Trgovačkog zakona iz 1883. godine, od ukupno 64 radnje (1883-1886) na srpske je otpadalo 41 (64,1%), na bošnjačke 17 (26,5%) i na sve ostale 6 (9,4%). Potkraj stoljeća (1899), od 57 najznačajnijih trgovačkih radnji Srbima je pripadala 31 (54,3%), Bošnjacima 22 (38,6%) i ostalim 4 (7,1%). Od tada se postepeno mijenja etnička struktura najznačajnijih protokoliranih firmi u Tuzli, među koje su, osim trgovačkih, uvršteni razni drugi poslovi – veće zanatske radnje, manja preduzeća, apoteke, hoteli i sl. Od ukupno 129 firmi koje su protokolirane do 1917. godine, bilo je 36 (27,9%) srpskih, 50 (38,8%) bošnjačkih i 43 (36,3%) ostalih, pretežno jevrejskih. Od 1901. godine protokolirano je 105 novih firmi, od kojih je bilo: srpskih 21, bošnjačkih 43 i ostalih 41 (dominiraju jevrejske radnje – Sefardi i Aškenazi). To znači da većina tradicionalnih srpskih i bošnjačkih trgovaca nije izdržala konkurenciju doseljenika, bilo da se radi o strancima ili domaćim ljudima koji su se brzo prilagođavali novim potrebama tržišta i postajali nosioci nove, specijalizirane trgovine. Izvjestan broj uglednih srpskih trgovaca, koji su se isticali u nacionalno-političkom radu bio je na razne načine onemogućavan i uništen političkom represijom, naročito poslije Sarajevskog atentata 1914. godine.

Tradicionalno domaće bošnjačko, srpsko i hrvatsko zanatlijsko građanstvo u Tuzli, kao i u cijeloj pokrajini, samo se manjim dijelom uključivalo u nove privredne tokove i uspijevalo da svoju proizvodnju tehnički i komercijalno prilagodi novim zahtjevima tržišta. Ogromna većina (oko 85%) radila je bez najamne radne snage i na stari način. Prema zvaničnim podacima, u Tuzli je 1885. godine bilo 353 "fabrikanata, trgovaca i zanatlija", a 1905. godine u gradu je zabilježeno 565 samostalnih zanatlija, među kojima su bili najbrojniji Bošnjaci (za koje je karakteristično da produžavaju tradiciju sitnog balkansko-orijentalnog zanatstva). Pod uticajem više faktora, kao što su nedostatak kapitala i državnih mjera za unapređenje zanatstva, konkurencija jeftinije industrijske robe, presijecanje razmjene sa Srbijom, a posebno promjena navika i ukusa kod domaćeg stanovništva, veliki broj stranih zanatlija ostavljen je bez zarade i potisnut na periferiju privrednog života, prisiljen da se ponudi kao najamni radnik ili iseli.

Među tradicionalno tuzlansko gradsko stanovništvo spadao je brojan sloj pomoćnih radnika, nadničara i sluga. Prema popisu iz 1885. godine bilo ih je 679 i činili su oko trećine svih lica koja privređuju. Mnogi od njih

su, nakon otvaranja modernih solana, rudnika i drugih industrijskih preduzeća, napustili svoje poluesnafsko privređivanje i uvrštavali se u moderne solare, rudare, industrijske i druge radnike.

Pod uticajem promjena vlasti i razvoja nove privredne aktivnosti, Tuzla je doživljavala modernizaciju koja se neminovno odražavala i na izmjene njene etničke strukture. Novo, doseljeničko tuzlansko građanstvo, pripadnici raznih naroda iz Monarhije i drugih država, a manjim dijelom i domaće, bilo je u socijalnom smislu predstavljeno vojskom, činovništvom, poslovnim ljudima i radnicima. Prethodnicu su činili vojnici i činovnici koji su bili najvažniji faktor za uspostavljanje austrougarske vlasti u okupirnom području. Prvi su u potpunosti bili porijeklom izvan granica Bosne i Hercegovine, a drugi u ogromnoj većini. Zbog izuzetnog strateškog značaja Tuzle prema Srbiji i jugoistoku, u gradu je bilo smješteno blizu jedne četvrtine ukupne austrougarske vojske stacionirane u Bosni i Hercegovini. U njoj je 1885. godine bio smješten jedan od četiri bataljona, 1895. godine broj aktivnih vojnika narastao je na 807, a 1910. godine na 1.680, da bi se pred izbijanje rata enormno povećao. Oficiri su u ekonomskom i društvenom smislu činili veoma značajan sloj novog građanstva. Činovništvo u okupiranom području, osim političke podobnosti, moralo je znati njemački jezik, pa se nova vlast nije mogla osloniti na bivše tursko niti na domaće činovništvo, ako ga je uopšte bilo. Najviša činovnička mjesta popunjavana su austrijskim Nijemcima i, u manjoj mjeri, Mađarima. S obzirom na to da je novi upravni aparat morao saobraćati s domaćim stanovništvom, njegovi nosioci su bar donekle morali razumijevati njegov jezik. Zbog toga su u Tuzli, kao i u cijeloj pokrajini, među činovništvom prevladavali pripadnici slavenskih naroda – Česi, Poljaci, Slovenci i drugi, a u manjoj mjeri doseljeni Hrvati i Srbi (do rata, uz domaće, oni su činili 82-85% ukupnog činovništva). Domaće srpsko, hrvatsko i bošnjačko stanovništvo zapošljavano je, gotovo isključivo, na najniža mjesta u činovničkoj hijerarhiji. Nešto povoljniji položaj domaćih ljudi u činovničkim zanimanjima nastupio je nakon izlaska prve generacije maturanata tuzlanske gimnazije (osnovana 1899), a posebno poslije Aneksije Bosne i Hercegovine, kada je ovo pitanje postalo aktuelan politički zahtjev građanskih stranaka. Broj činovnika u Tuzli brzo se umnožavao i vjerovatno je premašivao prosjek pokrajine, koji je od 80-ih godina XIX stoljeća do Prvog svjetskog rata iznosio 700%. Prema popisu iz 1885. godine, u Tuzli je bilo zaposleno 68 činovnika, 21 sveštenik, 12 učitelja i 4 zdravstvena radnika. Ovim popisom bili su obu-

hvaćeni samo državni činovnici, tako da njime nije obuhvaćen izvjestan broj činovnika iz erarnih i privatnih preduzeća, koji su, kao i državni, bili istog porijekla. S obzirom na to da ne raspolažemo preciznim podacima, može se pretpostaviti da je u raznim okružnim preduzećima bilo zaposleno od 1.300 do 1.500 ljudi. Oni su, uz oficire i poslovne ljude, bili glavni konzumenti "evropske" robe i nosioci evropskog društvenog i kulturnog života i uticaja u Tuzli. U ovu "višu" kategoriju novog tuzlanskog građanstva ušao je izvjestan broj domaćih ljudi koji su se školovali u tuzlanskoj gimnaziji i na univerzitetu u Monarhiji i izvan nje (Beograd, Carigrad) i uspješniji trgovci i poslovni ljudi.

Treću grupu doseljeničkog građanstva činili su poslovni ljudi koje su u Tuzlu privukli privredni razvoj i brojne pogodnosti koje su im nudile austrougarske vlasti. Pružana im je raznovrsna pomoć prilikom otvaranja trgovačkih i zanatlijskih radnji, građevinskih firmi i uslužnih radionica, hotela, apoteka i sl. Osim trgovaca, koji su otvarali specijalizirane radnje za podmirivanje potreba brojnih doseljenika i vojske, u Tuzlu su se useljavali zanatlije raznih struka: građevinari, limari, stolari, mesari, pekari, tapetari, gostioničari itd., uz koje su tuzlanski mladići izučavali moderne zanate. Dok su u novoj trgovini prednjačili Jevreji, u zanatstvu su bili zastupljeni pripadnici više naroda – Česi, Poljaci, Italijani, Nijemci, Mađari itd.

Privredni razvoj Tuzle bio je praćen koncentracijom najamne radne snage oko većih preduzeća. Bila je domaćeg i stranog porijekla i predstavljala je pravu mješavinu naroda i konfesija. S obzirom na to da je nova privredna aktivnost zahtijevala niz novih zanimanja kojim se domaće stanovništvo nije bavilo, preduzeća su zavisila od kvalifikovane radne snage iz razvijenijih pokrajina Monarhije i drugih država. Radna mjesta nekvalificiranih i priučenih radnika popunjavana su gradskim pomoćnim radnicima i nadničarima i velikim brojem seljaka iz okoline, koji postepeno napuštaju poljoprivredu, ali ne i selo. To se događalo i u drugim krajevima i zemljama gdje industrijalizacija nije tekla na klasičan način, nego se razvila kao novi kvalitet bez tradicije.

Prema popisu stanovništva iz 1885. godine, u Tuzli je zabilježeno 679 pomoćnih radnika, nadničara i slugu. Kasnije evidencije o radnoj snazi u gradu i neposrednoj okolini pokazuju znatan porast, tako da se pred Prvi svjetski rat računa s 2.500-3.000 radnika, od kojih je na domaće otpadalo oko 85% i na strance oko 15%. Sva značajnija tuzlanska preduzeća zapo-

šljavala su promjenljiv broj radnika, među kojima je, takođe, varirao odnos domaćih i stranih radnika od 60%:40% do 85% : 15%. U svim tuzlanskim preduzećima radilo je izvjestan broj stranih radnika koji su zauzimali radna mjesta nadglednika, dnevničara, kopača i drugih kvalificiranih radnika raznih struka. Među njima bili su zastupljeni Nijemci, Česi, Slovenci, Poljaci i dr. Većina domaćih rudara dolazila je iz hrvatskih i bošnjačkih sela, dok su solarski radnici bili većinom Bošnjaci, jer su u tom poslu imali najduže tradiciju. I fabrika sode u Lukavcu zapošljavala je pretežno bošnjačko poljoprivredno stanovništvo iz Lukavca, Banovića, Prokosovića i Modraca.

U radničkim stanovima najvećih tuzlanskih preduzeća moglo je biti smješteno samo oko jedne trećine radne snage, dok su svi ostali živjeli u okolnim selima i gradu. Na taj način je nova privredna aktivnost samo dijelom uticala na promjenu etničke i socijalne strukture u samom gradu. Većina radnika dolazila je iz hrvatskih i bošnjačkih sela, a nova radnička naselja pripadala su, uglavnom, doseljenicima porijeklom izvan Bosne i Hercegovine i domaćim iz drugih bosanskih krajeva (npr. rudari iz Fojnice, Kreševa i sl.). I na ovom primjeru se jasno vidi da su nova privredna aktivnost i ukupna modernizacija davale prednost doseljeniku i on više utiče na etničke promjene u gradu nego domaći ljudi, koji se u njih uključuju s bliže ili dalje periferije.

* * *

Tuzlansko stanovništvo naslijedilo je iz osmanskog perioda zatvorenost prosvjete i kulture u okviru vjerskih zajednica. Ta tradicija nastavljena je i za vrijeme austrougarske vladavine, ali je bila prilagođena novim potrebama nacionalnih pokreta i izložena stalnoj prismotri i političkom usmjeravanju od strane vlasti.

Muslimanska ulema je dugo vremena pružala otpor evropskim uticajima i ljubomorno čuvala konzervativni sistem obrazovanja i odgoja u tradicionalnoj vjerskoj školi. Početne i najbrojnije muslimanske škole bile su sibijan mektebi u kojima se nisu učili svjetovni predmeti, pa čak ni maternji jezik, niti pisma latinica i ćirilica, nego "tursko pismo" prilagođeno za bosanski jezik, "arebica". Srpsko-pravoslavne škole razvijale su se u okviru crkveno-školskih opština i u njima je svjetovno obrazovanje imalo prednost nad vjerskim. Ove opštine imale su svoju autonomiju i s pravom su

nazvane "svojom državom u tuđoj državi". Vezane su, uglavnom, za gradske sredine i u njima se putem škole, knjige i drugih kulturno-prosvjetnih aktivnosti odgajala srpska nacionalna svijest. Zbog toga su srpsko-pravoslavne crkveno-školske opštine za vrijeme austrougarske vladavine bile izložene stalnim ograničenjima od strane vlasti. Katoličke škole radile su, takođe, u okviru svojih crkveno-školskih opština i bile vezane za samostane i crkve. U njima je bio naglašen vjerski odgoj, ali su izučavani i brojni svjetovni predmeti. Hrvatska nacionalna svijest u njima bila je dugo zanemarivana i počela se značajnije razvijati krajem 19. i početkom 20. stoljeća.

Za vrijeme austrougarske vladavine, u Tuzli su postojale i narodne osnovne škole koje je osnivala država i bile su zasnovane na međukonfesionalnom principu. Tako se i u Tuzli, nakon 1878. godine, formirao mozaik vjerskih (nacionalnih) i državnih osnovnih i srednjih škola koje su, svaka sa svog stanovišta, imale i posebne obrazovne i vaspitne ciljeve, tako da su neposredno uticale na prosvjetu i kulturu pojedinih etničkih zajednica. U gradu su postojale: 2 narodne osnovne škole, 12 mekteba, 1 pravoslavna i 2 katoličke osnovne škole, Trgovačka i Viša djevojačka škola, Medresa i od 1899. godine Gimnazija.

Pismenost stanovništva starijeg od 7 godina u Tuzli 1910. godine (latinica i ćirilica) prema konfesionalnoj pripadnosti

Konfesija	Latinica	Ćirilica
Pravoslavni	1.187 (68,30%)	548 (31,70%)
Muslimani	632 (13,60%)	4.025 (86,40%)
Katolici	2.631 (82,00%)	579 (18,00%)
Ostali	483 (88,20%)	65 (11,80%)
Svega	4.933 (48,68%)	5.217 (51,32%)

Tuzla je 1910. godine bila treći grad (iza Sarajeva i Mostara) po procentu pismenog stanovništva u Bosni i Hercegovini. Različita prosvjetna i kulturna tradicija pripadnika raznih naroda uslovila je nejednak procent pismenosti. U tom pogledu daleko je zaostajalo muslimansko stanovništvo, a posebno njegov ženski dio. Od 2.203 muslimanki starijih od 7 godina samo je 15 (0,67%) bilo pismeno. I kod drugih naroda, gdje je pismenost

bila izražena visokim procentom, žene su zaostajale iza opšteg prosjeka svoje zajednice, ali su znatno premašivale prosjek pokrajine.

Nepostojanje demokratskih institucija i političkih sloboda u Bosni i Hercegovini uslovilo je specifičan razvoj kulturno-prosvjetnog i nacionalno-političkog života u Tuzli. I u ovom gradu bila je naglašena zatvorenost u vjerske i nacionalne zajednice. Do Prvog svjetskog rata u Tuzli su osnovana 43 različita udruženja – pjevačka, kulturno-prosvjetna, sportska, ekonomska, antialkoholičarska, čitaonice, strukovna itd. – od kojih samo 18 nije bilo zasnovano na nacionalnoj osnovi. Među nacionalnim društvima bilo je: 8 srpskih, 5 bošnjačkih, 5 hrvatskih, 4 jevrejska, 2 njemačka i 1 češko, a od 18 društava bez nacionalne naznake bilo je 8 radničkih, 2 činovnička i 8 ostalih.

S obzirom na politički i strateški položaj Tuzle prema Srbiji, austrougarske su vlasti u njoj bile veoma osjetljive prema radu srpsko-pravoslavne crkveno-školske opštine i formiranju srpskih kulturno-prosvjetnih i drugih društava. Osim smetnji pri osnivanju, srpska udruženja su raspuštena u maju 1913. godine, kada su zavedene iznimne mjere, a nakon Sarajevskog atentata bila su zabranjena sva srpska udruženja, zatvorena škola, ukinuti svi listovi i časopisi i veliki broj knjiga koje su imale bilo kakve veze sa sr-

pskim narodom i njegovom kulturom. Uporedo s tim vršena je snažna politička represija na političke protivnike. Do atentata 1914, za veleizdaju je suđeno 40 lica u Tuzli, nakon atentata obješeno je 19 lica, a kroz tuzlanske vojne i civilne zatvore (1914-1918) prošlo je 3.420 lica, uglavnom srpske nacionalnosti, od kojih su mnogi uzimani u taoce, otpremani u logore širom Monarhije, a na veleizdajničkom procesu u Bihaću (septembra 1915) suđeno je 39 đaka tuzlanske gimnazije.

* * *

Politički život u Tuzli odvijao se u dva pravca: prvi je bio uključivanje domaćeg stanovništva u institucije nove vlasti, a drugi, razvijanje inicijativa u okvirima vjerskih, nacionalnih i političkih pokreta. Prvi je dolazio od države, odozgo, a drugi inicijativom iz naroda. Kao i u drugim gradovima i u Tuzli su austrougarske vlasti nastojale da u svoj politički sistem integriraju najuticajnije domaće ljude, pripadnike svih konfesija i nacija. U početku se radilo o Bošnjacima i Srbima, a kasnije i o brojnim doseljenicima raznih nacija. Manji broj sposobnih i lojalnih ljudi namješten je na niža činovnička mjesta i oni su imali da smanje jaz između naroda i stranih činovnika. Posebnu funkciju u političkom životu zasnovanom na apsolutizmu imala su gradska vijeća u koje su birani predstavnici svih konfesija. U gradsko vijeće Tuzle birano je 5-11 članova, prema broju i konfesionalnoj strukturi građana, od kojih je jednu trećinu imenovala Zemaljska vlada. Na čelu gradskog vijeća nalazili su se načelnik i dva podnačelnika koje je, takođe, imenovala Vlada. S obzirom na to da su Bošnjaci imali većinu u Tuzli, gradonačelnik je bio Bošnjak, a podnačelnici Srbin i Hrvat. Prema načinu izbora i sajvetodavnim kompentencijama, ovo vijeće nije bilo demokratska institucija preko koje bi bili izraženi interesi pojedinih nacionalnih zajednica i svih građana, nego, prije svega, institucija koja djeluje u narodu na provođenju državne politike. Drugi vidovi političkog djelovanja bili su zakonom zabranjeni, sve do donošenja Oktroiranog zemaljskog ustava i pratećih zakona 1910. godine. Uspostavljeni Sabor, sastavljen na osnovi veoma komplicirane kombinacije vjerskog, socijalnog i virilističkog kurijalnog sistema, nije imao zakonodavnu vlast, niti je mogao uticati na upravne poslove u zemlji. Upravo zbog apsolutizma, koji je nakon aneksije 1908. bio nešto ublažen, politički život počeo se razvijati unutar nacionalnih "nepolitičkih" društava,

a kada se prešlo na političko organiziranje, Srbi, Hrvati i Bošnjaci u Tuzli slijedili su matice svojih nacionalnih i političkih pokreta i stranaka.[12]

Za vrijeme austrougarske vladavine (1878-1918) Tuzla se postepeno mijenjala od tradicionalnog agrarno-zanatlijsko-trgovačkog u industrijski grad, sa svim etničkim, vjerskim, socijalnim, kulturnim i civilizacijskim posljedicama. U tradicionalnu etničku, vjersku i socijalnu strukturu ulazi veliki broj doseljenika iz razvijenih pokrajina Monarhije i drugih država. Nacionalni trougao (Bošnjaci, Srbi i Hrvati, većinom doseljenici) proširen je doseljenim Nijemcima, Mađarima, Česima, Poljacima, Slovencima, Jevrejima, Italijanima itd. Vjerski mozaik (islam, pravoslavlje i katolicizam) popunjava se mojsijevcima, protestantima (augzburške i helvetske vjeroispovijesti) i grko-katolicima (unijati). U gradu postepeno preovlađuje svijet vezan za moderna zanimanja – od vojnika i činovnika do intelektualaca, poslovnih ljudi i radnika koji postaju nosioci nove urbanizacije i evropskog načina života. Orijentalni karakter grada nije se izgubio, ali je dobio neke evropske karakteristike – numeracija kuća, nazivi ulica, vodovod, kanalizaciju, električno osvjetljenje, arhitektura itd. Pod uticajem tih promjena, pojedine vjerske zajednice u Tuzli prerastaju raniju historijsku fazu gotovo isključivo vjerskog uticaja i ulaze u eru stvaranja modernih nacija s kulturnim, prosvjetnim, ekonomskim i političkim institucijama, koje su bile moguće u postojećim društvenohistorijskim i političkim uslovima.

---

[12] O političkim, kulturno-prosvjetnim i socijalnim odnosima u Tuzli vidi: R. Besarović, *Iz kulturne prošlosti Bosne i Hercegovine*; M. Ekmečić, *Društvo, privreda i socijalni nemiri u Bosni i Hercegovini*; F. Hauptmann, *Die Osterreichisch – Ungarische Herrschaft in Bosnien und der Herzegovina 1878-1918.*; F. Hauptmann, *Privreda i društvo Bosne i Hercegovine;* I. Hadžibegović, *Postanak radničke klase*; I. Hadžibegović, *Razvoj radničkog pokreta u Tuzli za vrijeme austrougarske vladavine (1878-1918)*, u: Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji. Knjiga prva. Tuzla, 1979; M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak*; Dž. Juzbašić, *Jezičko pitanje u austrougarskoj politici*; T. Kraljačić, *Kalajev režim*; P. Rovinskij, *Nabljudenija vo vremja putešestvija po Bosnii v 1879. godu. Nižnajja Tuzla (Dolnija Tuzla)*, Žurnal Ministerstva narodnogo prosveščenija, čast CCVIII, mart 1880, S. Petersburg, 1880, str. 1-71; Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovine za vrijeme austrougarske okupacije (1878-1918)*, Sarajevo, 1972.; Đ. Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*; Đ. Pejanović, *Kulturno-prosvjetna, humana i socijalna društva*; Božo Madžar, *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvetnu samoupravu*, Sarajevo, 1982. Ferdinand Schmid, *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Osterreich Ungars.* Leipzig, 1914; N. Šehić, *Autonomni pokret Muslimana;* Dragiša Trifković, *Tuzlanski vremeplov, I, II, III*, Tuzla, 1981, 1983, 1988; *Veleizdajnički proces u Banjaluci. Zbornik radova*. Banjaluka, 1987.

BANJALUKA NA RASKRŠĆU NOVIH SOCIJALNIH IDEJA

Banjaluka se davno razvila kao administrativno-politički i kulturni centar Bosanske krajine. Sredinom 19. stoljeća imala je više od 10.000 stanovnika i bila treći grad po veličini u Bosni i Hercegovini. Ona je bila središte okruga i tu funkciju je zadržala i kasnije, zajedno s državnim, vojnim, kulturno-prosvjetnim i vjerskim institucijama koje su pripadale ovakvim centrima.[1] Takva njena uloga, blizina Save (osam sati hoda do Gradiške i pristaništa) i bogata okolina uslovili su da se Banjaluka razvije u značajan trgovački i zanatski centar u kome su se okolni srezovi snabdijevali evropskom manufakturom i kolonijalnom robom, a u Sarajevo se putovalo samo radi nabavke orijentalne robe iz Carigrada i Rumelije. Ona je prva dobila normalnotračnu željezničku prugu koja je 1871-72. godine izgrađena do Dobrljina (104 km), a od velikog privrednog značaja bilo je naseljavanje trapista 1870. godine i podizanje modernih privrednih objekata – Parni mlin, Fabrika piva, zatim proizvodnja sira, otvaranje za-

---

[1] U Banjaluci su bili sjedišta Okružnog i sreskih ureda (gradskog i seoskog sreza), Okružni i Sreski sud, finansijska uprava, brigadno zapovjedništvo, direkcija vojne željeznice Banjaluka-Dobrljin, garnizonski sud, vojna bolnica, vojnički poštanski i telegrafski uredi i još neke vojne ustanove (za popunu, snabdijevanje, građevinarstvo). Tu se nalazilo sjedište srpsko-pravoslavnog mitropolita, katoličkog biskupa i islamskog muftije; 32 džamije, 2 pravoslavne i 2 katoličke crkve, 2 jevrejska hrama (sefardski i aškenaski), evangelistička crkva, zatim samostan Trapisti Marija Zvijezda, samostan milosrdnih sestara, franjevački samostan Petričevac. Škole: 1 osmorazredna velika realna gimnazija, trgovačka škola, 1 viša državna djevojačka škola, 4 medrese, 3 opšte osnovne dječačke škole (od toga jedna muslimanska ruždija s podučavanjem u orijentalnim jezicima), 2 opšte osnovne djevojačke škole, 18 mekteba, 1 srpsko-pravoslavna osnovna škola, 1 osnovna škola sestara milosrdnica, 1 osnovna škola sestara dragocjene krvi, djevojački konvikt milosrdnica u nazaretu. *Bosnischer Bote*, 1914, str. 371-377.

natskih radionica u kojima je omladina izučavala moderne zanate, a 1898. podignuta je Fabrika za izradu marama s bojadisaonicom vune i predionicom. Prema zapisima Vjekoslava Klaića iz 1878. godine, u banjalučkoj čaršiji bilo je oko 500 dućana "zbitih po istočnom ukusu od dasaka".

Poslije austrougarske okupacije 1878. godine, Banjaluka se nije privredno razvijala srazmjerno njenom značaju i bogatstvu, pa zbog toga nije doživjela snažniji demografski i urbani razvoj.[2] Od 1879. do 1910. godine broj stanovnika u njoj povećao se od 9.560 na 14.800, što čini porast od 5.240 ili 55%. Prosječan prirast stanovništva u ovom razdoblju za cijelu zemlju iznosio je 64%, a u šest okružnih gradova, kojima je i ona pripadala, 91%. Njen privredni razvoj zasnivao se i dalje na jakoj trgovačkoj tradiciji i zanatstvu, a manje na razvoju industrije, pa zbog toga i radna snaga u njoj nema naglašena obilježja industrijskog radništva. Od većih privrednih objekata u njoj je 1888. godine podignuta Fabrika duhana koja je zapošljavala 280-300 radnika, većinom žena iz grada i okoline, a 1897. rudnik uglja sa 60-100 radnika. Osim ova dva preduzeća, podignute su još dvije pilane na vodeni pogon (vlasnici – samostan Trapisti i Spasoje Babić, trgovac) tri ciglane i više modernih zanatskih radionica koje su poslije okupacije otvarale pretežno doseljene zanatlije. Čitava nova privredna aktivnost sporo je razarala tradicionalnu socijalnu strukturu stanovništva tako da je, 1910.

[2] Broj stanovnika, kuća i stanova u Banjaluci prema austrougarskim popisima stanovništva:

	1879.	1885.	1895.	1910.	Priraštaj 1879-1910.
Br. stanovnika	9.564	11.357	13.566	11.800	+ 5.240 (55%)
Br. kuća	1.741	2.026	2.385	2.578	+ 837 (48%)
Br. stanova	2.320	2.605	3.037	3.136	+ 816 (35,2%)

Vjerska struktura gradskog stanovništva u Banjoj Luci:

Konfesija	1879	1885.	1895.	1910.	Priraštaj 1879-1910
Muslimani	6.474	6.879	7.524	6.588	+ 114 + 1,76%
Pravoslavni	1.893	2.234	2.775	3.694	+1.801 + 95,14%
Katolici	1.006	1.887	2.882	3.930	+2.924 +290,65%
Jevreji	187	327	336	421	+ 234 +125,13%
Evangelici	-	-	48	107	- -
Ostali	-	30	1	60	- -

godine, još uvijek 36% gradskog stanovništva živjelo od poljoprivrede kao glavnog izvora prihoda.[3]

Bez obzira na to što Banjaluka nije imala značajniju koncentraciju industrije i radnika, radnički pokret u njoj razvio se u snažan centar socijalističkog djelovanja. Simboličan početak predstavlja štrajk krojačkih radnika 1899. godine, koji se više nisu mirili s niskim nadnicama i grubim postupcima poslodavaca. Nekoliko godina kasnije, novembra 1905. godine, 10 radnika iste struke u radionici Save Miloševića stupili su u štrajk i nakon 14-dnevne uporne borbe okončali ga povećanjem zarada. Vođe ovog štrajka bila su dvojica doseljenih radnika, Martin Zrelec iz Đurđevca (Hrvatska) i Julije Pałoš iz Štajnmangera (Mađarska). Ohrabreni ovim uspje-

[3] Socijalna struktura gradskog stanovništva u Banjaluci 1885. godine:

Sveštenici	95
Činovnici	49
Učitelji	8
Zdravstveni radnici	7
Zemljoposjednici	320
Slobodni seljaci	221
Kmetovi	38
Posjednici kuća i rent	114
Tvorničari, trgovci i obrtnici	1.157
Nadničari i sluge	1.301
Ostali muškarci preko 16 godina	112
Ostale žene i djeca	7.935

Struktura agrarnog gradskog stanovništva u Banjaluci 1895. i 1910. godine:

	1895		**1910**	
	Vlasnika	**Rodbina**	**Vlasnika**	**Rodbina**
Zemljoposjednici sa zakupnicima	213	977	374	1.169
Zemljoposjednici bez zakupnika	-	-	40	136
Seljaci	128	581	199	869
Zakupnici	40	109	30	161
Ostali (bezemljaši)	35	130	766	1.586
Ponavljanje sa zakupnicima				
Ukupno živi od poljoprivrede	2.302	(17%)	5.330	= 36%
Ostalo civilno stanovništvo	11.264	(83%)	9.470	= 64%

›

hom, Zrelec i Paloš, zajedno s grupom banjalučkih radnika Lazarom Višekrunićem, Ivom Mrkonjićem i Josipom Franićem, pristupili su osnivanju prve radničke organizacije u Banjaluci. Oni su 3. decembra 1905. sazvali javnu narodnu skupštinu, s ciljem da osnuju radničko prosvjetno društvo. Skupštini je prisustvovalo 150 radnika. Oko 30 pisara i nacionalistički orijentiranih đaka došli su na skupštinu da je razbiju. Predsjedavao je Martin Zrelec, a referent je bio Rudolf Cistler iz Zagreba, socijalistički agitator, čije je ime tijesno vezano za početke radničkog pokreta u Banjaluci. On je pozvao banjalučke radnike da se organiziraju "bez obzira na vjeru i naciju". Na skupštini je izabran odbor kojem je povjeren zadatak da izradi pravila budućeg društva. S obzirom na to da je Zrelec imao već pripremljena pravila, slijedeća skupština održana je sedam dana kasnije, 10. decembra 1905. Uz prisustvo oko 200 radnika predložena pravila su jednoglasno usvojena,

Socijalna struktura gradskog stanovništva u Banjaluci u 12 najzastupljenijih privrednih grana 1910. godine:

	Zaposlenih	**Izdržavanih**	**Svega**	
Poljoprivreda, živinarstvo, vrtlarstvo	1.005	3.901	4.906	33,5%
Metalna industrija	239	130	369	2,5%
Građevinarstvo	313	354	667	4,5%
Drvna industrija i rezbarstvo	216	188	393	2,6%
Prehrambena industrija	245	212	457	3,1%
Proizvodnja pića, sredstava za uživanje i ugostiteljstvo	285	902	1.187	8,0%
Industrija odijevanja	417	700	1.117	7,5%
Trgovina	601	1.076	1.677	11,3%
Novčarstvo	2	34	55	0,4%
Saobraćaj	158	358	516	3,5%
Kućna posluga i razni poslovi za platu	406	409	815	5,4%
Javna služba	405	1.010	1.415	9,5%
Slobodna zvanja	67	98	165	1,1%
Ostali	397	667	1.061	7,1%
Svega	4.772	10.028	14.800	=100%

Iz tabele se jasno vidi da je u Banjaluci, na razmeđu dva stoljeća, udvostručeno gradsko stanovništvo koje je svoju egzistenciju sticalo u agrarnoj privredi. To je karakteristika i drugih gradova gdje se naročito povećava broj zemljoposjednika sa i bez kmetova. Ovaj proces pokazuje da domaće građanstvo i zemljišni vlasnici svoju akumulaciju ne usmjeravaju ka industrijalizaciji, odnosno modernoj privrednoj aktivnosti, nego ka tradicionalnim granama gradske privrede, trgovini i kupovini nekretnina (zemlja, kuće i sl.). Otuda su ovi gradski slojevi nosioci konzervativnih političkih ideja.

a privremena uprava je dobila zadatak da ih što prije preda vlastima na odobrenje. Predana pravila Zemaljska vlada je 8. marta 1906. vratila na dopunu, nakon čega ih je privremena uprava preradila i ponovo predala na odobrenje 2. juna 1906. Društvo je odobreno aktom od 2. avgusta 1906, a raspušteno je od osnivača 30. jula 1907. godine.[4]

Banjalučko prosvjetno radničko društvo imalo je zadatak da radnike obrazuje i klasno vaspitava putem raznovrsnih obrazovnih i kulturno-zabavnih oblika rada. Njegovi članovi mogli su biti samo pripadnici "radničkog staleža". S obzirom na to da austrougarske vlasti tada nisu dozvoljavale političko organiziranje u Bosni i Hercegovini, banjalučko radništvo moralo je tražiti nepolitičke, dozvoljene oblike organizovanja unutar kojih bi klasno djelovalo. Njegovi osnivači imali su iskustva u tome. Martin Zrelec i Ivo Mrkonjić boravili su duže vremena u Gracu gdje su postojala slična južnoslavenska radnička društva. Vlasti su izvještavale da su pravila banjalučkog društva kopija pravila jednog takvog društva iz Graca. Mada je uloženo dosta truda u osnivanju ovog društva, ono nije dugo radilo, jer

[4] Na prelasku dva stoljeća, u Banjaluci, kao i u svim značajnijim gradovima u Bosni i Hercegovini, osnivana su različita udruženja. Bila su zasnovana na vjerskoj i etničkoj pripadnosti, a bilo je i međunacionalnih udruženja. Radnička socijalistička društva bila su zasnovana na internacionalizmu i ona su prva rušila nacionalne i vjerske ograde među ljudima. Do 1914. godine u Banjaluci su postojala sljedeća udruženja: Udruženje srpske trgovačke omladine, Okružni odbor Hrvatske narodne zajednice za Bosnu i Hercegovinu, Banjalučka Kiraethana, Hrvatsko pjevačko društvo "Nada", Učiteljsko društvo za Bosansku krajinu, Banjalučki klub biciklista "Orao", Srpska čitaonica, Katoličko dobrotvorno gospojinsko društvo, Dobrotvorna zadruga pravoslavnih Srpkinja Banjalučanki, Podružnica hrvatskog društva "Napredak", Pododbor društva "Prosvjete", Hrvatsko zanatlijsko obrtničko društvo, Srpsko zanatlijsko udruženje, Podružnica saveza krojačkih radnika u Bosni i Hercegovini, Podružnica saveza kožarsko-prerađivačkih radnika u Bosni i Hercegovini, Podružnica saveza građevinskih radnika u Bosni i Hercegovini, Podružnica saveza drvodjeljskih radnika u Bosni i Hercegovini, Podružnica saveza tvorničkih i nadničarskih nekvalificiranih radnika, Hrvatski Sokol, Srpski Soko, Lawn-Tennis-Klub, Muslimansko dobrotvorno društvo za islamsku sirotinju grada Banjaluke, Klub muslimanske omladine, Slarafija, Hrvatska katolička udruga, Hrvatsko radničko društvo, Činovničko udruženje, Podružnica trgovačkih namještenika, Vojničko-znanstveno društvo, Podružnica udruženja Nijemaca u Bosni i Hercegovini, Židovsko društvo "Kadimah", Pčelarsko društvo. Vidi: *Bosnischer Bote*, 1914, str. 377; Đ. Pejanović, *Kulturno-prosvetna, humana i socijalna društva*. Prema Pejanoviću, u Banjaluci je bilo 28 društava, od kojih su polovina otpadala na srpska društva koja su 1914. godine zabranjena, hrvatskih je bilo 10, a muslimanskih 4.

se paralelno s procedurom njegovog legaliziranja odvijala živa aktivnost na sindikalnom organiziranju radnika u Bosni i Hercegovini i Banjaluci, koje je predstavljalo viši i značajniji oblik klasnog radničkog udruživanja.

U početnim naporima u organiziranju banjalučko radništvo imalo je značajnu pomoć od SDS Hrvatske i Slovenije, koja šalje svoje agitatore u Banjaluku, u svom listu bilježi akcije banjalučkih radnika, a još tješnje veze uspostavljene su kada je Martin Zrelec u ime banjalučkih radnika prisustvovao III kongresu ove stranke, koji je održan u Zagrebu 24-26. decembra. Značajno je da je upravo tada ostvarena veza i s radničkim pokretom u Sarajevu. O putu u Zagreb Martin Zrelec je zapisao u svojim memoarima da se susreo sa Mićom Sokolovićem, delegatom iz Sarajeva i da su se dogovorili o zajedničkom radu i saradnji.[5]

Aktivnost banjalučkih radnika započeta krajem 1905. godine nastavljena je intenzivno naredne, 1906. godine. U prvim mjesecima te godine sindikalno su se organizirali krojački, obućarski, građevinski, bravarski i stolarski radnici, a 1. marta osnovan je međustrukovni odbor koji je imao zadatak da objedinjava rad svih sindikalnih udruženja u Banjaluci. Nešto kasnije u sindikalni pokret se uključuju pekarski i molerski radnici, te organizacija nekvalificiranih i monopolskih radnika. Novoosnovane sindikalne organizacije imale su uskoro po osnivanju dvije uspješne akcije. Štrajk opančarskih radnika i proslava Prvoga maja, koja je, uprkos zabrani od strane vlasti, održana s nešto reduciranim programom.

Najznačajnija klasno-borbena akcija banjalučkih radnika bio je štrajk u maju 1906. godine, koji se manifestirao kao integralni dio pokreta bosanskohercegovačkog radništva. S prvim vijestima koje su stizale u štrajkovima u Sarajevu i drugim mjestima osjetila se aktivnost i gibanje među banjalučkim radnicima. U već zaoštrenoj situaciji, trgovački pomoćnici podnijeli su 19. maja zahtjev za uvođenje nedjeljnog dana odmora. Ovaj zahtjev je, kao mogući povod za štrajk, odmah ispunjen. Ipak, štrajk se time nije odgodio. Sutradan, otpočeli su okupljanje radnika, držanje govora i demonstracije na ulicama. Radničke vođe pozvale su radnike da 21. maja stupe u štrajk. Policija i žandarmerija koje su bile u pripravnosti i pojačane snagama iz Prijedora i Kozarca rasturile su povorku. Sljedećeg dana uhapšena su trojica najaktivnijih govornika: Mijo Ćosić, advokatski

[5] I. Hadžibegović, *Postanak radničke klase*, str. 319-320.

pisar, Lazar Višekrunić, tesar i Ćamil Kahrimanović, zidar, a zatim Ivo Mrkonjić, tesar i još nekoliko radnika. Prilikom hapšenja Mrkonjića došlo je do sukoba između štrajkača i policije i tek kad su stigla pojačanja policiji je pošlo za rukom da potisne štrajkače prema brdu Petričevac na kome je nekoliko stotina radnika formiralo svoj logor. Istog dana, grupa uglednih građana i gradskih vijećnika stupila je u pregovore sa štrajkačima. Radnici su tražili puštanje na slobodu uhapšenih drugova i održavanje skupštine na kojoj bi razmotrili svoje zahtjeve. S druge strane, od radnika je zatraženo da prekinu štrajk i napuste Petričevac, da ne ometaju one koji žele raditi i da ne održavaju skupštinu bez odobrenja vlasti. Navečer su se radnici vratili kućama, a vlasti oslobodile 8 uhapšenih radnika. I u naredna dva dana štrajka radnici su se okupljali na Petričevcu. Tu su se u zajedničkom logoru našli oko 700 radnika iz Fabrike duhana, ciglari, tesari, zidari, kolari, stolari, strugari, krojači, obućari, brijači, staklari, trgovački pomoćnici, a zatim jednim dijelom pekari, mesari, poljoprivredni radnici i nadničari. Na Petričevcu je održana skupština, formulirani radnički zahtjevi i izabran odbor za pregovore s poslodavcima. Radnici su zahtijevali slobodu sakupljanja i udruživanja, garancije da neće biti kažnjavani zbog učešća u štrajku i povećanje nadnica u Fabrici duhana. Nakon pregovora, radnici Fabrike duhana dobili su povećanje nadnica (10-20%), pekari i obućari 30%, a krojačkim radnicima i trgovačkim pomoćnicima osiguran je dan odmora u nedjelji. Time je štrajk okončan i 25. maja radnici su se vratili na posao.

Štrajk banjalučkih radnika od 21. do 24. maja 1906. godine imao je elemenata generalnog štrajka, jer je u njemu učestvovala većina radnika svih struka. Po načinu kako je vođen uklapa se u opštu atmosferu koja je stvorena i u drugim našim gradovima (Sarajevo, Mostar, Zenica, Vareš i dr.). Počeli su ga i vodili radnici, a pomoć mu je pružio dio srpskog građanstva, koje je i ovom prilikom pokazalo da ne prihvata austrougarsku vlast. Jedni su donosili štrajkačima hranu, drugi im potajno davali novac u štrajkački fond, a profesor na Višoj realki Vladislav Skarić hrabrio je radnike da istraju u štrajku i bio izabran u pregovarački odbor. Na Petričevcu se našao i izvjestan broj đaka iz Realke. Vlasti su energično reagirale na miješanje građanstva u radnički štrajk, a preduzete su posebne mjere da ne dođe do zajedničkog pokreta radnika i seljaka. Trgovci koji su pomagali štrajkače pozvani su na odgovornost, a profesor Skarić je "zbog lošeg uticaja na školsku omladinu" privremeno odstranjen iz Realke.

Kotarski predstojnik izvjestio je, 6. juna 1906, Zemaljsku vladu o toku štrajka u Banjaluci i konstatirao da je on prirodna posljedica zrelih uslova za pojavu radničkog pokreta. On upozorava na izvjestan broj doseljenih i domaćih radnika koji su u potrazi za poslom imali prilike da se upoznaju s radničkim pokretom u drugim dijelovima Monarhije. Otuda on procjenjuje da se radnici neće zadržati na zahtjevu za osnivanje prosvjetnog društva i povećanje nadnica, nego će uskoro ovim zahtjevima dodati i druge socijalne i političke zahtjeve koje postavlja međunarodna socijalna demokratija. Pomoć koju je pružalo građanstvo ocijenio je kao pokušaj srpskih "subverzivnih elemenata" da štrajk iskoriste za svoje ciljeve, ali da u tome nisu uspjeli, jer su se radnici zadržali isključivo na svojim zahtjevima i nisu pokušali da pokret prošire na seljaštvo (mada se u gradu o tome pričalo, to je izazvalo uznemirenost bošnjačkih zemljoposjednika).

Iako su banjalučki radnici počeli organizirani rad 1905. godine i uspješno dalje radili, oni su tek majskim štrajkom pokazali snagu i solidarnost na koju se ubuduće mora računati. Ove činjenice bile su svjesne konzervativne snage, pa su se ujedinile da ga onemoguće. Nastojanjima vlasti pridružile su se sve crkvene institucije i građanske političke partije. Krajem 1906. godine osnovana je *Organizacija radnika Hrvata* koja je naredne godine prerasla u Maticu radnika Hrvata. Takođe je 1907. godine osnovano *Društvo poslodavaca Bosne i Hercegovine* koje je imalo zadatak da ujedini poslodavce protiv radničkih tarifno-štrajkačkih akcija. Obje ove organizacije nisu imale mnogo uspjeha u borbi protiv socijalističkog radničkog pokreta. Takođe, nisu uspjela ni zanatlijsko-radnička društva koja su stajala pod uticajem građanskih političkih grupacija koje su željele da radnike organiziraju na osnovama vjerske i nacionalne pripadnosti.

Neposredno poslije osnivanja prvih sindikalnih organizacija u Banjaluci je 15. aprila 1906. godine osnovano *Srpsko zanatlijsko udruženje* sa 67 članova, a zatim *Muslimansko zanatlijsko udruženje "Fadilet"* sa 153 člana. *Zanatlijsko obrtničko društvo* je 13. januara 1907 promijenilo ime u *Hrvatsko obrničko društvo*, a 20. maja 1911. godine osnovana je Podružnica saveza radnika Hrvata.

I pored pritisaka koji su dolazili s više strana, socijalistički radnički pokret u Banjaluci uspješno se razvijao do Prvog svjetskog rata. Prirodno, u svom razvoju imao je izvjesnih oscilacija koje su bile uslovljene i međunarodnim odnosima, prvenstveno ekonomskim i političkim krizama

(naročito Aneksija BiH i balkanski ratovi), kojima je Bosna i Hercegovina bila neposredno pogođena. Ali, i pored toga, radnički pokret u Banjaluci učvrstio se kao trajno uporište socijalističkog djelovanja.

Sindikalne organizacije i broj članova u Banjaluci 1907-1912. godine[6]

Savezi radnika	1907/08	1908/09.	1909/10.	1910/11.	1911/12.
Drvodjeljskih	16	17	23	33	15
Građevinskih	60	59	74	63	64
Metalskih	55	-	2	20	21
Kožarskih	30	36	22	27	25
Krojačkih	28	36	13	15	9
Mlin. pekarskih	7	12	13	15	49
Tvorničkih i nadničarskih, nkv	80	27	67	74	28
Brijačkih	4	-	10	-	-
Tipografskih	-	-	-	-	2
Društvo bolničara	-	-	-	3	-
Trgovačkih namještenika	-	-	5	27	-
U k u p n o	230	167	229	277	213

Iz tabele se vidi da je sindikalni pokret u Banjaluci imao najjače uporište u podružnicama ciglarskih i građevinskih, tvorničkih i nadničarskih radnika, a zatim kožarskih, krojačkih i drvodjeljskih, mlinarsko-pekarskih i, kasnije, metalskih radnika.

Iz aktivnosti sindikalnog pokreta, koji je od početka imao klasni, socijalistički karakter izrasla je Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine (dalje SDS BiH), kao politička partija radničke klase. Neposredno poslije osnivačkog kongresa, 28. i 29. juna 1909. godine, u Banjaluci su izvršene pripreme za osnivanje mjesne organizacije SDS. Osnivačka skupština održana je 15. avgusta 1909. Na dnevnom redu bila su pitanja političkog položaja radničke klase, usvajanje programa i statuta Stranke i izbor odbora mjesne organizacije. Na kraju, Skupština je usvojila Program i Statut stranke i izabrala Mjesni odbor stranke u koji su ušli: Stanko Miletić, Milan Ku-

[6] Vidi opširno: *Kongresi Glavnog radničkog saveza za Bosnu i Hercegovinu (1905-1919)*. - *Građa* – Priredili: Božo Madžar, Ibrahim Karabegović i Iljas Hadžibegović. Sarajevo 1985.

ruzović, Ostoja Biserčić, Dušan Žunić, Novak Radić, Filip Čondić, Tomo Milanović, Marko Marjanović, Franc Rišner, Glišo Šunkić i Martin Zrelec. Kotarski ured izvjestio je Zemaljsku vladu, 21. septembra 1909. godine, da su banjalučki radnici održali jednu skupštinu 11, a drugu 15. avgusta 1909. godine. Ovoj drugoj prisustvovalo je oko 150 radnika, a govornici o pojedinim tačkama bili su: Miletić, Zrelec, Rišner i Biserčić. S obzirom na to da je mjesna organizacija postavila sebi zadatak da širi socijalističke ideje u gradu i okolini, kotarski predstojnik je o njenom osnivanju zauzeo negativan stav. Nakon toga, reagirala je Zemaljska vlada, pa je njenom odlukom od 9. januara 1910. raspuštena Mjesna organizacija SDS u Banjaluci, što nije bio slučaj ni s jednom drugom mjesnom organizacijom SDS u Bosni i Hercegovini. Rukovodstvo Mjesne organizacije zatražilo je od Kotarskog ureda, 28. II. 1910, da odobri, za 13. mart, održavanje prethodne skupštine sa sljedećim dnevnim redom: Protest protiv Ustava; Protest protiv raspuštanja mjesne organizacije SDS; Protest protiv zlostavljanja radnika Josefa Langa od strane žandarmerije za vrijeme dobrljinskog štrajka koji je od zadobijenih povreda umro i demonstraciona povorka kroz grad. Pokretači ove skupštine bili su Martin Zrelec i Tomo Besedić. Agitatori za skupštinu upozoravala su pozvane radnike da sa sobom ponesu kratke komade drveta, kako bi imali oružja u slučaju sukoba s policijom. Sve ovo govori

o velikom nezadovoljstvu banjalučkih radnika postupcima vlasti. Planirana skupština nije održana, a Mjesna organizacija aktivirana je tek nakon II kongresa SDS BiH, koji je održan sredinom 1910. godine.

Broj članova Mjesne organizacije SDS u Banjaluci[7]

	1910.	1911.	1912.	1913.	1919.
U Bosni i Hercegovini	1.704	2.077	2.445	1.929	6.075
U Banjaluci	-	126	168	100	900

Mjesna organizacija SDS u Banjaluci bila je 1911. godine četvrta u Bosni i Hercegovini i činila je više od 6% ukupno politički organiziranih radnika u zemlji, a 1919. godine bila je druga i činila blizu 15% članova SDS Bosne i Hercegovine.

Radnički pokret u Banjaluci, kao i u čitavoj Bosni i Hercegovini, do Prvog svjetskog rata razvijao se u kratkotrajnim mirnim periodima. Poslije aneksione krize radnički pokret se naglo razvijao, ali je uskoro izbila nova balkanska kriza. Balkanski ratovi pogoršali su privredne i političke odnose. Nezaposlenost je stalno rasla, pa je fluktuacija radne snage dobila široke razmjere. Istovremeno, pojačan je pritisak na socijalistički radnički pokret. U ofanzivu su krenuli i poslodavci koji su željeli da iskoriste teškoće i unište radnički pokret. Krizu je još više zaoštravalo zavođenje iznimnih mjera od 2. do 13. maja 1913, kada su raspuštene sve sindikalne organizacije, a njihova imovina zaplijenjena. Sindikalne i političke organizacije djelovale su kao dva krila jednog jedinstvenog pokreta. Zbog toga je raspuštanje sindikalnih organizacija bio težak udarac za čitav radnički pokret, jer se bez njih sužavala baza političkog djelovanja mjesnih organizacija SDS. Posljedice svih ovih okolnosti bile su da se neke sindikalne organizacije više nisu obnovile do Prvog svjetskog rata, što je izazvalo znatno osipanje sindikalnog i partijskog članstva. To je bila opšta pojava u Bosni i Hercegovini, pa i u Banjaluci. Do 7. avgusta 1913. obnovljene su u Banjaluci sljedeće sindikalne organizacije: drvodjeljskih, kožarsko-prerađivačkih radnika, radnika životnih namirnica, tvorničko-nadničarskih i nekvalificiranih radnika.

[7] *Arhiv Komunističke partije Bosne i Hercegovine. Socijalistički pokret u Bosni i Hercegovini 1905-1919*. Sarajevo, 1951. Tom II.; I. Hadžibegović, *Postanak radničke klase*, str. 339-360. Podaci se odnose na stanje u februaru mjesecu navedenih godina.

Izbijanjem Prvog svjetskog rata prekinut je rad radničkih organizacija u Banjaluci. Osim mobilizacije radnika u vojsku, srpsko stanovništvo je odvođeno u logore i na prisilne radove na izgradnji puteva i vojnih objekata. Organizacije se obnavljaju krajem rata i u prvim mjesecima poslije njegovog završetka kada dostižu do tada neslućen broj od 900 članova.

Socijalistički radnički pokret u Banjaluci do Prvog svjetskog rata razvijao se kao integralni dio radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini. Njegove sindikalne organizacije i mjesna organizacija bavile su se nizom pitanja koja su bila u središtu ekonomskog i političkog života u zemlji i izvan nje. Njihova kritika apsolutističke vladavine, ostatka feudalizma, agresivnog klerikalizma, a posebno kritika rada buržoaskih političkih partija, koje zbog svog klasnog egoizma zapostavljaju interese naroda, predstavljala je značajan korektiv u političkom i socijalnom životu Banjaluke. Borba za demokratski ustav i sabor zasnovan na opštem pravu glasa bila je nerazdvojno vezana s borbom za politička prava građana (sloboda sastajanja i udruživanja, sloboda štampe i dr.). Samo od sredine 1911. do sredine 1913. godine Mjesna organizacija SDS održala je, prema nepotpunim podacima, 10 javnih skupština kojim je prisustvovalo preko 4.000 ljudi, 15 predavanja iz oblasti ideološkog i političkog obrazovanja radnika sa 750 slušalaca i veliki broj odborskih sjednica.

Mada su svjetski i unutrašnjopolitički događaji pred Prvi svjetski rat bili u središtu interesovanja čitave socijalne demokracije, ona nikad nije zapostavljala pitanje organiziranja proletarijata, njegovu ekonomsko-socijalnu borbu, buđenje klasne svijesti i podizanje kulturnog nivoa radničke klase. U tom smislu poseban značaj imala su socijalistička štampa i literatura, a u uslovima nepovoljne strukture radničke klase uokvirene agrarnim društvom i drugi konkretni oblici rada. Od 1906. do 1914. godine banjalučko radništvo slavi Prvi maj. Na tim manifestacijama okuplja se svake godine od 300 do 500 ljudi. Vođeno je više tarifno-štrajkačkih akcija, održavane su javne narodne i radničke skupštine protiv skupoće, loše komunalne politike gradskih vlasti, o uvođenju potpunijeg socijalnog osiguranja itd. Samo u toku 1911. i 1912. godine Međustrukovni odbor u Banjaluci priredio je 15 zabava, a u zajedničkoj biblioteci imao je 115 knjiga.

MODRIČA 1878-1918.

Prodiranje glavne kolone austrougarske vojske (VII divizije) od Broda i Šamca prema Sarajevu, pod komandom generala Filipovića, pratile su teške borbe u dolini Bosne, počevši od sukoba kod Maglaja (3. i 5. VIII 1878), što je bilo samo uvod u bitke u kojima su najteže stradali bosanska Posavina i kraj oko Doboja (područje opercije XX divizije). "Napredovanje uz borbe iz Šamca do Gračanice (4. VIII) i Tuzle (9/10. VIII) bilo je ugroženo ustankom u Gračanici, tako da su se austrougarske čete morale povući u Doboj, gdje su od 15. avgusta do 5/6. septembra vodile teške borbe. Tek nakon nove mobilizacije austrougarskih četa počinje drugo osvajanje Posavine uporedo iz Doboja i Šamca koje se završava krajem septembra izbijanjem na Drinu i zaposjedanjem Zvornika."[1] Pošto se Modriča nalazila na području najtežih borbi, sigurno je da se bošnjačko stanovništvo uključilo u otpor okupaciji, ali za sada ne raspolažemo detaljnim podacima o tome, kao ni o držanju srpskog i hrvatskog stanovništva ovog kraja.

U prvom austrougarskom popisu stanovništva 1879. godine Modriča je upisana kao trgovište, opština i politička ispostava u gradačačkom srezu, koji je pripadao donjotuzlanskom okrugu. U okviru modričke političke ispostave tada se nalazilo više seoskih opština: Babešnica, Dobrinja, Garevac, Kladari, Miloševac, Mrka Ada, Riječani i Vranjak, sa ukupno 25 sela. Uvođenjem nove administrativno-upravne podjele, 1. jula 1880. godine, u Modriči je ukinuta politička ispostava, pa se u popisu stanovništva 1885. godine javlja kao trgovište i katastarska opština s 13 seoskih opština i 34 sela. Tek u popisu stanovništva 1895. godine tačno je precizirano koja na-

---

[1] Ferdinand Hauptmann, *Die Osterreischisch-ungarische Herschaft in Bosnien und der Herzegovina 1878-1918. Wirtschaftspolitik und Wirtschaftsentwicklung*. Graz, 1983, str. 7-9.

selja obuhvata Modriča: Ciganluk, Gaj, Katane, Latini, Lug, Oteža, Srpska Varoš, Stara Čaršija, Šić i Turska Varoš. U ovom popisu sporna su dva sela, i to Oteža koja je upisana i u Modriču i u Dobrinju, te Gaj, upisan u Modriču i Tarevce.[2]

Novom organizacijom gradskih opština 1897. godine Modriča dobija status gradske opštine, odnosno, uvrštena je u 66 gradskih opština Bosne i Hercegovine. Modriča više nije trgovište nego grad. U njoj je bio namješten opštinski bilježnik kao predstavnik vlasti, oružnička postaja i vojna pošta – telegrafska i telefonska.

* * *

Demografska kretanja stanovništva u Modriči bila su slična globalnim kretanjima u Bosni i Hercegovini. Izvjesna odstupanja izazvana su specifičnim razvojem ovoga mjesta nakon okupacije. Stanovništvo Modriče bilo je vjerski i nacionalno izmiješano, za razliku od bliže okoline, gdje su sela bila vjerski i nacionalno kompaktna. Kretanja u strukturi stanovništva nije moguće precizno pratiti, jer su austrougarski popisi stanovništva obavljeni po različitim popisnim principima, tako da su sva poređenja nesigurna, a mnogi autori prvi popis koji je obavljen godinu dana nakon okupacije smatraju manjkavim i gotovo neupotrebljivim. Pošto je ovaj popis iz 1879. godine najbliži osmanskom periodu, što znači da i pored svih nepreciznosti odražava trenutno stanje, mi smo ga ovdje uzeli u obzir.

Priraštaj stanovništva u Modriči 1879-1910. godine

Godina	1879.	1885.	1895.	1910.	Priraštaj 1879-1910.
Broj stanovnika	1985	2264	2729	2462	+577 = 23,43%
Broj kuća	427	487	551	572	+145 = 33,95%

Ukupni broj stanovnika u Modriči bio je promjenljiv i uglavnom je zavisio od teritorijalnog obima prilikom popisa, prirodnog priraštaja, doseljavanja i iseljavanja. Od 1879. do 1910. broj stanovnika se uvećao za 577 ili

[2] *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895*, str. 324.

23,4%, što je iznosilo 0,78% godišnjeg prirasta. Priraštaj u Modriči bio je za oko 41% niži od prosječnog prirasta gradskog stanovništva u Bosni i Hercegovini (64%), što se odrazilo i u činjenici da je ona 1879. godine po broju stanovnika bila na 28, a 1910. godine na 30 mjestu u Bosni i Hercegovini. Nešto vjernija statistička slika dobija se ako se uporede pojedini popisi: 1879-1885. priraštaj iznosi 14,05% ili 2,3 godišnje, 1885-1895. stanovništvo se povećalo za 20% ili 2,01% godišnje i 1895-1910. broj stanovnika je opao za 258 ili za 9,4%, što godišnje čini manjak od 0,62%.

Više svjetla u kretanje stanovništva unosi pregled po konfesijama, s obzirom na to da su pojedine vjerske grupacije imale nejednak demografski rast.

Vjerska struktura stanovništva u Modriči 1879, 1885, 1895, 1910.

Godina popisa	Muslimani	Pravoslavni	Katolici	Jevreji
1879.	1.433	468	79	5
1885.	1.616	529	112	7
1895.	1.913	552	255	9
1910.	1.786	477	190	9
± 1879 – 1910.	+ 353 = 24,63%	+ 9 = 1,88%	+ 111= 139,24%	+ 4 = 80%

Konfesionalna struktura stanovništva Modriče izražena u procentima

Konfesija	1879.	1885.	1895.	1910.
Muslimani	72,19	71,38	70,10	72,55
Pravoslavni	23,58	23,37	20,23	19,37
Katolici	3,98	4,94	9,34	7,71
Jevreji	0,25	0,31	0,33	0,37

Na demografska kretanja muslimanskog stanovništva, koje je u cijelom ovom periodu bilo najbrojnije u Modriči, uticalo je iseljavanje u Tursku, naročito poslije Aneksije 1908. godine.[3] Tada se iz Modriče iselilo oko 30

[3] Za proučavanje stanovništva u Modriči veliku zaslugu ima Milenko S. Filipović, koji je u dva navrata objavio monografije o ovom mjestu: *Modriča*, Skoplje 1932. i *Modriča nekad i sad*, Sarajevo, 1958.

porodica. Bez obzira na to što se u razdoblju od 1878. do 1918. godine u Modriču uselilo 18 rodova s 35 domaćinstava, uglavnom iz susjednih sela i obližnjih varoši, nije se mogao nadoknaditi manjak koji je nastao iseljavanjem nakon Aneksije 1908. godine, tako da se u razdoblju 1895-1910. pokazuje demografsko nazadovanje za 127 lica ili 6,63%. Samim tim značajno se izmijenio sastav muslimanskih rodova u Modriči, jer su neki sasvim iselili (Vejzovići, Hadžići, Golubovići, Avdići i Rustembegovići), a drugi doselili.[4]

Demografsko nazadovanje pravoslavnog stanovništva bilo je očigledno, pošto je 1910. bilo samo 9 lica ili 1,88% više nego 1879. godine. Opadanje broja pravoslavnog stanovništva naročito se pokazuje u razdoblju 1895-1910, kada se iselilo 75 lica ili 13,58%, dok je prirodni priraštaj izostao. U razdoblju od 1878-1918. godine u Modriču se iz okolnih sela i susjednih varoši uselilo svega 5 pravoslavnih rodova sa 6 domaćinstava.[5]

Katoličko stanovništvo bilježilo je najveći rast 1879-1895. godine. U tom razdoblju, broj katolika se povećao za 176 lica ili 222,78%. U narednom 15-godišnjem razdoblju broj katolika je opao za 65 lica ili za 25,49%, što se objašnjava odlaskom stranih doseljenika koji su radili na poljoprivrednoj stanici. U cijelom austrougarskom periodu u Modriču se naselilo ukupno 9 rodova s 13 porodica, koje su vodile porijeklo iz drugih krajeva Bosne i iz prečanskih mjesta.

Prvi podaci o broju stranih doseljenika u Modriču zabilježeni su u popisu stanovništva 1885. godine. Tada je u Modriči bilo upisano 17 doseljenika iz Austro-Ugarske. U narednom popisu, iz 1895. godine, broj stranih doseljenika se znatno uvećao i tada ih je bilo 92 i to 7 iz austrijske polovice Monarhije, 83 iz ugarske i 2 iz drugih država. Useljavanje stranaca bilo je najviše uslovljeno osnivanjem poljoprivredne stanice u Modriči.

* * *

Prvi precizniji podaci o socijalnoj strukturi stanovništva u Modriči za vrijeme austrougarske vladavine dati su u popisu stanovništva iz 1885. go-

[4] Vidi opširnije: M. S. Filipović, *Modriča nekad i sad*, str. 49, 54, 57, 60-61.

[5] M. S. Filipović, *Modriča nekad i sad*, str. 69.

dine.[6] Tada je socijalna struktura privredno aktivnih muških lica izgledala ovako:

Od ukupno 721 lica bilo je:	
Opštinskih činovnika	1 (0,14)
Učitelja	9 (1,25)
Sveštenika	3 (0,41)
Aga i begova	9 (1,25)
Slobodnih seljaka	350 (48,54)
Kmetova	1 (0,14)
Posjednika kuća i rente	4 (0,55)
Trgovaca i zanatlija	119 (16,50)
Pomoćnih radnika, nadničara, sluga	206 (28,57)
Ostalih muških stanovnika preko 16 godina starosti	19 (2,63)
Žena i djece	1.543

Iz ovog pregleda vidi se da je 1885. godine u Modriči bilo 721 privredno aktivno lice, koja su izdržavala 1.543 članova domaćinstva, što u procentima iznosi: aktivnih 31,85%, izdržavanih 68,15%. Od poljoprivrede kao glavnog izvora egzistencije živjelo je 360 privredno aktivnih lica ili 49,93%, a od svih drugih zanimanja 361 ili 50,07%. (Ovdje su popisani samo muškarci koji privređuju u pojedinom zanimanju, tako da ovo ne pruža sasvim tačnu sliku privredno aktivnih lica).

U socijalnoj strukturi Modriče 1885. godine dominatne su tri socijalne skupine: slobodni seljaci 350 (48,54%), pomoćni radnici, nadničari i sluge 206 (28,57%) i zanatlije i trgovci 119 (16,50%), što ukupno iznosi 675 privredno aktivnih lica ili 93,62%, dok na sva druga zanimanja otpada 46 lica ili 5,38%.

U popisu od 1895. godine data je samo struktura agrarnog stanovništva, a sve drugo je upisano u skupnu rubriku, tako da nije moguće utvrditi pojedine socijalne skupine, niti ih uporediti s prethodnim popisom. Prema popisu iz 1895. godine, u Modriči je bilo:

---

[6] *Ortschafts und Bevolkerungs Statistik 1885*, str. 144-145.

Socijalna skupina	Domaćina	Rodbine	Ukupno
Zemljoposjednici	54	288	342
Slobodni seljaci	196	765	961
Kmetovi	2	12	16
Ostalo poljoprivredno stanovništvo	14	56	70
Ukupno poljoprivredno stanovništvo	266	1.121	1.387
Ostalo civilno stanovništvo			1.333

Dakle, od ukupno 2.720 lica od poljoprivrede je živjelo 1.387 lica ili 50,99%, a od drugih zanimanja 1.333 ili 49,01%, što ne pokazuje bitna odstupanja u globalnoj socijalnoj podjeli iz 1885. godine, ali su očite izvjesne promjene unutar sloja agrarnog stanovništva zemljoposjednika i slobodnih seljaka.

Prema popisu stanovništva 1910. godine, socijalna struktura u Modriči izgledala je ovako:

Socijalna grupacija	Domaćin	Rodbine	Svega	Postotak od ukupnog stanovništva
Zemljoposjednici sa kmetovima	10	44	54	2,19%
Zemljoposjednici bez kmetova	37	160	197	8,00%
Slobodni seljaci	161	778	939	38,14%
Kmetovi	2	16	18	0,73%
Ostalo poljoprivredno stanovništvo	101	296	397	16,12%
Ukupno popljoprivredno stanovništvo	311	1.294	1.605	65,19%
Ostalo civilno stanovništvo	-	-	857	34,81%

U toku 15-godišnjeg perioda (1895-1910), u Modriči je došlo do znatnih pomjeranja u socijalnoj strukturi stanovništva u korist agrarnih skupina. Sve do 1895. godine, oko polovine modričkog stanovništva živjelo

je od agrara, druga polovina od zanimanja izvan agrarne privrede. Unutar agrarne skupine dogodile su se sljedeće promjene:

Socijalna skupina	1985.	1895.	1910.
Zemljoposjednici	9	54	47
Zemljoposjednici sa kmetovima	-	-	10
Zemljoposjednici bez kmetova	-	-	37
Slobodni seljaci	350	196	161
Kmetovi	1	2	2
Ostalo poljoprivredno stanovništvo	-	14	101

Iz navedenih podataka jasno se vidi da se u Modriči od 1885. do 1910. godine odvijala intenzivna ekonomsko-socijalna diferencijacija, koja je posebno zahvatila skupine zemljoposjednika i slobodnih seljaka. Socijalna skupina zemljoposjednika uvećala se 1885-1895. godine za četiri puta, da bi se do 1910. godine, usljed iseljavanja bošnjačkih porodica u Osmansko carstvo, njihov broj smanjio za 7 domaćinstava. Ovaj proces doseljavanja i umnožavanja zemljoposjedničkih domaćinstava u grad nije nikakva osobenost Modriče, nego naglašena pojava i u drugim bosanskohercegovačkim gradovima u ovom razdoblju. Ipak, najveće promjene dogodile

su se u skupini slobodnih seljaka. Od 1885. do 1895. broj domaćinstava slobodnih seljaka umanjio se za 154 ili 44%, da bi se taj proces nastavio do 1910. u nešto blažem tempu i bilježio dalje opadanje ove socijalne skupine za 35 domaćinstava ili 17,85%. To znači da je od 1885. do 1910. godine u Modriči 67% slobodnih seljaka prešlo u druge socijalne skupine ili se iselilo. Treća socijalna skupina koja se u ovom periodu formirala i izbila na drugo mjesto – ostalo poljoprivredno stanovništvo – predstavljala je sloj bezemljaša, odnosno, sloj osiromašenih bivših kmetova ili slobodnih seljaka, pa se pouzdano može tvrditi da je socijalna diferencijacija u Modriči išla u pravcu osiromašenja brojnih domaćinstava, koja 1910. čine 32,47% agrarnih domaćinstava Modriče. Svako treće domaćinstvo u Modriči koje je živjelo od agrara spadalo je u socijalnu skupinu bezemljaša.

Socijalna struktura modričkog stanovništva koje je osiguravalo egzistenciju izvan agrarnog sektora nije detaljnije praćena nakon 1885. godine, tako da se ona mora pratiti mimo službenih popisa stanovništva. Globalni podaci pokazuju da se nakon 1895. godine neagrarne skupine modričkog stanovništva brzo smanjuju. Od 1895. do 1910. ono je opalo s 1.333 na 857 ili za 476 lica (35,70%). Iz ovih kretanja jasno se vidi da je Modriča krajem 19. i u prvoj deceniji 20. stoljeća bila zahvaćena nazadovanjem gradske privrede, koju su ranije činili relativno razvijena trgovina i zanatstvo. Okupacija zemlje od strane Austro-Ugarske, a posebno izgradnja željezničkog saobraćaja koji je zaobišao Modriču, bitno su uticali na ovakva privredna i socijalna kretanja njenog stanovništva. Takva sudbina zadesila je i neka druga naselja u Bosni i Hercegovini nakon okupacije 1878. godine, koja nisu uspjela da se aktivnije uključe u nove privredne tokove.

Prema popisu stanovništva iz 1895. godine, najbrojniju socijalnu skupinu unutar gradske privrede činili su pomoćni radnici, nadničari i sluge (206 aktivnih lica ili 28,57% svih zaposlenih), a zatim trgovci i zanatlije kojih je bilo 119 ili 16,50% svih zaposlenih. Ove skupine činile su 40,07% svih privredno aktivnih lica u Modriči ili 90,03% svih zaposlenih izvan poljoprivrede. Godinu dana nakon ovog popisa (1886), osnovana je u Modriči poljoprivredna stanica, na kojoj se zaposlio izvjestan broj ljudi koji su bili većinom doseljenici iz drugih zemalja Austro-Ugarske. Osim ovih, u Modriču se doselio izvjestan broj zanatlija i trgovaca sa strane. Očigledno je da useljavanje u Modriču nije nadomještalo iseljena i izumrla domaćinstva, što je neminovno vodilo slabljenju socijalnih skupina unutar gradske privrede.

* * *

Privredni razvoj Modriče za vrijeme austrougarske vladavine nije se bitno razlikovao od mnogih gradskih opština u Bosni i Hercegovini u kojima je većina stanovništva svoju egzistenciju nalazila u poljoprivrednoj proizvodnji. To se poslije 1878. godine dogodilo onim varošicama i gradovima koje su zaobišle željeznički saobraćaj i industrijalizaciju, pa su u novim uslovima nastavljali da žive od tradicionalne gradske privrede (trgovina i zanatstvo) koja nazaduje, zbog čega poljoprivreda dobija dominantno mjesto u privrednom životu. I Modriča, mala varoš bosanske Posavine iz čije se glavne ulice izlazilo u njive i voćnjake, gubila je svoj raniji trgovačko-zanatlijski značaj i sve više zavisila od poljoprivredne proizvodnje. To se nije odnosilo samo na onaj dio gradskog stanovništva koje se u statistikama vodi kao poljoprivredno, nego i za svo ostalo – trgovce, zanatlije i nadničare jer su svi, osim rijetkih izuzetaka, nalazili značajne dopunske izvore prihoda u poljoprivredi. Otuda je 1910. godine agrarna privreda zapošljavala i izdržavala blizu dvije trećine modričkog stanovništva.

Osim obrade zemlje (proizvodnja žitarica i povrća), važne prihode donosilo je voćarstvo, posebno uzgoj šljiva, a mnoga domaćinstva držala su stoku, perad i pčele.

Broj stoke u gradskoj opštini Modriča 1895. i 1910. godine[7]

	1895.	**1910.**	**± 1895 – 1910.**
Broj vlasnika	372	297	75 (20,26%)
Konji	142	135	- 7
Goveda	1.209	1.001	- 201
Ovce	134	84	- 50
Koze	4	20	+ 16
Svinje	187	156	- 31
Ukupno	**1.676**	**1.396**	**- 280 (16,70%)**
Broj pčelara	9	15	+ 6
Broj košnica	46	100	+54 (36 pomoćnih, 64 pletenih)

[7] *Rezultati popisa marve u Bosni i Hercegovini od 1895.* Sarajevo, 1896, str. 184-185.; *Rezultati popisa stoke u Bosni i Hercegovini od godine 1910.* Sarajevo, 1912, str. 43.

U Modriči je 1910. godine upisan i sljedeći broj peradi: gusaka 54, pataka 117, kokoši 1.896 i pura 53, što ukupno iznosi 2.120 komada.

Iz gornje tabele vidi se da se od 1895. do 1910. godine u Modriči smanjio i broj vlasnika stoke i broj grla. Po jednom vlasniku bilo je 1895. godine 4,50 grla, a 1910. godine 4,65, što čini neznatno povećanje od 0,15 grla. Po jednom stanovniku opštine bilo je 1895. godine 0,61 grlo, a 1910. godine 0,56. Opadanje broja vlasnika i broja grla stoke u gradskoj opštini bilo je u skladu sa ekonomsko-socijalnom diferencijacijom koja se odvijala u ovom razdoblju.

* * *

Poljoprivredna stanica u Modriči osnovana je 1886. godine,[8] sa zadatkom da djeluje kao ogledno dobro, poljoprivredna škola i poljoprivredni savjetnik za cijelu bosansku Posavinu. S obzirom na to da je stanica smještena u bosanskohercegovačkoj žitnici – Posavini – njen najvažniji zadatak bio je da se bavi racionalnom obradom zemlje, a srazmjerno njegovoj ulozi i stočarstvu je trebalo posvetiti odgovarajuću pažnju. Kao ogledno dobro imala je zadatak da primjenjuje savremene agrotehničke mjere i tekovine nauke, s tim što je primjena modernih tehničkih sredstava morala biti primjerena ekonomskim mogućnostima posavskih seljaka. Zbog toga su na stanici uvedene u proizvodnju samo one mašine i alatke koje je mogao kupiti i koristiti prosječan poljoprivrednik.

Poljoprivredna stanica bila je podignuta u modričkom polju, s arondiranom površinom od oko 330 ha. Stanične zgrade bile su podignute oko prostranog dvorišta i sačinjavale su ih: stambene zgrade za upravnika, stručno osoblje i učenike, štale za rasplodnu i tegleću stoku, telad i perad, ambar za žito, gumno, tri sušare za kukuruz, pekara, kovačnica i vešarnica.

Površina stanične zemlje i njena namjenska struktura ostale su nepromijenjene sve do 1908. godine. Tada se površina stanične zemlje povećala za 3,7 ha, formirani su pašnjaci na površini od 6,9 ha, a neproduktivno zemljište smanjeno je sa 9,5 ha na 7,5 ha, dok su 1910. godine vrtovi pre-

[8] Poglavlje o poljoprivrednoj stanici u Modriči napisano je na osnovu slijedećih izvora: *Die Landwirtschaft in Bosnien und der Herzegovina*, str. 103-107 i str. 115-117.; Izvještaji o upravi Bosne i Hercegovine od 1906. do 1911. godine.

tvoreni u livade (1,90 ha). Osnovno produktivno zemljište bile su njive i od početka do kraja ovog perioda njihova površina se kretala od 317 do 319 ha.

Pošto je stanična zemlja bila dobro arondirana, izdijeljena je na površine od po 10 ha, između kojih su vodili široki putevi, a na rubovima je bilo zasađeno voće. Na njivama je uzgajana pšenica, kukuruz, zob, šećerna repa i krmno bilje (crvena djetelina, stočna repa i dr.).

Poljoprivredna stanica u Modriči, s obzirom na funkciju i zadatke, raspolagala je izvjesnim brojem priplodne i radne stoke, a za vlastite potrebe uzgajan je i izvjestan broj peradi.

Za obradu stanične zemlje korišteno je 5 do 7 pari konja i oko 20 pari volova. Pošto je na cijelom području Posavine bilo rašireno goveče koje je bliski srodnik ugarskog stepskog govečeta, stanica je nastojala da upravo uvozom iz Mađarske poboljša domaću pasminu goveda, posebno na prostoru između Bosne, Save i Drine. Stanica je držala svinje berkširske rase.

Proizvodnja mesa i mlijeka nije imala većeg značaja za ekonomiju stanice. Stoka nije tovljena u te svrhe, a ostatak mlijeka je prodavan ili pretvaran u kajmak i puter.

Poljoprivredna stanica u Modriči, kao i tri ostale u Bosni i Hercegovini, osnovana je kao samostlno preduzeće na čijem čelu se nalazio teorijski i praktično obrazovan poljoprivredni stručnjak.[9] Ipak, vrhovno vodstvo poljoprivrednih stanica u stručnom i administrativnom pogledu pripadalo je Poljoprivrednom birou administrativnog odjeljenja Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu, koje je nadziralo i vodilo sve druge poljoprivredne poslove. Politička vlast u čijoj se oblasti nalazila stanica nije imala nikakve ingerencije u stručnom vođenju stanice. Ona je imala samo pravo nadzora nad raspolaganjem i čuvanjem erarnog (državnog) imetka. Lokalne vlasti i sreski uredi u čitavom regionu bili su dužni da veoma aktivno sarađuju sa stanicom u provođenju svih akcija oko raspodjele rasplodne stoke, sjemena i provođenja drugih mjera koje vodi stanica.

[9] Od osnivanja poljoprivredne stanice u Modriči do 1918. godine stručnim i administrativnim poslovima stanice rukovodili su stranci: Vybiral Anton, Stoger Edmund, Kral Fridrich von Dobra Voda, Melchar Ladislaus, Sieber Vilhelm, Vajda Carl, Novak Slavoj, Starkowki Anton i Babić Stevan. *Bosnischer Bote-Bosanski glasnik* (adresar) za godine: 1900, 1904, 1907, 1909-1918.

Poseban zadatak poljoprivredne stanice u Modriči bio je da djeluje kao poljoprivredna škola, s ciljem da praktičnom obukom mladih ljudi sa sela obrazuje dobre poljoprivrednike. Pažljivo odabrani učenici imali su radne zadatke, kao i ostali radnici na stanici. Sve što su radili imalo je da posluži racionalnijoj poljoprivrednoj proizvodnji primjerenoj širokim slojevima seoskog stanovništva. Broj učenika u poljoprivrednoj stanici Modriča bio je ograničen na 30 omladinaca između 16 i 20 godina starosti. Oni su na stanici ostajali tri godine. To su trebali biti sinovi slobodnih seljaka i kmetova, koji će nakon napuštanja stanice stečena znanja i vještine primijeniti na vlastitom imanju. Zbog toga je svaki učenik imao obavezu da prođe sve grane poljoprivrednih poslova i na kraju stekne kompletno znanje o ukupnom radu na stanici. U tim poslovima vodili su ih poljoprivredni stručnjaci i iskusni "majstori u poljoprivrednim poslovima". Osim praktične, održavana je i teorijska nastava, koja se sastojala od stručnih predmeta i obuke u čitanju, pisanju i računanju. Nakon tri godine, učenici su polagali praktični i teorijski ispit i dobijali svjedočanstvo. Najbolji učenici dobijali su premiju u vrijednosti jednog kompletnog gvozdenog pluga, ili prema želji učenika, odgovarajuću količinu probranog sjemena, ili 1 grlo rasplodne stoke.

Svaki učenik prilikom dolaska u poljoprivrednu stanicu dobijao je jedno novo odijelo, a jedno je morao donijeti od kuće. Briga oko odjeće, obuće, veša i posteljine išla je na račun stanice. Za svoj rad učenici su bili plaćeni po jednu krunu dnevno, na prvoj godini, a na drugoj i trećoj godini isplaćivan im je još dodatak od 6 kruna mjesečno. Stan im je bio osiguran na stanici, a isto tako i hrana koju su plaćali 25 krajcara od svoje nadnice.

Poljoprivredna stanica u Modriči imala je obavezu da osnuje 3-5 oglednih seoskih imanja, kako bi neposredno uticala na racionalniju obradu zemlje i uzgoj stoke. Vlasnici oglednih imanja obavezivali su se ugovorom da će svoje imanje urediti i voditi tri godine prema uputstvima rukovodioca stanice. Kao odšteta za to davana je jednokratna subvencija u investicione svrhe i bolji prihodi imanja. Prilikom izbora oglednih imanja vodilo se računa da ona budu prosječna i tipična za cijeli kraj, te da ulaganja ne budu nedostižna za normalno seosko domaćinstvo. Sve što je preduzimano trebalo je da posluži glavnom cilju – da se seljaku ponudi primjer koji će ga pokrenuti i podsticati na racionalno privređivanje. Zbog toga su sredstva za ogledna imanja iz zemaljskih sredstava bila ograničena na 100-150 guldena (200-300 kruna) za jedno imanje. Ovaj novac trošen je, uglavnom,

na adaptaciju i poboljšanje privrednih objekata. Sve ostalo, poljoprivredne sprave i alat, sjeme i rasplodnu stoku vlasnik oglednog imanja kupovao je pod istim uslovima kao i drugi poljoprivrednici. Ako je vlasnik oglednog imanja dobio sjeme od stanice, bio je obavezan da ga vrati od prve ljetine. Na oglednim imanjima bilo je obavezno gajenje krmnog bilja, djeteline i repe, a isto tako voća i povrća. Poklanjana je posebna pažnja ispravnom gajenju stoke, te pripremanju i smještaju stočne hrane. Sve ove poslove, prema uputama stanice, morao je da obavi vlasnik imanja raspoloživom radnom snagom. Od posebne važnosti za racionalno privređivanje bilo je da se seljak privikne na stalan rad i da sve poljoprivredne poslove, naročito sjetvu i žetvu, obavlja blagovremeno.

Mada se u ovom trenutku ne raspolaže svim detaljnim podacima o ukupnom učinku poljoprivredne stanice u Modriči, na osnovu navedenih podataka može se zaključiti da su njeno osnivanje i rad do 1918. godine imali dalekosežan značaj ne samo za Modriču i njenu okolinu, nego i za cijelu bosansku Posavinu. Poljoprivredna stanica u Modriči bila je promotor racionalne obrade zemlje i uvođenja boljih pasmina stoke. Njen učinak mora se posmatrati i kroz prizmu nekoliko ograničavajućih faktora, kao što su kmetski odnosi i nezainteresiranost kmeta za unapređenje poljoprivredne proizvodnje, jer je povećanim ulaganjem i naprezanjem povećavao prihode age i države na vlastiti račun. Na zemlji su bili stvoreni takvi pravni odnosi da ni aga, ni država nisu mogli prisiliti kmeta na bolju i racionalniju obradu zemlje, ukoliko on sam nije prihvatao novine. Bez obzira na to što je država sa svoje strane i iz vlastitog interesa imala dobre namjere i vršila izvjesna ulaganja u modernizaciju poljoprivrede, finansijska sredstva nisu bila dovoljna da bi se u uslovima neznatne ekonomske snage seljaštva, njegove konzervativnosti i kmetske nezainteresiranosti ostvarili veći rezultati.

Ipak, bez obzira na sve navedene teškoće, proizvodnja žitarica u Bosni i Hercegovini od 1882. do 1914. godine povećala se za 224%. Povećana proizvodnja nije bila rezultat znatnijeg povećanja obradivih površina, nego, djelimično, primjene novih agrotehničkih mjera. Uvođenje niza korisnih novina pozitivno se odrazilo na produktivnost. Međutim, to nije bila zasluga samo poljoprivrednih stanica, već i drugih institucija, kao što su putujući poljoprivredni učitelji, kotarske pripomoćne zadruge, rasadnici, stanice i zaklade za bikove i slično. Velika tekovina bila je primjena đubriva i prelazak s tropoljnog sistema na plodored.

* * *

Razvoj trgovine i zanatstva u Modriči za vrijeme austrougarske vladavine nije tekao uvijek ravnomjerno i uzlaznom linijom, jer su se obje ove grane gradske privrede morale prilagođavati novim uslovima. Modriča je ostala izvan neposrednog željezničkog saobraćaja, a uključivanje Bosne i Hercegovine u austrougarsko carinsko područje, 1879. godine, pokrenulo je tradicionalno bliske poslovne veze modričkih trgovaca i zanatlija s Beogradom i drugim srbijanskim gradovima. Zahvaljujući dobroj tradiciji i opštoj konjukturi u prvim godinama okupacije, modrička trgovina i zanatstvo su se još uvijek dobro držali. Kada su se uslovi u zemlji normalizirali i počeli djelovati novi tržišni odnosi, u Modriči su se počele osjećati posljedice prilagođavanja novim uslovima. Trgovci su morali tražiti nove poslovne veze i odnose, a zanatlije su, ograničene jakom esnafskom tradicijom, trpjeli konkurenciju jeftinije industrijske robe iz Monarhije. I jedni i drugi morali su se prilagođavati novom ukusu i navikama. Stare zanate potiskuju novi, moderniji zanati većih tehničkih i tehnoloških zahtjeva. Pojedini trgovci i zanatlije se ne snalaze u novim uslovima, pa stagniraju i propadaju, a na njihova mjesta postepeno dolaze drugi iz redova domaćih ljudi ili doseljenika.

Prema Trgovačkom zakonu za Bosnu i Hercegovinu, koji je stupio na snagu 1. novembra 1883. godine u Modriči je obavezu sudskog protokoliranja imala svaka trgovačka radnja u Modriči koja je godišnje ostvarivala najmanje 400 kruna čistog prihoda. Na osnovu tog zakona protokolisano je: 1884. godine 15 trgovina, 1906. godine 11, 1912. godine 17, a najveći broj – 23 firme – dostignut je 1918. godine.

Protokolirane trgovačke radnje u Modriči od 1884. do 1918. godine[10]

Naziv firme	Godina protokol.	Do kada radi
1. Braća J. Krekić	1884.	
2. Braća Nikolić	1884.	1910.

›

[10] Spisak trgovaca u Modriči sačinjen je na osnovu originalnog spiska sudskih protokoliranih trgovina od 1883-1886: *Verzeichiss sammtlicher in Bosnien und der Herzegovina Models gerichlich zusammengestelt auf Grund der gerichtichen Handelsregister*. Sarajevo, 1886. *Bosnischer Bote – Bosanski glasnik*, za godine: 1900, 1904, 1907, 1909-1918. U Modriči je postojalo više trgovina, ali sve nisu podlijegale obavezi protokoliranja.

3. Risto i Stevo Marković	1884.	
4. Braća Odžaković	1884.	
5. Braća Popović	1884.	
6. Jefto Janković	1884.	
7. Mitar Stojanović	1884.	
8. Majer Lövi	1884.	Posluje do 1905, obnovljena – 1918
9. Niko Mihajlović	1884.	Od 1916. Joka do 1918.
10. Dimšo Marković	1884.	1918
11. Mehmed Alijagić	1884.	Od 1890. Uključuju se Alija i Omer i radi do 1912.
12. Pero Mitrović	1884.	Od 1906. Đorđo Pere Mitrovića, do 1918
13. Jančo Janković	1884.	Od 1906. Janković Janča sinovi, radi do 1912.
14. Hadži-Husejin Kovačević	1884.	
15. Jovica Maksimović	1884.	
16. Matić Niko	1885.	1918.
17. Nikolić Pero i sin	1891.	1918.
18. Patković Jovo	1895.	1918.
19. Pejić Marko	1896.	1918.
20. Petrović Niko	1890.	1912.
21. Karabegović Dautbeg	1898.	1900.
22. Pelesić Zaim	1902.	1918.
23. Mitrović braća	1905.	Od 1906. Mitrović Risto i Svetozar radi do 1918.
24. Marković Milan M.	1906.	1918.
25. Koljić Ilija	1908.	Od 1913. i sin 1918.
26. Nikolić Simo (Pačulji)	1908.	1918.
27. Aleksić i Nikolić	1910.	1918.
28. Nikolić Niko (Pačulji) i sin	1910.	1918.
29. Ganibegović Mehmed i brat	1910.	1913.
30. Blagojević Jovo	1911.	1918.
31. Lončarević Ilija	1911.	1918.
32. Đonlagić Ago	1913.	1918.

33. Zečić Hakija	1913.	1918.
34. Marković M. Simo	1914.	1918.
35. Patković A. J.	1915.	1918.
36. Alijagić Omeraga	1917.	1918.

Od 1884. do 1918. godine u Modriči je sudski protokolirano ukupno 36 trgovačkih firmi. Od 15 trgovina protokoliranih 1884. godine, do kraja vijeka održalo se osam, a do 1918. godine 4. Podaci jasno pokazuju da su modričku trgovinu za vrijeme austrougarske vladavine držali srpski trgovci, jer je od 15 trgovina bilo 12 srpskih, 2 bošnjačke i 1 jevrejska. Na kraju austrougarske vladavine, 1918. godine, od 23 protokolirane firme bilo je 16 srpskih, 4 bošnjačke, 2 hrvatske i 1 jevrejska. Gotovo svi trgovci bavili su se trgovinom mješovitom robom, a samo su dva bila specijalizirana za trgovinu poljoprivrednim proizvodima. Prestanak rada pojedinih trgovina, a njih je u ovom razdoblju bilo 13, može se objasniti iseljavanjem, izumiranjem porodica i lošim poslovanjem. Prema broju protokoliranih firmi, modrička trgovina počinje da oživljava tek nakon Aneksije 1908. godine i to u godinama 1910, 1911. i 1913, dok su u toku rata osnovane samo dvije nove trgovine.

Ugostiteljstvo u Modriči nije bilo razvijeno za vrijeme austrougarske uprave. Osim relativno brojnih tradicionalnih kafana i mehana, zabilježeno je 1903. godine da postoji gostionica s prenoćištem za 3-4 putnika, čiji je vlasnik bila Mileva Trifunović. Kao gostioničar spominje se 1915. godine Jovo Janković, a 1917. Katarina Jovanović registrirala je gostionicu s prenoćištem za 2 putnika.

Malo je konkretnih podataka o razvoju zanata u Modriči za vrijeme austrougarske vladavine. Sigurno je da su u njoj bili zastupljeni razni zanati, neophodni za podmirenje potreba varoškog i seoskog stanovništva: mesarski, pekarski, cipelarski, opančarski, kovački, kolarski, terzijski, abadžijski, berberski, kalajdžijski, ćurčijski i dr. Sve do 90-tih godina 19. stoljeća modričke zanatlije imali su svoje ustabaše, esnafske majstore, što znači da se esnafska tradicija održala na osnovi slobodnog potčinjavanja zanatlija, oko četiri decenije nakon ukidanja esnafa (1851. godine). Na osnovu spiska skupštinara srpsko-pravoslavne crkvene opštine u Modriči, krajem 19.

i početkom 20. stoljeća, može se približno rekonstruirati broj i vrsta zanata kojima se bavilo srpsko stanovništvo u Modriči.[11]

Ime i prezime		Zanimanje
1.	Savo Lazić	Abadžija
2.	Spasoje Božić	Pekar
3.	Jovo Stjepić	Opančar
4.	Risto Jovičić	Mehandžija
5.	Todor Mikičić	Kočijaš
6.	Simo Mikičić	Abadžija
7.	Kosta Kostić	Opančar
8.	Niko Krekić	Abadžija
9.	Stavro Krekić	Terzija
10.	Božo Milivojević	Pekar
11.	Cvijan Stanišić	Abadžija
12.	Blagoje Marić	Kafedžija
13.	Niko Jovanović	Mehandžija
14.	Niko Mitrović	Abadžija
15.	Tuno Tanacković	Pekar
16.	Miroslav Đurić	Pekar
17.	Siniša Lulić Nikolić	Abadžija
18.	Mihajlo Mikičić	Opančar
19.	Pero Božić	Opančar
20.	Mihajlo Blagojević	Opančar
21.	Marko Miličević	Pekar
22.	Dušan Popović	Cipelar
23.	Simo Stokić	Kočijaš
24.	Đorđe Josipović	Kafedžija
25.	Krsto Petrović	Pekar i puškar
26.	Cvijan Radovanović	Kafedžija
27.	Ilija Ilić	Akindžija
28.	Cvijan Stojanović	Terzija
29.	Stojan Jovanović	Pekar
30.	Jakov Stojanović	Opančar

[11] Regionalni arhiv Doboj. Fond Srpska pravoslavna crkveno-školska opština 1883-1910. Spisak skupštinara srpsko-pravoslavne crkvene opštine Modriča.

Ime i prezime		Zanimanje
31.	Risto Nikolić	Zidar
32.	Trifko Jovanović	Pekar
33.	Jovo Aleksić	Gostioničar
34.	Mihajlo Ilić	Opančar
35.	Toša Đorđević	Terzija
36.	Simo Mirković	Cipelar
37.	Mihajlo Dujić	Opančar
38.	Simo Simić	Lončar
39.	Nikola Stefanović	Kolar
40.	Lazo Stanišić	Cipelar

Iz pregleda se vidi da se srpsko stanovništvo u Modriči bavilo ograničenim brojem zanata – pekari 8, opančari 8, abadžije 7, terzije 3, cipelari 3, kafedžije i mehandžije 6, kočijaši 2 i po jedan zidar, kolar i lončar. Među njima nema kovača, mesara, brijača i slično.[12]

Bez obzira na to što nema konkretnih podataka o svim zanatima u Modriči, osim navedenih o srpskom stanovništvu, vidi se da je ovo mjesto nakon austrougarske okupacije zahvatilo propadanje starih i pojava nekih novih zanata. Nestale su ćurčije, terzije su potisnute od strane abadžija, održao se samo jedan puškar koji je, uz to, bio i pekar, a uz opančare se pojavljuju i cipelari.

Modrički trgovci i zanatlije prodavali su svoju robu na lokalnom tržištu, ali su i izvozili određene proizvode (naročito suhe šljive) i u druge krajeve. Roba je prenošena tovarnim konjima i otpremana na udaljenija tržišta. Značajan vid razmjene dobara između sela i grada, pa i cijelih područja bili su godišnji vašari na koje je donesena najrazličitija roba i dogonjeno mnogo stoke. U Modriči je godišnji vašar ustanovljen 1896. godine i održavao se 13. juna sve do 1900. godine, kada je godišnji vašar pomjeren na 8. septembar, a od 1906. godine vašar je održavan i 21. novembra. Sedmični pazarni dan bio je petak. Godišnji vašari nisu imali samo ekonomski, nego i mnogo širi društveni značaj. Za njih su se brižljivo pripremali svi društveni slojevi i čeljad svih uzrasta. Na vašarima se vršila razmjena dobara, ali su se i

[12] M. S. Filipović, *Modriča nekad i sad*, str. 82.

sklapala prijateljstva i uživalo u raznim vašarskim zabavama. Otuda su oni postajali, u svim manjim mjestima, pravi događaj godine.

* * *

Politički život u Modriči za vrijeme austrougarske vladavine nije imao neke posebne i specifične odlike u odnosu na slična mjesta u Bosni i Hercegovini. Pošto je bila samo dio jednog sreza, politička kretanja u Modriči nije moguće detaljnije pratiti, nezavisno od konteksta nekih opštih ili regionalnih zbivanja.

Modriča, kao i cijela bosanska Posavina, nije bila zahvaćena velikim i dugotrajnim ustankom od 1875. do 1878. godine, pa samim tim nije prije okupacije bila izložena pustošenjima koja su doživjeli ustanički krajevi. Okupacijom 1878. godine stanje u bosanskoj Posavini se bitno promijenilo, jer se ulasku okupacionih četa suprotstavilo bošnjačko stanovništvo. Zbog njegovog žilavog otpora, najteže posljedice vojnog zaposjedanja Bosne i Hercegovine 1878. godine pretrpjela je bosanska Posavina, koja je dva puta osvajana.

Koliki je bio udio bošnjačkog stanovništva Modriče i njene okoline u pružanju otpora okupaciji za sada nije moguće određenije utvrditi, ali se sigurno može pretpostaviti da ono nije ostalo izolirano od ovog pokreta i posljedica koje su iza toga slijedile. Grubi obračuni s učesnicima u otporu Okupaciji dugo su se pamtili i izazivali nezadovoljstvo bošnjačkog stanovništva prema novoj vlasti, a uskoro su se raspršile nade srpskih kmetova da će novi upravljač riješiti agrarno pitanje u njihovu korist. Zbog toga su se vrlo brzo poslije okupacije, na ovom terenu, kao i u cijeloj zemlji, ispoljila nezadovoljstva prilikom objavljivanja vojnog zakona za Bosnu i Hercegovinu, 4. novembra 1881. godine i za vrijeme hercegovačkog ustanka, koji je izbio u Ulogu 10/11. januara 1882. U političkom izvještaju iz gradačačkog sreza zabilježeno je nezadovoljstvo srpskih kmetova i bogatih bošnjačkih i srpskih porodica zbog objavljivanja vojnog zakona. U jednom izvještaju iz Gradačca stoji: "Mnogobrojna pojačanja trupa u dolini Bosne kao i na putevima preko Brčkog i Bijeljine prema jugu djelovala su, međutim, deprimirajuće te je raspoloženje više rezignirano; imućni dio stanovništva dobro zna da u anarhičnim prilikama može da izgubi. Usljed toga pokazaće se samo nastojanje da se oteža regrutacija pasivnim otporom; na poziv

će se javiti samo vrlo mali broj obveznika, prema mišljenju komandanta stanice."[13]

Nakon zavođenja nove administracije i uspostavljanja reda i mira u zemlji, postupno su izgrađivani politički odnosi koji su se reflektirali i u Modriči. Uz opštinskog bilježnika, kao predstavnika vlasti, ovdje je formirano i opštinsko vijeće (medžlis) koje je formalno birao narod. Ova vijeća postojala su i za vrijeme osmanske vladavine, a imala su savjetodavni karakter u svim upravnim poslovima. U vijeće su birani bogati i ugledni građani, lojalni austrougarskoj vlasti. Vijeća su imala savjetodavni karakter, ali ih je vlast mnogo više koristila, djelujući preko njih na stanovništvo, u smislu prihvatanja njenih političkih i drugih mjera. Opštinsko vijeće u Modriči po sastavu nije odudaralo od uspostavljenih principa. Sačinjavali su ga, uglavnom, bošnjački zemljoposjednici i srpski i bošnjački trgovci. Od 1889. do 1918. godine u opštinsko vijeće birano je ukupno 32 građanina. U početku je Vijeće imalo 5-7, a kasnije 9-11 članova. U tom razdoblju predsjednici su bili: Hadži-Huso Kovačević, Daut-beg Karabegović, Munib Ganibegović i Nuri-beg Mahmutbegović.

Članovi Opštinskog vijeća u Modriči 1889-1918.[14]

1.	Hadži-Huso Kovačević	Zemljoposjednik
2.	Nikola Nikolić	Trgovac
3.	Daut-beg Karabegović	Zemljoposjednik
4.	Ali-beg Hadži-Alibegović	Zemljoposjednik
5.	Niko Mihajlović	Trgovac
6.	Jančo Janković	Trgovac
7.	Husein-aga Hadži-Alagić	Trgovac
8.	Mahmut-beg Mahmutbegović	Zemljoposjednik
9.	Niko Petrović	Trgovac
10.	Munib Ganibegović	Zemljoposjednik
11.	Muharem-beg Karabegović	Zemljoposjednik

[13] Hamdija Kapidžić, *Prilozi za istoriju ustanka iz godine 1882*. Godišnjak istorijskog društva BiH. III, Sarajevo, 1952, str. 277.

[14] Spisak članova Opštinskog vijeća u Modriči sačinjen je na osnovu *Bosnischer Bote – Bosanski glasnik*, od 1896. do1918. godine.

12.	Kasim Pelesić	
13.	Atif Gušić	
14.	Osmo Osmić	
15.	Niko P. Nikolić	Trgovac
16.	Jefto Janković	Trgovac
17.	Marko Pejić	Trgovac
18.	Simo Nikolić	Trgovac
19.	Nuri-beg Mahmutbegović	Zemljoposjednik
20.	Matko Pejić	
21.	Risto Mitrović	
22.	Mehmed Ganibegović	Trgovac
23.	Asim Dubinović	
24.	Mustafa Hadži-Dedić	
25.	Jovo Aleksić	Trgovac
26.	Ljubo Janković	
27.	Marko Martinović	
28.	Hasan Žilić	
29.	Redžo Sadić	
30.	Zaim Pelesić	Trgovac
31.	Nasto Nastić	
32.	Heinrich Pecsy	

Predsjednik Opštinskog vijeća bio je uvijek Bošnjak, a potpredsjednik Srbin. Za vrijeme Prvog svjetskog rata u Vijeću su bila samo dva Srbina i to Ljubo Janković i Nasto Nastić.

Bošnjačko stanovništvo u Modriči aktivno je podržavalo autonomni pokret Bošnjaka, započet u zadnjoj deceniji 19, a završen krajem prve decenije 20. stoljeća. Najznačajnija politička ličnost u tom pokretu, iz redova modričkih Muslimana, bio je Ali-beg Hadži Alibegović, zemljoposjednik i dugogodišnji član Opštinskog vijeća u Modriči. On je bio izabran među 18 predstavnika Muslimanske narodne organizacije, koji su 1907. godine vodili pregovore sa Zemaljskom vladom oko uspostavljanja vjersko-školske autonomije Bošnjaka u Bosni i Hercegovini.[15] Takođe je zabilježeno da je

[15] N. Šehić, *Autonomni pokret Muslimana*, str. 216.

Ali-beg Hadži Alibegović, za vrijeme saborskih rasprava o fakultativnom i obligatnom otkupu kmetova i seljačkog pokreta u Bosanskoj krajini i Posavini, 1911. godine, odlazio u Bijeljinu da tamošnje zemljoposjednike nagovori da se izjasne za obligacioni (obavezni) otkup kmetova. Izgleda da je to činio diskretno, jer se o tome nije javno izjašnjavalo, pošto je većina zemljoposjednika bila za fakultativni otkup kmetova.[16]

Sve do početka 20. stoljeća, politički život Srba u Modriči odvijao se u okviru srpsko-pravoslavne crkvenoškolske opštine, koja je iz doba osmanske vladavine imala dugu tradiciju. Nakon austrougarske okupacije, kada je bila zabranjena upotreba nacionalnog imena, pravoslavna crkveno-školska opština u Bosni i Hercegovini postala je osnovna institucija srpskog nacionalnog pokreta i sve do kraja Kalajevog režima (1903) bila "svoja država u tuđoj državi".[17] Takvu nacionalno-političku ulogu imala je i crkveno-školska opština u Modriči, koja je okupljala srpsko gradsko stanovništvo. Iz spiska skupštinara vidi se da u nju nije bilo uključeno seosko stanovništvo i da joj na čelu stoji odbor sastavljen od najuglednijih srpskih trgovaca. Po sastavu i vođstvu nije se razlikovala od drugih pravoslavnih crkveno-školskih opština u zemlji. Tek sredinom prve decenije 20. vijeka, crkveno-školska opština izgubiće politički značaj, jer će osnivanjem srpskih političkih grupa i stranaka zadržati kulturno-prosvjetnu ulogu, koja će i dalje biti u funkciji nacionalnog pokreta.

Srpsko-pravoslavna crkveno-školska opština u Modriči organizirala je prvu svetosavsku zabavu 1886. godine, a svake naredne godine nadzor vlasti bio je sve veći. Kotarski ured u Gradačcu obavještava Crkveno-školski odbor u Modriči, 17. januara 1888. godine, da mu vraća raspored svetosavske zabave zakazane za 26. januar 1888. godine, s tim što od Odbora zahtijeva da svih 17 tačaka deklamacija i pjevanja naznači u rasporedu i ponovo podnese na odobrenje.[18] Uporedo s pojačanim nadzorom svetosavskih zabava, austrougarske vlasti radile su na pridobijanju srpskog stanovništva u Modriči. Kotarski ured u Gradačcu saopštio je 29. januara 1892. godine srpsko-pravoslavnoj opštini u Modriči da je ministar Kalaj "poklonio

---

[16] M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnjopolitički razvitak*, str. 241.

[17] M. Ekmečić, *Historija srpskog naroda, VI-1*, str. 617.

[18] Regionalni arhiv Doboj. Fond Srpsko-pravoslavna crkveno-školska opština 1883-1910. Akt od 17. 11. 1888.

srpskoj pravoslavnoj crkvi u Modriči sve potrebne crkvene stvari i haljine koje su krasne i skupocjene". U aktu se saopštava da će se svečana predaja poklona obaviti u dvorani Kotarskog ureda u Gradaččcu i stavlja na znanje crkvenoj opštini da o ovom događaju "upozna tamošnji pravoslavni narod" i da na svečanu predaju poklona dođu članovi Crkvenog odbora u što većem broju.[19] U jesen iste godine, Kotarski ured obavještava srpsko-pravoslavnu opštinu u Modriči da je Zemaljska vlada u Sarajevu poklonila ovoj opštini po jedan primjerak Pjenije i Osmoglasnik, autora Tajšanovića i Borića.[20] Iduće godine (14. marta 1893) Crkveni odbor iz Modriče zatražio je 1.900 forinti za opravku crkve. Odgovor je brzo stigao i zatraženo je da Odbor osigura građevinski materijal u vrijednosti 600 forinti i da tada može računati na pomoć od 1.300 forinti.[21] Bez obzira na to što su vlasti nastojale da pridobiju Odbor crkveno-školske opštine u Modriči, a preko njega i srpsko stanovništvo, one u tome nisu uspjele. Srpsko-pravoslavna crkveno-školska opština u Modriči uključila se u borbu za vjersko-školsku autonomiju Srba u Bosni i Hercegovini. U odsudnom trenutku ona je, 1899. godine, uputila žalbu "na mitropolite i austrougarske vlasti" zbog ograničavanja njene samouprave i na taj način potpomagala predstavnike pokreta koji su se u to vrijeme nalazili u Carigradu.[22] Opoziciono raspoloženje srpskog stanovništva prema austrougarskoj vlasti, posebno kmetova, došlo je do izražaja u vrijeme seljačkog pokreta protiv trećine, koji je u ljeto 1910. godine izbio u Bosanskoj krajini i Posavini. Tada se oko Modriče "okupila velika masa seljaka", demonstrirajući svoje nezadovoljstvo postojećim zemljišnim odnosima.[23] Ovaj pokret nastao je u vrijeme diskusija oko izglasavanja Zakona o obligatnom ili fakultativnom otkupu čifluka. Pod uticajem radničkih štrajkova, pokret je nazvan "seljački štrajk", a pripisuje se Kočićevoj propagandi koja je išla za tim da seljaci svojom demonstracijom izvrše pritisak na Sabor i austrougarske vlasti da se agrarni odnosi riješe obligatnim otkupom čifluka. Pokret je uznemirio bošnjačke zemljoposjednike, što je, kao i obično, kada su u pitanju interesi ovog socijalnog sloja, preneseno

---

[19] Isto, Akt od 29. I 1892.

[20] Isto, Akt od 15. XI 1892.

[21] Isto. Akt kotarskog ureda Gradačac od 1. maja 1893.

[22] B. Madžar, *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu samoupravu*, str. 270.

[23] Vojislav Bogićević, *Seljački pokret u Bosanskoj krajini i Posavini 1910. godine*. Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine. II/1950. str. 240.

s klasnog na vjersko-nacionalni teren i plasirano kao misao o ugroženosti čitavog bošnjačkog stanovništva.

Iz navedenih primjera vidi se da se politički život u Modriči do Prvog svjetskog rata odvijao u znaku vjerskog i nacionalnog podvajanja koje austrougarske vlasti podržavaju i podstiču. I bošnjačko i srpsko stanovništvo u Modriči podržavalo je svoje pokrete za vjersko-prosvjetnu autonomiju, koji su u osnovi bili opozicioni prema austrougarskoj vlasti, a kasnije se politički organiziraju u okviru svojih vjerskih i nacionalnih građanskih političkih stranaka koje kod Bošnjaka vode zemljoposjednici, rjeđe intelektualci i trgovci, a kod Srba trgovci i intelektualci. Bilo je pokušaja, 1913. godine, da se u Modriči dobiju glasovi za kandidata Socijaldemokratske stranke, Dušana Glumca, ali u konkurenciji s kandidatima srpskih građanskih stranaka nije imao uspjeha, mada je njegov predizborni govor u Modriči bio primljen sa simapatijama.[24]

Izbijanjem Prvog svjetskog rata i mobilizacijom velikog broja najsposobnijih ljudi, glavni teret privređivanja u zemlji padao je na žensku i dječiju radnu snagu, čija se eksploatacija pojačava naglim poskupljenjem životnih namirnica.

Ljetina je 1914. godine bila dobra i podignuta je bez većih šteta, ali su vojne rekvizicije brzo izazvale oskudicu žita. Već 3. avgusta 1914. godine donesen je zakon kojim je regulirano snabdijevanje stanovništva neophodnim životnim namirnicama u toku rata. U svim mjestima morale su se stvarati rezerve žita i brašna (bili su obuhvaćeni sljedeći artikli: pšenica, ječam, raž, kukuruz, ovas, proso, heljda, brašno i krompir). Zabranjen je svaki izvoz iz Bosne i Hercegovine, bez posebnog odobrenja vojnih vlasti. Također se moralo spriječiti nekontrolirano povećanje cijena životnim namirnicama određivanjem maksimalnih cijena žita i brašna. Osnovu za to dao je Zakon od 7. decembra 1914. godine, kojim je Zemaljska vlada bila ovlaštena da preduzima sve mjere u oblasti poljoprivrede, industrije, trgovine, zanatstva i snabdijevanja stanovništva, koje nalažu posebni ratni uslovi. Poslije toga, 29. marta 1915. godine, uslijedio je Zakon o aprovizaciji stanovništva, kojim je bio reguliran promet žita i brašna. Utvrđena je mjesečna količina po glavi stanovnika, i to 7,2 kg brašna ili 9 kg žita, što znači dnevnu potrošnju od 250 grama brašna ili 300 grama žita po glavi stanovnika. Mjesečni limit u

---

[24] *Glas slobode*, br. 193, od 7. XII 1913. godine. Skupština birača Srba u Modriči.

Ugarskoj iznosio je 18 kg, a u Austriji 10 kg po stanovniku. Normalna mjesečna potrošnja žita po glavi stanovnika procjenjuje se na 18 kg mjesečno, što znači da je bosansko-hercegovačko stanovništvo zakonski moglo dobiti samo polovinu te količine. Stanje je posebno pogoršavala okolnost što su se žitna područja Posavine i Semberije nalazila na pravcu nastupanja armija prema Srbiji. Stanovništvo iz tih krajeva bilo je evakuirano, tako da se nije mogla završiti žetva, niti pripremati naredna sjetva. Posljedice takvog stanja pokazale su se već u aprilu 1915. godine, kada se ustanovilo da do nove žetve ima rezervi žita od 42,5 kg po glavi stanovnika. U maju su uvedene karte za dodjelu hljeba i brašna, a 15 dana kasnije povećana je količina žita za seosko stanovništvo s 300 na 350 grama dnevno po stanovniku, a u gradovima, izuzimajući radnike na teškim poslovima, određena je količina od 200 grama brašna po stanovniku.[25]

Mada je vlada imala sva ovlaštenja i obavezu da prikupi sve viškove žita i uzme u svoje ruke njegovu raspodjelu za gradove, industrijske centre i pasivne srezove, ishrana stanovništva postajala je sve teža. Dugi i iscrpljujući rat trošio je posljednje rezerve hrane. Cijene životnih namirnica od 1913. do 1916. godine porasle su za tri puta, dok su radničke nadnice bilježile jedva 50% povećanja. Zadnje godine rata donosile su još veće teškoće. Cijene osnovnih namirnica, koje je utvrdila vlada 1918. godine, bile su veće za 350-2.300% nego prosječne cijene istih artikala 1914. godine, dok su cijene u slobodnoj prodaji i švercu bile neuporedivo veće.[26]

Rat je veliki broj siromašnih porodica uvukao u pravu borbu za opstanak. Većina ljudi sposobna za rad mobilizirana je u vojsku, a pomoć koju su njihove porodice dobijale ni izdaleka nije osiguravala egzistenciju. Takvo stanje prinudno je uvlačilo u privredni život veliki broj žena i djece. Težak i dugotrajan fizički rad, uz jednoličnu i nedovoljnu ishranu, vodio je porastu raznovrsnih oboljenja i smrtnosti stanovništva.

U svim nedaćama koje su zahvatile Bosnu i Hercegovinu za vrijeme Prvog svjetskog rata, Modriča i njena okolina nisu bile nikakav izuzetak, posebno u odnosu na slična posavska mjesta. Ratna iskušenja i ovdje su najteže osjetili pripadnici srpskog naroda i siromašni slojevi stanovništva uopšte. I u Modriči je bilo zabranjeno djelovanje svih srpskih udruženja i

---

[25] *Bericht uber die Verwaltung von Bosnien und der Herzegovina 1914–1916*, str. 131-132.

[26] *Glas slobode*, broj 73, 18. septembra 1918, str. 3.

rad srpske osnovne škole. Mnogi Srbi su uzeti za taoce, internirani u logore, a mlađi mobilizirani u vojsku. Pustošenja koja su ovi krajevi doživjeli na početku austrougarske vladavine ponavljala su se u još težem obliku od 1914. do 1918. godine, tako da je Modriča ulaskom u novoformiranu jugoslavensku državu u mnogo čemu morala krenuti od početka.

* * *

Pismenost je u gradačačkom srezu 1910. godine bila ispod prosjeka za cijelu zemlju i iznosila je 10,68% ukupnog stanovništva starijeg od 7 godina.

Broj pismenih u gradačačkom srezu 1910. godine (po godinama starosti i vjerskoj pripadnosti)[27]

Godina starosti	Pravoslavni	Muslimani	Katolici	Ostali	Svega
7 do 20	1.035	247	1.156	27	2.465
21 do 39	634	207	542	19	1.402
Preko 30	609	224	545	33	1.411
Svega	2.278	678	2.243	79	5.278

n e p i s m e n i h

Godina starosti	Pravoslavni	Muslimani	Katolici	Ostali	Svega
7 do 20	4.480	5.724	4.102	4	16.791
21 do 39	3.135	3.074	2.657	26	10.312
Preko 30	5.785	5.095	4.695	13	17.019
Svega	13.400	13.893	11.454	43	44.122

Pismenost po godinama starosti (u procentima %)

Godina starosti	Pismenih	Nepismenih
7 do 20	12,80	87,20
21 do 30	11,98	88,02
Preko 30	7,65	92,35

[27] *Die Eregebnisse der Volkszahlung in Bosnien und der Herzegovina 1910*, str. 86.

Pismenost po vjerskim pripadnostima (u procentima %)

	Pismenih	Nepismenih
Pravoslavni	14,52	85,48
Muslimani	4,65	95,35
Katolici	16,37	83,63
Ostali	64,75	35,25

Iz navedenih podataka jasno se vidi da je nešto veći procent pismenih u dobi od 7 do 20 godina starosti nego kod starijih godišta, što je odgovarajući rezultat otvaranja škola poslije okupacije 1878. godine. No, oni, takođe, pokazuju da je mreža osnovnih škola bila toliko nerazvijena da je još uvijek reprodukovala 87,20% nepismene djece i omladine (7-20 godine) gradačačkog sreza. Takođe su očigledne razlike u broju pismenih kod pripadnika pojedinih vjerskih grupacija. Pismenost pravoslavnih bila je veća za 2,57% od prosjeka pismenih u zemlji, a kod muslimana je bila manja za 7,30%, dok je procent pismenosti katoličkog stanovništva premašivao prosjek zemlje za 4,42%, a kod ostlih za 53,80%. Najveći broj pismenih ljudi živio je u gradskim opštinama gradačačkog sreza. Tu su bili službenici u administraciji, razni stručnjaci, učitelji, trgovci, zanatlije i drugi pojedinci. Veći procent pismenog katoličkog stanovništva bio je rezultat useljavanja u gradačački srez pripadnika raznih nacija katoličke vjere. Tada je u ovom srezu bilo ukupno 1.058 doseljenika, od kojih je 649 bilo sa srpsko-hrvatskog jezičkog područja. Veoma nizak procent pismenih Bošnjaka bio je uslovljen time što je statistika bilježila samo poznavanje latinice i ćirilice, a ova pisma se nisu učila u mektebima.

Srpska osnovna škola u Modriči imala je dugu tradiciju prije austrougarske okupacije, a poslije nje radila je u kontinuitetu do 1914. godine, kada joj je, nakon Sarajevskog atentata, zabranjen rad. Rad ove škole organizirala je i finansirala srpsko-pravoslavna crkveno-školska opština, a pohađala su je djeca iz Modriče i okolnih srpskih sela (1888/89. godine u školu su dolazila djeca iz Vranjaka 4, Krečana 3, Skugrića 1) itd. Godišnje je trošila 1.500 forinti (3.000 kruna)[28], koje su davali članovi ove opštine. Iz

[28] Godišnje se troši 1500 forinti i to: kao plata učitelja, učila, knjige, pisaljke, čišćenje, uređenje škole i plata podvornika (60 for.), trošak za opravke i druge školske potrebe (40 for.), za grijanje škole (20 for.), trošak na siromašne učenike – knjige i haljine (40 for.). Svi troškovi za ovu školu podmirivani su dobrovoljnim prilozima imućnih modričkih žitelja.

jednog računa od 22. avgusta 1891. godine, koji je upućen Odboru srpsko-pravoslavne crkveno-školske opštine u Modriči, vidi se koji su udžbenici korišteni, koliko primjeraka je naručeno i po kojoj cijeni.[29]

Te godine, četvororazredna osnovna škola imala je 64 učenika i jednog učitelja. Iz malobrojnih sačuvanih dokumenata vidi se da je rad škole bio najznačajniji oblik djelovanja ove opštine, koji je od njenih članova zahtijevao i najveće materijalne izdatke. Posebna pažnja posvećivana je izboru učitelja koji su se relativno brzo smjenjivali. Od okupacije do 1914. godine bilo ih je 13:[30]

1878-79. godine	Josif Popović
1880-81. godine	Vaso Pavković
1881-83. godine	Kuzman Radoljević
1883-84. godine	Milan Babić
1884-85. godine	Luka Mačkić
1885-87. godine	Vaso Popović
1889-91. godine	Simo Popović
1891-93. godine	Milan Šiljak
1893-94. godine	Stevo Popović
1893-1900 godine	Nikola Milošević
1900-905. godine	Đorđe Stoisavljević
1905-1908. godine	Dionisije Marković
1908-1914. godine	Milan Stambolija

Iz navedenog redosljeda vidi se da su se u prve dvije decenije okupacije učitelji brzo smjenjivali, a u više slučajeva kandidate nije prihvatila vlast, ili nisu ispunjavali uslove crkveno-školskog odbora. Očigledno je da se preko ovih škola prelamala ne samo austrougarska prosvjetna politika, nego i mnogo širi koncept politike prema nacionalnim pokretima u Bosni i Hercegovini.

---

[29] Regionalni arhiv Doboj. Fond: Srpsko-pravoslavna crkveno-školska opština Modriča, 1883-1910.

[30] M. S. Filipović, *Modriča nekad i sad*, str. 97.

Srpsku osnovnu školu imao je Miloševac. Zabilježeno je da je 1891. godine u ovoj školi bilo 22 učenika i 1 učitelj.[31]

Osim mekteba i Srpske osnovne škole, u Modriči je 1886/87. godine otvorena Državna osnovna škola koja je radila bez prestanka do 1918. godine. Zahvaljujući marljivom bilježenju podataka o ovoj školi, koje su prikupljali nastavnici Branko Simić i Halid Dubinović, moguće je bar približno rekonstruirati broj učenika od 1890. do 1918. godine:

Školska godina	Razred	Broj učenika
1890/91.	I-IV	104
1891/92.	I-IV	109
1893/94.	III-IV	22
1895/96.	III-IV	21
1896/97.	III-IV	42
1899/1900.	III-IV	56
1900/01.	III-IV	31
1901/02.	III-IV	45
1902/03.	III-IV	45
1903/04.	III-IV	40
1904/05.	III-IV	38
1905/06.	III-IV	51
1906/07.	III-IV	47
1907/08.	III-IV	39
1908/09.	III-IV	40
1909/1910.	III-IV	42
1910/11.	III-IV	46
1911/12.	III-IV	46
1912/13.	III-IV	52
1913/14.	IV	18
1914/15.	IV	34
1916/17.	IV	31
1917/18.	III-IV	82
1918/19.	IV	23

[31] Mitar Papić, *Historija srpskih škola u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, 1978, str. 133. Vidi i str. 41, 42 i 141.

Narodnu osnovnu školu u Modriči pohađala su hrvatska i bošnjačka djeca, a poslije zatvaranja Srpske škole 1914. godine i srpska. Do 1890. godine škola je radila u privatnoj (Ilija Koljić), a otad u novosagrađenoj školskoj zgradi. Većina djece u ovoj školi bila je iz okolnih sela.[32] U okolini Modriče postojale su još dvije osnovne škole i to u selima Dugo Polje (od 1884) i Garevac (od 1909).

Učitelji u Državnoj osnovnoj školi u Modriču bili su: A. Trbuhović, Makso Ivanetić, Mato Sočo, Simo Avakumović, Aleksandar Popović, Ema Vodopija, Jozefina Sarić, Anka Spasojević, Milan Stambolija. Učitelj je dugo bio Mato Sočo, koji je svojim radom stekao ugled i dugo ostao u sjećanju modričkog stnaovništva. Vjerovatno je bilo još takvih primjera.

Iz navedenih podataka o školama u Modriči i njenoj okolini vidi se da je za vrijeme austrougarske vladavine učinjen izvjestan napredak, mada još uvijek osnovnom školom nije bio obuhvaćen veliki broj dece i omladine. Nema podataka koliko je muslimanske djece pohađalo mektebe, a za Srpsku i Državnu osnovnu školu postoje samo fragmentarni podaci na osnovu kojih se može zaključiti da su obje škole mogle imati 150 do 180 đaka. O seoskim školama nema podataka, pa se ne mogu stvarati bilo kakve pretpostavke. Dvije spomenute škole uklapaju se u zemaljski prosjek, koji je iznosio 80 do 90 učenika po jednoj školi.

Za vrijeme austrougarske vladavine Modriča se uklapala u društveni život koji je odgovarao interesima i potrebama domaćeg stanovništva. Nakon uključivanja u borbu Srba za crkveno-školsku samoupravu i održavanje svetosavskih zabava (od 1886), srpsko stanovništvo u Modriči prešlo je i na druge oblike društvenog organiziranja. U tom pogledu značajno je bilo osnivanje Srpske čitaonice 1908. godine, a zatim su osnovani: Pododbor društva “Prosvjeta”, Srpsko pravoslavno pjevačko društvo “Zora”, Dobrotvorna zadruga Srpkinja i Srpski soko.[33] Milenko Filipović navodi

[32] Ljetopis o Osnovnoj školi u Modriči koji su sastavili 1955. godine nastavnici Branko Simić i Halid Dubinović koristio sam u kopiji koju mi je dostavio Odbor za izradu monografije *Modriča sa okolinom*.

[33] *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine* za godine 1909. i 1912. Srpski soko osnovan je u jesen 1910. godine na inicijativu Miška Jovanovića i po želji omladine. Iz Tuzle, je tada poslan Branko Čubrilović koji je osnovao Srpski soko. Prvi upravni odbor sačinjavali su: Risto P. Mitrović, starješina, Milan Stambolija, podstarješina, Jovo Janković, vođa, Nedeljko Stokić, sekretar i odbornici: Jovo Blagojević, Milan Janković, Živan Blagojević i Joso ❯

da je u Modriči osnovan prvi tamburaški zbor u Bosni i Hercegovini, ali o tome, zasad, nema podataka. Ovakva društvena organiziranost srpskog stanovništva u Modriči znatno premašuje njegov broj. U Modriči se dosta rano formirao sloj srpskog građanstva (trgovci i zanatlije), koji je s velikim razumijevanjem i upornošću pratio duh svoga vremena. Sva srpska društva radila su aktivno sve do Sarajevskog atentata, kad su zabranjena. Njihovi rukovodioci doživjeli su istu sudbinu kao i u drugim mjestima (taoci, internacija, mobilizacija).

Društveni život bošnjačkog stanovništva u Modriči odvijao se u okviru Muslimanske čitaonice, osnovane 1908. godine. U dva navrata čitaonica je mijenjala ime – Čitaonica sokolske čete i Narodna čitaonica – ali joj je suština ostajala ista: da okuplja bošnjačko stanovništvo u onim formama društvenog života koje najbolje odgovaraju njegovim tradicijama i novim potrebama. U tom smislu, odigrala je značajnu ulogu u okupljanju napredne bošnjačke omladine.[34] U Modriči je bila prihvaćena ideja društva "Gajret", pa je 1906. godine zabilježeno da je izabran povjerenik ovog društva i da Povjereništvo ima 14 članova. U Modriči su rođena dva pjesnika koja pripadaju ovom dobu: Avdo Karabegović Hasanbegov i Avdo S. Karabegović (Halidbegov).[35]

Hrvati su u Modriči bili malobrojni i ekonomski ne tako snažni da bi razvili veću društvenu aktivnost. Ipak, u Modriči je osnovano Povjereništvo društva "Napredak" i Rimokatoličko pogrebno društvo "Bosna". Oba ova društva registrirana su 1912. godine.

Modrička opština ostvarila je od 1903. do 1916. godine 252.671 kruna prihoda, od čega su izdaci iznosili 186.300 kruna. Od ukupno izdataka u ovom razdoblju, na školstvo je utrošeno 51.499 kruna, ili 3.678,5 kruna godišnje. Za otvaranje ambulante u Modriči i njen rad od 1911. do 1916. godine utrošeno je 18.410 kruna. Iz ovih podataka se vidi da su sve inicijative domaćeg stanovništva, od škole do čitaonice i drugih društava, morale tražiti materijalno pokriće iz vlastitih izvora, dakle bez oslonca na

---

› Odžaković. Inicijativom ovog odbora osnovan je Srpski soko u selima Koprivni i Vranjaku. Vjesnik sokolske župe Petar Veliki Oslobodilac, Tuzla, br. 2/1926, str. 51.

[34] Hakima Muratbegović, *Hronika Tarevaca*. Modriča, 1970, str. 21.

[35] Vidi opširnije: Muhsin Rizvić, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*, II. Sarajevo, 1973, str. 102-114.

državnu blagajnu. To daje poseban značaj naporima domaćeg stanovništva svih vjerskih i nacionalnih grupacija u razvijanju obrazovanja i vaspitanja i njihove nacionalno-političke emancipacije od tuđe vlasti. U tim naporima gradili su svoj društveni ugled pojedinci iz redova zemljoposjednika, trgovaca i intelektualaca i postali reprezentanti pojedinih vjerskih i nacionalnih sredina.

Modriča za vrijeme austrougarske vladavine 1878-1918. godine nije doživjela prosperitet koji se očekivao nakon uključivanja u veći privredni sistem i uvođenja pravne sigurnosti u zemlji. U njoj nije podignuto nijedno industrijsko preduzeće koje bi bitnije mijenjalo naslijeđene privredne i društvene odnose. Međutim, uprkos svemu tome, ne može se osporiti izvjestan napredak.

Osnivanje poljoprivredne stanice, pojava novih zanata, otvaranje Narodne osnovne škole, poštanskog telefonskog i telegrafskog ureda, mjesne ambulante, osnivanje kulturno-prosvjetnih i drugih društava ipak je bilo na liniji ekonomskog i društvenog napretka Modriče i njene okoline.

BUGOJNO.
STANOVNIŠTVO, PRIVREDA I DRUŠTVENI ODNOSI
OD 1878. DO 1914.

Bugojno spada u bosanskohercegovačke gradove koji nisu izrasli iz osmanske urbane tradicije, zbog čega njegov razvoj krajem XIX i početkom XX stoljeća posjeduje karakteristike drukčije od osobina gradova koji su nosili duboko urezane odlike duge historije orijentalno-islamskog i orijentalno-balkanskog grada. To je u Bugojnu vidljivo i spolja i iznutra, jer mu nedostaje čaršija (poslovni dio grada), sa svojom podjelom rada i javnim – vjerskim i svjetovnim – institucijama i objektima. Tu nedostaju oni ležerno, ali skladno raspoređeni sokaci s malim, zbijenim drvenim dućanima i radnjama koje su, potpuno okrenute ulici, podsjećale strance na kafeze u kojim sjede ljudi. Nisu postojale ni mahale, ni dijelovi grada u kojima potpuno odvojeno žive pripadnici različitih vjerskih i etničkih zajednica. U Bugojnu nije bilo ni apsolutne muslimanske većine među gradskim stanovništvom, što je u orijentalno-islamskoj urbanoj tradiciji bio jedan od osnovnih preduslova da jedno naselje dobije status grada. Ovo je bilo očigledno i u historiji bosanskohercegovačkih gradova uopšte, jer su, prema prvom austrougarskom popisu stanovništva, u njima muslimani činili oko 70% svih građana, što u Bugojnu nije bio slučaj. I u socijalnom smislu Bugojno je svojom strukturom bilo više okrenuto budućnosti i novim zanimanjima, nego starim i anahronim zanatima i profesijama koje su morale činiti velike napore da se tehnički, tehnološki i komercijalno prilagode novim ukusima i navikama stanovništva. U Bugojnu se zbog toga na pragu XX stoljeća drukčije mislilo nego u mnogo starijim gradovima koji su se, u svakom pogledu, morali oslobađati tradicije kasabe koja je, naročito u načinu proizvodnje i obrazovanja podmlatka, usporavala procese izrastanja tih naselja u moderne gradove.

Bugojno je nastalo u prostranoj nahiji Uskoplje koja je dugo predstavljala istureno granično područje, pa je u njoj razvoj orijentalno-islamskih gradskih naselja započeo s izvjesnim zakašnjenjem, tek u zadnjim decenijama XVI stoljeća. Istražujući ulogu države i vakufa u nastajanju gradova dr Adem Handžić uzeo je, između ostalih, i primjere iz ove nahije. On piše: "Uskoplje je predstavljalo teritorijalnu veću nahiju koja se prostirala u dolini gornjeg Vrbasa, s desne i s lijeve strane te rijeke sa tri zatečena srednjovjekovna grada: Susjed, Vesela Straža i Prusac, i sa trgom Gračanica, koji je zapravo predstavljao podgrađe Susjeda. Turci su održavali Prusac i Susjed, dok je Vesela Straža od početka bila napuštena kao što je ubrzo zamro i trg Gračanica".[1] Izgleda da ni Susjed nije dugo odolijevao novim uslovima, jer je u popisu 1550. godine Prusac upisan kao jedina varoš u nahiji Uskoplje, a u sedmoj ili osmoj deceniji XVI stoljeća osnovana je kasaba Novosel (turski Nev Abad) ili Donji Vakuf i oko dvije decenije kasnije (1592/93) kasaba Česta (Gornji Vakuf), koja se, kao selo u osmanskim izvorima, prvi put spominje 1516. godine.[2] Time je bilo završeno formiranje gradskih naselja u nahiji Uskoplje za vrijeme osmanske vladavine. Tek oko tri stotine godina kasnije, krajem XIX stoljeća, formirao se grad Bugojno. Sva tri pomenuta gradska naselja – Prusac (turski Akhisar), Donji Vakuf (Novosel ili Nev Abad) i Gornji Vakuf (Česta) formirala su se kao važne strateške tačke i putne postaje u gornjovrbaskom području u nahiji Uskoplje. Bili su smješteni na putnom pravcu koji je povezivao nekoliko magistralnih puteva koji su integrirali doline rijeka Bosne, Vrbasa i Neretve, kao i puteve za zapadnu Bosnu i Dalmaciju. Iz Sarajeva i Travnika, gdje su se formirali karavani, put je u više pravaca vodio preko prevoja Komar prema Oborcima, Donjem Vakufu, Pruscu, Kupresu, Livnu i dalje u Split i Dalmatinsku Zagoru. U Donjem Vakufu put se odvajao niz rijeku Vrbas u pravcu Jajca i Banja Luke, a uz Vrbas preko Gornjeg Vakufa i prevoja Makljen u Prozor i dolinu rijeke Neretve.

Bugojno ima čudno ime i koliko mi je poznato još nije utvrđeno kada se ono prvi put pominje i odakle potiče. Vjerovatno je znatno starije od

---

[1] Adem Handžić, O *formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću (uloga države i vakufa)*. Prilozi za orijentalnu filologiju, sv. XXV, 1975. Sarajevo 1977. str. 143-144. Na bazi dobrog poznavanja turskih izvora i ukupne literature, A. Handžić je u ovu vrijednu naučnu raspravu uvrstio, pored ostalih, i osnivanje Gornjeg i Donjeg Vakufa.

[2] A. Handžić, O *formiranju nekih gradskih naselja*, str. 143-156.

Jukićevog *Zemljopisa i poviestnice Bosne*[3] publicirane 1851. godine, gdje se Bugojno pominje kao varošica kraj Vrbasa, smještena u lijepoj ravnici 3 sata od Donjeg Vakufa, poznata po trgovini žitom. Tada se u Malom Selu nalazio katolički župnik i kapela, a za Čipuljić Jukić navodi da je cincarska naseobina u kojoj još samo gdjekoja baba zna cincarski govoriti. Ima 60 kuća i pravoslavnog popa, a njegovi stanovnici su priznate kalajdžije "koji rad svog zanata po svoj Bosni hodaju". Jukićeve podatke o Bugojnu, oko 3 decenije kasnije, preuzima i Vjekoslav Klaić.[4] S obzirom na to da su se pomenuti gradovi u nahiji Uskoplje formirali kao putne postaje, nije bilo nikakve potrebe da se Bugojno formira na istoj osnovi. Ono je nastalo kao trgovište u kome se prodaju poljoprivredni proizvodi, žito i stoka, a onda se postepeno, u toku XIX stoljeća, uz hanove i trgovine formiralo gradsko jezgro koje izrasta u važno agrarno središte. U njemu se 1855. godine pominju tri trgovine (Solomon Altarac, Anto Babić i Stipo Babić), a 1868. godine osnovana je franjevačka osnovna škola, koju je 1872. godine pohađalo 30 djece.[5]

U Joklama defteru za 1869. godinu Bugojno se spominje kao selo u kazi (srezu) Prusac (sa sjedištem u Donjem Vakufu), koja je pripadala travničkom sandžaku (okrugu). Iduće, 1870. godine, Bugojno je upisano kao nahija (opština) u istoj kazi i takav status zadržalo je sve do kraja osmanske vladavine 1878. godine. Osim Bugojna, u kazi Prusac 1876. godine upisane su još nahije Prozor i Kupres, a godinu dana kasnije, 1877, Prozor je dobio rang kadiluka (sreza), a kaza Prusac pripojena je nahija Gornji Vakuf. Tako se u posljednjoj godini osmanske vladavine formirao administrativno-teritorijalni trougao Donji Vakuf – Gornji Vakuf – Kupres, u čijem središtu je izrastao grad Bugojno, smješten na ušću Poričnice u Vrbas, udaljen od Donjeg Vakufa 12 km, od Gornjeg Vakufa 18 km, a od Kupresa 27 km. Pred okupaciju 1878. godine, Prusac je i formalno prestao biti središte kadiluka ili kaze i od tada do uvođenja austrougarske političke i administrativne podjele Donji Vakuf je bio, kratko vrijeme i stvarni i formalni sreski centar kome su pripadale opštine Bugojno, Gornji Vakuf i Kupres. Novom administrativnom podjelom izvršenom 1880. godine središte sreza preneseno

3 Ivan Frano Jukić, *Zemljopis i poviestnica Bosne*. Zagreb 1851. godine.

4 Vjekoslav Klaić, *Bosna. Podaci o zemljopisu i poviesti*. Prvi dio: Zemljopis, Zagreb 1878.

5 M. Papić, *Hrvatsko školstvo,* Sarajevo 1982, str. 76.

je iz Donjeg Vakufa u Bugojno, što je imalo dalekosežan značaj za razvoj grada.

U Bugojnu, kao sjedištu kotara ili sreza (zvanični naziv je kotar) bio je smješten kotarski ured u čijem sastavu su djelovali kotarski sud, poreski ured, šumska uprava, gruntovnica i uprava puteva, zatim vojne ustanove (vojna poštansko-telegrafska stanica, finansijsko odjeljenje, zapovjedništvo oružničkog voda i zapovjedništvo kotarske oružničke postaje) i vjerske institucije (katolički župni ured), prvoslavni prezviterijat, muslimansko kotarsko vakufsko povjereništvo i srpsko-pravoslavna crkveno-školska opština.[6]

* * *

[6] U Bugojnu je bilo sjedište pravoslavnog prezviterijata na čelu s Lukom Lukićem, koji je bio paroh, proto od 1899. do 1918.

Katolički župnici, pomoćnici i katehete u Bugojnu bili su:

Župnici: Dominik Gojsilović 1900-1906, Marijan Lovrić 1907-1910, Karlo Šimunović 1911, Blaž Pordušić 1912, Anđeo Franjic 1913-1918.

Pomoćnici i katekete: Alojzije Perčinlić 1900, Mijo Šandrk 1901, Kazimir Grozdanić 1902, Rafo Ostojić 1900-1902, Marko Trogrančić 1904-1906, Mato Vujičić 1906-1907, Dominik Galić 1907, Marko Trogrančić 1904-1906, Mato Vujičić 1906-1907, Dominik Galić 1907, Mijo Gujić 1909-1911, Anto Čuturić 1909-1911, Auselmus Alaupović 1910, Vinko Lalić 1911-1912, Silvije Franjković 1913-1918.

Muslimansko Kotarsko vakufsko povjereništvo

Predsjednici: Hadži-Osman ef. Šahinović 1900-1901, Ibrahim ef. Kundurović 1902-1904, Mustafa ef. Bukvica 1905-1909, Rifat-beg Sulejmanpašić 1910-1918.

Od 1910. uvedeno je mjesto potpredsjednika. Tu dužnost obavljali su Hamza-beg Miralem 1910-1912; Mustafa ef. Bukvica 1913; hafiz Hajdar ef. Rustempašić 1914-1918.

Zastupnici sreskog vakufskog povjereništva: Hadži-Šerif ef. Ašćerić 1900-1909, Hašim ef. Trto 1900-1909, Abdulah ef. Lončar 1900-1909, Mustaj-beg Avdalajbegović 1900-1909, Mustafa ef. Bukvica 1910-1912, Haki-beg Bušatlija 1910-1914, Rašid ef. Bajraktarević 1910-1913, Hafiz Hajdar ef. Rustempašić 1910-1913, Mustafa ef. Mutevelić 1913, Tahir-beg Imširpašić 1914-1918, Ibrahim ef. Balagija 1914-1918, Mujaga Hadžić 1914-1918, Hasan-beg Rustempašić 1914-1918.

Pregled je sačinjen na bazi podataka objavljenih u *Bosanskom glasniku* 1899-1918.

Računajući samo uže gradsko područje,[7] broj kuća u Bugojnu povećao se od 1879. do 1910. godine od 120 na 404 ili za 237%. U isto vrijeme, broj stanovnika porastao je od 646 na 1.936, što čini prirast od 200% ili godišnje 6,4%. U istom razdoblju, priraštaj stanovništva u 50 najznačajnijih gradskih naselja u Bosni i Hercegovini iznosio je 64% ili 2,0% godišnje, što znači da je Bugojno imalo dvostruko veći priraštaj od prosječnog za sve gradove u pokrajini. Ovako brz demografski i prostorni razvoj grada bio je uslovljen promijenjenim upravno-političkim statusom i pojačanom saobraćajnom i trgovačkom funkcijom.

Broj stanovnika, kuća i stanova u Bugojnu od 1879. do 1910. godine[8]

	1879.	1885.	1895.	1910.	1879-1910.
Broj stanovnika	646	932	1.796	1.936	+1290 (200%)
Broj kuća	120	226	342*	404**	
Broj stanova	132	189	380	407	
Broj stanovnika na jedan stan	4,8	4,9	4,7	4,7	

Demografski napredak posljedica je, takođe, prirodnog priraštaja, proširenja gradske teritorije i znatnog useljavanja u grad izvan granica Bosne i Hercegovine i iz okolnih mjesta. Ipak se u Bugojnu dosta skladno razvijao odnos između povećanja broja stanovnika i broja stanova, što nije bio slučaj

[7] Prema austrougarskim popisima stanovništva teško je tačno utvrditi kako se sam grad Bugojno teritorijalno razvijao. Prema popisu iz 1879. godine, osim Bugojna, u njegovu opštinu spadala su još sela: Čaušlije, Donjići i Terzići (*Popis iz 1879*, str. 73). Tako je i u popisu iz 1885. godine (str. 180-181). Tek u trećem popisu, iz 1895. godine, precizno se govori šta sačinjava grad Bugojno. To su sljedeće mahale: Bugojno, Čaršija, Čelebija, Malo Selo, Sećan, Studenac i Terzić. Kada je Bugojno, nakon 1897. godine, organizirano kao gradska opština, u njen sastav nisu ušli Malo Selo i Jaklić (*Popis 1910*, str. 532-534). Zbog svega ovoga vidi se da se teritorijalni okvir grada mijenjao, pa je teško utvrditi stvarno kretanje stanovništva i broja kuća, a samim tim se mijenjala socijalna i privredna struktura grada. Ipak, to ne znači da su podaci koje nam nude popisi neupotrebljivi, jer odstupanja nisu takva da se ne bi mogli utvrditi osnovni pravci razvoja grada.

[8] Tabela je sačinjena na osnovu odgovarajućih austrougarskih popisa stanovništva.

* Od toga 34 nenastanjene

** Od toga 50 nenastanjenih

u većini gradova i u cijeloj pokrajini. Prosjek po jednom stanu u Bugojnu iznosio je, u ovom razdoblju, 4,75 osoba, dok je prosjek u 66 gradskih naselja bio nešto niži i iznosio 4,50 osoba. Povoljan odnos rasta stanovništva (200%) i stanova (230%) utiče na normalan razvoj grada, jer se u njemu smanjuje pritisak na građevinsko zemljište i kuće, a špekulacije oko profita na promet nekretnina svode se na najmanju mjeru. Razlika između broja nastanjenih kuća i broja stanova ukazuje da se izgradnja kuća s više stanova nije zaustavila na pragu Bugojna. U modernoj historiji ovakav tip zgrada počeo se graditi u Njujorku 1835. godine, a služile su za stanovanje najsiromašnijeg stanovništva. Kasnije se ovaj manir proširio i u evropskim gradovima, pa su ga uskoro prihvatili i imućni društveni slojevi.[9]

Polna struktura stanovništva u gradu takođe se može označiti uravnoteženom. Muško stanovništvo je sve do popisa 1910. bilo brojnije od ženskog za 30-66 osoba, a preokret nastupa između 1895. i 1910. godine, kada žene bilježe porast za 152 osobe, a muškarci samo 13. Ova razlika može se objasniti političkim i ekonomsko-socijalnim promjenama izazvanim Aneksijom Bosne i Hercegovine 1908. godine, koje su muško stanovništvo vodile u političku i ekonomsku emigraciju izvan Bosne i Hercegovine. To je bio slučaj i u nekim hercegovačkim srezovima, što je rezultiralo viškom ženskog stanovništva.[10]

Vjerska i etnička struktura gradskog stanovništva u Bugojnu bitno se razlikovala od gradova nastalih na osmanskoj urbanoj tradiciji.

---

[9] L. Mumford, *Grad u historiji*, str. 438.

[10] U godini 1910. Bosna i Hercegovina imala je 994.852 (52,42%) muških stanovnika i 903.192 (47,58%) ženskih. Muških je bilo više za 91.600. Na 1.000 muških stanovnika dolazilo je 908 ženskih; 1895. godine 893; a 885. godine 895 žena. U travničkom okrugu 1910. godine na 1.000 muških dolazilo je 871 žena i u tom pogledu ovaj okrug imao je najmanje ženskog stanovništva u odnosu na muško. I u drugim bosanskim okruzima nigdje žene nisu dostizale ni 900 na 1.000 muških. Mostarski okrug (Hercegovina) brojem žena premašio je broj muških. Tu je na 1.000 muških bilo 1.010 žena. Ova razlika objašnjava se odlaskom muškaraca u Ameriku iz više hercegovačkih srezova. *Rezultati popisa žiteljstva 1910.* str. XXXII.

Vjerska struktura gradskog stanovništva u Bugojnu 1879-1910. godine[11]

	1879. %	1885. %	1895. %	1910. %
Katolici	203 (31,5)	399 (42,8)	905(51,1)	822 (45,5)
Pravoslavni	267 (41,3)	316 (33,9)	436 (24,6)	441 (22,8)
Muslimani	176 (27,2)	195 (20,9)	344 (19,4)	533 (28,6)
Jevreji	- -	22 (2,4)	72 (4,1)	60 (4,1)
Ostali	- -	- -	14 (0,8)	- -

Iz tabele se vidi da je 1879. godine u Bugojnu postojao vjerski i etnički trougao – pravoslavni, katolici i muslimani – i da se samo broj pravoslavnog stanovništva u gradu povećavao prirodnim priraštajem, dok je kod drugih konfesija, uz prirodni priraštaj, značajnu ulogu imalo useljavanje. Najveći prirast bilježilo je katoličko stanovništvo (oko 400%) usljed doseljavanja većeg broja stranaca, prvenstveno katolika raznih nacija. To je bila opšta pojava nakon austrougarske okupacije gdje se formirala nova administracija i stvarale potrebe ne samo za činovnicima nego i za raznim stručnjacima koji se nisu mogli naći među domaćim stanovništvom. Privredno i kulturno značajnu skupinu među doseljenicima činili su Jevreji (sefardi i aškenazi) koji u Bosni i Hercegovini žive gotovo isključivo u gradovima.

---

[11] Vjerska struktura 1879.

Konfesija	Grad Bugojno	Srez Bugojno
Katolici	203 (31,5%)	10.490 (31,1%)
Pravoslavni	267 (41,3%)	10.727 (31,7%)
Muslimani	176 (27,2%)	12.548 (37,2%)
Jevreji	-	-
Ostali	-	-

Vjerska struktura 1885. godine.

Konfesija	Bugojno	Donji Vakuf	Gornji Vakuf
Katolici	339	130	365
Pravoslavni	316	460	14
Muslimani	195	1.361	1.315
Jevreji	22	7	-

Popis stanovništva iz 1879. godine, str. 73. i *Popis iz 1885*, str. 180-188.

Njihovo interesiranje za Bugojno raslo je s izgradnjom cestovnog i željezničkog saobraćaja i jačanjem trgovine. Iako 1879. godine u cijelom srezu nije bio zabilježen nijedan Jevrej, oni su 1885. godine najbrojniji među useljenicima, jer ih je bilo 22 od ukupno 36 stranaca. Tada su doseljenici činili 3,86% gradskog stanovništva i samo 3 stranca u srezu nisu bila smještena u gradu Bugojnu. U toku narednih 10 godina, broj doseljenika popeo se na 295 (među kojima su 72 Jevreja) i tada su činili 16,65% ukupnog gradskog stanovništva. Od toga bilo je po 137 iz austrijske i ugarske polovice i 21 pripadnik iz drugih država. Tada je znatan broj stranaca bio smješten i u Donjem Vakufu (215), a manji broj i u Gornjem Vakufu (17). To znači da je u bugojanskom srezu bilo 527 doseljenika izvan Bosne i Hercegovine.

Posljednji austrougarski popis stanovništva, iz 1910. godine, obuhvatio je strance po srezovima, a ne po pojedinim mjestima kao do tada. Ipak, ti podaci daju neke nove mogućnosti za sagledavanje nacionalne strukture stranaca. Od ukupno 46.293 stanovnika bugojanskog sreza 46.087 osoba govorilo je srpskohrvatski/hrvatskosrpski jezik. Od toga je bilo 278 lica koja su se uselila sa srpskohrvatskog jezičkog područja izvan Bosne i Hercegovine i to iz austrijske polovice (Dalmacija) 118, ugarske polovice (Hrvatska, Slavonija, Vojvodina) 142 i inostranstva (Srbija i Crna Gora) 18. Drugih stranaca, koji su pripadali raznim nacijama, bilo je 206 lica i njihovi maternji jezici bili su: španjolski (55), njemački (53), češki (37), slovenački (34), mađarski (10), poljski (8), rumunjski (4), turski (2), talijanski (2) i rusinski

[12] Državni činovnici u Bugojnu 1914. godine

Kotarski predstojnik: Molnar Eugen

Politički činovnici: Tomek Franz, Čvoriščec Ivan

Sanitetski činovnici: Goler Josip, kotarski nadliječnik, Halama Jozef, kotarski nadveterinar.

Šumarski činovnici: Kubović Dragutin, nadšumar i Prodanović Milan, lugar.

Poljoprivredni činovnik: Bayer Zlatko.

Manipulativni činovnici: Đurđević Nikola, Čurgus Nikola.

Porezni činovnici: Hawranek Ernest, Momčilović Vladimir, Haić Josip, Zeman Emanuel, Tuzlančić Stjepan, Maly Vinko.

Činovnici za evidenciju: Metikoš Milan, nadgeometar, Hanzal Karlo, Tešanović Dušan.

Cestarnik: Stepanek Valentin

Činovnik za vojnu evidenciju: Urbanek Ivan.

(1).[12] Prema istom popisu, 67 lica su naučili srpskohrvatski/hrvatskosrpski jezik, njemački 50, turski 41 (rezultat otvaranja medrese), talijanski 5, mađarski 3 i francuski 1. Iz navedenih podataka jasno se vidi da se na bugojanskim ulicama moglo čuti desetak evropskih jezika. U razdoblju od 1895. do 1910. godine u bugojanskom srezu došlo je do izvjesnog opadanja broja stranaca. Oni su 1895. činili značajnu skupinu od 527 lica, a 1910. godine bilo ih je manje za 43 (8,16%). S obzirom na to da su stranci, uglavnom, bili smješteni u Bugojnu i Donjem Vakufu i u manjem broju u Gornjem Vakufu i Kupresu, jasno je da su oni znatno uticali na vjersku, etničku (prije svega na katoličku i hrvatsku zajednicu), i socijalnu strukturu, prvenstveno Bugojna i Donjeg Vakufa. Prirast muslimanskog stanovništva u gradu Bugojnu bio je intenzivan u razdoblju od 1895. do 1910, a uslovljavan je, uglavnom, doseljavanjem zemljoposjednika iz okolnih sela. Ova pojava bila je veoma prisutna i u drugim bosanskohercegovačkim gradovima, posebno nakon Aneksije, ali i prije nje. U mnogim gradovima umnožava se broj zemljoposjednika s kmetovima i bez kmetova, a u ovu socijalnu skupinu ulaze, osim muslimana, koji su još uvijek najbrojniji, i pripadnici pravoslavne, katoličke i drugih konfesija.

* * *

I pored izrazite agrarne strukture čitavog sreza i potpune odsutnosti industrije, Bugojno je na razmeđu XIX i XX stoljeća spadalo među 25 gradova u Bosni i Hercegovini u kojima je više od polovine njihovog stanovništva nalazilo izvore egzistencije izvan poljoprivrede. Od 307 domaćina i zaposlenih osoba u Bugojnu 1885. godine, na zanatlije i trgovce otpadalo je 105 ili 34,2%, a 108 ili 35,2% na pomoćne radnike, nadničare i sluge, što ukupno iznosi 69,4% produktivnog muškog stanovništva. Od poljoprivrede

---

❯ Sreski sud u Bugojnu: Ružička Eduard, sekretar sreskog suda, Grgurić Jakov, Sedlecky Milan, Vehabović Mustafa, Bukvica Mustafa (šerijatski sudija), Rustempašić Hajdar ef. (šerijatski sudija), Kock Josip (gruntovničar), Vasilj Zvonimir (gruntovničar), Mutevelić Jusuf, Hlavaty Josip, Žalica Dragoljub.

Vojna pošta i telegraf: Muller Johann, Kukura Mathias i 1 manipulant.

Željeznička stanica u Bugojnu: Onhajzer Karlo, Krajnc Vjekoslav.

Opšta narodna osnovna škola – učitelji: Šimunac Stjepan, Šiljković Mehmed, Kalaica Josip, Mandušić Jelena.

kao glavnog izvora prihoda živjelo je samo oko 15% gradskog stanovništva. Nakon deset godina (1895), od poljoprivrede kao glavnog izvora prihoda živjelo je 305 osoba ili 17,2% stanovništva, a od drugih izvora prihoda 82,8%. Od 1895. do 1910. godine zabilježen je značajan priliv agrarnog stanovništva u grad. Godine 1910. od poljoprivrede je živilo 800 osoba ili 41,3%, a od svih drugih grana privrede 1.136 osoba ili 58,7% ukupnog stanovništva u gradu.

Socijalna struktura Bugojna, Donjeg i Gornjeg Vakufa 1885. godine

Socijalna kategorija	Bugojno	Donji Vakuf	Gornji Vakuf
Činovnika	13	2	-
Sveštenika	1	3	13
Učitelja	1	5	4
Zdravstvenog osoblja	1	-	-
Zemljoposjednika	36	28	40
Slobodnih seljaka	8	179	120
Kmetova	2	18	1
Posjednika kuća i rentijera	8	61	45
Trgovaca i zanatlija	105	41	121
Pomoćnih radnika, nadničara i slugu	108	281	162
Ostalih muškaraca preko 16 godina	24	7	27
Žena i djece	625	1.342	1.161
Ukupno	**932**	**1.967**	**1.694**

Socijalna struktura agrarnog stanovništva u gradu Bugojnu 1895. i 1910. godine

	1895.		1910.	
	Br. domaćina	Rodbine	Br. domaćina	Rodbine
Zemljoposjednici sa kmetovima	3	3	81	154
Zemljoposjednici bez kmetova	-	-	132	368
Slobodni seljaci	27	133	4	10
Kmetovi	1	1	2	10

	1895.		1910.	
	Br. domaćina	Rodbine	Br. domaćina	Rodbine
Ostale osobe koje se bave poljoprivredom (bezemljaši)	43	94	29	4
Od poljoprivrede živi	74	231	250	550
Ukupno	305 (17%)		800 (42%)	
Ostalo civilno stanovniš.	1.466 (83%)		1.136 (58%)	
Ukupno	1.771		1.936	

Ovakav razvoj Bugojna od 1895. do 1910, u kome jača uloga agrarnog sektora, bio je u skladu s opštom tendencijom u Bosni i Hercegovini. S jedne strane, tome je doprinosilo uređivanje gradskih opština nakon donošenja propisa 1897. godine, pri čemu su negdje širene a negdje sužavane gradske opštine, a djelovali su i drugi faktori, kao što je uticaj šerijatskog nasljednog prava i dijeljenje posjeda, preseljavanje zemljoposjednika sa sela u grad, naročito poslije Aneksije i konačno, kupovina kmetskih selišta i slobodne zemlje od strane imućnih građana, tako da su se znatno umnožila oba zemljoposjednička sloja.

Isti proces kao u Bugojnu, u nešto naglašenijem vidu odvijao se i u njegovim političkim ispostavama Donjem i Gornjem Vakufu, koji su 1910. godine imali status grada.[13] Iako se razvoj ova dva mjesta međusobno ra-

[13] *Struktura agrarnog stanovništva u Donjem i Gornjem Vakufu 1895. i 1910. godine*

	Donji Vakuf				Gornji Vakuf			
	1895.		1910.		1895.		1910.	
	Dom.	Rod.	Dom	Rod.	Dom.	Rod.	Dom.	Rod.
Zemljoposjednici sa kmetovima	15	50	127	305	17	74	48	191
Zemljoposjednici bez kmetova	-	-	75	171	-	-	1	4
Slobodni seljaci	170	586	102	315	76	210	142	637
Kmetovi	4	16	1	4	-	-	-	-
Ostalo polj. stanovništvo	63	139	29	64	30	51	2	-
Ukupno poljop. stanovništvo	253	791	324	859	123	335	193	832
	1.043 (44,7%)		1173 (58%)		458 (26,6%)		1025 (65%)	
Ostalo civilno stanovništvo	1.286 (55,3%)		834 (42%)		1261 (73,4%)		548 (35%)	
Ukupno stanovništvo	2.329		2027		1719		1578	

zlikuje, tu se vide sve navedene posljedice, tako da oba ova grada dobivaju prevagu agrarnog stanovništva u svojoj socijalnoj strukturi. Dakle, sve veći broj ljudi zavisi od agrara, umjesto od gradske privrede. Ovaj period u razvoju gradova u Bosni i Hercegovini mogli bismo nazvati periodom svojevrsne agrarizacije gradova, bez obzira na to što oni, istovremeno, dobijaju i značajne urbane i modernizacijske odlike. Kontraverze su glavna odlika tog razvoja, jer su paralelno postojali polufeudalni odnosi u agraru i, s druge strane, kapitalistički odnosi u kojim se vrši akumulacija kapitala i uvodi novi način proizvodnje. U svemu tome zemlja je postala glavni kapital (što je karakteristično za cijeli Balkan) i sve se počelo oko nje vrtjeti. Seljak ima malo zemlje i pred Prvi svjetski rat (1912. i 1913), kada je zabilježen najveći talas kupovine kmetskih selišta uz državnu pomoć, odvija se proces novog ukmećivanja, rada na napolicu i sl.

Osnova socijalne strukture dijela gradskog stanovništva u Bugojnu koje je izvore egzistencije nalazilo izvan poljoprivrede zabilježena je popisom iz 1885. godine. Tada su oko 85% gradskog stanovništva činili pripadnici gradske privrede, trgovci, zanatlije i radnici obuhvaćeni raznim vidovima najamnog rada, dok su činovnici, sveštenici, učitelji i zdravstveno osoblje tada činili oko 5% tog dijela stanovništva. Vojnici u Bugojnu tada nisu činili brojnu skupinu. Ne računajući rat, najviše ih je bilo 1895. kada su brojali 25 ljudi, a 1910. godine svega šest. Nakon toga, svi navedeni gradski slojevi su se umnožili, tako da je 1895. godine 1.466, a 1910. godine 1.136 osoba nalazilo izvor sredstava za izdržavanje u zanimanjima izvan agrara. Naročito se povećao broj činovnika, trgovaca, ugostitelja, zanatlija i najamnih radnika, dok su učitelji, svećenici, zdravstveno osoblje i sl. bili limitirani tadašnjim stepenom ukupnog razvoja.[14]

* * *

Isti razlozi koji su podsticali demografski napredak Bugojna uslovljavali su i njegov privredni razvoj. Prenošenjem sreske administracije iz Donjeg Vakufa u Bugojno i stvaranjem u njemu političkog i upravnog

[14] Godine 1885. čitav srez imao je oko 15 državnih činovnika a 1908. taj broj je porastao na 93. Do 1886. u srezu su protokolirane 21 trgovačka firma; 1910. ima ih 48, a još brže se umnožavaju razne ugostiteljske radnje (kafane i gostionice).

centra za cijelu gornjevrbasku regiju i kuprešku visoravan, gotovo preko noći, osim političkog, povećao se i njegov saobraćajni, privredni i kulturni značaj. Sljedeći važan događaj na polju moderne istorije ovog grada bila je odluka austrougarske uprave da željezničku prugu Sarajevo – Bos. Brod poveže s dolinom rijeke Vrbasa. Planovi da se izgradi pruga od Lašve, preko Travnika, Donjeg Vakufa i Bugojna do Splita, više puta su aktuelizirani, ali su ostali neostvareni, prvenstveno iz političkih razloga, jer se sudbina ovog projekta vrtjela oko Rijeke i mađarskih, odnosno talijanskih interesa u njoj. Splitska luka, spojena normalnotračnom prugom sa zaleđem trebala je biti "kompenzacija" za riječku.[15] Ostalo se pri skromnijem projektu, pa je uskotračna pruga od Lašve preko Travnika i Donjeg Vakufa do Bugojna, u dužini od 70,8 km i Donji Vakuf-Jajce (33,6 km) građena u etapama. Od Lašve do Travnika pruga je završena 26. oktobra 1893, a do Bugojna godinu dana kasnije, 14. oktobra 1894. Odvojak od Donjeg Vakufa do Jajca pušten je u saobraćaj 1. maja 1895. godine. Uključivanjem u željezničku mrežu Bugojno je znatno pojačalo svoju saobraćajnu i privrednu funkciju u čitavom regionu. Iz njega, kao krajnje tačke ove pruge, transporti su nastavljani preko Kupresa i Livna za Split i Dalmatinsku Zagoru, a preko Gornjeg Vakufa i Prozora u dolinu rijeke Neretve. Od tada su ljudi i roba stizali u Bugojno neuporedivo brže i sigurnije nego tradicionalnim sredstvima (tovarnim konjima organiziranim u karavane i kolima s goveđom i konjskom zapregom). Izgradnjom cesta i željezničkog saobraćaja stvorena je jedna od osnovnih pretpostavki za uspostavljanje čvršćih privrednih, političkih i kulturnih veza čitavog gornjovrbaskog područja sa širim prostorima Bosne i Hercegovine i izvan nje.

Glavni izvor prihoda stanovništva bugojanskog sreza dolazio je od agrarne privrede iz koje su svoju snagu crpila tri gradska naselja (prema statusu iz 1910. godine), što predstavlja rijetkost u cijeloj pokrajini. Godine 1895, od poljoprivrede kao glavnog zanimanja živjelo je 87,50%, a 12,-50% od drugih privrednih grana. Ovakva privredna struktura bila je nešto povoljnija od bosanskohercegovačkog prosjeka. Od poljoprivrede kao glavnog izvora prihoda u pokrajini je živjelo 88,34%, a od drugih zanimanja 11,66%. Godine 1910, procent agrarnog stanovništva u bugojanskom

[15] Vidi opširnije o planovima za izgradnju ove pruge: Dževad Juzbašić, *Izgradnja željeznice u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kallayeve ere*. Sarajevo, 1974, str. 121-134. i 200-205.

srezu smanjio se na 84,30% a nepoljoprivredno je poraslo na 15,7%. U isto vrijeme, u Bosni i Hercegovini poljoprivredno stanovništvo činilo je 86,-57%, a nepoljoprivredno 13,43%. To znači da se procent nepoljoprivrednog stanovništva u bugojanskom srezu povećao 1895-1910. godine za 3,20%, a u Bosni i Hercegovini za svega 1,77%.

Početkom XX stoljeća vrijednost žetve glavnih ratarskih proizvoda (pšenica, kukuruz, zob, raž, napolica, proso, heljda, ječam, krompir, kupus, šljive, jabuke, kruške, sijeno)[16] u bugojanskom srezu iznosila je 2,087.400 kruna, što je po jednom agrarnom stanovniku iznosilo 55 kruna (a ako se računa ukupno stanovništvo onda dohodak iznosi 47 kruna). Proizvodnja žitarica (pšenica, kukuruz, ječam, raž, napolica, proso i heljda) iznosila je oko 255 oka ili 326 kg po jednom stanovniku. Računa se da je za normalnu ishranu jednog odraslog čovjeka (u to vrijeme) bilo potrebno 18 kg žita mjesečno, ili 216 kg godišnje. Ako se odbiju sjeme i drugi rashodi, još uvijek je ostajalo dosta viškova žita koji su upravo Bugojnu davali atribut žitnog tržišta. Među žitaricama najviše se proizvodio ječam, zatim napolica i pšenica, pa tek na četvrto mjesto dolazi kukuruz koji je u Bosni i Hercegovini bio najrasprostranjenija hljebna kultura. Ovaj odnos prema kukuruzu odredili su geografski i klimatski uslovi dijelova bugojanskog sreza (planinski predjeli i kupreška visoravan). Bugojanski srez je već tada stekao

[16] *Prosječna godišnja poljoprivredna proizvodnja u bugojanskom srezu u periodu 1902-1918. godine:*

Vrsta kulture	Količina u okama	Vrijednost u krunama
Pšenice	1,576.110	266.000
Ječma	5,232.700	700.000
Zobi	50.000	4.500
Raži	226.380	28.600
Mješanca	1,655.710	140.000
Prosa	405.000	33.00
Kukuruza	1,271.290	166.000
Heljde	522.600	48.00
Sijena	12,600.000	400.000
Šljive	900.000	54.000
Krušaka	100.000	10.000
Jabuka	10.000	1.300
Krompira	4,000.000	200.000
Kupus	630.000	36.000

dobru reputaciju u gajenju krompira i na jednog stanovnika ovog sreza proizvođeno je preko 86 oka (118 kg), što predstavlja sam vrh u pokrajini. Od 90-ih godina XIX stoljeća u bugojanskom srezu uvodi se kultura repe koja je bila odličnog kvaliteta i davala je prihod od 960 kruna po hektaru. Za unapređenje voćarstva, koje je imalo izvanredne prirodne uslove, u Bugojnu je osnovana voćarska škola koja je na 3 ha površine svake godine uzgajala 8.000 oplemenjenih sadnica koje su besplatno dijeljene stanovništvu. Osim toga, za unapređenje poljoprivrede, u Bugojnu je 1904. osnovana sreska poljoprivredna zadruga, koja je, kao i u još nekim sreskim mjestima, imala zadatak da unapređuje duhovne i materijalne odnose seljaka i da potpomaže i štiti njihove interese.[17]

Osim povoljnih prirodnih uslova za uzgoj gotovo svih vrsta žitarica, voća i povrća u Skopaljskoj dolini, brdoviti i planinski dijelovi bugojanskog sreza nudili su izvanredne mogućnosti za razvoj stočarstva i šumske privrede. Seljaci su koristili ove prednosti, pa je početkom XX stoljeća bugojanski srez raspolagao s najmanje 9.000 konja, 11.000 grla rogate stoke, 100.000 ovaca, 13.000 koza i oko 900 svinja.[18] Prema cijenama iz 1908. godine, vrijednost stočnog fonda iznosila je oko tri miliona kruna ili oko 67 kruna po jednom stanovniku.

---

[17] *Bosanski glasnik 1904.*

[18] Popis stoke u užem bugojanskom srezu (bez ispostava Gornji i Donji Vakuf, te Kupres)

	1895.	1910.	1895-1910	
Br. posjednika stoke	1.371	1.562	+ 191	+ 14%
Konji	1.956	1.692	- 264	- 13,5%
Goveda	9.228	7.039	- 2.189	- 23,7%
Ovaca	13.586	6.540	- 7.046	- 52%
Koza	6.580	7.250	+ 670	+ 10%
Svinja	439	1.043	+ 604	+ 137%
Broj pčelara	275	202	- 73	- 26,5%
Broj košnica	816	744 pletenih	- 72	- 9%

(*Die Ergebnisse der Viehzahlung in Bosnien und der Herzegovina vom jahre 1895. (Rezultati popisa marve u Bosni i Hercegovini od godine 1895); Die Ergebnisse der Viehzahlung in Bosnien und der Herzegovina vom Jahre 1910,* Sarajevo 1912).

Broj stoke u gradu Bugojnu

	1895.	**1910.**	**1895-1910.**
Br. vlasnika stoke	185	197	+ 12 (6,5%)
Konja	117	103	- 14 (12%)
Goveda	709	489	- 220 (31%)
Ovaca	320	193	-127 (40%)
Koza	116	33	- 83 (72%)
Svinja	35	109	- 74 (211%)
Pčelara	16	5	- 11 (69%)
Košnica	35	28 pletenih	

Prema navedenim podacima vidi se da ni bugojanski srez, a ni samo gradsko područje nisu bili pošteđeni opadanja stočnog fonda koje je u deceniji pred Prvi svjetski rat zahvatilo cijelu Bosnu i Hercegovinu. To je bila posljedica carinskog rata između Austro-Ugarske i Srbije (1906-1911. godine) i promjenâ u oblasti carinske i agrarne politike u Monarhiji. Izvoz stoke i mesa iz Bosne i Hercegovine se povećavao, a na udaru su naročito bila goveda i ovce.[19] Veliki pad u broju stoke austrougarska statistika u Bosni i Hercegovini obrazlagala je i prelaskom s ekstenzivnog na intenzivno stočarenje, mada se nisu mogli prezentirati uvjerljivi podaci o modernizaciji stočarstva, bez obzira na to što su i u bugojanskom srezu postojali pokušaji uvođenja meltalske pasmine goveda, naročito u okolini Kupresa, gdje su za to postojali veoma povoljni prirodni uslovi.

Osim poljoprivredne proizvodnje, bugojanski srez imao je dobre prirodne uslove i za razvoj šumske privrede, prvenstveno za eksploataciju i preradu drveta. U tom smislu, ostalo je predanje o postojanju pilana potočara na Poričkoj i Prusačkoj rijeci i Šemešnici (lijeve pritoke Vrbasa), te rijeci Vitini (desna pritoka Vrbasa). Jedna od tih pilana bila je podignuta na Poričkoj rijeci kod Ajkunića točila i ušla je u predanje kao jedna od najstarijih u pokrajini (II polovina XVIII stoljeća), osobena po tome što su svi njeni objekti i instalacije, izuzev željezne testere, bili izrađeni od drveta, uključujući i eksere. Vlasnik ove pilane bila je porodica Alibegovića iz Poriča. U narodu je, takođe, ostalo zapamćeno, a postoje i pisani tragovi, da su za

[19] Dževad Juzbašić, *Izvještaj Hermana von Sautera o odnosima Bosne i Hercegovine i Monarhije u svjetlu austrougarskih ekonomskih suprotnosti*. Godišnjak DIBiH, 1968-1969. XVIII. Sarajevo 1970; F. Schmid, *Bosnien und die Herzegovina* s. 550-551.

vrijeme osmanske vladavine postojale dvije pilane na Prusačkoj rijeci, četiri u slivu rijeke Šemešnice i jedna na rijeci Vitini. To su bile male pilane potočare sa po jednom testerom koje su kovali kovači Cigani u Donjem Vakufu i nosile su ime "ciganske testere". Pilane na Šemešnici posjedovale su porodice Vasića i Ilića iz Košćana, te porodice Džolića i Ponjavića iz Kutanje.[20]

Kasnije, krajem XIX i početkom XX stoljeća, eksploatacija šuma i prerada drveta dobile su nove, moderne oblike, ali su znatno zaostajale iza stvarnih prirodnih uslova, jer su veliki šumski kompleksi ostali netaknuti. Neki Joca Milenković podigao je pilanu potočaru u Maškari (G. Vakuf), a Feldbauer Samuel u Šemešnici (D. Vakuf). Izuzetno značajno bilo je angažiranje privatnog preduzimača iz Zavidovića Felixa Cavallini-a, koji je 1910. godine zakupio desetogodišnju eksploataciju šumskog područja Točilo-Raduša (500 ha), s drvenom masom od 55.000 m^3 četinarskog drveta. Zbog finansijskih teškoća ovo preduzeće je 1912. godine svoj ugovor prenijelo na firmu Adem-age Mešića i Jakoba Haima, koja je 1913. godine u Trnovači (nedaleko od G. Vakufa) izgradila parnu pilanu s dva gatera, a za izvoz drveta iz ugovornog područja 800 m suvih riža i 9 km puteva. Ova firma je u toku 1913. i 1914. godine posjekla i preuzela u ugovornom području 18.300 m^3 četinarskog drveta. Zbog ratnih neprilika, ovo preduzeće je krajem 1914. godine obustavilo sve radove u šumi, a krajem 1916. godine ustupilo je u zakup svoja pilanska postrojenja bečkoj firmi *Ujedinjena industrija drveta a.d.* (*Vereinigte Holzindustrie A.G.*). Ova firma je radila za vojne (ratne) potrebe, pa je u nedostatku lokalne radne snage u svojim pogonima za sječu i rad na pilani koristila ratne zarobljenike. Pilana je na taj način bila u pogonu sve do vojnog sloma Monarhije u jesen 1918. godine.[21] Ne računajući nekoliko sitnijih objekata, kao što su ciglane i pilane potočare, ova pilana u Trnovači predstavlja prvo industrijsko preduzeće u bugojanskom srezu koje upotrebljava parnu pogonsku energiju.

Osim začetka industrijske eksploatacije i prerade drveta, u pojedinim dijelovima bugojanskog sreza, koji nisu imali dovoljno obradive zemlje,

---

[20] B. Begović, *Strani kapital u šumskoj privredi Bosne i Hercegovine za vrijeme otomanske vladavine*. Radovi Šumarskog fakulteta i Instituta za šumarstvo i drvnoj industriji u Sarajevu. Godina 5, br. V, Sarajevo 1960, str. 214.

[21] O eksploataciji i preradi drveta u bugojanskom srezu na razmeđu XIX I XX stoljeća vidi: B. Begović, *Razvojni put šumske privrede,* str. 92, 127, 143, 144.

razvijali su se kućne radinosti i razni zanati kao neophodni, dopunski izvor prihoda. Čitave porodice specijalizirale su se u proizvodnji drvenog posuđa (od kašike do kaca raznih veličina i namjena), poljoprivrednih alatki (vila i grabalja), zatim držala za motike, sjekire, kose, lopate i sl., te sepeta, brezovih metli itd. S obzirom na to da su u to vrijeme u Bosni kuće građene od drveta, a u Hercegovini od kamena, i u bugojanskom srezu bilo je dosta vještih majstora tesara, kao što su Dalmatinska Zagora i kraški predjeli općenito davali vrsne majstore u građevinskom oblikovanju kamena.

Osnovu privredne strukture grada Bugojna na razmeđu XIX i XX stoljeća činili su trgovina, ugostiteljstvo, zanatstvo, kućna radinost i skromni začeci industrijske proizvodnje. U neproizvodnoj oblasti najviše radnih mjesta nudila je državna uprava, a zatim vojne, prosvjetne, zdravstvene i vjerske institucije.

Godine 1855. u Bugojnu su zabilježene tri značajnije trgovine koje vjerovatno, nisu bile jedine, ali su predstavljale začetak najznačajnije privredne grane u gradu. Trgovina žitom, stokom i drugim poljoprivrednim proizvodima vodila je brzom porastu broja trgovaca, tako da je 1886. godine, tri godine nakon uvođenja Trgovačkog zakona za Bosnu i Hercegovinu, u Bugojnu bila sudski protokolirana 21 trgovačka firma,[22] dakle isti broj kao stari trgovački centar na Savi Bos. Kostajnica ili Zenica. Do kraja Prvog svjetskog rata u Bugojnu su sudski protokolirane ukupno 61 firma, od kojih je većina stabilno radila, dok su neke od njih, iz različitih razloga, prestajale raditi ili su propale. Za razliku od starih gradova, u Bugojnu su trgovci Bošnjaci bili u manjini. Među prvim protokoliranim firmama spominje se samo Meho Bevrnja (1886), a svi ostali iz 1900. ili 1907. godine. Uz svega devet bošnjačkih dolazi i 5 jevrejskih protokoliranih trgovačkih firmi i one zajedno čine oko jedne četvrtine ukupno registriranih. Iz pregleda protokoliranih firmi vidi se da su najbrojniji hrvatski i srpski trgovci koji su zajednički i formirali bugojansku trgovačku čaršiju.

---

[22] *Verzeichniss sammtlicher in Bosnien und der Herzegovina handelsgreichtlich protokolirten Handelsfirmen zausammengestellt auf Grund der gerichtlichen Handelsregister*, Sarajevo, im Oktober 1886.

Spisak protokoliranih trgovačkih firmi u Bugojnu 1883-1918.[23]

	Naziv firme	God. protokol.	Primjedba
1.	Altarac Solomon	1885.	Firma se prvi put spominje 1855. god.
2.	Atijas Solomon Haim	1894.	
3.	Atias S. Isidor	1908.	
4.	Atijas S. Mordohaj	1895.	
5.	Avdalajbegović Remzi beg	1907.	
6.	Babić Anto	1885.	Firma se prvi put spominje 1855. god.
7.	Babić I. Franjo	1900.	
8.	Babić A. Jozo	1905.	
9.	Babić Stipo	1885.	Firma se prvi put spominje 1855. god.
10.	Balagija Abdulah	1907-1912	
11.	Baltić i Dimić	1887.	
12.	Braća Baltić	1886.	
13.	Baruh Samuel	1901.	
14.	Behara Krstan	1908.	
15.	Bevrnja Meho	1886.	
16.	Budimir Maranguz Pero	1886.	
17.	Bušatlija Husein beg	1907.	
18.	Čolić Nikola i Anto	1904.	
19.	Dautbegović Mustajbeg	1907-1912.	
20.	Dilber Marko	1894.	
21.	Dimić Perendić Marko	1894.	
22.	Domaćinović braća	1900.	
23.	Đurendić V. Risto	1904.	
24.	Đurendić Vuko	1885.	
25.	Freškura Franc	1884.	
26.	Gaković Redžo	1886.	
27.	Grof Ludwig	1904.	
28.	Grof Rudolf	1914.	
29.	Hadžiavdić Jusuf	1908.	
30.	Heydušek Theodor	1907.	
31.	Ivičić Ilija	1886.	
32.	Ivanković Ivić Stjepan	1908.	

[23] Spisak protokoliranih trgovačkih firmi sačinjen je na osnovu podataka u *Verzeichniss*, i časopisa *Bošnjak* i *Bosanski glasnik*.

33.	Jelić Čedomir L.	1908.	
34.	Jelić Ilija	1886.	
35.	Jelić Simo	1886.	
36.	Jezidžić Stipo	1886.	
37.	Karadža Abdul Rezak	1908.	
38.	Kirlić Alija	1907-1913.	
39.	Kolovrat braća	1886.	
40.	Kolovrat sinovi F.	1907.	
41.	Kolovrat i drug	1913.	
42.	Krstanović braća	1894.	
43.	Madunić Ivo	1912.	
44.	Madunić Juko i Ivo	1894-1913.	
45.	Marinović r. Simo	1910.	
46.	Pavlović Nine i brat	1910.	
47.	Perković Ivanković Ivo	1894.	
48.	Popadić Boško	1886.	
49.	Popadić braća	1886.	
50.	Praljak J. Jovo	1885.	
51.	Radović Tomo	1894-1914	
52.	Rustempašić Muhamed beg	1900-1914	
53.	Salom Ušćuplija Abraham	1885.	
54.	Sandić J. Ilija	1903.	
55.	Sinovi Nikole Pavlovića	1885.	
56.	Subašić Ilija	1904.	
57.	Subašić braća	1885.	Sa filijalom u Kupresu
58.	Šandrk Ivan	1886.	
59.	Topić Tufekčić Tomo	1885.	
60.	Trifković Lugušić Ilija	1885.	
61.	Vasić Pero	1885.	

Iz strukture trgovačkih radnji u Bugojnu vidi se da one ne odudaraju od drugih sličnih mjesta u Bosni i Hercegovini. U početku se cijela familija javlja kao nosilac firme, dok se vremenom braća dijele i stvaraju nove trgovine, što znači da su patrijarhalne veze brzo kidane nakon nestanka oca porodice. Druga karakteristika jeste da se na razmeđu dva stoljeća vrši diferencijacija između zanata i trgovine i da se počinje stvarati tip specijaliziranog trgovca, za razliku od ranijih trgovaca koji, mahom, trguju mješovitom

robom. Trgovina s ćepenka bila je najvažniji oblik razmjene dobara, ali se uz ovaj vid trgovine pojavljuju godišnji vašari (sajmovi, derneci, panađuri), nedjeljni i pijačni dani, kao nezaobilazni i nezamjenjivi oblik razmjene dobara između sela i grada i širih oblasti međusobno. Zabilježeno je da su 1870. godine stanovnici Bugojna zatražili od osmanskih vlasti da im odobre održavanje trodnevnog godišnjeg vašara "u cilju povećanja trgovine i usljed toga što se nalazi na putu kuda mnogo putnika prolazi". Iste godine, mutesarif travničkog sandžaka (okruga) objavio je da će se u Bugojnu održavati vašar u trajanju od tri dana, s početkom 15. septembra svake godine. Odobrenje datuma i trajanja vašara vršeno je posredstvom okružne oblasti u Carigradu, a do austrougarske okupacije 1878. godine u Bosni i Hercegovini održavani su vašari u 87 raznih gradova, varoša i sela. Od toga u 72 mjesta održavani su sedmični pijačni dani, a u 27 godišnji vašari. S obzirom na to da se Bugojno našlo već tada među 27 mjesta koja su imala godišnji vašar, to mu je dalo novi zamah za razvoj trgovine, što potvrđuje i navedeni spisak sudski protokoliranih firmi.[24]

Nakon austrougarske okupacije, datum održavanja godišnjeg vašara u Bugojnu bio je promjenljiv sve do 1907. godine, od kada se ustalio na 18. oktobar.[25] Godišnji vašari u Bugojnu, kao i u drugim mjestima, predstavljali su najveći privredni i društveni događaj za koji su se brižljivo pripremali svi društveni slojevi i svi uzrasti stanovništva. Na njima su trgovci i zanatlije iz raznih krajeva nudili svoju robu, seljaci su dogonili stoku, žito i proizvode kućne radinosti, razni putujući zabavljači nudili su zabavu tako da se šarolika masa svijeta stapala u jedinstvenu sliku vašara i njegove neponovljive atmosfere. Svi su nešto prodavali i kupovali i u tome uživali.

Prema podacima s početkom XX stoljeća, na godišnji vašar u Bugojnu dogonjeno je oko 2.400 grla rogate stoke, 400 konja, 4.000 grla sitne stoke i oko 100 svinja, a na sedmični pijačni dan prosječno po 150 grla rogate stoke, 50 konja, 600 komada sitne stoke i 20 svinja.[26]

---

[24] O odobravanju vašara u Bugojnu vidi list *Bosna* br. 209, 9. i 21. VI 1870. i br. 275 14/26. IX 1871. Vidi takođe H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti*, str. 18-19.

[25] *Bošnjak* 1886-1899; *Bosanski glasnik* 1990-1918. Datumi godišnjeg vašara u Bugojnu bili su: 30. oktobar, 18. – 21. oktobar, 13. – 15. maja, 6. – 8. aprila, 30. oktobra – 2. novembra.

[26] *Bosanski glasnik* 1907, str. 69.

Osim trgovina mješovitom robom, žitom i stokom, u Bugojnu je bilo više tradicionalnih bosanskih gostionica i kafana, što je neminovan pratilac formiranja naših gradova. Početkom XX stoljeća zabilježeno je da u Bugojnu uspješno rade dva hotela i jedno prenoćište. Franc Freškura podigao je na željezničkoj stanici hotel "Vrbas" s deset soba, koji je 1908. uredio restoran i promjenio ime u Hotel "Bosna". Dobar poslovni ugled imao je i drugi hotel "Zum schwarze Adler" (Kod crnog orla), čiji je vlasnik bio Ludwig Grof, koji je proširio svoj hotel i dao mu ime "Grand hotel Grof". Ovaj hotel imao je u početku šest, a 1918. godine 15 soba. U gradu je bilo i jedno prenoćište sa 4 sobe, čiji je vlasnik bila Ruža Grubeša.[27]

U gradu je bilo smješteno više zanatskih radnji koje su podmirivale potrebe gradskog i okolnog seoskog stanovništva. Struktura zanata nije bila opterećena tradicijom, nego je odgovarala stvarnim potrebama stanovništva. Na cijeni su bili kovači, kolari, građevinari, koji su u većini bili dunđeri, ili majstori opšteg profila koji su znali izgraditi bosansku kuću od temelja do useljenja. U ovom periodu došlo je do značajnih promjena u ovoj oblasti, jer se osim državnih, javnih građevina, u Bugojnu počinju zidati veće i ljepše kuće za potrebe trgovaca, činovnika i zemljoposjednika koji useljavaju u grad. Ove nove potrebe pratilo je podizanje prvih ciglana koje prave preokret u proizvodnji građevinskog materijala koji potiskuje drvo. Vlasnici prvih ciglana bili su Marko Ribičić, Stipo Šandrk i Pero Kolovrat. Time je počela i u Bugojnu era modernog građevinarstva. Podignute su reprezentativne građevine, kao što je zgrada kotarskog ureda u arapskom stilu (današnja gimnazija), zgrada sreskog suda, narodne osnovne škole, željezničke stanice, vojne pošte i telegrafa itd. Oslanjajući se na bogatu tkačku tradiciju Skopaljske doline, osnovane su filijale Tkaonice ćilima iz Sarajeva. Potreban materijal i mustre radnice su dobijale od Tkaonice i naručene predmete izrađivale kod svojih kuća, a gotovu robu predavali su firmi i dobijale određenu platu.[28]

Važan ekonomski faktor u gradu činili su solidno plaćeni činovnici, koji su gotovo isključivo bili doseljenici iz raznih pokrajina Monarhije i nosioci modernizacije i evropeizacije u gradu. Osim nosilaca političke i vojne vlasti, u ovu socijalnu skupinu spadali su i sreski ljekar, veterinar, apotekar

---

[27] *Bosanski glasnik* 1902, str. 212; 109, str. 254; 1918, str. 180.

[28] *Bericht uber die Verwaltung von Bosnien und der Herzegovina 1913*, str. 76.

te nekoliko učitelja i sveštenika koji su, ujedno, činili i intelektualnu kremu grada, koja je zajedno s domaćim trgovačkim slojem, u biti, nosilac bogatog društvenog i kulturno-prosvjetnog života.

Struktura zanimanja u bugojanskom srezu 1910. godine[29]

Privredna grana	**Privređuje**	**Izdržavanih**	**Svega**
Poljoprivreda, stoč., vrtlarstvo	15.079	26.129	41.208
Šumarstvo i ribolov	21	68	89
Rudarstvo	4	5	9
Ind. kamena, zemlje, gline, stakla	8	25	33
Obrada metala	223	583	806
Izrada oruđa i instrumenata	20	22	42
Hemijska industrija	1	2	3
Rasvjeta, vodovod i slično	4	14	18
Građevinarstvo	34	130	164
Tekstilna industrija	79	141	220
Kožarska industrija	13	17	30
Drvna industrija, rezbarstvo	40	68	108
Industrija hrane	129	293	422
Proizvodnja pića i ugostiteljstvo	114	291	405
Industrija odijevanja	201	248	449
Trgovina	144	387	531
Bankarstvo i krediti	1	1	2
Saobraćaj	53	143	196
Kućna posluga i razni posl. za platu	206	380	586
Javna služba	236	500	736
Slobodna zvanja	4	6	10
Ostalih	98	129	227
Svega	**16.712**	**29.581**	**46.293**

Iz zvaničnog statističkog pregleda zanimanja stanovništva bugojanskog sreza 1910. godine vidi se da je svaki deseti stanovnik koji privređuje, svoju egzistenciju osiguravao izvan agrara, odnosno da je 89% ukupnog stanovništva sreza živjelo od poljoprivrede kao glavnog izvora prihoda. U vanagrarnim oblastima zanimanja prednjačili su obrada metala, proizvo-

[29] *Rezultati popisa stanovništva 1910*, str. 62-63.

dnja hrane, ugostiteljstvo, industrija odijevanja, trgovina, kućna posluga i drugi poslovi za platu, te javna služba. U ovim granama radilo je 1.253 lica (oko 77%) od ukupno 1.633 zaposlenih izvan agrara. To jasno pokazuje da je bila veoma spora dinamika privrednih i socijalnih promjena u srezu. Izostao je razvoj industrije i to se nije moglo nadomjestiti starim načinima proizvodnje izvan agrara. U takvim uslovima, ni grad Bugojno nije mogao promijeniti svoj trgovačko-agrarni karakter. Zbog toga se u njemu nije izvršila snažnija akumulacija i organizacija kapitala koja bi stvorila novčane institucije za finansiranje privrednog, prije svega industrijskog razvoja čitavog kraja. Svi novčani zavodi koji su u Bugojnu formirani na razmeđu dva stoljeća (*Srpska štedionica*, *Hrvatska težačka blagajna*, *Hrvatska seljačka zadruga za štednju i zajmove*, *Kotarska pripomoćna zaklada*), bili su više nacionalne institucije stvorene da potpomognu razvoj poljoprivrede i seljaka vežu za moderne nacionalne institucije, nego finansijske institucije koje bi vodile opštem privrednom progresu.

* * *

Na razmeđu XIX i XX stoljeća Bugojno se nije razvijalo samo kao politički i privredni centar sreza, nego je sve više preuzimalo i kulturno-prosvjetno i društveno vodstvo čitavog gornjovrbaskog kraja. U njemu se relativno brzo formirao sloj imućnog građanstva činovničkog i trgovačkog porijekla, pripadnika raznih nacija i kultura, koji je, kao i svugdje gdje se javio, osjećao potrebu za višestranim društvenim uticajem i potpunijim duhovnim i društvenim životom. Iz te potrebe nastala je višestrana i dosta intenzivna prosvjetna, kulturna i društveno-politička aktivnost.

Prvu osnovu školu u Bugojnu otvorili su franjevci 1868. godine, koju je 1872. godine pohađalo 30 djece. Ova škola, kao i druge koje je osnivao ovaj red, ukinuta je 1883. godine, jer je uslijedilo otvaranje Narodne osnovne škole koju su pohađala djeca svih konfesija, a školske 1886/87. u gradu je podignuta impozantna školska zgrada. U okviru srpsko-pravoslavne crkvene opštine osnovana je srpsko-pravoslavna osnovna škola, dok je uz džamiju otvoren mekteb, a kasnije i medresa. Mreža osnovnih škola završena je 1893. godine, kada je "*Družba sestara milosrdnica sv. Vinka*" iz Zagreba otvorila u Bugojnu katoličku djevojačku školu, koja je imala 114 učenica i 5 nastavnica.

Učitelji u narodnoj osnovnoj školi u Bugojnu 1886-1918. godine[30]

	Ime i prezime	Godina službovanja
1.	P. Galcinja	1886-1889.
2.	Tomljenović Tomislav	1889-1892.
3.	Jefto Abramović	1893-1895.
4.	Sofija Mandić	1895.
5.	Josip Brkić, pom. učitelj	1895.
6.	Josip Rujić, starješina	1896-1899.
7.	Jelka Bilić	1896-1899.
8.	Ljubomir Matulić, pom. učitelj	1896-1901.
9.	Josip Ćurić, starješina	1899.
10.	Knežević Anto	1900-1903.
11.	Steinmetz Johanna, pom. učiteljica	1900-1901.
12.	Franić Danica	1902-1903
13.	Tomasović Andrras, pom. učitelj	1902-1903
14.	Palandžić Nikola, upravitelj škole	1904-1910.
15.	Miljušević Ida	1904-1905.
16.	Čolić Stjepan, pom. učitelj	1904.
17.	Đogo Husein, pom. učitelj	1905.
18.	Mulić Hamdija	1906-1909.
19.	Bešlić Milan	1906-1910.
20.	Vukelić Zora, pom. učiteljica	1907-1908.
21.	Erdosy Zora, suplent učiteljica	1909.
22.	Fejzagić Džemal	1910.
23.	Mandušić Jelena, suplent učiteljica	1910-1916.
24.	Šimunac Stjepan, upravitelj i učitelj škole	1911-1916.
25.	Šiljković Mehmed	1911-1916.
26.	Kalaica Josipa	1911-1914.
27.	Vudanović Angelina	1916-1918.
28.	Konig Elza	1916.
29.	Krešić Ivan, upravitelj	1917-1918.
30.	Hvala Matilda	1917-1918.
31.	Špez Marija	1917-1918.
32.	Kaprikul Ana	1917-1918.

[30] Spisak učitelja napravljen je na bazi podataka objavljenih u *Bošnjaku* i *Bosanskom glasniku*.

U početku je u narodnoj osnovnoj školi bio zaposlen samo jedan učitelj, a kasnije 2 ili 3 učitelja i jedan pomoćni učitelj. Iz navedenog pregleda vidi se da su se učitelji često mijenjali i samo mali broj je ostajao po nekoliko godina.

Pismenost u bugojanskom srezu 1910. godine[31]

Znaju čitati i pisati	**Pravoslavni**	**Katolici**	**Muslimani**	**Ostali**	**Svega**
Muški	537	909	584	27	2.057
Ženski	187	447	23	23	680
Svega	724 (6,4%)	1356 (11,14%)	607 (5,10%)	50 (71%)	2.737

Ne znaju čitati i pisati	**Pravoslavni**	**Katolici**	**Muslimani**	**Ostali**	**Svega**
Muški	5.696	5.396	5.737	1	16.830
Ženski	5.415	5.396	5.552	19	16.406
Svega	11.111 (93,6%)	10.815 (88,9%)	11.289 (5,1%)	20 (29%)	33.236

Iz tabele se vidi da je opšta pismenost u bugojanskom srezu izražena niskim procentom od 8,24% i zaostajala je iza pismenosti u Bosni i Hercegovini, koja se kretala oko 12%. Velike su razlike u pismenosti na selu i u gradu, ali o tome nema odvojenih podataka. Iz tabele se, takođe, vidi da je pismenost različita kod pripadnika pojedinih konfesija. Pravoslavnih je bilo pismenih 6,4%, katolika 11,14%, muslimana 5,10% i ostalih 71%. Ovim treba dodati još ukupno 50 lica koja su znala samo čitati. Od ukupno 14.373 djece i omladine od 7 do 20 godina znalo je čitati i pisati svega 1.360 ili 9,5%, što znači da je, i pored toga što su do 1912. godine u srezu otvorene 4 narodne osnovne škole, zatim srpsko-pravoslavna osnovna škola, mektebi i medresa, katolička djevojačka škola milosrdnih sestara, nepismenost reproducirana s 91% tog uzrasta. Očigledna je razlika i u pismenosti po polovima. Kod pravoslavnih odnos pismenih muškaraca i žena bio je 8,6% prema 2,2%, kod katolika 14,4% : 7,6% i muslimana 9,2% : 0,41%. Veoma nizak procent pismenih, naročito muslimanki, bio je zbog toga što

[31] *Rezultati popisa stanovništva 1910*, str. 20-21, 30-31.

su one vrlo rijetko pohađale narodne osnovne škole, a u mektebima se nije učila latinica i ćirilica, koje su jedino bile obuhvaćene statistikom, nego samo arebica i arapsko pismo.

Društveno-ekonomske i druge promjene na razmeđu XIX i XX stoljeća podstakle su u Bugojnu bogatu i raznovrsnu kulturno-prosvjetnu i druge društvene aktivnosti, koje su svojim značajem premašivale ekonomsku snagu grada i brojnost njegovog stanovništva. To je bilo vrijeme kada se u cijeloj Bosni i Hercegovini osnivalo mnogo raznovrsnih društava koja su odražavala potrebe i interese novih i starih društvenih snaga, vjerskih i nacionalnih pokreta i modernih socijalno-političkih ideologija.

Kao što je oblast obrazovanja i vaspitanja imala dva usmjerenja (*konfesionalne škole*, koje su nastavljale tradicionalnu zatvorenost obrazovanja i vaspitanja unutar vlastite vjerske zajednice i *narodne osnovne škole*, koje osniva država, a pohađaju ih djeca bez ikakvih vjerskih i nacionalnih ograničenja) tako je i oblast kulturno-prosvjetnog i društvenog rada imala dvije tendencije: jednu je zastupala i provodila austrougarska vlast, a drugu domaće stanovništvo u okviru svojih vjerskih i nacionalnih zajednica. U uslovima političke obespravljenosti, prosvjeta, kultura i umjetnost jedine su mogle progovoriti prikrivenim političkim i nacionalnim jezikom. Otuda su sva udruženja, bez obzira na to kakvi su im ciljevi bili i ko ih je osnovao, imala zadatke da se "nepolitički" bave političkim i nacionalnim radom.

Kulturno-prosvjetna, socijalna i humanitarna društva u Bugojnu 1878-1914.[32]

	Naziv društva	**Godina osnivanja**
1.	Činovnička kasina – Beamten – Kasino	1893.
2.	Ukrašavajuće društvo – Verscönungsverein	1895.
3.	Pjevačko društvo	1898.
4.	Hrvatska narodna čitaonica	1900.
5.	Biciklističko društvo	1900.
6.	Dobrovoljno vatrogasno društvo	1902.

›

[32] Pregled društava u Bugojnu sastavljen je u na bazi podataka koje je objavio Đ. Pejanović, u studiji *Kulturno-prosvetna, humana i socijalna društva*, str. 100. Spisak je dopunjen podacima koje je objavio *Bosanski glasnik*.

	Naziv društva	**Godina osnivanja**
7.	Turska kiraethana – čitaonica	1904.
8.	Podružnica hrvatskog potpornog društva "Napredak"	1905.
9.	Srpsko pjevačko društvo "Javor"	1906.
10.	Pododbor srpskog potpornog društva "Prosvjeta"	1907.
11.	Mjesni odbor Hrvatske narodne zajednice	1907.
12.	Hrvatski sokol	1909.
13.	Srpski soko	1909.
14.	Pododbor potpornog društva "Gajret"	1910.
15.	Srpska narodna organizacija	1911.
16.	Muslimanski klub	1913.
17.	Ratno dobrovoljno dobrotvorno društvo	1914.

Iz pregleda društava vidi se da su stanovnici Bugojna bili veoma otvoreni prema kulturno-prosvjetnim, humanitarnim, sportskim i nacionalno-političkim idejama. U društvenom životu led je probijen osnivanjem Činovničke kasine, koja zaslužuje veliku pažnju, s obzirom na to da "kasina" postaje mjesto gdje se okupljaju činovnici, vojnici, poslovni ljudi, uglavnom doseljeni svijet koji preko kasine stvara jedan novi, drukčiji društveni život. Jedno od najinteresantnijih i jedinstvenih udruženja u Bosni i Hercegovini jeste udruženje za uljepšavanje grada koje je, između ostalog, imalo zadatak da njeguje bilje, pošumljava i podiže parkove, što, svakako, predstavlja preteču ljubitelja prirode i modernih ekoloških udruženja. Ono je interesantno i po tome što u njemu prednjače domaći ljudi svih konfesija. Čitaonice su u Bugojnu imale obrazovne i humanističke ciljeve. Na primjer, *Hrvatska narodna čitaonica* u početku ima 54 člana, a kasnije 78, a u njenom odboru sjede najugledniji hrvatski trgovci u gradu: Stipo Grgić, Stipo Domaćinović, Ilija Subašić, Anto Babić, Stipo Budimir, fra Dominik Gojsilović i Nikola Dilber. "*Tursku čitaonicu*" osnovao je odbor na čelu sa zemljoposjednikom Ahmed-begom Bušatlijom. *Hrvatsku narodnu zajednicu* vodi fra Marijan Lovrić, zajedno sa Stipom Domaćinovićem, Stjepanom Subašićem i Ninom Pavlovićem, s impozantnim brojem od 450 članova.

Humanitarne ideje društava "*Prosvjete*", "*Gajreta*" i "*Napretka*", koja su imali zadatak da pomognu podizanju nacionalne inteligencije na univerzitetima i zanatlijskog i trgovačkog podmlatka, naišle su na dobar prijem kod bugojanskog građanstva. "*Napredak*" ima 51 člana, "*Gajret*" 1905. godine

ima 10, a 1907 s članovima iz Gornjeg Vakufa ima 160 članova. "*Prosvjeta*" 1908. ima 70 članova,[33] a njome rukovodi Risto Đurendić zajedno s Čedomirom Jovićem, Milanom Jovanovićem i Đorđom T. Radovićem. I kod Srba, kao i kod Hrvata, čitavim društvenim životom rukovode bogati ljudi – trgovci koji se nalaze u upravnim odborima od pjevačkih do sportskih i sokolskih društava. Pjevačka društva, hrvatska i srpska, oslonjena su na crkvu, a imaju značajnu nacionalnu funkciju, jer se iz tih vrsta okupljanja, kao i iz drugih, brzo prešlo na nacionalnopolitičke stranke. I sokolska udruženja, koja su nosila ideju "u zdravom tijelu zdrav duh", imala su zadatak da razvijaju borbeni nacionalni duh. Ideju o *Hrvatskom sokolu* u Bugojnu uspešno su realizirali Franjo Vinter, Ilija M. Šandrk, Stjepan Jandrić, Vinko Šandrk, Stjepan Ubović i Stjepan Ivić (1909. ima 63 člana), a *Srpski soko*, koji je osnivan od 1. avgusta 1909. do 24. januara 1910. godine, vodili su ljudi iz uglednih srpskih porodica: Jovo Lukić, Mihajlo, Špiro i Ilija Marinović, Gojko Praljak, Vojo Brančić, Aleksa Đurić, Ljubo i Kosta Topić, Blagoje Krstanović, Milivoje Radović, Risto Đurendić i Stevo Kokotović.[34]

U kulturno-prosvjetnom i društvenom životu bugojansko građanstvo osnivalo je ona udruženja koja su bila primjerena potrebama, interesima, tradiciji i navikama svakog pojedinog naroda. Slijedili su jedni druge u ostvarivanju svojih potreba i bili upućeni jedni na druge. I tu se stvarala "čaršija", ali nešto drukčija od one tradicionalne, jer je nacionalni trougao ostvarivao svoju nacionalnu integraciju u uslovima austrougarske vlasti i formiranja gradskog miljea u Bugojnu. Otuda je on dobio specifičnu mjesnu boju u kulturno-prosvjetnom, sportskom i drugom društvenom aktivitetu.

***

Za razvoj Bugojna bila je posebno značajna aktivnost njegovog gradskog vijeća koje je imalo zadatak da se brine o zdravstvenim, komunalnim, školskim i drugim pitanjima vezanim za život građana. S obzirom na to

---

[33] *Kalendar* Napredak 1909. str. 163-164, *Bosanski glasnik* 1909.; I. Kemura, *Uloga "Gajreta" u društvenom životu Muslimana*, Sarajevo 1986. tabela I.

[34] ABH, ZV BiH 1909, š. 18 269/26, ABH, ZV BiH, 1909. Š. 18-26. Za podatke zahvaljujemo Sajmi Ajanović-Sarić i Matku Kovačeviću iz Arhiva Bosne i Hercegovine

da je opštinski budžet bio fiksiran na 95.200 kruna godišnje, tim novcem nisu se mogli praviti veliki poduhvati. U rashodima se navode sljedeći troškovi za 1905. godinu: troškovi klaonice 695 kruna i 80 helera, doprinos za zdravstvo 3.092 krune i 40 helera, doprinos za humanitarne svrhe 1.200 kruna, opštinski dugovi 99.275 kruna i 80 helera, troškovi za osnovne škole 5.897 kruna i 60 helera. U rashodima, cifre se iz godine u godinu neznatno mijenjaju.

U Bugojnu je ordinirao sreski ljekar dr Jozef Fogler, koji je, prema podacima *Bosanskog glasnika*, tu službovao od 1899. do 1915. godine. Gradska ambulanta otvorena je 1906. Mjesto ljekara u gradu bilo je upražnjeno samo u toku ratne 1916. godine, a već 1917. i 1918. ordinira dr Leo Schonfeld. Bugojno je spadalo među 37 gradova u pokrajini koji su imali apoteku, koja je registrirana 1900. godine, a bila je vlasništvo magistra farmacije Theodora Heydušeka. Ostao je u Bugojnu do 1915. godine, a već 1916. apoteku je otvorio magistar farmacije Nikola Kuš, koji je ostao do 1918. godine. Njega je naslijedio magistar farmacije Ignatz Berger. Bugojno je relativno kasno, tek 1912. godine, dobilo sreskog veterinara i tu dužnost je obavljao Jozef Halama.[35] Na razmeđu XIX i XX stoljeća Bugojno nije imalo moderni vo-

[35] Podaci o zdravstvu u Bugojnu navedeni su prema *Bosanskom glasniku*.

dovod i kanalizaciju. Grad se snabdijevao vodom iz oko 70 bunara i izvora, a isto toliko petrolejskih lampi osvjetljavalo je njegove ulice.

Gradsko vijeće Bugojna (1886-1918)[36]

Načelnici:
Tahir-aga Vidimlić 1886-1888.
Pero Pavlović 1889-1908.
Pero Šandrk 1909-1910.
Salih-aga Mandžić 1911-1915.
Remzi-beg Avdalajbegović 1917-1918.

Od 1895. biraju se *podnačelnici* i tu dužnost su obavljali:
Mitar Popadić 1895.
Mustaj-beg Avdalajbegović 1895-1908.
Vuk Đurendić 1896.
Niko Marinović 1899-1908.
Salih ef. Mandžić 1909-1910.
Jovan Topić 1909-1910.
Anto Babić 1911.
Risto Đurendić 1911-1918.
Nine Pavlović 1912-1918.

Zastupnici:
Pero Pavlović 1886.
Niko Grgić 1886-1889.
Simo Jelić 1886-1892. 1900-1901.
Tomo Topić 1886-1888.
Ibrahim ef. Karadža 1886-1892.

---

[36] Spisak članova Gradskog vijeća sačinjen je na osnovu podataka iz *Bosanskog glasnika* 1889-1918.

Hamid Lončar 1886-1892.
Stipo Babić 1889-1892.
Niko Grgić 1886-1892.
Marko Popadić 1889-1892.
Niko Mijatović 1889-1892.
Ibrahim Hadžialić 1889-1892.
Mustaj-beg Avdalajbegović 1893-1894.
Meho Imamović 1893-1900.
Petar Kutleša 1893-1901.
Stipo Jezidžić 1893-1898.
Vuko Đurendić 1893-1895.
Jovo Praljak 1893-1898.
Salih-aga Mandžić 1893-1908.
Niko Marinović 1896-1898.
Theodor Heydušek 1900-1901. 1905-1908.
Juko Maduna 1899-1901.
Marko Dilber 1899-1901.
Salom Avram 1900-1908.
Niko Dimić 1902-1908.
Ivan Šandrk 1902-1904.
Boško Popadić 1902-1903.
Remzi-beg Avdalajbegović 1902-1908.
Ivan Perković Ivanković 1902-1908.
Ludwig Grof 1905-1911.
Stipo Babić 1905-1908.
Marko Dimić 1905-1908.
Karadža Abdul Rezak 1909-1918.
Tahir Bosto 1909-1918.
Ante Babić 1909-1910.
Stipo Domaćinović 1909-1914.
Juko Madunić 1909-1911.

Boško Topić 1909-1916.
Ilija Trifković 1909-1910.
Stipo Čolić 1909-1910.
Stipo Grgić 1911.1916.
Ivica Jozić – Baškarad 1911-1913.
Niko Čolić 1911-1918.
Zahid Šupa (Šupić) 1911-1918.
Jovo Krstanović 1911-1913.
Salih-beg Avdalajbegović 1915-1918.
Frano Domaćinović 1915-1918.
Stjepan Subašić 1915-1918.
Anto Kolovrat 1915-1918.
Đorđe Radović 1915-1918.
Ilija Sandić 1917-1918.

Na kraju ovog pregleda nekih pitanja u razvoju Bugojna kao grada koji nema dugu urbanu tradiciju, može se zaključiti da je njegov razvoj tekao u pravcu stvaranja jednog trgovačko-agrarnog središta. Prirodna bogatstva i dosta jaka poljoprivreda, s vrlo značajnom ulogom stočarstva, nisu mogle biti oplođene znatnijim industrijskim razvojem, jer za to nisu postojali neophodna infrastruktura i finansijska sredstva. U svojoj duhovnoj, kulturno-prosvjetnoj i društvenoj otvorenosti za moderne ideje Bugojno je pokazalo da se razlikuje od onih gradova koji su se borili s naslagama duge urbane tradicije.

ZAKLJUČNE NAPOMENE

Knjiga "Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća" bavi se značajnim, a malo istraživanim fenomenima gradova u Bosni i Hercegovini u vrijeme kada je u njoj okončana četvorovjekovna epoha orijentalno-balkanske i orijentalno-islamske urbanizacije i započela era modernizacije i oblikovanja evropskih urbanih modela. Taj proces je tekao srazmjerno razvoju novog načina proizvodnje, izgradnji modernog saobraćaja i rezultatima migracionih kretanja.

Osnovna studija ove knjige sadrži analizu 66 naselja koja su do 1910. godine stekla status grada (gradska opština). Od toga broja 1879. godine bilo je 46 gradova koji su imali osmansku urbanu tradiciju, a svi ostali su status grada stekli razvojem između vremenskih međaša 1879. i 1910. godine. Prilikom istraživanja, autoru se nametnulo osnovno pitanje da li je bosanskohercegovački grad na razmeđu dva stoljeća prerastao iz orijentalno-islamskog u evropski grad, odnosno kakva je relacija bosanskohercegovačke urbane tradicije, duboko ukorijenjene u osmansko naslijeđe, i modernizacije, koja uzima maha nakon uspostave austrougarske uprave 1878. godine?

Istraživanja vjerske, etničke i socijalne strukture stanovništva, saobraćaja, privredne aktivnosti, administrativne, vojne i kulturno-prosvjetne funkcije bosanskohercegovačkih gradova na razmeđu XIX i XX stoljeća, pokazala su da su se u svim tim oblastima dogodile značajne promjene, jer su, uz tradicionalne oblike saobraćaja, proizvodnje i trgovine, uz naslijeđene društvene strukture (klase i slojeve) stvorene nove, stranog i domaćeg porijekla, sa drukčijim načinom proizvodnje, mišljenja i života. U osnovi svih tih promjena ležala je okolnost da je u Bosni i Hercegovini nesređenu orijentalnu Osmansku carevinu zamijenila austrougarska evropska birokratska pravna država, koja sistematski i uporno gradi novi sistem vlasti, s

ciljem da u svoj državni organizam ekonomski, politički i kulturno integrira svoju novu pokrajinu.

S obzirom na to da domaći tradicionalni privredni i društveni razvitak nije nudio pretpostavke za modernizacijske promjene, prije svega zbog toga što on nije stvarao domaću akumulaciju kapitala, modernizacija proizvodnje i društva uopšte ovdje se ne odvija unutrašnjim, domaćim razvojem nego podsticajem izvana, inicijativom države i stranog privatnog kapitala. Otuda su se, na razmeđu XIX i XX stoljeća, gradovi u Bosni i Hercegovini razvijali neravnomjerno, sa dosta lokalnih i regionalnih obilježja, bilo da se radi o njihovim vanjskim, vidljivim ili unutrašnjim, manje vidljivim elementima. Neki od njih postali su važna industrijska središta i postepeno su dobijali oblike evropskog industrijskog grada (i po socijalnoj strukturi i po vanjskom izgledu – Tuzla, Zenica), dok je većina ostala na zanatstvu, sitnom preduzetništvu (s modernim zanatima) i pojačanim saobraćajem i trgovinom. Specifične i vidljive promjene doživjeli su i oni gradovi koji su postali vojni centri i strateška uporišta Monarhije prema jugoistoku, a nisu ostali netaknuti ni gradovi koji su svoj značaj dobijali kao agrarna središta. Ipak, najkompletniju urbanizaciju doživljavali su gradovi u kojim su bila sjedišta okružnih vlasti i, posebno, glavni grad pokrajine, Sarajevo. Promjene su se događale u svim gradovima bez obzira na to da li su ostali u zapećku novih saobraćajnih i privrednih tokova ili su igrali prvorazrednu ulogu u modernizacijskim procesima. U svakom slučaju, promjene nisu bile spektakularne kao u zapadnoevropskim razvijenim industrijskim zemljama, pa ni u odnosu na razvoj južnoslavenskih sjevernih pokrajina. Otuda je historija bosanskohercegovačkih gradova na razmeđu XIX i XX stoljeća, u stvari, historija sučeljavanja i sukobljavanja tradicije i modernizacije. No, bez obzira na sve teškoće, gradovi su mijenjali i učvršćivali svoj etnički, vjerski, socijalni, kulturni i politički mozaik i postajali vitalna središta civilizacijskih i kulturnih promjena u pokrajini.

Osim osnovne studije, knjiga sadrži nekoliko primjera gradova s različitim funkcijama, bez pretenzija da se uspostavlja određena čvršća tipologija gradova. Tuzla je primjer industrijskog grada, Foča je za vrijeme osmanske vladavine izvjesno vrijeme bila centar pašaluka, a nakon austrougarske okupacije ostala je udaljena od glavnih saobraćajnih puteva, ali s istaknutom vojno-strateškom funkcijom prema Crnoj Gori. Fojnica je ranije bila jedan od istaknutih centara proizvodnje bosanskog željeza, a krajem XIX

i početkom XX stoljeća, zbog konkurencije modernih željezara (Vareš i Zenica), ekonomski stagnira. Banjaluka je primjer grada koji demografski raste znatno ispod prosjeka gradova u pokrajini i bez značajnije privredne ekspanzije postaje važno središte u kojem se oplođavaju moderne socijalne i nacionalno-političke ideje. Modriča je mali posavski grad u čijoj blizini je osnovana poljoprivredna stanica kao ogledno dobro i poljoprivredna škola za cijelu Posavinu, i na kraju, Bugojno, koje nije izraslo na osmanskoj urbanoj tradiciji, nego svoju fizionomiju i značaj stiče nakon 1878. godine.

ZUSAMMENFASSUNG

Das Buch "Die Städte in Bosnien und in der Herzegowina an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert" handelt über die wichtigen, aber wenig erforschten Phänomene der Städte in Bosnien und in der Herzegowina zu der Zeit als auf diesem Gebiet die vierhundertjährige Epoche der orientalisch – balkanischen Sowie orientalisch – islamischen Urbanisierung beendet worden ist und die Ära der Modernisierung und Gestaltung von europäischen urbanen Modellen begonnen hat. Dieser Prozeβ lief proportional zu der Entwicklung der neuen Produktionsweise, dem Ausbau eines modernen Verkehrswesens und den Ergebnissen der Migration.

Die Grundstudie dieses Buches enthält die Analyse von 66 Siedlungen, die bis zum Jahre 1910 den Status einer Stadt (Stadtgemeinde) erworben haben. Von dieser zahl waren im Jahr 1879 46 Städte, die eine osmanische urbane Tradition hatten. Alle anderen erwarben den Städte – Status durch die Entwicklung in der Zeit von 1879 bis 1910. Im Laufe der Forschung warf sich die Grundfrage auf, ob die bosnisch – herzegowinische Stadt an der Wende von zwei Jahrunderten aus einer orientalisch – islamischen in eine europäische Stadt gewachsen ist, bzw. wie ist die Beziehung der bosnisch – herzegowinischen urbanen Tradition, welche tief in das osmanische Erbe verankert ist und der Modernisierung, die nach der österreichisch – ungarischen Okkupation im Jahre 1878 in Schwung gekommen ist.

Die Erforschungen der religiösen, ethnischen und sozialen Struktur von Einwohnern, des Verkehrswesens, der Wirtschaft, der administrativen, militärischen, kulturellen Funktion, sowie der Funktion vom Bildungswesen der bosnisch – herzegowinischen Städten an der Wende vom 19. zum 20 Jhd. zeigten, daβ in all diesen Bereichen wesentliche Umwandlungspro-

zesse geschehen sind, weil neben den traditionellen Formen von Verkehrswesen, Produktion und Handel neben den vererbten gesellschaftlichen Strukturen (Klassen und Schichten) neue Formen geschaffen worden sind, fremder und heimischer herkunft mit einer anderen Art von Produktion, Denkweise und Leben sweise. Im Grunde all dieser Umwandlungen war der Umstand, daβ in Bosnien und in der Herzegowina das ungeordnete orientalische Osmanische Reich durch den österreichisch – ungarischen europäischen bürokratischen Rechtsstaat vertauscht war, welcher systematisch und beharrlich ein neues System der Herrschaft gründete, mit dem Ziel, in seinen staatlichen Organismus seine neue Provinz wirtschaftlich, politisch und kulturell zu integrieren.

Unter der Berücksichtigung der Tatsache, daβ die heimische traditionelle wirtschaftliche aund gesellschaftliche Entwicklung keine neue Voraussetzungen für die Modernisierungsveränderungen geboten hat, vor allem deshalb, weil sie keine heimische Akkumulation des Kapitals geschaffen hat, erfolgt die Modernisierung der Produktion und Gesellschaft im allgeminen nicht nach einheimischer Entwicklung, sondern nach den Anregungen von auβen, durch die staatliche Initiative und durch das Auslandskapital. Daher entwickelten sich an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert die Städte in Bosnien und in der Herzegowina nicht gleichmäβig mit beträchtlichen Lokal – und Regionalmerkmalen, seien es äuβerliche, bemerkbare oder innerliche, wenig bemerkbare Elemente. Einige von ihnen sind zu den wichtigen industriellen Mittelpunkten geworden und bekamen allmählich die Formen einer europäischen Industriestadt (auch der sozialen Struktur nach, sowie nach dem äuβerlichen Aussehen – Tuzla, Zenica), während die meisten Städte mit dem Gewerbe, mit kleinen Unternehmungen (mit modernem Gewerbe), mit intensiviertem Verkehr und Handel geblieben sind. Die spezifischen und sichtbaren Veränderungen erlebten diejenigen Städte, die zu Militärzentren und strategischen Stützpunkte der Monarchie gegen Südosten geworden sind. Nicht unberührt blieben auch diejenigen Städte, die ihre Bedeutung als Agrarzentren erwarben. Die vollständigste Modernisierung erlebten jedoch die Städte in welchen der Sitz der Kreisbehörden war, besonders die Hauptstadt der provinz, Sarajevo. Die Veränderungen geschahen in allen Städten, ohne Rücksicht darauf, ob sie abseits von Verkehrs – und Wirtschaftsentwicklung lagen oder aber eine hervorragende Rolle in den Modernisierungsprozessen spielten. Diese Veränderungen waren jeden-

falls nicht spektakulär wie in den westeuropäischen entwickelten Industrieländern, auch nicht in Bezug auf die Entwicklung von jugoslawischen nördlichen Provinzen.Daher muß betont werden, daß die Geschichte der bosnisch – herzegowinischen Städten an der Wende vom 19. zum 20 Jhd. in der Wirklickeit eine Geschichte der Konfrotierung und des Konflikts von Tradition und Modernisierung war. Aber, ohne Rücksicht auf all die Schwierigkeiten haben die Städte ihr ethnisches, religiöses, soziales, kulturelles und politisches Mosaik geändert und gefestigt und zum vitalen Mittelpunkt der zivilisatorischen und kulturellen Umwandlung in der Provinz geworden.

Außer der Grundstudie enthält das Buch einige Beispiele von Städten mit verschiedenen Funktionen, ohne Anspruch darauf, eine bestimmte konsistente Typologisierung vorzunehmen. Tuzla ist ein Beispiel einer Industriestadt, Foča war in der Zeit der Osmanischen Herrschaft eine Zeitlang das Zentrum des Paschaliks und nach der österreichisch – ungarischen Okkupation blieb es weit von de hauptverkehrspunkten entfernt, aber mit einer ausgeprägten militärischen und strathegischen Funktion gegen Montenegro. Fojnica war früher einer der bedeutenden Zentren der Bosnischen Stahlproduktion. Ende des 19. Jahrhunderts und zu Beginn des 20. Jhd. stagniert Fojnica in ökonomischer Hinsicht wegen der Konkurrenz der modernen Eisenwerke (Vareš und Zenica). Banjaluka ist ein Beispiel der Stadt, die demographisch wesentlich unter dem Durchschnitt der Städte in der Provinz wächst und ohne wesentlicherer Wirtschaftsexpansion zum wichtigen Mittelpunkt wird, in welchem die modernen sozialen und national – politischen Ideen befruchtet werden. Modriča ist eine kleine Stadt in der Posavina, in derer Nähe eine landwirtschaftliche Versuchsstation als landwirtschaftliche Schule für ganz Posavina eröffnet worden ist und letztendlich Bugojno, das nicht auf der osmanischen urbanen Tradition gewachsen ist, sondern sein Aussehen und seine Bedeutung nach 1878 erwarb.

PRILOZI

BROJ KUĆA I STANOVA U BOSANSKOHERCEGOVAČKIM GRADOVIMA 1879-1910. GODINE

TABELA 1

		1879.		1885.		1895.		1910.		1879-1910.			
Br.		Br. kuća	Br. sta.	Br. kuća	Br. sta.	Br. kuća	Br. sta.	Br. kuća	Br. sta	± kuća	%	sta.	%
1.	Sarajevo	6.110	5.305	5.926	6.299	6.987	7.908	6.862	11.608	+ 752	12	+6.303	119
2.	Čajniče	212	291	300	372	333	302	365	334	+ 153	72	+ 43	15
3.	Goražde	190	251	379	306	348	331	399	430	+ 209	110	+ 179	71
4.	Foča	594	727	1.170	1.401	1.058	736	942	942	+ 348	58	+ 215	30
5.	Fojnica	347	379	404	449	387	364	378	383	+ 33	9	+ 4	1
6.	Kreševo	261	261	261	289	377	623	316	255	+ 755	21	- 6	2
7.	Rogatica	444	471	513	465	654	567	760	729	+ 326	73	+ 258	55
8.	Visoko	897	947	1.028	1.116	909	925	873	868	- 24	3	- 79	8
9.	Vareš	437	528	372	435	421	444	533	617	+ 96	22	+ 89	17
10.	Višegrad	286	311	406	411	371	354	525	558	+ 239	84	+ 247	79
11.	Bihać	684	753	594	650	665	778	1.037	1.138	+ 389	57	+ 385	51
12.	Bos.Krupa	336	384	393	481	512	556	581	582	+ 245	73	+ 198	52
13.	Bos.Petrovac	389	451	447	521	533	536	571	548	+ 182	47	+ 97	22
14.	Cazin	247	253	282	288	344	324	452	408	+ 205	83	+ 155	61
15.	Drvar	73	73	75	75	124	102	199	545	+ 126	173	+ 472	646
16.	Kulen-Vakuf	-	-	198	210	214	202	262	262	+ 64	32	+ 52	25
17.	Ključ	28	28	58	66	285	313	358	362	+ 330	1.178	+ 334	1193
18.	Sanski Most	145	194	190	349	378	399	424	425	+ 279	192	+ 231	119
19.	Stari Majdan	280	289	283	285	274	254	260	257	- 20	7	- 32	11
20.	Tuzla	1.290	1.053	1.577	1.902	1.920	2.191	1.976	2.268	+ 686	53	+1.215	115
21.	Bijeljina	1.602	1.628	1.689	1.644	2.027	2.055	2.113	2.087	+ 511	32	+ 459	28
22.	Brčko	773	725	840	928	1.501	1.371	1.475	1.445	+ 402	52	+ 420	58
23.	Gračanica	613	640	661	720	840	743	886	812	+ 273	45	+ 172	27
24.	Gradačac	673	697	690	662	765	727	760		+ 87	13	- 11	1

TABELA 1 (NASTAVAK)

		1879.		1885.		1895.		1910.		1879-1910.			
Br.		Br. kuća	Br. sta.	Br. kuća	Br. sta.	Br. kuća	Br. sta.	Br. kuća	Br. sta	± kuća	%	sta.	%
25.	Modriča	427	456	487	511	615	551	572	520	+ 45	10	- 64	14
26.	Bos.Šamac	242	243	267	283	313	311	386	429	+ 144	60	+ 186	77
27.	Kladanj	243	264	287	278	340	376	318	312	+ 75	31	+ 48	18
28.	Maglaj	615	611	727	694	822	657	499	437	- 116	19	- 174	28
29.	Orašje	219	219	212	194	277	201	224	212	+ 5	2	- 7	3
30.	Srebrenica	264	264	313	326	378	351	421	366	+ 157	59	+ 102	39
31.	Vlasenica	330	340	413	411	433	403	459	441	+ 129	39	+ 101	30
32.	Zvornik	797	799	817	874	761	708	732	751	- 65	8	- 48	6
33.	Travnik	1.179	1.313	1.232	1.541	1.210	1.434	1.281	1.424	+ 102	9	+ 111	8
34.	Bugojno	120	132	226	189	342	380	404	407	+ 284	207	+ 275	208
35.	Donji Vakuf	399	374	470	398	503	570	493	481	+ 94	23	+ 107	29
36.	Gornji Vakuf	399	339	408	356	375	357	336	451	- 63	16	+ 112	33
37.	Glamoč	143	160	139	140	169	165	352	354	+ 209	146	+ 194	121
38.	Jajce	645	544	681	754	785	784	707	871	+ 62	10	+ 327	60
39.	Livno	771	838	822	889	964	998	916	968	+ 145	19	+ 130	16
40.	Prozor	149	177	175	209	220	223	280	267	+ 131	88	+ 90	51
41.	Varcar-Vakuf	517	517	405	250	774	598	691	631	+ 174	34	+ 114	22
42.	Zenica	438	426	581	699	765	834	1.041	1.427	+ 603	138	+1.001	235
43.	Žepče	334	334	368	395	453	429	468	442	+ 134	40	+ 108	32
44.	Županjac	261	259	291	339	367	395	381	389	+ 120	46	+ 130	50
45.	Banja Luka	1.741	2.320	2.026	2.605	2.305	3.037	2.578	3.136	+ 816	35	+ 816	35
46.	Bos. Dubica	416	418	518	601	598	627	695	691	+ 279	67	+ 273	65
47.	Bos. Gradiška	720	897	810	930	1.002	1.061	782	820	+ 62	9	- 77	9
48.	Bos. Novi	405	421	434	430	643	643	725	685	+ 320	79	+ 264	63
49.	Bos. Brod	231	170	294	315	314	436	612	764	+ 381	165	+ 594	39
50.	Bos. Kostajn.	281	282	320	279	311	382	294	294	+ 13	5	+ 12	3
51.	Derventa	799	798	1.043	1.033	1.126	1.175	1.237	1.121	+ 438	55	+ 323	40

TABELA 1 (NASTAVAK)

		1879.		1885.		1895.		1910.		1879-1910.			
Br.		Br. kuća	Br. sta.	Br. kuća	Br. sta.	Br. kuća	Br. sta.	Br. kuća	Br. sta	± kuća	%	sta.	%
52.	Doboj	303	326	382	395	525	611	669	759	+ 366	121	+ 433	133
53.	Kotor-Varoš	-	-	44	47	216	197	271	279	+ 227	516	+ 232	494
54.	Prijedor	818	1.257	837	995	845	1.207	944	1.035	+ 126	15	- 222	18
55.	Prnjavor	216	328	323	320	424	429	436	408	+ 220	102	+ 80	24
56.	Tešanj	1.221	1.688	1.317	1.127	1.372	1.279	778	642	- 443	36	+1046	62
57.	Mostar	1.909	2.535	1.975	2.717	2.492	3.023	2.769	3.429	+1520	80	+ 894	35
58.	Bileća	60	78	115	129	140	141	307	342	+ 247	412	+ 264	338
59.	Čapljina	314	182	163	163	223	213	271	287	- 43	14	+ 105	58
60.	Gacko	142	138	144	189	155	172	249	312	+ 107	75	+ 174	126
61.	Konjic	223	263	296	363	404	377	462	503	+ 239	107	+ 240	91
62.	Ljubinje	170	227	219	235	265	217	306	251	+ 136	80	+ 24	10
63.	Ljubuški	451	681	656	764	803	864	775	721	+ 324	75	+ 40	6
64.	Nevesinje	132	115	310	267	372	395	370	410	+ 238	180	+ 295	256
65.	Stolac	756	695	854	1.051	960	780	754	633	+ 2	3	- 62	9
66.	Trebinje	381	201	468	543	438	312	870	890	+ 489	128	+ 689	343
U gradovima		**37.092**	**39.268**	**41.605**	**45.549**	**49.026**	**51.408**	**51.422**	**58.541**	**+ 14.330**	**38**	**+ 19.273**	**49**
U BiH		**190.062**	**191.749**	**215.429**	**226.699**	**164.290**	**257.493**	**318.077**	**310.339**	**+128.015**	**67**	**+117.590**	**61**

PRIRAŠTAJ STANOVNIŠTVA U BOSANSKOHERCEGOVAČKIM GRADOVIMA
OD 1879. DO 1910. GODINE

TABELA 2

	Grad	1879.	1885.	1895.	1910.	Priraštaj od 1879. do 1910.	
1.	Sarajevo	21.377	26.268	38.083	51.919	+ 30.542	+ 143%
2.	Čajniče	1.066	1.327	1.440	1.538	+ 472	+ 44%
3.	Goražde	846	1.226	1.460	1.822	+ 1.036	+ 122%
4.	Foča	2.968	4.360	3.705	4.432	+ 1.464	+ 49%
5.	Fojnica	1.544	1.562	1.530	1.392	- 152	- 9,8%
6.	Kreševo	1.319	1.340	1.459	1.037	- 282	- 21%
7.	Rogatica	1.831	2.013	2.508	3.378	+ 1.547	+ 84%
8.	Visoko	4.205	4.944	3.897	4.105	- 100	- 2,3%
9	Vareš	2.177	1.807	1.856	3.078	+ 901	+ 41%
10.	Višegrad	1.142	1.393	1.582	2.551	+ 1.409	+ 122%
11.	Bihać	3.097	3.506	3.943	6.201	+ 3.104	+ 100%
12.	Bos. Krupa	1.887	2.096	2.848	3.206	+ 1.319	+ 70%
13.	Bos. Petrovac	2.280	2.518	3.080	2.906	+ 626	+ 28%
14.	Cazin	1.496	1.681	1.953	2.321	+ 825	+ 55%
15.	Drvar	383	164	612	2.605	+ 2.222	+ 580%
16.	Kulen-Vakuf	-	892	959	1.268	-	-
17.	Ključ	173	246	1.581	1.755	+ 1.582	+ 914%
18.	Sanski Most	784	1.242	2.035	2.234	+ 1.450	+ 185%
19.	Stari Majdan	1.373	1.374	1.309	1.197	- 176	- 13%
20.	Tuzla	5.119	7.189	10.227	12.353	+ 6.214	+ 121%
21.	Bijeljina	6.090	7.807	9.320	10.061	+ 3.791	+ 62%
22.	Brčko	2.901	4.281	5.998	6.517	+ 3.616	+ 125%

TABELA 2 (NASTAVAK)

	Grad	1879.	1885.	1895.	1910.	Priraštaj od 1879. do 1910.	
23.	Gračanica	3.112	3.350	3.862	4.222	+ 1.210	+ 40%
24.	Gradačac	2.626	3.076	3.562	3.735	+ 1.109	+ 42%
25.	Modriča	1.985	2.264	2.720	2.469	+ 484	+ 24%
26.	Bos. Šamac	955	1.271	1.542	2.077	+ 1.122	+ 117%
27.	Kladanj	1.311	1.438	1.540	1.324	+ 13	+ 1%
28.	Maglaj	2.658	3.210	3.431	2.143	- 515	- 19%
29.	Orašje	903	793	885	1.074	+ 171	+ 20%
30.	Srebrenica	1.219	1.455	1.698	1.612	+ 393	+ 32%
31.	Vlasenica	1.640	1.957	2.123	1.918	+ 278	+ 18%
32.	Zvornik	2.512	3.030	3.088	3.190	+ 678	+ 27%
33.	Travnik	5.887	5.933	6.261	6.647	+ 760	+ 13 %
34.	Bugojno	646	932	1.771	1.936	+ 1.290	+ 200%
35.	Donji Vakuf	1.844	1.967	2.329	2.027	+ 183	+ 10%
36.	Gornji Vakuf	1.598	1.694	1.719	1.573	- 25	- 2%
37.	Glamoč	669	731	853	1.813	+ 1.114	+ 160%
38.	Jajce	3.229	3.706	3.929	4.236	+ 1.008	+ 31%
39.	Livno	4.597	4.535	5.006	4.729	+ 132	+ 2,8%
40.	Prozor	845	947	1.070	1.107	+ 262	+ 31%
41.	Varcar-Vakuf	3.162	1.390	3.047	3.274	+ 112	+ 4%
42.	Zenica	2.101	3.073	4.226	7.215	+ 5.114	+ 391%
43.	Žepče	1.591	1.880	2.093	2.053	+ 462	+ 29%
44.	Županjac	1.531	1.752	1.980	1.807	+ 276	+ 18%
45.	Banja Luka	9.560	11.357	13.566	14.800	+ 5.240	+ 55%
46.	Bos. Dubica	2.588	2.816	3.296	3.477	+ 889	+ 34%
47.	Bos. Gradiška	4.226	4.569	5.353	4.098	- 128	- 3%
48.	Bos. Novi	2.128	2.575	3.267	3.309	+ 1.181	+ 55%

TABELA 2 (NASTAVAK)

	Grad	1879.	1885.	1895.	1910.	Priraštaj od 1879. do 1910.	
49.	Bos. Brod	710	1.336	1.812	3.378	+ 2.668	+ 376%
50.	Bos. Kostajn.	1.123	1.375	1.574	1.376	+ 259	+ 22,5%
51.	Derventa	3.225	4.449	5.328	5.363	+ 2.138	+ 69%
52.	Doboj	1.351	1.749	2.768	3.380	+ 2.029	+ 150%
53.	Kotor-Varoš	1.321	-	1.215	1.548	+ 227	+ 17%
54.	Prijedor	4.681	4.746	4.999	5.184	+ 503	+ 10,7%
55.	Prnjavor	1,107	1.579	2.146	1.876	+ 769	+ 69%
56.	Tešanj	5.372	5.807	6.736	3.068	- 2.304	- 43%
57.	Mostar	10.848	12.665	14.370	16.392	+ 5.544	+ 52%
58.	Bileća	263	419	616	1.871	+ 1.608	+ 611%
59.	Čapljina	741	791	1.007	1.560	+ 819	+ 111%
60.	Gacko	658	757	919	1.689	+ 1.031	+ 156%
61.	Konjic	1.059	1.520	1.739	2.382	+ 1.323	+ 125%
62.	Ljubinje	919	983	1.138	1.259	+ 340	+ 37%
63.	Ljubuški	2.647	3.464	3.949	3.297	+ 650	+ 25%
64.	Nevesinje	757	1.127	1.779	1.948	+ 1.191	+ 157%
65.	Stolac	2.766	3.397	3.700	3.251	+ 485	+ 13%
66.	Trebinje	790	1.659	1.292	4.615	+ 3.825	+ 484%
	Svega u godinama	**166.619 (14,4)**	**194.788 (14,6)**	**241.390 (15,4)**	**278.158 (14,7)**	**+ 111.539**	**+ 67%**
	U Bosni i Hercegovini	**1,158.164**	**1,336.091**	**1,568.091**	**1,898.044**	**+ 739.880**	**+ 64%**

SOCIJALNA STRUKTURA BOSANSKOHERCEGOVAČKIH GRADOVA PREMA POPISU 1885. GODINE

TABELA 3

		Sveštenici	Činovnici	Učitelji	Zdravstveni radnici	Zemljo-posjednici	Slobodni seljaci	Kmetovi	Rentijeri	"Fabrikanti", trgovci, zanatlije	Radnici	Ostali muškarci preko 16. god.	Ostali – žene i djeca
1.	Sarajevo	204	448	59	17	247	94	16	1.498	1.624	4.065	453	17.553
2.	Čajniče	6	15	1	-	-	18	4	21	161	182	21	898
3.	Goražde	8	2	1	-	21	4	8	64	176	119	61	762
4.	Foča	25	19	-	2	89	102	143	50	582	166	67	3.115
5.	Fojnica	18	10	2	-	8	38	4	2	97	307	38	1.038
6.	Kreševo	16	2	-	-	1	21	-	1	158	274	2	865
7.	Rogatica	13	13	4	-	87	92	15	2	91	286	12	1.398
8.	Visoko	17	15	8	2	160	251	208	16	242	491	34	3.550
9.	Vareš	3	3	-	-	16	9	3	260	180	76	11	1.246
10.	Višegrad	7	12	4	2	33	52	31	26	130	111	41	946
11.	Bihać	42	48	2	4	20	530	5	5	205	171	59	2.445
12.	Bos. Krupa	5	21	1	1	80	329	35	5	88	54	37	1.440
13.	Bos. Petrovac	15	12	3	-	53	466	99	3	43	109	13	1.702
14.	Cazin	5	11	-	-	17	379	1	1	24	16	10	1.207
15.	Drvar												
16.	Kulen-Vakuf	5	1	1	-	82	104	1	1	29	91	7	570
17.	Ključ	1	4	-	1	2	4	1	-	54	18	4	157
18.	Sanski Most	6	14	1	-	19	77	70	8	70	100	19	858
19.	Stari Majdan	9	2	1	-	14	168	2	1	89	150	19	919
20.	Tuzla	21	68	12	4	111	528	30	3	353	679	285	5.095
21.	Bijeljina	31	27	5	3	97	641	37	457	591	247	107	5.564
22.	Brčko	20	25	8	2	14	139	3	5	387	861	35	2.782

TABELA 3 (NASTAVAK)

		Sveštenici	Činovnici	Učitelji	Zdravstveni radnici	Zemljo-posjednici	Slobodni seljaci	Kmetovi	Rentijeri	"Fabrikanti", trgovci, zanatlije	Radnici	Ostali muškarci preko 16. god.	Ostali – žene i djeca
23.	Gračanica	12	11	5	1	40	321	6	9	141	418	37	2.349
24.	Gradačac	9	23	1	-	13	365	14	30	126	342	23	2.130
25.	Modriča	3	1	9	-	9	350	1	4	119	206	19	1.543
26.	Bos. Šamac	5	1	1	-	10	72	7	2	128	153	13	879
27.	Kladanj	6	7	1	-	60	-	5	246	49	73	-	991
28.	Maglaj	5	15	3	-	62	422	132	141	71	110	28	2.221
29.	Orašje	4	1	-	-	7	130	1	4	47	34	6	549
30.	Srebrenica	8	15	1	1	23	72	-	1	71	225	45	993
31.	Vlasenica	4	10	-	-	100	160	31	6	58	159	37	1.392
32.	Zvornik	9	18	4	2	31	6	6	248	249	370	32	2.055
33.	Travnik	49	41	16	4	105	1	31	464	455	437	112	4.118
34.	Bugojno	1	13	1	1	36	8	2	8	105	108	24	625
35.	Donji Vakuf	3	2	5	-	28	179	18	61	41	281	7	1.342
36.	Gornji Vakuf	13	-	4	-	40	120	1	45	121	162	27	1.161
37.	Glamoč	5	6	2	-	-	6 8	1	-	30	107	8	504
38.	Jajce	21	12	-	-	53	278	241	12	262	279	44	2.504
39.	Livno	26	13	14	1	201	26	2	-	208	862	87	3.095
40.	Prozor	-	7	4	-	162	-	22	53	19	16	19	645
41.	Varcar-Vakuf	11	5	-	-	2	101	22	-	146	141	28	934
42.	Zenica	9	20	3	1	2	339	1	20	126	359	83	2.110
43.	Žepče	11	10	7	-	56	8	-	280	100	104	39	1.265
44.	Županjac	4	9	9	-	14	75	17	177	62	201	29	1.155
45.	Banja Luka	95	49	8	7	320	221	38	114	1.157	1.301	112	7.935
46.	Bos. Dubica	10	3	2	-	31	389	10	6	153	223	11	1.979

TABELA 3 (NASTAVAK)

		Sveštenici	Činovnici	Učitelji	Zdravstveni radnici	Zemljo-posjednici	Slobodni seljaci	Kmetovi	Rentijeri	"Fabrikanti", trgovci, zanatlije	Radnici	Ostali muškarci preko 16. god.	Ostali – žene i djeca
47.	Bos. Gradiška	9	22	1	1	11	439	93	155	279	236	126	3.197
48.	Bos. Novi	8	6	-	-	61	125	23	3	136	288	24	1.473
49.	Bos. Brod	3	21	4	1	8	32	-	12	110	301	8	836
50.	Bos. Kostajn.	3	11	1	-	4	108	101	4	87	89	15	952
51.	Derventa	27	16	2	3	145	251	64	6	209	672	104	2.950
52.	Doboj	4	7	3	-	14	313	8	41	43	54	5	1.257
53.	Kotor.Varoš												
54.	Prijedor	9	26	5	3	95	168	39	6	299	447	431	3.218
55.	Prnjavor	5	14	3	-	8	190	15	8	126	93	56	1.061
56.	Tešanj	28	19	2	1	45	751	213	40	294	288	51	4.075
57.	Mostar	61	17	33	9	938	30	48	1.161	324	1.322	296	8.370
58.	Bileća	2	9	1	-	6	27	12	2	45	13	37	265
59.	Čapljina												
60.	Gacko	1	6	1	-	36	62	9	1	58	67	48	468
61.	Konjic	7	10	2	1	88	8	6	143	83	103	50	1.019
62.	Ljubinje	3	9	3	-	46	7	70	51	45	63	27	659
63.	Ljubuški	14	21	1	2	349	392	105	-	83	40	31	2.426
64.	Nevesinje	9	12	-	-	47	66	30	2	68	68	36	780
65.	Stolac	16	21	8	2	149	126	38	54	276	264	105	2.338
66.	Trebinje	1	18	3	4	21	108	17	5	152	109	46	1.155
U 66 bosanskohe. g.		**1.010**	**1.385**	**285**	**83**	**4.647**	**10.960**	**2.036**	**6.042**	**12.145**	**19.761**	**3.701**	**133.390**
U BiH ukupno:		**2.271**	**1.586**	**498**	**88**	**8.162**	**117.406**	**197.833**	**7.610**	**15.454**	**34.238**	**14.170**	**930.713**

PRIVREDNA STRUKTURA SARAJEVA, BANJALUKE, MOSTARA I TUZLE 1910. GODINE I BROJ LICA KOJA PRIVREĐUJU *

TABELA 4

	Privredna grana	Sarajevo	Banjaluka	Mostar	Tuzla
1.	Poljoprivreda	607 (3%)	1.005 (21%)	1.122 (21%)	491 (12%)
2.	Šumarstvo	51	8	4	5
3.	Rudarstvo	11	10	-	337 (8%)
4.	Metalurgija	7	-	-	-
5.	Ind. kamena i zemlje	183 (1%)	7	15	30
6.	Metalna industrija	964 (5%)	239 (5%)	190 (3%)	187 (4%)
7.	Proizvodnja mašina oruđa i instrumenata	90	32	17	10
8.	Hemijska industrija	38	11	10	239 (6%)
9.	Rasvjeta i vodovodi	39	1	4	15
10.	Građevinarstvo	1.067 (5%)	313 (7%)	225 (4%)	264 (6%)
11.	Grafička industrija	219	10	27	9
12.	Tekstilna industrija	453 (2%)	19	28	19
13.	Industrija papira	128	7	12	4
14.	Industrija kože	178 (1%)	14	25	11
15.	Drvna ind. i rezbarstvo	644 (3%)	216 (5%)	189 (3%)	101 (2%)
16.	Prehrambena ind.	690 (3%)	245 (5%)	172 (3%)	161 (4%)
17.	Ugostiteljstvo i proizvodnja pića	2.182 (11%)	285 (6%)	404 (7%)	222 (5%)
18.	Industrija odjevanja	2.040 (10%)	417 (9%)	451 (8%)	406 (10%)
19.	Trgovina (1907)	1.989 (10%)	601 (13%)	626 (12%)	331 (8%)
20.	Novčani zavodi	185 (1%)	21	23	14
21.	Saobraćaj	1.092 (5%)	158 (3%)	289 (5%)	124 (3%)
22.	Kućna posluga i poslovi za platu	3.216 (16%)	406 (8,5%)	738 (14%)	494 12%)
23.	Javna služba	2.275 (11%)	405 (8,5%)	516 (10%)	358 (9%)
24.	Slobodna zvanja	640 (3%)	67 (1%)	54 (1%)	90 (2%)
25.	Ostali	2.172 (11%)	275 (6%)	284 (5%)	291 (7%)
	Ukupno privređuje	**20.158 39%)**	**4.772 (32%)**	**5.425 [1)] 33%)**	**4.193 (34%)**
	Ukupno izdržavanih	**31.746 (61%)**	**10.028 (68%)**	**10.966 (67%)**	**8.160 (66%)**
	S v e g a	**51.904 [2)] (100%)**	**14.800 (100%)**	**16.391 (100%)**	**12.353 (100%)**

* Popis 1910, Tabela VI, Razdioba po zvanju uopće str. 56-57, 58-59, 60-61, 66-67.

[1] 1 lice bavi se ribarstvom i ovdje nije uračunato

[2] Nisu uračunata 3 lica koja se bave ribarstvom i 12 izdržavanih

AGRARNO STANOVNIŠTVO U BOSANSKOHERCEGOVAČKIM GRADOVIMA
1895. I 1910. GODINE

TABELA 5

		1895.	1910.	1895-1910.	
Br.	Mjesto			±	%
1.	Sarajevo	1988	3338	+1.350	+ 68
2.	Čajniče	349	567	+ 218	+ 62
3.	Goražde	528	766	- 238	- 45
4.	Foča	1296	2425	+1.129	+ 87
5.	Fojnica	539	440	- 99	- 18
6.	Kreševo	516	327	- 189	- 37
7.	Rogatica	716	2064	+1.348	+ 188
8.	Visoko	1022	1046	- 24	- 2
9.	Vareš	510	276	- 234	- 46
10.	Višegrad	728	720	- 8	- 1
11.	Bihać	2344	4068	+1.348	+ 73
12.	Bos. Krupa	1845	2186	+ 341	+ 18
13.	Bos. Petrovac	2627	2200	- 427	- 16
14.	Cazin	644	1786	+1.142	+ 277
15.	Drvar	953	625	+ 32	+ 5
16.	Kulen-Vakuf	768	1030	+ 262	+ 34
17.	Ključ	1017	809	- 208	- 79
18.	Sanski Most	1186	1345	+ 159	+ 13
19.	Stari Majdan	638	911	+ 373	+ 53
20.	Tuzla	3372	2555	+ 817	- 24
21.	Bijeljina	3465	5581	+2.016	+ 58
22.	Brčko	1872	881	- 991	- 53
23.	Gračanica	1943	2579	+ 636	+ 33
24.	Gradačac	1810	2328	+ 518	+ 28
25.	Modriča	1387	1605	+ 318	+ 23
26.	Bos. Šamac	829	160	- 669	- 81
27.	Kladanj	1159	678	- 481	- 41
28.	Maglaj	2664	1451	- 1.215	- 45
29.	Orašje	582	589	+ 7	+ 1
30.	Srebrenica	747	593	- 154	- 20
31.	Vlasenica	1198	1194	- 4	- -
32.	Zvornik	512	1004	+ 492	+ 96
33	Travnik	572	1441	+ 969	+ 169
34.	Bugojno	305	800	+ 495	+ 162
35.	Donji Vakuf	1043	1193	+ 150	+ 14
36.	Gornji Vakuf	458	1025	+ 567	+ 123
37.	Glamoč	183	1456	+1.273	+ 696
38.	Jajce	2163	2147	- 16	-
39.	Livno	1037	1264	+ 227	+ 22

TABELA 5 (NASTAVAK)

40.	Prozor	668	698	+ 30	+ 4
41.	Varcar-Vakuf	1810	1378	- 432	- 24
42.	Zenica	1344	1561	+ 217	+ 16
43.	Žepče	526	1116	+ 590	+ 112
44.	Županjac	1518	964	- 554	- 36
45.	Banja Luka	2302	5330	+2.028	+ 88
46.	Bos. Dubica	2928	1977	- 951	- 32
47.	Bos. Gradiška	2822	894	- 1.928	- 68
48.	Bos. Novi	1704	1848	+ 144	+ 8
49.	Bos. Brod	1234	475	- 759	- 61
50.	Bos. Kostajnica	957	787	- 170	- 18
51.	Derventa	3548	2919	- 629	- 18
52.	Doboj	1289	1185	- 104	- 8
53.	Kotor-Varoš	998	1011	+ 13	+ 1
54.	Prijedor	3035	3005	- 30	- 1
55.	Prnjavor	1260	792	- 468	- 37
56.	Tešanj	4609	1538	- 3.071	- 67
57.	Mostar	4395	5134	+ 739	+ 17
58.	Bileća	262	1302	+1.040	+ 397
59.	Čapljina	787	848	+ 61	+ 8
60.	Gacko	278	1207	+ 929	+ 334
61.	Konjic	801	817	+ 16	+ 2
62.	Ljubinje	313	836	+ 523	+ 167
63.	Ljubuški	3271	1802	- 1.469	- 45
64.	Nevesinje	466	1094	+ 628	+ 113
65.	Stolac	1932	1223	- 709	- 37
66.	Trebinje	104	2509	+ 2.405	+2312
U bosanskohercegovačkim gradovima		**92.316 (38,2%)**	**101.663 (37,0%)**	**+ 8.218**	**+ 9**
U BiH		**1,385.291**	**1,668.587**	**+ 283.296**	**+ 20**

Karakteristično je da je u svim gradovima bihaćkog okruga bilo dominantno agrarno stanovništvo.

ZEMLJOPOSJEDNICI SA KMETOVIMA I BEZ KMETOVA U BOSANSKOHERCEGOVAČKIM GRADOVIMA 1895. I 1910.

TABELA 6

		1895.		1910		Porast broja zemljoposjednika 1895 – 1910.	
Br.	**Mjesto**	**Domaćina**	**Čl. dom.**	**Domaćina**	**Čl. dom.**	±	%
1.	Sarajevo	374	1.156	992	1.809	+618	165,24
2.	Čajniče	48	248	104	394	+ 56	116,67
3.	Goražde	35	148	53	255	+ 18	51,43
4.	Foča	49	234	483	1.492	+434	885,71
5.	Fojnica	19	91	46	182	+ 27	142,10
6.	Kreševo	10	40	35	138	+ 25	250,00
7.	Rogatica	57	286	493	955	+436	764,91
8.	Visoko	42	180	215	715	+173	411,90
9.	Vareš	11	79	28	137	+ 17	154,55
10.	Višegrad	32	118	44	179	+ 12	37,50
11.	Bihać	19	100	57	333	+ 38	200,00
12.	Bos. Krupa	91	494	269	1.265	+178	195,60
13.	Bos. Petrovac	45	201	146	428	+101	224,40
14.	Cazin	-	-	36	189	+ 36	-
15.	Drvar	-	-	6	23	+ 6	-
16.	Kulen-Vakuf	49	220	157	399	+108	220,40
17.	Ključ	15	70	54	182	+ 39	260,00
18.	Sanski Most	13	55	81	371	+ 68	523,08
19.	Stari Majdan	11	40	130	294	+119	1081,81
20.	Tuzla	72	294	203	1.035	+131	181,94
21.	Bijeljina	64	290	111	447	+ 47	73,44
22.	Brčko	7	41	59	370	+ 52	742,85
23.	Gračanica	32	175	90	510	+ 58	181,25
24.	Gradačac	33	153	35	228	+ 2	6,06
25.	Modriča	54	288	47	204	- 7	- 12,96
26.	Bos. Šamac	2	9	10	57	+ 8	400,00
27.	Kladanj	14	80	17	66	+ 3	21,42
28.	Maglaj	38	151	108	413	+ 70	184,21
29.	Orašje	7	32	65	363	+ 58	828,57
30.	Srebrenica	17	89	27	179	+ 10	58,82
31.	Vlasenica	26	148	98	458	+ 72	276,92
32.	Zvornik	44	221	83	415	+ 39	88,64
33.	Travnik	70	274	197	708	+127	181,43
34.	Bugojno	3	3	213	522	+210	7000,00

TABELA 6 (NASTAVAK)

35.	Donji Vakuf	15	50	202	476	+187	1246,67
36.	Gornji Vakuf	17	74	49	195	+ 32	288,23
37.	Glamoč	-	-	160	574	+ 160	
38.	Jajce	31	123	142	447	+ 111	358,06
39.	Livno	63	262	244	783	+ 181	287,30
40.	Prozor	25	140	130	500	+ 105	420,00
41.	Varcar-Vakuf	-	-	62	304	+ 62	
42.	Zenica	16	18	48	127	+ 32	200,00
43.	Žepče	28	113	147	609	+ 119	425,00
44.	Županjac	3	31	119	421	+ 116	3866,67
45.	Banja Luka	213	977	314	1.305	+101	47,41
46.	Bos. Dubica	33	160	70	296	+ 37	112,12
47.	Bos. Gradiška	45	186	24	114	- 21	- 46,67
48.	Bos. Novi	71	323	129	505	+ 58	81,69
49.	Bos. Brod	12	60	7	29	- 5	- 41,67
50.	Bos. Kostajnica	9	22	4	18	- 5	- 55,55
51.	Derventa	104	453	229	539	+125	120,19
52.	Doboj	17	67	20	70	+ 3	17,65
53.	Kotor-Varoš	8	41	57	120	+ 49	612,50
54.	Prijedor	99	468	144	485	+ 45	45,45
55.	Prnjavor	21	97	17	60	- 4	19,05
56.	Tešanj	78	497	116	476	+ 38	48,72
57.	Mostar	637	2.430	1.392	3333	+755	118,52
58.	Bileća	5	24	63	481	+ 58	1160,00
59.	Čapljina	9	60	31	123	+ 22	244,44
60.	Gacko	13	-	44	214	+ 31	238,46
61.	Konjic	70	328	87	305	+ 17	24,29
62.	Ljubinje	15	60	87	252	+ 59	393,33
63.	Ljubuški	238	1.199	347	920	+109	45,79
64.	Nevesinje	26	108	59	191	+ 33	126,92
65.	Stolac	103	470	150	541	+ 47	45,63
66.	Trebinje	11	50	69	316	+ 58	527,27
	Ukupno u bh gradovima	**3.438**	**14.899**	**9.542**	**30.844**	**+6112**	**+ 178**
	Ukupno u BiH	**5.833**	**27.642**	**14.744**	**56.642**	**+8911**	**+ 153**

TABELA 7

		Zemljoposjednici sa kmetovima u bosanskohercegovačkim gradovima 1910. godine			Zemljoposjednici bez kmetova u bosanskohercegovačkim gradovima 1910. godine		
		Domaćin	Čl. domać.	Svega	Domaćin	Čl. domać.	Svega
1.	Sarajevo	795	1.394	2.189	197	415	612
2.	Čajniče	48	205	253	56	189	245
3.	Goražde	39	200	239	14	55	69
4.	Foča	427	1.310	1.737	56	182	238
5.	Fojnica	24	82	106	22	100	122
6.	Kreševo	18	51	69	17	87	104
7.	Rogatica	232	335	567	261	620	881
8.	Visoko	92	299	391	123	416	539
9.	Vareš	9	38	47	19	99	118
10.	Višegrad	26	100	126	18	79	97
11.	Bihać	53	318	371	4	15	844
12.	Bos. Krupa	117	573	690	152	692	844
13.	Bos. Petrovac	89	251	340	57	177	234
14.	Cazin	25	135	160	11	54	65
15.	Drvar	-	-	-	6	23	29
16.	Kulen-Vakuf	136	336	472	21	63	84
17.	Ključ	44	138	182	10	44	54
18.	Sanski Most	60	289	349	106	82	103
19.	Stari Majdan	84	180	264	46	144	160
20.	Tuzla	97	498	595	106	537	643
21.	Bijeljina	80	304	384	31	143	174
22.	Brčko	28	181	209	60	271	331
23.	Gračanica	24	153	177	66	357	423
24.	Gradačac	18	105	123	17	123	140
25.	Modriča	10	44	54	37	160	197
26.	Bos. Šamac	3	20	23	7	47	53
27.	Kladanj	17	66	83	-	-	-
28.	Maglaj	101	400	501	7	13	20
29.	Orašje	3	19	22	62	344	406
30.	Srebrenica	27	179	206	-	-	-
31.	Vlasenica	90	419	509	8	39	47
32.	Zvornik	76	383	459	7	32	39
33.	Travnik	132	474	606	65	234	299
34.	Bugojno	81	154	235	132	368	500
35.	Donji Vakuf	127	305	432	75	171	246
36.	Gornji Vakuf	48	191	249	1	4	5

TABELA 7 (NASTAVAK)

37.	Glamoč	67	253	320	93	321	414
38.	Jajce	94	289	383	48	142	197
39.	Livno	58	181	239	186	602	788
40.	Prozor	23	105	128	107	395	502
41.	Varcar-Vakuf	35	170	205	27	134	161
42.	Zenica	31	125	156	17	2	19
43.	Žepče	58	243	301	89	366	455
44.	Županjac	48	162	210	71	259	330
45.	Banja Luka	374	1.169	1.543	40	136	176
46.	Bos. Dubica	49	207	256	21	89	110
47.	Bos. Gradiška	22	106	128	2	8	10
48.	Bos. Novi	116	432	548	13	73	86
49.	Bos. Brod	4	16	20	3	13	16
50.	Bos. Kostajnica	1	3	4	3	15	18
51.	Derventa	209	500	709	20	39	59
52.	Doboj	20	70	90	-	-	-
53.	Kotor-Varoš	45	88	133	12	32	44
54.	Prijedor	125	431	556	19	54	73
55.	Prnjavor	11	54	65	6	11	17
56.	Tešanj	93	389	482	23	87	110
57.	Mostar	976	2.238	3.214	416	1.095	1.511
58.	Bileća	18	135	153	45	346	391
59.	Čapljina	31	123	154	-	-	-
60.	Gacko	17	102	119	27	112	139
61.	Konjic	84	299	383	3	6	9
62.	Ljubinje	74	252	326	-	-	-
63.	Ljubuški	270	691	961	77	229	306
64.	Nevesinje	57	182	239	2	9	11
65.	Stolac	148	532	680	2	9	11
66.	Trebinje	49	222	271	20	94	114
U bh gradovima		**5.687**	**19.898**	**25.585**	**3.214**	**11.034**	**14.248**
U BiH		**10.463**	**40.460**	**50.923**	**4.281b**	**16.182**	**20.463**

BROJ AKTIVNIH VOJNIKA U BOSANSKOHERCEGOVAČKIM GRADOVIMA
1895. I 1910. GODINE

TABELA 8

		1895.	1910.	± 1895-1910.	
1.	Sarajevo	3.460	5.120	+ 1.660	+ 48%
2.	Čajniče	301	118	- 183	- 61%
3.	Goražde	465	709	+ 244	+ 52%
4.	Foča	512	1.393	+ 871	+170%
5.	Fojnica	10	7	- 3	- 30%
6.	Kreševo	7	6	- 1	- 14%
7.	Rogatica	364	696	- 332	+ 91%
8.	Visoko	12	8	- 4	- 33%
9.	Vareš	10	7	- 3	- 30%
10.	Višegrad	457	785	+328	+ 72%
11.	Bihać	387	120	- 267	- 69%
12.	Bos. Krupa	15	9	- 6	- 40%
13.	Bos. Petrovac	14	75	+ 61	+ 435%
14.	Cazin	11	9	- 2	- 18%
15.	Drvar	-	6	+ 6	
16.	Kulen-Vakuf	9	6	- 3	- 33%
17.	Ključ	13	7	- 6	- 46%
18.	Sanski Most	13	141	+128	+ 984%
19.	Stari Majdan	7	5	- 2	+ 28%
20.	Tuzla	807	1.680	+873	+108%
21.	Bijeljina	412	957	+545	+132%
22.	Brčko	148	455	+307	+207%
23.	Gračanica	12	8	- 4	- 33%
24.	Gradačac	14	9	- 5	- 35%
25.	Modriča	9	7	- 2	- 22%
26.	Bos. Šamac	11	8	- 3	- 27%
27.	Kladanj	14	7	- 7	- 50%
28.	Maglaj	90	9	- 81	- 90%
29.	Orašje	6	7	+ 1	+ 16%
30.	Srebrenica	128	125	- 3	- 2%
31.	Vlasenica	133	260	+127	+ 95%
32.	Zvornik	294	498	+204	+ 69%
33.	Travnik	365	408	+ 43	+ 12%
34.	Bugojno	25	6	- 19	- 79%
35.	Donji Vakuf	13	4	- 9	- 69%

TABELA 8 (NASTAVAK)

36.	Gornji Vakuf	8	5	- 3	- 37%
37.	Glamoč	13	7	- 6	- 46%
38.	Jajce	113	130	+ 17	+ 15%
39.	Livno	267	90	- 177	- 43%
40.	Prozor	10	5	- 5	- 50%
41.	Varcar-Vakuf	11	7	- 4	- 63%
42.	Zenica	172	188	+ 16	+ 9%
43.	Žepče	19	7	- 12	- 63%
44.	Županjac	14	6	- 8	- 57%
45.	Banja Luka	1.246	1.474	+ 288	+ 18%
46.	Bos. Dubica	9	8	- 1	- 11%
47.	Bos. Gradiška	149	5	- 144	- 96%
48.	Bos. Novi	13	7	- 6	- 46%
49.	Bos. Brod	16	6	- 10	- 62%
50.	Bos. Kostajnica	15	6	- 9	- 60%
51.	Derventa	96	168	+ 72	+ 75%
52.	Doboj	96	269	+ 173	+180%
53.	Kotor-Varoš	11	7	- 4	- 34%
54.	Prijedor	13	7	- 6	- 46%
55.	Prnjavor	13	57	+ 44	+ 338%
56.	Tešanj	13	8	- 5	- 38%
57.	Mostar	2.640	4.731	+2091	+ 79%
58.	Bileća	881	2.344	+1463	+ 166%
59.	Čapljina	8	8	0	0%
60.	Gacko	22	850	+ 828	+3736%
61.	Konjic	254	212	- 42	- 16%
62.	Ljubinje	118	138	+ 20	+ 17%
63.	Ljubuški	15	84	+ 68	+453%
64.	Nevesinje	867	1.053	+ 186	+ 21%
65.	Stolac	433	568	+ 135	+ 31%
66.	Trebinje	1.674	2.861	+1287	+ 77%
U gradovima svega:		**17.777**	**27.992**	**+10.215**	**+ 57%**
U BiH ukupno:		**22.944**	**33.758**	**+10.814**	**+ 47%**

MUSLIMANI U BOSANSKOHERCEGOVAČKIM GRADOVIMA
1879, 1885, 1895. I 1910. GODINE

TABELA 9

		1879.	1885.	1895.	1910.	± 1879-1910.	
1.	Sarajevo	14.848	15.787	17.158	18.460	+ 3.612	+ 24
2.	Čajniče	706	727	824	924	+ 218	+ 31
3.	Goražde	695	830	926	1.196	+ 501	+ 72
4.	Foča	2.329	3.257	2.842	3.230	+ 901	+ 39
5.	Fojnica	746	693	644	642	- 103	- 14
6.	Kreševo	10	13	208	175	+ 165	+1.650
7.	Rogatica	1.693	1.776	2.010	2.235	+ 642	+ 38
8.	Visoko	2.933	3.365	2.801	2.855	+ 78	+ 3
9.	Vareš	322	284	282	338	+ 16	+ 5
10.	Višegrad	906	899	957	1.275	+ 369	+ 41
11.	Bihać	2.594	2.448	2.571	3.789	+ 1.183	+ 46
12.	Bos. Krupa	1.566	1.522	1.829	2.200	+ 634	+ 40
13.	Bos. Petrovac	1.817	1.869	2.181	2.196	+ 379	+ 21
14.	Cazin	1.496	1.618	1.782	2.114	+ 618	+ 41
15.	Drvar	3	1	-	24	+ 21	+ 700
16.	Kulen-Vakuf	-	792	850	1.188	+ 1.188	-
17.	Ključ	-	12	922	961	+ 961	-
18.	Sanski Most	554	694	985	1.249	+ 695	+ 125
19.	Stari Majdan	989	1.015	1.014	1.030	+ 41	+ 4
20.	Tuzla	3.918	5.171	5.984	5.832	+ 1.914	+ 49
21.	Bijeljina	4.560	5.491	5.772	5.896	+ 1.336	+ 29
22.	Brčko	1.843	2.354	2.820	3.144	+ 1.301	+ 71
23.	Gračanica	2.476	2.639	3.001	3.057	+ 581	+ 23
24.	Gradačac	2.143	2.483	2.823	2.976	+ 833	+ 39
25.	Modriča	1.433	1.616	1.913	1.786	+ 353	+ 25
26.	Bos. Šamac	802	932	955	1.167	+ 365	+ 46
27.	Kladanj	1.234	1.320	1.348	1.144	- 90	- 7
28.	Maglaj	2.610	2.828	2.986	1.839	- 771	- 30
29.	Orašje	837	662	759	885	48	6
30.	Srebrenica	825	883	945	909	+ 72	+ 9
31.	Vlasenica	1.374	1.394	1.532	1.379	+ 5	+ 0,4
32.	Zvornik	1.809	2.011	2.029	2.094	+ 285	+ 16
33.	Travnik	3.482	3.042	2.983	2.750	- 732	- 21
34.	Bugojno	176	195	344	553	+ 377	+ 214
35.	Donji Vakuf	1.319	1.361	1.470	1.501	+ 182	+ 14
36.	Gornji Vakuf	1.270	1.315	1.344	1.193	- 77	- 6

TABELA 9 (NASTAVAK)

37.	Glamoč	411	373	268	1.053	+ 642	+ 156
38.	Jajce	1.154	1.669	1.644	1.542	- 3	- 0,2
39.	Livno	2.394	2.018	2.047	1.799	- 595	- 25
40.	Prozor	770	800	858	849	+ 79	+ 10
41.	Varcar-Vakuf	538	587	1.257	1.366	+ 828	+ 154
42.	Zenica	1.718	2.146	2.440	2.941	+ 1.223	+ 71
43.	Žepče	1.395	1.407	1.570	1.442	+ 47	+ 3
44.	Županjac	960	1.051	1.004	915	- 45	- 5
45.	Banja Luka	6.474	6-879	7.524	6.588	+ 114	+ 2
46.	Bos.Dubica	2.076	2.281	2.781	2.534	+ 458	+ 22
47.	Bos.Gradiška	2.552	2.606	3.010	2.337	- 315	- 12
48.	Bos.Novi	1.602	1.566	2.409	2.126	+ 524	+ 33
49.	Bos. Brod	402	605	575	672	+ 270	+ 67
50.	Bos. Kostajnica	670	597	638	686	+ 16	+ 2
51.	Derventa	2.257	2.639	3.024	3.055	+ 798	+ 35
52.	Doboj	1.183	1.442	1.681	358	- 825	- 70
53.	Kotor-Varoš	-	-	479	607	+ 607	
54.	Prijedor	2.834	2.716	2.802	2.415	- 419	- 15
55.	Prnjavor	663	898	996	874	+ 211	+ 32
56.	Tešanj	4.162	4.476	5.588	2.595	- 1.567	- 38
57.	Mostar	6.421	6.825	6.946	7.212	+ 791	+ 12
58.	Bileća	125	212	292	757	+ 632	+ 506
59.	Čapljina	342	307	339	440	+ 98	+ 29
60.	Gacko	546	464	560	986	+ 440	+ 81
61.	Konjic	997	1.162	1.168	1.217	+ 220	+ 22
62.	Ljubinje	615	533	551	592	- 23	- 4
63.	Ljubuški	2.456	2.555	2.703	2.368	- 88	- 4
64.	Nevesinje	621	779	954	1.022	+ 401	+ 65
65.	Stolac	1.862	2.181	2.310	2.173	+ 311	+ 17
66.	Trebinje	487	849	519	2.009	+ 1.522	+ 313
		115.936	125.922	138.731	139.816	+ 23.880	+ 20,60

PRAVOSLAVNI U BOSANSKOHERCEGOVAČKIM GRADOVIMA
1879, 1885, 1895. I 1910. GODINE
TABELA 10

		1879.	1885.	1895.	1910.	± 1879-1920.	
1.	Sarajevo	3.747	4.431	5.858	8.450	+ 4.703	+ 126
2.	Čajniče	354	521	521	556	+ 202	+ 57
3.	Goražde	146	274	316	433	+ 287	+ 197
4.	Foča	638	1.052	742	887	+ 149	+ 39
5.	Fojnica	-	11	25	12	+ 12	-
6.	Kreševo	-	5	-	2	+ 2	-
7.	Rogatica	131	188	387	851	+ 720	+ 550
8.	Visoko	1.233	1.332	811	752	- 481	- 39
9.	Vareš	95	96	75	219	+ 124	+ 131
10.	Višegrad	199	290	377	660	+ 461	+ 232
11.	Bihać	258	420	481	520	+ 271	+ 105
12.	Bos. Krupa	321	523	896	847	+ 526	+ 164
13.	Bos. Petrovac	454	584	777	514	+ 60	+ 13
14.	Cazin	-	41	83	113	+ 113	+ -
15.	Drvar	380	463	599	1.484	+ 1.104	+ 291
16.	Kulen-Vakuf	-	84	86	67	+ 67	+ -
17.	Ključ	170	214	353	443	+ 270	+ 156
18.	Sanski Most	224	488	823	679	+ 455	+ 203
19.	Stari Majdan	384	347	252	125	- 259	- 67
20.	Tuzla	947	1.072	1.495	1.842	+ 895	+ 95
21.	Bijeljina	1.380	1.765	1.955	2.226	+ 845	+ 61
22.	Brčko	919	1.269	1.616	1.761	+ 842	+ 92
23.	Gračanica	510	601	674	922	+ 412	+ 81
24.	Gradačac	338	360	402	346	+ 8	+ 2
25.	Modriča	468	529	552	477	+ 9	+ 2
26.	Bos. Šamac	122	172	244	395	+ 273	+ 223
27.	Kladanj	46	72	85	63	+ 17	+ 37
28.	Maglaj	12	176	229	142	+ 130	+ 1.083
29.	Orašje	2	43	62	55	+ 53	+ 2.650
30.	Srebrenica	394	532	633	576	+ 182	+ 46
31.	Vlasenica	258	488	502	400	+ 142	+ 40
32.	Zvornik	653	770	820	754	+ 101	+ 15
33.	Travnik	576	559	651	674	+ 98	+ 17
34.	Bugojno	267	316	436	441	+ 174	+ 65
35.	Donji Vakuf	399	469	509	408	+ 109	+ 27
36.	Gornji Vakuf	-	14	3	7	+ 7	-
37.	Glamoč	250	283	85	524	+ 274	+ 100

TABELA 10 (NASTAVAK)

38.	Jajce	249	325	245	325	+ 76	+ 31
39.	Livno	778	840	966	783	+ 5	+ 0,6
40.	Prozor	-	20	16	26	+ 26	-
41.	Varcar-Vakuf	2.100	536	1.182	1.286	-	- 39
42.	Zenica	207	338	585	1.023	+ 816	+ 394
43.	Žepče	14	48	69	52	+ 38	+ 271
44.	Županjac	91	139	174	180	+ 89	+ 98
45.	Banja Luka	1.893	2.234	2.775	3.694	+ 1.801	+ 95
46.	Bos.Dubica	512	438	453	641	+ 129	+ 25
47.	Bos.Gradiška	1.232	1.433	1.527	1.153	- 79	- 6
48.	Bos. Novi	460	462	596	817	+ 357	+ 78
49.	Bos. Brod	136	214	236	506	+ 370	+ 272
50.	Bos. Kostajnica	417	602	692	385	- 32	- 7
51.	Derventa	306	478	601	726	+ 420	+ 137
52.	Doboj	123	181	307	1.126	+ 1.003	+ 815
53.	Kotor-Varoš	-	-	90	187	+ 187	
54.	Prijedor	1.809	1.866	1.819	2.089	+ 280	+ 15
55.	Prnjavor	430	573	855	625	+ 195	+ 45
56.	Tešanj	795	751	453	265	- 530	- 67
57.	Mostar	3.026	3.369	3.877	4.518	+ 1.492	+ 49
58.	Bileća	109	138	220	890	+ 781	+ 716
59.	Čapljina	117	138	227	331	+ 214	+ 183
60.	Gacko	111	244	265	577	+ 466	+ 420
61.	Konjic	36	150	170	294	+ 258	+ 717
62.	Ljubinje	286	393	504	607	+ 321	+ 112
63.	Ljubuški	131	181	402	205	+ 74	+ 56
64.	Nevesinje	129	288	613	709	+ 580	+ 450
65.	Stolac	715	826	927	767	+ 52	+ 7
66.	Trebinje	200	495	275	1.761	+ 1.561	+ 781
		32.636	**38.018**	**43.800**	**56.184**	**+23.548**	**+72,16**

KATOLICI U BOSANSKOHERCEGOVAČKIM GRADOVIMA
1879, 1885, 1895. I 1910.

TABELA 11

		1879.	1885.	1895.	1910	± 1879-1910	
1.	Sarajevo	698	3.326	10.672	17.922	+ 17.224	+ 2.468
2.	Čajniče	-	57	55	50	+ 50	-
3.	Goražde	-	69	152	223	+ 223	-
4.	Foča	1	45	75	284	+ 283	+ 283
5.	Fojnica	799	845	839	719	- 80	- 10,02
6.	Kreševo	1.319	1.322	1.251	860	- 459	- 34,80
7.	Rogatica	1	31	67	136	+ 135	+ 135
8.	Visoko	1	140	120	310	+ 309	+ 309
9.	Vareš	1.760	1.423	1.474	2.436	+ 676	+ 38,40
10.	Višegrad	-	58	65	328	+ 328	
11.	Bihać	173	499	758	1.709	+ 1.536	+ 887,90
12.	Bos. Krupa	-	51	145	156	+ 156	-
13.	Bos. Petrovac	9	63	100	175	+ 166	+ 1.845
14.	Cazin	-	22	83	93	+ 93	-
15.	Drvar	-	-	13	1.041	+ 1.041	-
16.	Kulen Vakuf	-	16	23	13	+ 13	-
17.	Ključ	-	18	286	344	+ 344	-
18.	Sanski Most	6	54	188	249	+ 243	+4.050
19.	Stari Majdan	-	11	43	42	+ 42	-
20.	Tuzla	237	795	2.358	3.237	+ 3.000	+1.265,80
21.	Bijeljina	1	238	1.077	1.192	+ 1.191	+1.191
22.	Brčko	93	511	1.295	1.372	+ 1.279	+1.375,20
23.	Gračanica	-	55	112	158	+ 158	-
24.	Gradačac	126	190	302	361	+ 235	+ 186,50
25.	Modriča	79	112	255	190	+ 111	+ 140,50
26.	Bos. Šamac	31	132	271	462	+ 431	+1.390,30
27.	Kladanj	3	24	42	75	+ 72	+2.400
28.	Maglaj	31	165	174	130	+ 99	+ 319,40
29.	Orašje	21	39	115	115	+ 94	+ 447,60
30.	Srebrenica	-	31	109	99	+ 99	-
31.	Vlasenica	-	36	54	72	+ 72	-
32.	Zvornik	-	103	112	179	+ 179	-
33.	Travnik	1.455	1.889	2.179	2.725	+ 1.270	+ 87,29
34.	Bugojno	203	399	905	822	+ 619	+ 304,90
35.	Donji Vakuf	126	130	310	110	- 16	- 12,70
36.	Gornji Vakuf	328	365	372	373	+ 45	+ 13,72
37.	Glamoč	38	73	43	234	+ 196	+ 515,80

TABELA 11 (NASTAVAK)

38.	Jajce	1.431	1.681	1.982	2.265	+ 834	+ 58,30
39.	Livno	1.425	1.674	1.976	2.120	+ 695	+ 48,80
40.	Prozor	75	127	189	229	+ 154	+ 205,30
41.	Varcar-Vakuf	524	263	607	612	+ 88	+ 16,80
42.	Zenica	128	461	1.016	2.857	+ 2.279	+2.132
43.	Žepče	166	344	337	451	+ 285	+ 171,70
44.	Županjac	480	562	795	698	+ 218	+ 45,42
45.	Banja Luka	1.006	1.887	2.882	3.930	+ 2.924	+ 290,66
46.	Bos. Dubica	-	97	60	283	+ 283	-
47.	Bos.Gradiška	439	507	743	559	+ 129	+ 29,39
48.	Bos. Novi	58	116	248	345	+ 287	+ 495
49.	Bos. Brod	120	451	894	1.936	+ 1.816	+ 151,30
50.	Bos. Kostajnica	36	169	230	286	+ 250	+6.955
51.	Derventa	632	1.192	1.470	1.322	+ 690	+ 10,90
52.	Doboj	32	107	722	1.767	+ 1.735	+ 542,10
53.	Kotor-Varoš	-	-	639	752	+ 752	
54.	Prijedor	33	116	336	588	+ 555	+1.681
55.	Prnjavor	14	97	250	273	+ 259	+1.850
56.	Tešanj	415	554	661	153	- 262	- 63,13
57.	Mostar	1.366	2.359	3.353	4.307	+ 2.941	+ 215,30
58.	Bileća	2	60	98	196	+ 194	+ 9.700
59.	Čapljina	282	346	441	775	+ 493	+ 174,80
60.	Gacko	1	44	85	116	+ 115	+ 115,00
61.	Konjic	26	200	391	839	+ 813	+3.126,90
62.	Ljubinje	18	57	83	52	+ 34	+ 189
63.	Ljubuški	57	726	844	716	+ 659	+1.156,10
64.	Nevesinje	7	53	189	176	+ 169	+2.414
65.	Stolac	189	382	457	301	+ 112	+ 59,26
66.	Trebinje	103	309	482	794	+ 691	+ 760,90
		16.604	**27.831**	**48.959**	**68.438**	**+51.899**	**+ 312**

JEVREJI U BOSANSKOHERCEGOVAČKIM GRADOVIMA
1879, 1885, 1895. I 1910.

TABELA 12

		1879.	1885.	1895.	1910.	± 1879-1910	
1.	Sarajevo	2.077	2.618	4.058	6.397	+4.320	+ 208,00
2.	Čajniče	6	18	39	5	- 1	- 16,67
3.	Goražde	5	53	51	26	+ 21	+ 420,00
4.	Foča	-	6	39	20	+ 20	-
5.	Fojnica	-	8	22	17	+ 17	-
6.	Kreševo	-	-	-	-	-	-
7.	Rogatica	6	16	40	54	+ 48	+ 800,00
8.	Visoko	38	147	145	158	+ 48	+ 126,30
9.	Vareš	-	-	23	25	+ 25	-
10.	Višegrad	37	145	177	265	+ 128	+ 345,95
11.	Bihać	72	134	128	165	+ 93	+ 129,00
12.	Bos. Krupa	-	-	-	1	+ 1	-
13.	Bos. Petrovac	-	-	21	21	+ 21	-
14.	Cazin	-	-	3	1	+ 1	-
15.	Drvar	-	-	-	1	+ 1	-
16.	Kulen Vakuf	-	-	-	-	-	-
17.	Ključ	-	-	12	5	+ 5	-
18.	Sanski Most	-	6	38	56	+ 56	-
19.	Stari Majdan	-	1	-	-		-
20.	Tuzla	17	138	360	348	+ 331	+1950,00
21.	Bijeljina	149	293	306	429	+ 380	187,90
22.	Brčko	46	135	189	182	+ 136	+ 295,66
23.	Gračanica	26	55	72	79	+ 53	+ 203,85
24.	Gradačac	19	41	29	41	+ 22	+ 115,80
25.	Modriča	5	7	-	9	+ 4	+ 80,00
26.	Bos. Šamac	-	35	29	45	+ 45	-
27.	Kladanj	28	22	57	41	+ 13	+ 46,40
28.	Maglaj	3	39	39	31	+ 28	+ 933,30
29.	Orašje	38	43	6	5	- 33	- 86,85
30.	Srebrenica	-	9	8	21	+ 21	-
31.	Vlasenica	8	38	35	55	+ 47	+ 587,50
32.	Zvornik	50	138	125	148	+ 98	+ 196,00
33.	Travnik	374	425	426	472	+ 598	+ 159,90
34.	Bugojno	-	22	72	60	+ 60	-
35.	Donji Vakuf	-	7	35	-	-	-
36.	Gornji Vakuf	-	-	-	-	-	-
37.	Glamoč	-	-	-	-	-	-

TABELA 12 (NASTAVAK)

38.	Jajce	3	16	57	81	+ 78	+2600,00
39.	Livno	-	3	15	22	+ 22	-
40.	Prozor	-	-	4	3	+ 3	-
41.	Varcar-Vakuf	-	4	-	7	+ 7	-
42.	Zenica	48	120	176	294	+ 246	+ 512,50
43.	Žepče	16	81	95	105	+ 89	+ 556,00
44.	Županjac	-	-	6	14	+ 14	-
45.	Banja Luka	182	327	336	421	+ 234	+ 125,10
46.	Bos. Dubica	-	-	-	15	+ 15	-
47.	Bos.Gradiška	3	23	41	24	+ 21	+ 700,00
48.	Bos. Novi	-	3	13	12	+ 12	-
49.	Bos. Brod	52	62	85	163	+ 11	+ 21,16
50.	Bos. Kostajnica	-	7	11	12	+ 12	-
51.	Derventa	30	128	109	136	+ 106	+ 353,30
52.	Doboj	13	18	46	101	+ 88	+ 676,90
53.	Kotor-Varoš	-	-	6	-		
54.	Prijedor	5	30	26	44	+ 39	+ 780,00
55.	Prnjavor	-	10	3	7	+ 7	-
56.	Tešanj	-	26	32	52	+ 52	-
57.	Mostar	35	98	164	254	+ 219	+ 625,70
58.	Bileća	-	5	-	15	+ 15	-
59.	Čapljina	-	-	-	-	-	-
60.	Gacko	-	5	9	8	+ 8	-
61.	Konjic	-	7	4	20	+ 20	-
62.	Ljubinje	-	-	-	7	+ 7	-
63.	Ljubuški	3	7	-	8	+ 5	+ 166,70
64.	Nevesinje	-	-	21	36	+ 36	-
65.	Stolac	-	6	-	7	+ 7	-
66.	Trebinje	-	4	8	31	+ 31	-
		3.339	**5.599**	**7.781**	**11.115**	**+ 7.716**	**+ 277**

DOSELJENICI (STRANCI)
U BOSANSKOHERCEGOVAČKIM GRADOVIMA 1885-1910.

TABELA 13

		1885.		1895.		U bh srezovima 1910. godine	
		Iz Austro-Ugarske	Druge države	Iz Austro-Ugarske	Druge države	Iz Austro-Ugarske	Druge države
1.	Sarajevo	2.940	206	9.569	1.218 grad srez seos.	16.785 2.050	1.560 141
2.	Čajniče	62	-	63	2	314	223
3.	Goražde	64	2	172	30	-	-
4.	Foča	15	-	101	16	411	15
5.	Fojnica	64	-	65	6	331	93
6.	Kreševo	12	-	15	14	-	-
7.	Rogatica	28	1	62	14	619	93
8.	Visoko	93	11	145	6	1.416	32
9.	Vareš	10	-	106	42	-	-
10.	Višegrad	58	10	110	12	745	349
	Sarajevski okrug	3.346	230	10.408	1.360	22.672	2.506
11.	Bihać	461	8	672	34	3.317	40
12.	Bos. Krupa	41	-	356	3	4.649	-
13.	Bos. Petrovac	127	-	248	6	6.189	156
14.	Cazin	52	-	108	4	1.428	-
15.	Drvar	63	-	83	-	-	-
16.	Kulen-Vakuf	31	-	41	-	-	-
17.	Ključ	11	-	279	7	1.107	42
18.	Sanski Most	83	-	130	4	4.222	1
19.	Stari Majdan	7	-	22	-	-	-
	Bihaćki okrug	876	8	1.939	58	20.912	239
20.	Tuzla	526	127	2.275	150 grad srez seos.	3.696 317	353 59
21.	Bijeljina	341	9	1.327	22	3.619	134
22.	Brčko	371	36	1.320	11	1.901	162
23.	Gračanica	13	-	110	17	315	33
24.	Gradačac	50	-	175	16	975	75

›

25.	Modriča	17	-	90	2	-	-
26.	Bos. Šamac	72	-	230	5	-	-
27.	Kladanj	28	-	51	-	243	14
28.	Maglaj	161	-	132	-	323	4
29.	Orašje	29	298	49	3	-	-
30.	Srebrenica	56	7	151	11	232	38
31.	Vlasenica	48	-	43	4	829	45
32.	Zvornik	126	4	166	8	539	71
	Tuzlanski okrug	1.838	481	6.119	249	12.989	988
33.	Travnik	428	12	762	30	1.564	88
34.	Bugojno	36	-	274	21	405	22
35.	Donji Vakuf	3	-	17	-	-	-
36.	Gornji Vakuf	-	-	207	8	-	-
37.	Glamoč	21	-	43	3	520	18
38.	Jajce	34	2	276	6	744	36
39.	Livno	62	-	206	12	1.347	14
40.	Prozor	46	-	77	-	83	4
41.	Varcar-Vakuf	7	-	95	2	163	1
42.	Zenica	302	4	674	17	2.176	128
43.	Žepče	134	1	142	4	2.345	76
44.	Županjac	54	-	146	3	157	-
	Travnički okrug	1.127	79	2.919	106	9.504	387
45	Banja Luka	738	79	1.835	154 grad srez seos.	2.346 3.089	145 401
46.	Bos. Dubica	74	-	128	2	3.452	3
47.	Bos.Gradiška	136	6	415	8	3.052	700
48.	Bos. Novi	42	-	212	9	3.374	93
49.	Bos.Brod	328	8	724	55	-	-
50.	Bos.Kostajn.	185	4	330	8	-	-
51.	Derventa	420	16	864	24	4.646	115
52.	Doboj	7	-	620	49	-	-
53.	Kotor-Varoš	-	-	84	2	133	18
54.	Prijedor	112	19	346	10	2.506	55
55.	Prnjavor	18	-	311	-	11.194	423
56.	Tešanj	29	2	133	3	2.406	150
	Banjalučki okrug	2.089	133	6.002	324	36.198	2.103

57.	Mostar	564	24	1.658	57 grad srez seos.	2.576 81	137 -
58.	Bileća	58	4	117	2	211	21
59.	Čapljina	-	-	63	-	-	-
60.	Gacko	38	-	113	1	155	4
61.	Konjic	65	4	173	7	702	31
62.	Ljubinje	54	10	63	-	95	8
63.	Ljubuški	73	-	187	2	275	5
64.	Nevesinje	42	13	176	19	190	10
65.	Stolac	70	8	105	3	504	7
66.	Trebinje	317	19	500	63	946	135
	Mostarski okrug	1.281	83	3.155	154	5.735	358
U bosanskohercegovačkim gradovima		**10.557**	**954**	**30.542**	**2.251**	**108.010**	**6.581**
U Bosni i Hercegovini		**25.273**	**2.165**	**66.376**	**4.472**	**108.010**	**6.581**

DOSELJENICI U ŠEST (6) OKRUŽNIH GRADOVA

TABELA 14

	1885.		**1895.**		**1910**		**+ 1885-1910.**	
Okružni grad	Austro-Ugarska	Druge države	Austro-Ugarska	Druge države	Austro-Ugarska	Druge države	Austro-Ugarska	Druge države
Sarajevo	1.940	206	9.569	1.218	16.786	1.560	+13.846 (471%)	+1.354 (657%)
Banjaluka	738	79	1.835	154	3.089	145	+ 2.351 (3195)	+ 66 (84%)
Bihać	461	8	672	34	3.317	40	+ 2.876 (624%)	+ 32 (400%)
Tuzla	526	127	2.275	150	3.696	353	+ 3.170 (603%)	+ 226 (178%)
Travnik	428	12	762	30	1.564	88	+ 1.136 (265%)	+ 76 (633%)
Mostar	564	24	1.658	57	2.576	137	+2.012 (357%)	+ 113 (471%)
U svim okružnim gradovima	**5.567**	**456**	**16.771**	**1.643**	**31.028**	**2.323**	**+25.371 (448%)**	**+1.867 (409%)**
U Bosni i Hercegovini ukupno	**25.273**	**2.156**	**66.376**	**4.472**	**108.010**	**6.581**	**+ 25.737 (327%)**	**+4.416 (206%)**

DRŽAVNA PRIPADNOST I MATERNJI JEZIK STANOVNIŠTVA SARAJEVA, TUZLE, BANJALUKE I MOSTARA 1910. GODINE*

TABELA 15

Grad	Državni (zemaljs.) pripad.	Srpsko-hrvatski /hrvatsko-srpski	Njemački	Španski	Mađarski	Češki	Poljski	Rusinski	Slovenački
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Sarajevo	BiH	28553	165	4662	31	30	11	-	12
	Austrija	1907	3490	35	160	1568	550	34	675
	Ugarska	5244	1444	12	1197	93	26	-	99
	Dr. drž.	696	147	166	4	11	5	-	3
	Svega	**36400**	**5246**	**4875**	**1392**	**1702**	**592**	**34**	**789**
Tuzla	BiH	8209	11	66	9	5	2	-	-
	Austrija	279	575	-	14	388	196	27	166
	Ugarska	1036	587	7	255	19	12	-	14
	Dr. drž.	131	61	7	2	3	2	-	-
	Svega:	**9655**	**1234**	**89**	**280**	415	**212**	**27**	**180**
Banjaluka	BiH	11236	64	214	6	5	18	4	5
	Austrija	374	381	-	13	381	165	30	102
	Ugarska	1211	192	3	173	23	4	-	6
	Dr.drž.	51	34	-	1	-	1	-	-
	Svega:	**12872**	**671**	**217**	**193**	**409**	**188**	**34**	**113**
Mostar	BiH	13577	26	66	1	4	-	-	2
	Austrija	673	360	-	19	240	66	4	83
	Ugarska	735	162	-	147	5	1	-	11
	Dr.drž.	64	9	6	-	-	-	-	3
	Svega:	**15049**	**556**	**72**	**167**	**249**	**67**	**4**	**99**

* Tabela je sastavljena na osnovu popisa 1910. str. 44-53.

1) Bila su još 2 arapski i danski

TABELA 15 (NASTAVAK)

Slovački	Talijanski	Rumunski	Bugarski	Ruski	Francuski	Engleski	Turski	Ciganski	Arnautski	Grčki	Ukupno
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
-	8	3	-	-	-	-	3	91	3	1	33573
5	142	19	-	1	7	1	-	-	-	-	8595
25	37	18	-	1	1	1	-	1	-	2	8191
5	287	19	17	2	10	10	28	8	103	36	1560
35	**465**	59	**17**	**4**	**18**	**12**	**31**	**100**	**106**	**39**	**51919** 1)
-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	8304
6	74	2	-	-	4	-	-	-	-	-	1731
30	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1965
8	100	1	16	1	1	-	6	-	14	-	353
44	**180**	**3**	**16**	**1**	**5**	-	**7**	-	**14**	-	**12353**
										-	
-	14	-	-	-	-	-	-	-	-	-	11566
5	22	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1473
1	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1616
-	34	-	-	1	1	-	8	11	-	3	145
6	**72**	**1**	-	**1**	**1**	-	**8**	**11**	-	**3**	**14800**
-	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	13679
-	54	1	-	2	-	-	-	-	-	-	1502
-	6	8	-	-	-	-	-	-	-	-	1074
-	31	-	-	-	1	-	-	-	21	-	137
-	**92**	**10**	**1**	**2**	**1**	-	-	-	**21**	**1**	**16392**
										1	

IZVORI I LITERATURA

Izvori

A: Neobjavljeni izvori

1. Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH):
   - Zajedničko ministarstvo finansija (ZMF)
   - Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (ZVBH)
2. Arhiv franjevačkog samostana u Fojnici:
   - Chronologia domus od 1901-1928, Sabrao fra Mijo V. Batinić
   - Ispitno izvjestje o napretku učenika I-IV razreda za školske godine od 1879-1882.
   - Ljetopis učione narodne u Fojnici od godine 1871.
   - Odredbe otaca viječnika (diskreta) časnog samostana sv. Duha u Fojnici.
3. Regionalni arhiv Doboj:
   - Srpsko-pravoslavna crkveno-školska opština Modriča, 1883-1910.

B: Objavljeni izvori

- Arhiv Komunističke partije Bosne i Hercegovine, Socijalistički pokret u Bosni i Hercegovini 1905-1919., Tom II, Sarajevo, 1951.
- Bericht uber die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1913-1917.
- Die Landwirtschaft in Bosnien und der Hercegovina, Sarajevo, 1899.
- Ergebnisse der Viehzahlung in Bosnien und der Hercegovina vom Jahre 1895. (Rezultati popisa marve u Bosni i Hercegovini od godine 1895)
- Die Ergebnisse der Viehzalung in Bosnien und der Hercegovina vom Jahre 1910, Sarajevo, 1912.
- Građa o počecima radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1905., Priredio: Vojislav Bogićević, Sarajevo 1958.
- Hauptresultate der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 22. April 1895 (Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni I Hercegovini od 22. aprila 1895). Sarajevo, 1896;
- Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine od 1906. do 1916. godine.
- Kongresi Glavnog radničkog saveza za Bosnu i Hercegovinu (1905-1919), - građa – Priredili: Božo Madžar, Ibrahim Karabegović i Iljas Hadžibegović, Sarajevo 1985.
- Ortschafts und Bevölkerung – Statistik von Bosnien und der Hercegovina. Sarajevo, 1880 (Statistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1880.
- Ortschaft-und Bevolkerungs-Statistik von Bosnien und der Hercegovina nach dem Volkszahlungs-Ergebnisse vom 1. Mai 1885. (Štatistika miesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885), Sarajevo, 1886.
- Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910, Sarajevo, 1912.
- Sammlung der Gesetze und Verordnungen fur Bosnien und die Hercegovina, 1883. Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu 1883, Sarajevo
- Verzeichniss sämmtlicher in Bosnien und der Hercegovina handelsgerichtlich

protokollirten Handelsfirmen zasummengestelt auf Grund der gerichtlihen Handeisregister, Sarajevo, im Oktober 1886., Biblioteka Arhiva Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

C: Štampa
- Bosanski glasnik (Bosnischer Bote) 1890-1918.
- Bosna.
- Bošnjak 1886-1899.
- Financijalni ljetopis bo.-herc. kompas 1912/1913.
- Glas slobode.
- Kalendar Napredak za godinu 1908, 1909, 1913.
- Vjesnik sokolske župe Petar Veliki Oslobodilac.

Literatura

- Banjaluka u novijoj istoriji (1878-1945), Sarajevo 1978.
- Branislav Begović, Strani kapital u šumskoj privredi Bosne i Hercegovine za vrijeme otomanske vladavine, Radovi Šumarskog fakulteta i Instituta za šumarstvo i drvnu industriju u Sarajevu, Godine 5, br. V, Sarajevo 1960.
- Branislav Begović, Razvojni put šumske privrede u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave (1878-1918) sa posebnim osvrtom na eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta, Sarajevo 1978.
- Dušan Berić, Bosna i Hercegovina od kraja XVIII veka do 1914. u najnovijoj jugoslovenskoj istoriografiji. Zbornik Matice srpske za istoriju broj 37/1988.
- Risto Besarović, Iz kulturne prošlosti Bosne i Hercegovine (1878-1918), Sarajevo 1987.
- Vojislav Bogićević, Seljački pokret u Bosanskoj krajini i Posavini 1910. godine, Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine, II, Sarajevo 1950.
- Vojislav Bogićević, Pismenost u BiH od pojave slovenske pismenosti u I vijeku do kraja austrougarske vladavine u BiH 1918. godine, Sarajevo 1976.
- Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB, Tuzla 1985.
- Hajrudin Ćurić, Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine, Sarajevo 1983.
- Robert Donia Fin-de-siecle Sarajevo. Habsburška transformacijsa osmanskog grada. Prilozi Instituta za istoriju, br. 32, Sarajevo 2003, str. 149-179
- Dvadeset pet godina rada «Prosvjete» 1902-1927., Sarajevo 1927.
- Luka Đaković, Rudarstvo i topioničarstvo u Bosni i Hercegovini, Tuzla 1980.
- Luka Đaković, Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata, Zagreb 1985.
- Milorad Ekmečić, Internacionalni interkontinentalni migracioni pokreti iz jugoslovenskih zemalja od kraja XVIII vijeka do 1941. godine. Godišnjak Društva istoričara BiH, god. XX, 1972-1973, Sarajevo 1974.
- Milorad Ekmečić, Malo preduzeće u uslovima industrijalizacije u jugoslovenskim

zemljama od kraja XVIII vijeka do 1941. Godišnjak Društva istoričara BiH, god. XXVIII-XXX, 1977-1979., Sarajevo 1979.
- Milorad Ekmečić, Stvaranje Jugoslavije 1790-1918. 2., Beograd 1989.
- Hazim Eminefendić, Radnički pokret i KPJ u Jajcu od osnivanja do kapitulacije stare Jugoslavije (1878-1941), Jajce 1980.
- Milenko S. Filipović, Modriča, Skoplje 1932.
- Milenko S. Filipović, Modriča nekad i sad, Sarajevo 1958.
- Fojnica kroz vijekove, Fojnica – Sarajevo 1987.
- Berislav Gavranović, Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881. godine, Beograd 1935.
- Milan Gavrić, Napad na nadnice rudara Kreke krajem XIX vijeka, Prilozi, I/1965, Institut za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu, Sarajevo 1965.
- M. Gerber, Die Entwicklung der Industrie Bosnien und der Hercegovina in der letzten zehn Jahren, Berlin 1914.
- Mirjana Gross, Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1912, Historijski zbornik. God. XIX-XX, 1966-67. Zagreb 1968.
- Iljas Hadžibegović, Uvođenje obaveznog bolesničkog osiguranja u Bosni i Hercegovini 1909-1910. godine. Glasnik arhiva i Društva arhivista BiH. VIII-IX, Sarajevo, 1968/69.
- Iljas Hadžibegović, Razvoj radničkog pokreta u Tuzli za vrijeme austrougarske vladavine (1878-1918), Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji, Knjiga prva, Tuzla 1979.
- Iljas Hadžibegović, Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine, Sarajevo 1980.
- Iljas Hadžibegović, Poslijeratna istoriografija o Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine 1878-1918. godine. Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982), ANUBiH, Posebna izdanja, knj. LXV, Odjeljenje društvenih nauka knj. 12, Sarajevo 1983.
- Iljas Hadžibegović i Husnija kamberović: Građansko društvo u Bosni i Hercegovini – porijeklo i kontekst. 99. Revija slobodne misli, br. 9–10, septembar – decembar 1997, str. 48–56.
- Lamija Hadžiosmanović, Biblioteke u Bosni i Hercegovini 1878-1918, Sarajevo 1980.
- Adem Handžić, Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku, Jugoslavenski historijski časopis 1-2, Beograd 1974.
- Adem Handžić, O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću, Uloga države i vakufa, POF XXV 1975, Sarajevo 1977.
- Adem Handžić, O ulozi derviša u formiranju gradskih naselja u Bosni u XV stoljeću, POF, XXX/1981.
- Ferdo Hauptmann, Bosanske finansije i Kallayeva industrijska politika. Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, 1972/73, XII-XIII, Sarajevo 1973.
- Ferdo Hauptmann, Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878-1918), Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, ANUBiH, Posebna izdanja, knj. LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 18. Sarajevo 1987.

- Kemal Hrelja, Industrija Bosne i Hercegovine do kraja prvog svjetskog rata, Beograd 1961.
- Hrvatsko kulturno društvo «Napredak» u kratkim crtama i slikama. 1902-1927., Sarajevo 1927.
- Mustafa Imamović Pravni položaj i unutrašnjopolitički razvitak Bosne i Hercegovine 1878-1914., Sarajevo 1976.
- Kasim Isović, Odjeci i uticaji oktobarske revolucije na prilike u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine (1917.1921) – Građa. Glasnik arhivâ i društva arhivskih radnika BiH, knj. VII, Sarajevo 1967.
- Istorija srpskog naroda VI-1, Beograd 1983.
- Tomislav Išek: Mjesto i uloga «Napretka» u kulturnom životu Hrvata Bosne i Hercegovine (1918.-1941.). Sarajevo 2002.
- Božo Jokanović, Radnički pokret Zenice do 1941., Zenica 1986.
- Ivan Frano Jukić, Zemljopis i poviestnica Bosne, Zagreb 1851.
- Dževad Juzbašić, Izvještaj Hermana von Sautera o odnosima Bosne i Hercegovine i Monarhije u svjetlu austrougarskih ekonomskih suprotnosti. Godišnjak DIBiH, 1968-1969, XVIII, Sarajevo 1970.
- Dževad Juzbašić, Jezičko pitanje u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred prvi svjetski rat, Sarajevo 1973.
- Dževad Juzbašić, Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kallayeve ere, Sarajevo 1974.
- Dževad Juzbašić – Nusret Šehić, Bosna i Hercegovina 1875-1914. u radovima jugoslovenskih istoričara u posljednih deset godina, Prilozi Instituta za istoriju, br. 11-12, Sarajevo 1976.
- Hamdija Kapidžić, Prilozi za istoriju ustanka iz godine 1882. Godišnjak istorijskog društva BiH, III, Sarajevo 1952.
- Hamdija Kapidžić, Institut za istraživanje Balkana u Sarajevu 1904-1918 (Namjena i planovi), Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knj. II, Sarajevo 1964.
- Vjekoslav Klaić, Bosna, Podaci o zemljopisu i poviesti, Zagreb 1878.
- Ibrahim Kemura, Uloga «Gajreta» u društvenom životu Muslimana BiH (1903-1941), Sarajevo 1986.
- Konjic i njegova okolina u vrijeme austrougarske vladavine 1878-1918., III, Konjic 1990.
- Desanka Kovačević-Kojić, Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države. Sarajevo 1978.
- Hamdija Kreševljaković, Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1961.
- Hamdija Kreševljaković, Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave, Sarajevo 1969.
- Gojko Krulj, Gradska privreda, Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje, Sarajevo 1919.
- Todor Kruševac, Sarajevo pod austrougarskom upravom 1878-1918., Sarajevo 1960.
- Radoslav Lopašić, Bihać i Bihaćka krajina. Matica hrvatska, Zagreb 1943.
- Ljetopis o Osnovnoj školi u Modriči, Rukopis, Sastavili: Branko Simić i Halid Dubinović.
- Milan Ljiljak, Pošta, telegraf i telefon u Bosni i Hercegovini, II, Sarajevo, 1981.

- Božo Madžar, Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu samoupravu, Sarajevo 1982.
- Božo Madžar, Prosvjeta. Srpsko prosvjetno i kulturno društvo 1902-1949, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga V, Banja Luka – Srpsko Sarajevo, 2001.
- Mala enciklopedija Prosveta, Beograd 1968.
- Marko Marković, Bankarstvo u Bosni i Hercegovini. Bosna i Hercegovina kao privredno područje, Sarajevo 1938.
- Vinko Mikolji, Povijest željeza i željeznog obrta u Bosni, Zenica 1969.
- Mijo Mirković, Industrijska politika, Beograd 1936.
- Modriča sa okolinom u prošlosti, Modriča 1986.
- Lewis Mumford, Grad u historiji, Zagreb 1988.
- Hakima Muratbegović, Hronika Tarevaca, Modriča 1970.
- Mitar Papić, Školstvo u Bosni i Hercegovine za vrijeme austrougarske okupacije (1878-1918), Sarajevo 1972.
- Mitar Papić, Istorija srpskih škola u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1978.
- Mitar Papić, Hrvatsko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine, Sarajevo 1982.
- Đorđe Pejanović, Kulturno-prosvetna, humana i socijalna društva u Bosni i Hercegovini za vreme austrijske vladavine, Sarajevo 1930.
- Đorđe Pejanović, Stanovništvo, školstvo i pismenost u krajevima bivše Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1939.
- Đorđe Pejanović, Štampa u Bosni i Hercegovini 1850-1941., Sarajevo 1948.
- Đorđe Pejanović, Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini od početka do 1941., Sarajevo 1953.
- Đorđe Pejanović, Stanovništvo Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, SANU, knj. CCXXIX – Odelenje društvenih nauka – nova serija, 12, Beograd 1955.
- Muhsin Rizvić, Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine, Sarajevo 1973.
- Rogatica, Sarajevo 1966.
- P. Rovinskij, Nabljudenija vo vremja putešestvija po Bosnii v 1879. godu. Nižnaja Tuzla (Dolnija Tuzla), Žurnal Ministerstva narodnogo prosveščenija, čast CCVIII, mart 1880, S. Peterburg 1880.
- Radovan Samardžić, O gradskoj civilizaciji na Balkanu XV-XIX veka, Gradska kultura na Balkanu (XV-XIX vek), Balkanološki institut SANU, Posebna izdanja knj. 20, Beograd 1984.
- Ferdinand Schmid, Bosnien und die Hercegovina unter der Verwaltung Oesterreich – Ungarns, Leipzig 1914.
- Spomenica o proslavi desetogodišnjice «Prosvjete», Pregled prosvjetnog i kulturnog rada Srba Bosne i Hercegovine od 1902-1912., Sarajevo 1912.
- Nusret Šehić, Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, Svjetlost, Sarajevo 1980.
- Ibrahim Tepić, Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima (1856-1878), Sarajevo 1989.

- Esad Tihić, Omer Hamzić, Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji, Gračanica 1988.
- Nikolaj Todorov, Balkanskijot grad XVI-XIX vek, Sofija 1972.
- Dragiša Trifković, Tuzlanski vremeplov, I, Tuzla 1981.
- Dragiša Trifković, Tuzlanski vremeplov, II, Tuzla 1983.
- Dragiša Trifković, Tuzlanski vremeplov, III, Tuzla 1988.
- Martin Udovičić, Travnik u vrijeme Austro-Ugarske 1878-1918., Travnik 1981.
- Milan Vasić, Socijalno-ekonomske prilike u balkanskim zemljama pod turskom vlašću. Zbornik Matice srpske za istoriju, br. 34/1986.
- Milan Vasić, Islamizacija na Balkanskom poluostrvu. Pristupno predavanje u ANUBiH, održano 8. maja 1990. godine
- Veleizdajnički proces u Banjaluci, Zbornik radova, Banjaluka 1987.
- Behija Zlatar, Tipologija gradskih naselja na Balkanu u XVI vijeku. Gradska kultura na Balkanu (XV-XIX vek), 2, Zbornik radova SANU Balkanološki institut, Posebna izdanja 36, Beograd 1988.
- Jozo Zvonigradski, Hrvatsko-katoličko prosvjetno društvo «Rodoljub» u Fojnici, Franjevački vjesnik, Beograd 1933.

REGISTAR GEOGRAFSKIH NAZIVA

IMENSKI REGISTAR

Iljas Hadžibegović:

Bosanskohercegovački gradovi
na razmeđu 19. i 20. stoljeća

Izdavač:
Institut za istoriju, Sarajevo
Alipašina 9, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina
www.iis.unsa.ba

Za izdavača:
Dr. Husnija Kamberović

Urednik:
Dr. Husnija Kamberović

Lektor:
Mr. Halima Sofradžija

Prijevod rezimea na njemački jezik:
Dr. Marija Bačvanski

DTP
Tarik Jesenković

Štampa:
DES, Sarajevo

Za štampariju:
Džemal Bašić

Sarajevo 2004.

Štampanje ove knjige pomogli su Fondacija za izdavaštvo-nakladništvo, Sarajevo
i Ministarstvo vanjskih poslova Kraljevine Norveške